

Vani Vilas Grantha Ratna Mala's Fourth Ratna.

THE

PRAUDHA MANORAMĀ

OF

M. M. BHATTO JEE DIKSHIT.

Avyayi Bhavanta.

With

‘Laghu Shabda Ratna’ & ‘Shabda
Ratna Prakashika’ commentaries

By

Pt. Shri Hari Dikshit & Pt. Shri Bhairava Mishra.

Explanatory Notes ‘Ratna Prabha’

By

Pt. Shri Sabhapati Sharma Upadhyaya

Head Pandit, Birla Vidyalaya, Benares.

Edited by

Pt. Shri Chandra Shekhar Mishra

Vyakharnacharya

Published by

Kanhaiya Lal Brij Bhushan Das

Sanskrit Pustak Bhandar

Kachauri Gali, Benares City.

With great generosity of

B. Shiva Das Jee Lohia, Tamluk.

1933

All rights reserved.

प्रकाशक-
कन्हैयालाल बृजभूषणदास
संस्कृतपुस्तकभण्डार,
कचौड़ीगली, बनारस ।

मुद्रक-
कृ० व० पावगी
हितचिन्तक प्रेस, रामघाट,
बनारस सिटी ।

भूमिका

इह विविधकल्मषोपनीतचतुरशीतिलक्ष्योनिगच्छसीप्रसूताचि-
न्त्याप्रमेयदुःखजालाकुले जगतीतलेऽनेकजन्माजितपुण्यजातप्रतापैरे-
वात्र भारते मनुष्यशरीरमासाद्यते प्राणिनिवहैः । यतस्तच्छरीरेणैवा-
त्रैव जन्मवतामाध्यात्मिकयाबुन्नत्यवनती सम्भवतः । तदुक्तं
विष्णुपुराणः—

यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ।

कदाचिल्लभते जन्तु मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥

इति । 'अत्रोन्नत्यवनती द्विविधे । ऐहलौकिक्यौ पारलौकिक्यौ
च । द्विविधेऽपि ते पुण्यापुण्यनिबन्धने इति सर्वसिद्धान्तः । के च
पुण्यापुण्ये इति जिज्ञासायां वेद एव तज्ज्ञापकत्वेनाश्रयणीयो भवेत् ।
तदुक्तम्भर्तृहरिणाः—

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः ।

एकोऽप्यनेकवर्त्मैव समाप्नोतः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

भगवान् मनुषि—

वेदोऽखिल्यै धर्ममूलम्, स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिर्ग्रेव च ॥ इति ।

आत्मनस्तुष्टिश्च वेदानुमते वैकल्पिके प्रमाणम्, न तु स्वातन्त्र्येण ।
अन्येषां वैयर्थ्यापत्तेः, उच्छृङ्खलत्वापत्तेश्च । किं बहुना, निखिलोऽपि
व्यवहारजातो वेदादेव नियतः । तदप्याहः—

सर्वेषां स तु नामानि, कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ, पृथक्संस्थाश्च निर्भये ॥ इति ।

शारीरकेऽपि—“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना-
भ्याम्” इति सूत्रेण (१-३-२८) । तदेवं धर्माधर्मप्रमाणभूतानां
स्मृतिसदाचाराणामपि वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यम् । एवञ्च वेदस्य
तन्मूलकस्मृतिपुराणादीनाञ्च संस्कृतवाग्रूपत्वेन तद्व्यवटकशब्दार्था-
दीनां सम्यक् परिज्ञानाय वक्ष्यमाणरत्नोहादिभाष्योक्तप्रयोजनकं

व्याकरणं पाणिनिनिर्ममौ । न च व्याकरणस्थशब्दज्ञानायाप्युपाया-
न्तरापेक्षेत्यनवस्था, तत्तदुपज्ञापकाचार्यैरेवालौकिकज्ञानशालिभिस्त-
दथबोधनात् ।

एक एव वेद उपाधिवशात् त्रयो वेदाः, चत्वारो वेति व्यवहा-
रविषयताम्प्राप्तः ।

एतदप्युक्तंहरिणाः—

स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः ।

तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्यो वेदविद्भिः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तत्र त्रित्वन्तु तद्गतमन्त्राभिप्रायम् । तदुक्तं जैमिनिनाः—
“तेषामृगं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” (२-१-३५) । “यत्र पादकृता
व्यवस्था स मन्त्र ऋङ्नामा” इति शवरः । “गीतिषु सामाख्या”
(२-१-३६) विशिष्टा काचिद् गीतिः साम इत्युच्यते । प्रगीते हि
मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ताः उपदिशन्ति” इति शवरः । “शेषे
यजुः शब्दः” (२-१-३७) यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम् । ऋग्लक्षण-
सामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन । या न गीतिर्न च
पादवद्धं तत्प्रश्लिष्टपठितं यजुरिति । एवञ्च ऋग्लक्षणोपेतमन्त्रसमु-
दायात्मको वेद ऋग्वेद इति । गीतिलक्षणोपेतमन्त्रकदम्बात्मकः
सामवेद इति । यजुर्लक्षणविशिष्टमन्त्रजातात्मको यजुर्वेद इति
त्रयीत्वेन व्यपदिष्टाः ।

चतुष्ट्वन्तु याज्ञिककर्मभेदेन मन्त्राणां भेदमाश्रित्य । तथा च
ब्राह्मणम्—ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युम्, सामविद-
मुद्रातारम्, अथर्वाङ्गिगेविदं ब्रह्मणम् । इति । एवञ्च होतृकर्मोपयोगि-
मन्त्रसमूह ऋक् । अध्वर्युकर्मोपयोगिमन्त्रसमूहो यजुरिति । उद्रातृ-
कर्मोपयोगिमन्त्रसमूहः सामेति । ब्रह्मकर्मोपयोगिमन्त्रसमूहोऽथर्वेति
च व्यवहारः । अथर्वाख्येन ब्रह्मणा दृष्टत्वात्तन्नाम्नाऽयं वेदो व्यपदि-
श्यते । कतिचिद्भाष्याक्तानि व्याकरणप्रयोजनानि प्रदर्श्यन्ते ।

१—वेदरक्षा—‘भद्र कर्णेभिः, इत्यत्र ‘कर्णेभिः, इत्यादिवैदिक-
शब्दस्य स्थाने लौकिकशब्दज्ञा अशुद्धिं ज्ञात्वाऽन्यथा न कुर्युरिति
रक्षा वेदानाम्प्रयोजनं व्याकरणस्य ।

२—ऊहः—‘अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि, इत्यत्र सूर्योद्देश्यताविवक्षा-
याम् ‘सूर्याय त्वा’ इतिपरिवर्तनशक्तिलाभः ।

३—आगमः—ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदेन बोधितो ब्राह्मणधर्मः ।

अङ्गानि चः—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनञ्छु निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव, ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥

इत्युक्तेः 'शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषि पट् ।

१—शिक्षा-तत्तद्वर्णानां स्थानप्रयत्नोच्चारणादिक्रमप्रदर्शको ग्रन्थ-विशेषः । वर्णानां शास्त्रानुसारेणानुच्चारणो तु—

मन्त्रो हीनः स्वगतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वगतोऽपराधात् ॥

इति दृषणम्, सविधुच्चारणे 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामधुग्भवति, इति फलश्रोक्तम्भाष्ये ।

२—कल्पः—केषाम्मन्त्राणां कुत्र प्रयोग इति प्रयोगक्रमकल्पक आपस्तम्बादिमुनिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः । तेऽपि बहवः ।

३—व्याकरणम्—शब्दसाधुत्वबोधकः सूत्रात्मको लक्ष्यलक्षणात्मको वा ग्रन्थविशेषः तदुक्तं भाष्ये लक्ष्यलक्षणं व्याकरणम्, लक्ष्यञ्च लक्षणञ्चैतत्समुद्भूतं व्याकरणं भवति । किम्पुनर्लक्ष्यं लक्षणञ्च ? शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् ' इति । अथवा पुनरस्तु 'सूत्रम्, इति च । व्याकरणमपि बहुविधम्—

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सागस्वतञ्चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ १ ॥

इत्युक्त्या नवसंख्याकानि । स्फोटायनम्, पौष्करसादि, दौर्गम्, हैमम्, कातन्त्रम्, इत्यादीन्यपि श्रूयन्ते ।

४—निरुक्तम्—वैदिकशब्दानामेवार्थादिनिर्वचनात्मको यास्कमु-निप्रणीतो ग्रन्थविशेषः ।

५—छन्दः—लौकिकान् वैदिकांश्च वाक्यविशेषान् पादविरामा-

दिव्यवस्थापनेन कुन्दयति नियमयतीति कुन्दः । पिङ्गलादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थविशेषः ।

६—ज्योतिषम्-सूर्यचन्द्रादिज्योतिर्द्वारा तत्तद्वेदशास्त्रादिविहितकर्मानुष्ठानकालनिर्णयप्रानिष्टफलप्रदर्शको ग्रन्थविशेषः । तेषु विबुध इति ।

व्याकरणस्य बहूनि प्रयोजनानि प्रदर्शयितुं भाष्ये—“समानायाञ्चार्थावगता शब्देन चापशब्देन च तत्र धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति” इति । तथा चाभ्युदयफलकमपि व्याकरणम् । तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैज्ञान्यां कल्प्यते । मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे, वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने । तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः । साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुर्वचः ।

सन्ध्वपि बहुषु व्याकरणान्तरेषु अद्यत्वे पाणिनीयस्यैव वेदाङ्गत्वम् । अन्यत्र वेदिकानां लोकिकानाञ्च सर्वेषां व्युत्पादनाभावात्, अस्यैव वेदमूलकत्वाच्च । अ इ उ ण् सूत्रमुपक्रम्य ऋक्तन्त्रव्याकरण उक्तम्—“इदमत्तरच्छुन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममत्तरसमाप्तायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद्ब्रह्मराशिः” इति । “वेदानां वेदः” इति श्रुतेरस्य वेदमूलकत्वम् ।

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्रापे शङ्खालिग्विताः, कलौ पगशराः स्मृताः ॥

इतिव्यवस्थावत्, अद्यत्वे शब्दसाधुत्वासाधुत्वव्यवस्थापि पाणिनीयव्याकरणानुसारेणैव विधेया । तदुक्तं पराशरोपपुराणे—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदमाधुन्वलक्षणम् ।

सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥ इति ॥

“शताच्च ठन्यतावशते” (५-१-२१) इति सूत्रे कैयटोऽपि—“शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः, इतिभाष्यवार्तिकमुपादाय ‘एवं सति शतं परिमाणमस्य शतको गोसङ्ख्य इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । आपिशलकाशकृत्स्नयोस्तु ‘अग्रन्थे’ इति वचनादन्यप्रतिषेधाभावः ।

नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साधु-
न्वासाधुत्वविभागः” इति । किञ्च पाणिनीयव्याकरणेनैव साधुन्वा-
साधुन्व निर्णय इति भाष्येऽपि ध्वनितम् । तथाहिः—

“ कथन्तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः । किञ्चित् सामान्यविशेष-
वृत्तत्तणं प्रवर्त्यम् । येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दोघान् प्रति-
पद्येरन् ।” किम्पुनस्तदुत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिद-
पवादः । इति । अद्यत्वे व्याकरणान्तर्गस्य साधुत्वनिर्णायकत्वे शब्दानां
प्रतिपत्तौ यत्नस्य कृतत्वेन भाष्योक्तप्रश्नोत्तरयोरसङ्गतिर्दुर्वारैव
स्यादिति पाणिनीयव्याकरणस्यावश्यकत्वम् । ज्ञाने च व्याकरणे—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।

पुगणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इत्युक्तासु सर्वासु विद्यासु सुकरप्रवेशतेति न तिरोहितं
मतिमताम् ।

ननु व्याकरणस्यावश्यकत्वेऽपि तत्तात्पर्यनिर्णयकानां भाष्या-
दीनां शब्दसाधुत्वबोधनप्रकारप्रदर्शकानां काशिकादीनाञ्च सत्त्वे
सिद्धान्तकौमुदीनिर्माणव्यर्थमिति चेन्न, भाष्यादीनां साधारण-
वृद्ध्यवेद्यत्वात्, काशिकादीनां बहुत्र भाष्याद्याकरग्रन्थविरुद्धार्थप्रति-
पादकत्वाच्च तैः सिद्धान्तज्ञानासम्भवेन तदर्थं कौमुदीनिर्माणस्याव-
श्यकत्वात् । नन्वेवमपि मनोरमानैरर्थव्यमितिचेन्न, कौमुदीकर्तुरेव
मनोरमायाः कर्तृत्वेन तदभिप्रायस्य कात्मन्यन तद्विगृहीतविवृतेरेव
सम्भवात् । न चैवमपि शब्दरत्नविषयकप्रयासैष्फल्यम्, शरीर-
स्यालङ्काराणामिव मनोरमोक्तार्थानां प्रेक्षावदुत्प्रेक्षितप्रामाणिकरह-
स्यर्थप्रकाशनेन गौरवाधायकत्वात् । एवञ्च सर्वमनवद्यम् ।

❀ समासतः पाणिन्यादीतिवृत्तम् ❀

श्रीमहामाहेश्वरजयद्रथनिर्मितहरचरितचिन्तामणेः शब्दशास्त्रा-
वतारनामकं सप्तविंशम्प्रकाशमाश्रित्य किञ्चिदुच्यतेः—

श्रीभगवतो महेश्वरस्नेहास्पदीभूतः पुष्पदन्त नाम गणो दैव-
वशादद्रिजया शमः कौशाम्बीनगरे सोमदत्तशर्मद्विजपत्न्यां वसुद-
त्तायां जनिमवाप्य वररुच्यभिधानेन ख्यातिङ्गतः । दिव्यधिषणाधि-

ष्ठितस्वान्तं तमिन्द्रदत्तव्याडिनामानौ पितृविहीनौ जनन्येकशरणौ
विद्याभिलाषया तपसा तोषितकार्तिकेयौ स्वप्ने—

नन्दस्य नृपनेरसि पुरं पाटलिपुत्रकम् ।

वर्षाख्यस्तत्र विप्रोऽस्ति तस्माद्विद्यामवाप्स्यथ ॥

इति लब्धवरौ द्विजन्मानौ पाटलिपुत्रनिवासिशङ्करस्वामितनूजात्
बाल्ये बालिशदपि स्वामिकुमारप्रसादेन प्राप्तसकृद्ग्राहित्वान् ,
आप्तसकलविद्याञ्च वर्पनामकाचार्याल्लब्धविद्यां कदाचित्सङ्गतौ ।
वररुचेरपि सकृद्ग्राहित्वमवेक्ष्य वर्षगुरोरशेषविद्याशिक्षणाय तन्मातर-
मभ्यर्थ्य मात्रा—

“अयं श्रुतधरो लब्ध्वा विद्यावर्षादशेषनः ।

लोके व्याकरणं दिव्यं प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”

रोचते हि वरं यस्मान्नाम्ना वररुचिः मुधीः ।

प्रतिपाद्येति सा वाणी व्यरमच्च नभस्तलात् ॥

इत्याकाशवाचमुक्त्वा दत्तं तमवाप्य सर्वज्ञवर्षगुरोः सविधे
नीतवन्तौ । सकृच्छ्रुतग्राहिवररुचिम्, द्विःश्रुतग्राहिव्याडिम्, त्रिःश्रुत-
ग्राहीन्द्रदत्तमवाप्यातीवख्यातिङ्गतस्य वर्षाचार्यस्यान्तिके बहवः
शिष्याः समागताः । तेष्वेकः पाणिनाम् ऋषेस्तनयात्पाणिनाद्
दाद्यामवाप्तजनिः पाणिनिरपि समायातः । स च जडबुद्धिस्तत्रत्य-
च्छत्रैरुपहसितो हिमगिरिं गत्वा तपसाऽराधितमहेश्वरो दिव्यं
व्याकरणमवाप्य सर्वान् वादायाजुहाव । वररुचिना (कात्यायना-
परनाम्ना वार्तिककारेण) साकं सप्तदिनानि यावद्भूते शास्त्रार्थे
जितकल्पे पाणिनौ नभस्तलाद्गोरशङ्करहुङ्कारतः पाणिनिर्वररुचिं
जिगाय । जितो वररुचिर्विस्मृतशास्त्रो मूर्खतामापन्नः पुनस्तपसेश्वरं
सन्तोष्याशेषपाणिनीयशास्त्रमवाप्य पाणिन्यनुक्तार्थपरिपूरकम्, तद्
दुरुक्तनिरासकं वार्तिकनामकं ग्रन्थं व्यरचत् । तेन खिन्नः पाणिनिस्तं
शशाप । ‘अचिरात्त्वं पतिष्यसि, इति । वररुचिरपि तं तथैव शप्त-
वान् । ततोऽरण्ये गच्छन्तं पाणिनिं त्रयोदश्यां व्याघ्रोनिहतवान्
तस्यामेव तिथौ वार्तिककारोऽपि तनून् त्यक्तवान् । ततोऽध्यापनद्वारेण
पाणिनिशिष्येण व्याघ्रभूतिना पाणिनिव्याकरणम्, कात्यायनशिष्येण
श्वोभूतिना च सर्वाधिकं तत् प्रकाशितं सज्जगति विख्यातिमाजगाम ।

व्याडिरपि पाणिनीयव्याकरणेऽतिविस्तृतं सङ्ग्रहाख्यं ग्रन्थमभ्यधात् ।
नाद्यत्वे उपलभ्यते सः ।

शेषोऽपि तदानीमेव भगवतेश्वरेणाज्ञप्तः कस्मिंश्चिद्रूपौ सन्ध्या-
मुपासीने अर्घ्यदानसमये जले प्रविश्य भूमौ पतितः । भयात्को-
र्भवान्, इति तेन पृष्ठः । सपोऽहमिति प्रत्युवाच । रेफः क गत इति
पृष्ठे, त्वयापहत इत्यब्रवीत् । श्रीमता भगवताऽर्केणायं पुत्रो दत्त इति
पुत्रार्थं तपस्यतर्षिणातीव प्रसंदे । ‘सपोऽहम्’ इत्युत्तरप्रदानेन,
पुत्रबुद्ध्या जातमुनिप्रसादेन च पतनसमये सर्पशरीरं धृतवताऽपि-
भगवता तदनन्तरं मानवं शरीरं धृतमिति प्रतीयते । महेश्वरप्रसा-
दादिव्यदृष्टिः पतञ्जलिः “पाणिनिवाक्यस्य महाभाष्यं विधाय ‘दिवं
व्रज’ इति महेश्वरेणाज्ञप्तो भाष्यञ्चकार । सहस्राधिकशिष्यप्रार्थनया
“जवनिकाभ्यन्तरस्थेन मया यूयं महाभाष्यमध्यापयितव्याः । तन्स्थ-
श्चाहं कदापि केनापि न द्रष्टव्यः ” इति समयेन सहस्रफलामण्डिता-
च्छेपात् द्वात्रिंशदाह्निकानि तेऽधीतवन्तः । ततोऽभाग्यवशात् ‘कृद-
तिङ्’ इतिसूत्रमहाभाष्याध्ययनान्ते ‘कति मुखान्यस्य सन्ति यैः सर्वान्
पृथक् पृथक् पाठयति” । इति द्रष्टुकामः कश्चिज्जवनिकामपनिन्ये ।
दर्शनमात्रेणैवोग्रविषज्वाल्या ते द्यात्रा भस्मीवभूवुः । तदानीं जलोत्स-
र्जनायतेषु कश्चन गतवान् आसोत् । स आगत्योवाच । “ नाहम-
पराधी क्षन्तव्योऽहम् प्रसीद ” इति भूयोभूयः पतञ्जलिम्प्रार्थितवान् ।
पतञ्जलिराह पाठारम्भे शान्तिपाठमकृथाः, अध्ययनान्ते तु तमकृत्वैव
बहिर्गतोऽतो राक्षसां भव” इति । ततः स्तुत्या तोषितः स “पच् धातोः
त्वे कीदृगरूपमिति सर्वः प्रष्टव्यः । यः पकम्, इति ब्रूयात् स मदीयं
भाष्यमध्यापनीयः । तेन त्वं शापाद्विमोक्ष्यसे । मदनुग्रहान्मदीयं सर्वं
भाष्यं ते स्फुरतु” इत्युक्त्वाऽन्तरधात् तैनेवाशिष्टं भाष्यमभ्यधात् ।

एते सर्वेऽपि पाणिन्यादय ईशवीयग्रन्थात् प्राक् सप्ततमवर्षसन्नि-
हिते आसन् इति केचन पुरातत्त्वविदः । अन्ये तु ईशातः प्राक् चतुर्थे-
वत्सरे एव बभूवुरित्याहुः । नात्र सम्यङ् निश्चेतुं शक्यते । भाष्या-
ब्धिमथनोपलब्धशब्दकौस्तुभकौस्तुभतत्त्वज्ञानकिरणध्वस्तध्वान्तस्वा-
न्ताः, भट्टवंशावतंसाः विद्वन्मूर्धन्यलक्ष्मीरमणसदृक्षलक्ष्मीधरशर्म-
तनूजाः, निखिलविद्यापाशधारीणश्रीकृष्णशेषशर्मान्तेवासिनः, स्वीया-
प्रतर्क्यतर्केण जितभट्टतयाऽन्वर्थनामानो भट्टोजिदीक्षिताः ।

ईशवीये मिते वर्षे शून्यबहिरसेन्दुभि-

भट्टोजीदीक्षिता जाता इति भाति प्रमाणतः ।

एभिः शब्दकौस्तुभादयो व्याकरणग्रन्थाः, त्रिस्थलीसेत्वादयो बहवो धर्मशास्त्रग्रन्थाश्च लिखिता विस्तरभयात्रोपन्यस्यन्ते । श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितकृता मनोरमा तदात्मजभानुदीक्षितसूनुना निखिलविद्यामृतगम्भीरमानसेन श्रीहरिदीक्षितेन विद्वन्मानसोल्लासकरेण शब्दरत्नेनालङ्कृता । शब्दरत्नोऽपि सर्वथोपयोगिन्या योगिन्येव हृदयभावप्रकाशिन्या सरयूपारीणभैरवमिश्रव्याख्यया विलसित एवेति नास्ति टांकान्तरस्यावश्यकता, तथापि गेयवैचित्र्यस्यैव वाङ्मयव्याख्याया आनन्त्यात् प्रातःस्मरणीयानां पाणिनेरिव व्याकरणसारामृतपरिपूर्णमानसानां महर्षिकल्पानां पूज्यगुरुवराणां नवनवोन्मिषितानां परिष्काराणां सिद्धान्तानाञ्च प्रदर्शनस्यावश्यकत्वाच्च मदीयटिप्पन्यपि नानुपयुक्ता भवेदिति विद्वद्वरंभ्यः सादरमुपह्रियते । छात्राणामप्युपकारः स्यादिति तेभ्यः समर्प्यते ।

एतद्ग्रन्थमुद्रणविषये विहितबहुविधायासः, ई. आई. आर, रेलवे वायज् स्कूलसंस्कृतप्रधानाध्यापको गिरिजाप्रसादपाण्डेयः संशोधने दत्तस्वान्तो व्याकरणाचार्यचन्द्रशेखरमिश्रः, व्याकरणाचार्य पञ्चोल्युपनामकवालकृष्णशास्त्री चैते मदीयशिष्या आशीरशिना समुद्यन्तु ।

अस्य प्रकाशने स्वीयधनव्ययविधायकलोहियापदवीक श्रीशिवदासजीगुप्तः, आपतितानेकवाधानिराकरणेन कृतप्रयत्नः कन्हैयालाल वज्रभूषणदासजी गुप्तश्च धन्यवादानर्हतः । टिप्पण्या सूक्ष्माक्षरत्वेन प्रकाशप्राथम्येन मानवौत्सर्गिकमनोऽनवधानाद्यात्मकदोषवशेन च मुद्रणे जातवैगुण्यानां तूर्णमेव द्वितीयसंस्करणे मार्जनं भवेत् । ततः प्राग्गुणैकपक्षपातिनो दोषज्ञा जातश्रुतिसंशोधनायानुगृह्णन्त्विति सादरमभ्यर्थयते: —

भवदीय—

सभापतिशर्मोपाध्यायः

काशीस्थविरलाविद्यालय-

प्रधानाध्यापकः ।

अथ सभैरवीकशब्दरत्नसाहितप्रौढमनोरमास्थप्रकरणानाम्

अनुक्रमणिका ।

नाम प्र०	पृष्ठम्
१ संज्ञाप्रकरणम्	१
२ परिभाषाप्रकरणम्	७६
३ अचसन्धिप्रकरणम्	१०२
४ हलसन्धिप्रकरणम्	२२०
५ विसर्गसन्धिप्रकरणम्	२४६
६ स्वादिसन्धिप्रकरणम्	२६२
७ अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्	१
८ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	१६५
९ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	२१६
१० हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्	२३२
११ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	३२८
१२ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	३२६
१३ अव्ययप्रकरणम्	३३५
१४ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	३४१
१५ कारकप्रकरणम्	४०४
१६ अव्ययीभावप्रकरणम्	५६५

॥ इति ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।

मिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

अथ शब्दरत्नः ।

शेषविभूषणमीडे शेषशेषार्थलाभाय ।

दानुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । (१) गगुलन्तमेनत् ।

अथ शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवम्परम्ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।

विदुषो प्रीतिदां लब्ध्वामृज्जीं रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥

नत्वा तातज्जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।

सोताख्यां जननीं कुर्वे भैरवीं ऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

‘ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यात्’ इति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपममङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं शेषो विभूषणं यस्य तं शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्वं शेषवी,

१—एतेन ‘ध्यायम्’ इत्यस्य ब्रह्मविरोपणत्वे ‘ध्येयम्’ इत्यस्यैवौचित्येन ध्यानप्रयोगासङ्गतिः, द्वित्वानुपपत्तिश्चेति निरस्तम् ।

तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति (१) सूचितम् ॥ (२) 'प्रौढानां मनोरमयति' इत्यर्थिकां मनोर-

ननु ध्यायमिति यदि द्वितीयान्तं तदाऽध्यामानुपपत्तिरत आह—ध्यात्वा-
ध्यात्वेति । ध्यायशब्दो यदि धजन्तस्तदोक्तार्थालाभो ऽत आह—णमुलन्त-
मिति । एवञ्च क्त्वाणमुलोः समानार्थत्वेनोक्तार्थस्य लाभः सुकर एव । एतेन-
स्मारस्मारमित्यपि व्याख्यातम् । कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि

यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयन्तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमज्ञञ्च जायते ॥

इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तद्यावृत्तये—परमिति । एवञ्च
हिरण्यगर्भस्यापि जगदन्तःपातित्वेन तदुपादानत्वस्य तत्राभावात्तद्व्यावृत्तिरिति
भावः । नच हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्यच “नित्यं विज्ञानमानन्दब्रह्म”
इति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथङ्कार्यत्वमिति वाच्यम्, अपञ्चीकृतसकलभूतमम-
ष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जन्यत्वात् हिरण्य-
गर्भस्य जन्यत्वव्यवहारः । अतएव

“हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्” ।

इति श्रुतिः सङ्गच्छते । इदम् = परमिति विशेषणम् । ध्यैस्मृधात्वोरनुल्यार्थ-
कत्वस्य प्रसिद्धत्वादुभयोहरादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमिन्यादि । व्यापार

(१) ब. ग. उ. ४. ३. १. (अ. १. ४. ३. १.) अत्रिभाष्ये “इष्टविपयोगाच्च, दृश्यत्वेन चत्वापि
अप्रयोगाः तस्यान्वयान्ति ते नान्तानि पादा ये सुकुमारा इति” इति भाष्यमूचितेन
“कर्मणोऽपि भूतः समानात्मा” इत्यादिशब्दव्यवहारस्य प्रमाणिकत्वेनात्र कृत्यवचनस्योचित्येऽपि
“देवेनैव” इति शब्दोक्तत्वेन वाच्यत्वं तद्विशेष इति भावः ।

(२) “नोक्तं मनोऽपि सत्तातानि विभक्ते” (कर्मण्युक्ता ११० सू. २. २. १.) इति वार्थेऽपि
“इदुपाण १” इति उपसर्गभूतत्वात् आह—इत्यर्थिर्निति नित्यविवक्षित्वाप्रतिभावः ।

अतएव प्रौढानां मनोरमयति इति वाक्येके वे वाक्ये “प्रौढमनांसि रमयति” इति
मनोऽपि रमयति” इति न तत्प्रतिपाद्यामित्यर्थः । तस्यैव विशेषेभ्योऽपि जगद्विप्रत्यय इत्यत्रे तान् केवलान्
नकारेणैव विभक्त्य कर्मोपपदेभ्यश्च नते गिवश्च” इति पाठस्य । अकारेण पूर्वाननुवर्त्येण्यन्तान्म-
न्तेत्यादिभ्यः सप्तमीनाम । अतएव “अलमा व्रते अलाध्यः स चारी विभिः” इति स्थानिवत्सुब्रथम्,
“नियममनातो स्तार्यो” इति “यूस्त्राख्यौ” इति सूत्रेण न भाग्यं संगच्छते । किं पन्नादौ
विशिष्टपादानां कर्मण्यस्याविवक्षायां सव्यवहारस्य न विवक्षायां, रमयते. फलसमानाधिकरण
व्यापारवाचिकस्य विवक्षायां, फलजन्यधिकरणव्यापारवाच्यत्वाविवक्षायां नतिगौरवम् । इत्येव
जातीयेषु गूढादिवपि निरिष्टपाठ एव पन्नादौ कल्पनीयः । अत एव रमा, मनोरमेति द्विविः
प्रयोगशुद्धिः । “प्रौढानां मनोरमयतीत्यनित्यम्” इत्युक्तिस्तु नित्यसाकाङ्क्षात्वादनुत्तरपक्षो
तदुत्तरः, तदुत्तरात्तरं वाऽङ्घ्रि चोतनाय । अतएव मूलं “मनोरमाम्” इत्येवोक्तम् इति दिक् ।

४ सभैरवीशब्दरत्नसहितायां प्रौढमनोरमायाम्

“ह य व र ट्” (मा० सू०) । हकारोपदेशः, अट्अशृहश्-
इणग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः । ‘अर्हेण’ ‘अड्व्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ।
‘देवा हसन्ति’ ‘भोभगो’ (पा० सू० ८।३।१७) इति रोर्णत्वम् ।

माम् । (१) प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानव-
त्त्वम् ॥ इणग्रहणेष्विति । नन्विदं न्यूनम्, अस्मग्रहणोऽपि ग्रहणान् । फलं तु
‘बहुपुमकह्’ इत्यादौ ‘पुमः खय्यम्’ (पा० सू० ८।३।६) इति रुत्वम् ।
(२) ‘गवित्ययमाह’ इत्यादिवत् अपदान्तत्वात्कारादेर्न जश्त्वमिति-
चेत्, न, “सुट्तिथोः” (पा० सू० ३।४।१०७) इत्यादाविकारा-
रूपमिति । स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तज्जन्यम् = तादृशस-
ंस्कारजन्यम् । ननु गुरुशब्दार्थस्य पूज्यत्वेन ‘गुरवः समागताः’ इत्यादौ
बहुवचनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—गुरोरित्येकेति ।
एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाभस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यै-
कस्य सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्येश्वर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाभ
इति ध्वनितम् । प्रौढानाम्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोऽमा इत्यथ-
श्चेत्तदा कर्मण्यणित्यण् प्रत्यये ‘टिड्डेति’ ङीप् स्यादत आह—प्रौढानामि-
त्यादिना । एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु गङ्गाधर इत्यत्रैव रमयतेः

१—चिन्त्यमिदम्, उक्तप्रौढत्वशालिनां मनोरमाया अर्थाधिक्यत्वात् । अतोऽर्थात्मनो-
रमार्थबोधोपयोगिकौमुद्यादिवत्वे सति विशिष्टबुद्धिशालित्वमेव प्रौढत्वम् बोध्यम् इति केचित् ।

२—अनुकरणं हि अनुकार्याद भिन्नम् “मर्तौ ह्यः” इति सूत्रे (अ० ५-२ ५.८) भाष्य
‘अस्यवामीयम्’ इत्यत्र ह्यसिद्धयर्थम् अन्यवामशब्दस्यानुकरणत्वसमर्थनाय “मिद्धं तु प्रातिपदिक-
विज्ञानात्” इत्युक्त्वा, “एवं योऽसावाम्नायस्यवामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः । किं पुनरन्ये
ऽम्नाय शब्दा अन्य इमे ! ओमित्याह” इत्युक्तेरनुकार्यशब्दस्वरूपनिश्चयितायाः शक्तेरनुकरणे
सत्त्वाद् वृत्त्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयो जायन्ते । “अनुकृ”
सूत्रे “प्रकृतिवदनुकरणं भवति, किम्प्रयोजनम्, ? द्विःपचन्वित्याह “तिङ्ङितिङः” इतिनिघातो
यथा स्यात्, ‘अग्नी’ इत्याह—ईदृदेद द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञाभवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् ”
इति भाष्यादनुकरणमनुकार्यादभिन्नमिति च लभ्यते । अत्र पक्षे हि रवसदृशशब्दमात्रा र्थतात्प-
र्यकोच्चारणविषयरूपानुकरणं सादृश्यमूलाभेदविवक्षया स्वसादृश्येनानुकार्यस्वरूपार्थमुपस्थापयतीति
नृत्त्याऽर्थोपस्थापकत्वरूपनिमित्ताभावान्न प्रातिपदिकत्वमिति स्वाद्यभावात्पदत्वाभावः, शिष्टप्रयोगाच्च
साधुत्वम् । ननु ‘घटोऽस्ति’ इति वाक्यात्समवायेनाश्रयतयाऽऽकाशस्याप्युपस्थित्या शब्दबोध-
नारणाय शब्दे वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव हेतुतयाऽभेदपक्षेऽनुकार्यस्य बोधानापत्तिरिति, चेन्न, शब्दं
प्रति निरूपकताऽऽश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टविषयकोपस्थितेरेव हेतुत्वकल्पनात्, अनुकार्यवि-
षयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यनुकरणजन्योपरिधित्वेन कारणताया विशेषरूपेण स्वीकाराच्च ।

‘देवो हसति’ “हशि च” (पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वम् ।
 ‘लिलिहिद्वे’ ‘लिलिहिद्वे’ “विभाषेः” (पा० सू० ८।३।७६)
 इति वा ढः ।

द्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् ।
 अत एव “उच्चैरुदात्तः” (पा० सू० १।२२६) इति सूत्रे भाष्यम्—
 “न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति” इति । स्को रित्या-
 दिस्तु सोत्रः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे

पचादित्वस्य, मूलत्रिभूजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढमनसां रमेति
 कार्य इति सूचितमिति केचित् । वस्तुतस्तु यदि रमयतेः पचादित्वादि
 कल्प्यते तदा प्राप्तस्यापि कर्मण्यणित्यस्य पचादिभ्योऽजित्यादिना बाधे डीब-
 भावः सुकर एवेति । प्रौढमनांमि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् । प्रकृ-
 तांपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह—प्रौढत्वमिति । एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञा-
 नमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने मत्येवेति सूचितम्, भाष्यकृतां विचारसमये सकल-
 दर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात् । अतएव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते । एवंविधप्रौढत्वा-
 पपादनेन तादृशज्ञानवतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेनेयं मनोरमा रमयति नान्येषामि-
 त्युक्तम्भवति ॥

हयवरडित्यत्र यः प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावसरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयो-
 जनमुपात्तम् तत्र न्यूनत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वित्यादिना । अम् ग्रहणोऽ
 पीति । अम् गृह्यते यस्मिन्स्मिन् “पुमः खयम् परे” इति सूत्रे । ग्रहणा-
 दिति । निमित्तत्वेन ग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः । एतत्प्रयोजनमाह—फल-
 न्त्विति । क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनाय तु शब्दः । यद्वहिति । अत्र बहवः पुमांसो
 यस्येति बहुव्रीहौ शेषाद्विभाषेत्यत्र विभाषाग्रहणात् उरःप्रभृतिषु एकवचना-
 न्तस्य पुंस्रब्दस्य पाठान्नकप् । सकारस्य तु संयोगान्तलोपः । क्ङ् इति
 प्रत्येकमनुकरणद्वयम् । ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेन ककारहकारयोरर्थव-
 न्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुबुत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्येकम्पदत्वाजश्चटत्वयोः कृत-
 यो न कृत्वस्य प्राप्तित्वाह—गवित्ययमाहेत्यादीति । इत्यादाविवेत्यनेन
 तत्रेवाभेदविवक्षा सूचिता, बहुपुमित्यत्र तु सान्तप्रातिपादिकानुकरणम्, भेदवि-

भाष्ये “शश्छोटि” (पा० सू० ८।४।६३) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटिति प्रस-

वक्षा च । अत एव सकारस्य संयोगान्तलोपः । ककारादेरित्यादिना हकारपरिग्रहः । जश्त्वमित्युपलक्षणं ढत्वस्यापि । “सुटतिथोः” इति—आदिपदद्वयेन ऋपस्तथोरित्यस्यात्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेति । अत्रा अव्यवहितोऽजव्यवहितः अजव्यवहितश्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो यो ऽजव्यवहितहल्समुदायस्तस्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च = शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज इत्यादौ शास्त्रबोधितत्वं लोपस्य ननु अव्यवहितत्वमयेति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति, चेन्न’ शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्याप्यश्वदसाधुत्वेन शास्त्रप्रवृत्तियोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन ‘अम्’ प्रत्याहारे हकारस्य ग्रहणरूपप्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । वस्तुतस्तु सत्त्वमेव नेत्याह—अतएवेति । तादृशसमुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एकस्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशसमुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयोर्लाभः । यत्विदम्भाप्यं किम् मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उन तादृशसमुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यकम् । आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य संज्ञप्रसिद्धानर्थकत्वापत्तिः । “लोपश्चेति द्विशकारकोनिर्देशः” इति भाष्यस्य चासंज्ञातिः । नान्त्यः, एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्यासाधुत्वाबोधकत्वादिति, तन्न, वाच्यवृत्त्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वेवं शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे ‘स्कोः’ इत्यादौ सकारककारयोस्तादृशसमुदायस्याप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—स्कारिति । आदिना व्योरित्यस्य सङ्ग्रहः । सांत्र इति । एवञ्च शास्त्रबोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव = तादृशहल्समुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयोजनम् = हकारग्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम् = शश्छोटित्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहुव्रीहिः । असम्भवश्चोक्तरीत्या बोध्यः । उक्तार्थे कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इतिचेति । चकारो वाक्यालङ्कारे ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याश्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनमुक्तम्, तन्न, सङ्गच्छते ‘भोभगो’ इति सूत्रेऽश्रहणेन यद्यपि ‘देवाः सन्ति’ ‘छन्दःसु’ ‘पयःसु’ इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राश्रहणस्य न प्रयोजनम् । नच ‘वृक्षवृकरोति’ इत्यस्य

“हल्” इदं सूत्रं बल्लरल्भल्लशल्षु हकारग्रहणार्थम् । ‘रुदिहि’
‘स्वपिहि’ “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” (पा० सू० ७।२।७६) इति
बलादिलक्षण इट् । ‘स्निहित्वा’ ‘स्नेहित्वा’ “रलो व्युपधाद्”
(पा० सू० १।२।२६) इति वा कित्त्वम् । ‘अदाधाम्’ “भलो
भलि” (पा० सू० ८।२।२६) इति मकारलोपः । ‘अलिजत्’
“शल् इगुपधात्” (पा० सू० ३।१।४५) इति कसः ॥

ज्ञोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यानम् । ‘अमि’ हकार प्रयोजनम् ‘इति’
च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

इदं सूत्रमिति । बलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु । हरन्त्यमित्य-
त्र (१) अन्योन्याश्रयपरिहारस्तु ‘रन्त्यं हर’ इति न्यासेनावृत्त्या,
हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्तरमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः ।

साधुत्वाय “हलि सर्वेषाम्” इति सूत्रे ऽश्गूहणानुवृत्त्यर्थमश्गूहणमस्तिवि-
वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । अन्यथाऽशित्यस्य तत्र सम्बन्धेऽपि ‘वृक्ष-
वृक्ष-
हसति’ इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्वारैव । अत एव “न पदान्ताः परेऽणः सन्ति” इति
लणसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिः । अत एव भाष्ये ऽश्गूहणेन हकारस्य गूहणमिति नोक्त-
मिति, चेन्न, प्रथमहकारस्याट्हश्गूहणेन गूहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यम्योपलक्ष-
णत्वात् । अत एवेण्गूहणेन गूहणस्य ‘लिलिहिद्वे’ इति प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपि
मूले उपात्तम् । अतएव भाष्यकृता द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य
तस्य प्रयोजनमुक्त्वा, “यदि किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः
कर्त्तव्यः” इत्युक्तमित्याहुः । वस्तुतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन । यदि किञ्चिदित्या-
दिना सदिशार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानुमीयते ।
कैयटेनापि तस्य प्रयोजनज्ञापन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमि-
त्याशयेनाह—दिगिति ॥

द्वितीयहकाराभावे लकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति ।
लकारसाध्यप्रयोजनानामन्यथासिद्धिमाह—बलादीति । आदिना हलादिप्रसङ्गः ।
रेफेण = सकारोत्तरवर्तिरेफेण । ननु हलिति सूत्रसत्त्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्य-
माणरीत्यान्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अधुना कथमत आह—अन्योन्याश्रयेति ।

१—स्वग्रहमाणेन्द्रहकत्व, स्वोत्पत्त्यर्थानोत्पत्तिवत्त्वान्यतरसम्बन्धेन परम्परविशिष्टत्वमन्यो-
न्याश्रयत्वम् ।

“हलन्त्यम्” (पा०सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । ‘हलि
अन्त्यम्’ इति विग्रहे ‘सप्तमी’ इति योगविभागात् (१) “सुप्सुपा” इति
(पा० सू० २।१।४) वा समासइति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् ।

ग्रहणार्थमिति । शपसहरित्येव तु नोक्तम्, खरि हकारग्रहणापत्तौ
हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः । सप्तमीति । (२) अधिकरणकारकस्य

रन्त्यं हरिति न्यासेनेति । अत्र वाक्यद्वयम् रन्त्यमित्येकम्, हरिति द्वितीयम्,
द्वितीयेऽप्यन्त्यपदस्य सम्बन्धः । अतएव मध्ये पाठः । र इति पृथक् पदम्, अन्त्यं र.
इति स्वरूपमिति, अन्त्यो हर्वा इति । इतिन्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह-आवृत्त्येति ।
हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः । तत्र प्रथमस्यार्थमाह-हर्प्रत्याहारबोधकेति । इदं
स्वरूपपक्षनम्, हकाररेफबोधकस्य हर्शब्दस्य स्वघटितत्वसम्बन्धेन हकारादिरे-
फान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा, नातो दुर्ग्रहत्वं दोषः । द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर् हप्र-
त्याहारबोध इदित्यर्थ एव । नन्विदं सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं
न द्वितीयहकारमात्रस्यैव तथाच स हकारस्मकारानन्तरं पाठ्यः, तत्सूत्रन्तु नारब्ध-

१ - सुप्सुपेतीति—सुप्सुप्यनुवर्त्तमाने ‘सुपा’ इत्यनेनेत्यर्थः । यथासुत्तु न युक्तम्, तादृश
न्याभावात् ।

२ - कर्तेति=स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपत्वं सम्पादयति’ इति व्युत्पत्त्या कारकस्य
मात्रात्क्रियायामेवान्वयः । तत्रान्वयनियामकश्च सम्बन्धः मात्राद्वयः, अधिकरणस्थाने
स्ववृत्तिवृत्तित्वरूपश्च । तथा च क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति फलितम्, अत एव ‘ब्राह्मणस्य
पत्रं पन्थानं पृच्छति’ इत्यादौ ब्राह्मणार्देन कारकत्वम् । न च ‘अन्नशौण्डः’ इत्यत्र
क्रियान्वये शौण्डेन सामर्थ्याभावात्समासानापात्तः, शौण्डपदस्यासत्तशौण्डे लक्षण्या
शौण्ड
पदार्थभूतासत्क्रियान्वयेन सामर्थ्यस्य सत्त्वान् । नर्चैवमपि ‘मातुः स्मरति’ इतीत्यादौ कारकत्व-
पात्तः, कर्तृत्वादिपृक्काव्यतमसम्बन्धेनान्वयस्यैव कारकत्वनियामकत्वात् । ‘कारकाणां क्रियान्वयः’
इत्यत्र शाब्दबोधस्तु कारकपदस्य संकेतसम्बन्धेन कारकपदवचनपरमार्थतायाश्चन्द्रिका—
अच्छिन्नपरतया नेय इति मनोरमाकारादयः ।

तन्मते हलरूपाधिकरणस्य क्रियान्वयादन्यपदार्थेनासामर्थ्यात्समासाभावाद्वाक्यायाम् ‘क्रिया
जनकत्वं कारकत्वम्’ कर्त्रादिकारकाणां क्रियायामेव मात्रादन्वयेऽपि अधिकरणकारकस्य पर-
स्परयैवान्वय इति हल पदार्थस्यान्यपदार्थे एवान्वयेन सामर्थ्यात्समासोपपत्तिरिति नवीन-
मतानुसारेण समाधत्ते अधिकरणकारकस्येत्यादिना । अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मणोरेवान्वयेन
‘अन्नशौण्डः’ इत्यत्र न लक्षणोपयोगः । ‘अन्नशौण्डस्य धनम्’ इत्यादौ तु अगत्या लक्षणा स्वीकार्या ।
‘मातुः स्मरति’ इत्यादौ तु क्रियाजनकत्वेन विवक्षितत्वस्य निवेशाददोषः । ‘ब्राह्मणस्य
पुत्रम्’ इत्यत्र तु ब्राह्मणस्यान्यथामिद्वन्वेन दण्डत्वादेरिव क्रियाजनकत्वाभावात् कारकत्वम् ।

स्यादेतत् (१) । हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु ।

कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमितिभावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—सुप्सुपेतीति । अनेनापि(२)साधन-
स्यागतिक(३)गतिकत्वादाह—यद्वेति । हलः = हलितिसूत्रस्यान्त्यमि-
तिविग्रह इतिभावः । “षष्ठीस्थाने” (पा० सू० १।१।४६) इत्यस्य
च “ऊदुपधायागोहः” (पा० सू० ६।४।८६) इत्यादाविव, (१)

व्यमत आह शपसंति । विसर्गापत्तेरिति । नच ‘प्रेष्यब्रुवोर्हविष’ इत्यत्र
दे परे विसर्गादशनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, ‘सुगण् हमति’ ‘प्रन्थङ्
हसति’ इत्यत्र ‘ङ्णोः कुक्कुक्’ इत्यस्यापत्तेः । अस्यापि “एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः”
इति ज्ञापकादकारे परे डमुट् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत् ! अनेकस्य
ज्ञाप्यस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया हस्य परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां
सौत्रत्वेनोपपत्तौ ज्ञापकत्वे मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास-
इत्यनुपपन्नम्, अधिकरणकारकस्य क्रियायामेवान्वयेनान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादित
आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । यद्द्वारा यस्य क्रियाजनकत्वं तद्-
द्वारा क्रियान्वयस्यौचित्यादिति भावः । अस्य योगविभागस्य = सप्तमीति योग-
विभागस्य । अगतिकगतिकत्वादिति । अगतिकप्रयोगसाधकत्वादित्यर्थः ।
विग्रहः = हलः अन्त्यमिति विग्रहः । हलिति सूत्रस्येति कथनं तु फलितार्थसूच-
नाय । ननु “षष्ठी स्थाने योगा” इति परिभाषया हलः स्थाने योऽन्त्यः स इत्
इत्येव सूत्रार्थः किन्न स्यात्, उदाहरणरूपैतस्य “ङे प्रथमयोरम्” मित्यनेन सुस्थाने
जातोऽम् भविष्यतीत्यत आह—षष्ठी स्थाने इत्यादि । गोह इत्यादाविवेति ।
नत्र यथोपधापदसन्निधानेनावयवार्थकत्वं पठ्या निर्णीतमिति “षष्ठी स्थाने” इति
परिभाषाया अप्रवृत्तिः, तथात्रान्त्यपदसन्निधानेन तदप्रवृत्तिरिति भावः । इति न्या-
येनेति । गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेनेत्यर्थः । अत्र
‘गुणानाम्परार्थत्वात्समत्वादसम्बन्ध इत्यन्वयः । संज्ञासूत्रस्य परिभाषायाश्च विध्युप-
कारकत्वेन गुणत्वात्तयोः समत्वमस्त्यतः परस्परमनयोरुपकार्योपकारकभावो न
भवतीति भावः ।

१—एतद् वक्ष्यमाणं सम्भाव्यत इत्यर्थः, सम्भावनायां लिङ् सत्त्वात् ।

२—समासपदकार्यस्येत्यर्थः, साध्यते यत्तन्साधनमिति, वाहुल्यकार् कर्मणि ल्युङ्विधानात् ।

३—मूले “अगतिक गतिकत्वात्” इति पाठः, “बहुव्रीहिपूर्वपदकपठोत्तरुपः, स्वार्थे क
इतिभावः” इति भावप्रकाशात् ।

‘हस्य ल्’ इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः । यद्वा मास्तु
‘गुणानाञ्च परार्थत्वात्’ इतिन्यायेन (२) चाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति । (३) यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्त-
न्नैकशेषान्यतरेणोच्चारणम् बोद्धुस्त्वावृत्त्या बाध इत्येवानुभवसिद्धम्,
तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः ।

हलन्त्यमिति संपूर्णसूत्रावृत्त्यपेक्षयैकदेशस्यैवावृत्तिरस्तिवति शङ्कते मूले-स्या-
देतदित्यादिना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वे तन्त्रव्यवहारः, यथा ‘अक्षान्पश्य’
इत्यत्राक्षशब्दो देवनाक्षरथाक्षविभीतकाक्षस्य बोधकस्तथात्रापि हल्शब्द उभय-
रोऽस्तु । ‘सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थङ्गमयति’ इति न्यायस्य ‘गङ्गायाम्मीनघोषौ
स्तः’ इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादनाश्रयणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्या-

१-“गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः सम्बन्धात् इति न्यायप्रसङ्गम् । २-य “सहि भिन्नुक्तौ
भिन्नुक्तान्तरं यानिगुणैर्नित्यन्यस्मिन्नभिन्नुक्ते” इति भाष्येऽप्यन्यापसम्बन्धो व ।

२-“पष्ठौ स्थाने योगा” (पा० १ १ ४८) इति सूत्रे भाष्ये “अवयवपष्ठयोर्नित्यम
स्याप्राप्तिः, किं कारणम्, योगस्या सन्निवृत्त्यात् । सन्देहे नित्यमः, न चावयवपष्ठयोर्दिपुसन्देहः”
इत्युक्ते लोकाच्च ‘निष्पत्तांशे’ नित्यसाक्षात्तत्वं यदस्यं तदपाना-वृत्तवाचकपदसमामिव्याहृत
षष्ठ्या येन सम्बन्धेन साक्षात्तत्वं तदितरसम्बन्धा बोधकत्वम्” इति ‘न्यमान् । स्वपटकाव- स्वपट-
कान्त्यालव्यवहितपूर्वत्वात्सम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वोपायव्यवयववार्थान्भावसम्बन्धेन
समुदाये साक्षात्तत्वंतया गौह इति पठता अवयवव्यवयवविभाजकत्वमिव’ इत्य-“अन्यम्”
इत्यत्रापि स्वपटकाव- स्वपटकाचारगणप्रागभावाधिकरणजन्यत्वात्तत्वं स्वपटकाचारगणत्वंसाधिक-
रणजन्यवृत्तिर्त्वेनवृत्तयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वपान्यवयव समुदाये नित्यसाक्षात्तया
हल इति पठता अवयवव्यवयवविभाजकत्वनिश्चयस्य सम्बन्धसन्देहाभावात् “पष्ठौ स्थाने”
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः ।

३-अयम्भावः-“आनृणमनेकार्थविषयकबोधो भवति” इति तात्पर्येणकोभारणम्
तन्त्रम् । तत्र ‘घटा’ इत्यादिशब्दे कस्यिदावृत्तिमन्तरं बोद्धुरेकशब्दानुसन्धानेनाविरुद्धानेकार्थे
बोधसम्भवेऽपि, यत्र “सुखिते, दुःखिते चेत्तसि देवदहनदीधितिगशिम्नुहिनदीधितिः” इत्यादौ
‘सुखिते’ चेत्तसि देवदहनदीधितिगशिः==वनाग्निमूहः । तुहिनदीधितिः==चन्द्रकिरणः ।
दुःखिते चेत्तसि तुहिनदीधिति देवदहनदीधितिराशिः इत्युदेऽप्यविधेयभेदेन विरुद्धार्थतया
यथाऽऽवृत्त्यैव बोद्धव्योः । तथा हलन्त्यमित्यत्रापि हल्पदार्थ्याप्रमिद्धार्थतया ‘हसभापो लश्त्’
‘हल्सपान्यथ इत्’ इत्यर्थयोर्विरुद्धतया बोद्धुः क्वलानवृत्त्यैव बोधेर्नैच्छ्रयविकल्पबोधकान्यतम
शब्दप्रयोगोऽसङ्गतश्चाशङ्क्याह—इदृश इति—विरुद्धानेकार्थविषयेऽप्यत्र अतृबोद्धन्यतरसम्ब-
न्धित्वेन त्रयाणामैच्छ्रयविकल्पस्य विविक्तत्वात् । तन्त्रावृत्ती, एकशेषावृत्ती, आवृत्तिर्वास्तु इति
त्रयाणां सत्ताया बोधनात् प्रत्येकसम्बन्धित्वेन बोधेऽन्यतमशब्दप्रयोगामङ्गत्वेऽपि उक्तरूपेण=
अन्यतरसम्बन्धित्वेन, नित्यतमत्तायाः सम्भवाददोष इति ।

तन्त्रादि । अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ल् चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्मैवम् ॥

एकशेषश्च प्रत्याख्यातां (१) ऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियापयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं पष्ठर्थ इति । “पष्ठी स्थाने” इत्यस्य ‘गुणानां च परार्थत्वात्’ इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च “इको गुणवृद्धी” (पा० सू० १।१।३) इति सूत्रे (२) तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि स्थानपक्षे । शास्त्रायप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्वाह—एकशेषेति । यत्र सङ्खुद्धारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या, लक्षणया

१—एकधर्मावच्छिन्नस्य एकधर्मावच्छिन्नसंमर्गेणैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयः पायामित्यर्थः । एकधर्मावच्छिन्नसंमुदायत्वम्पः । तथा च ‘इष्टवर्गं गुणं भजस्य’ इति प्रत्येकान्वयमिप्रायेण प्रयोगे एकस्य कर्तृत्वात्परस्य कर्मतयाऽन्वयः, ध्यानं भजनं पवित्रभक्तक्रियायामन्वये च सहविवक्षायां चर्मावात्समासाभावः । तत्रैवैव लोपिकलक्षणा मिद्धमा “सम्पागाम्” इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेऽपि गर्वादीनि “सर्वनामानि” (पा० सू० १-१-२७) “द्विवचनेऽचि” (पा० सू० १-१-४८) इति सूत्रयोः “एकशेषनिर्देशाद्भिद्धम्” इति तत्तत्तयाऽसहविवक्षायामपि मौत्रमात्रप्रयोगात् तस्यावश्यकत्वं सूचितम् । ‘सर्वनामानि’ इति पदे एकशेषेण ‘सर्वनामानि’ सर्वावधारकानि यानि सर्वनामानि तानि सर्वनामानि=सर्वनामभेदकानि, इत्येव एकान्वयाभावेन, “द्विवचनेऽचि” इत्यत्र ‘द्विवचने’ इत्यर्थेकशेषपक्षस्य द्विवचने यत्तत्र द्व्यर्थकत्वात् क्रियायामन्वयेन, द्वितीयस्य ‘द्वित्वनिमित्तेऽचि’ इत्यर्थकत्वात् आर्षे प्रत्येऽन्वयेनैकधर्मावच्छिन्नप्राधान्याभावात्तुक्तं पासहविवक्षा नास्तीति तत्रैवशेषार्थे सूत्रमित्याशयेन मनोरमाकृता तन्त्रात्पृथगेवशेष उक्त इति भावः ।

२—“इको गुणवृद्धी” (पा० सू० १-१-३) इति सूत्रे भाष्ये—“किं पुनरयमलान्त्यशेषः ? आहो-न्विदलोन्त्यापवादः ? कथं वा तच्छेषः स्यात्तत्र वा तदपवादः ? इत्येकं वाक्यं तच्छेष इव, अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति इको गुणवृद्धी अलान्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम्—अलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति” इत्युक्तम् । अस्यायम्भावः—“सार्धात्तुकार्थं” इति गुणविषयके ‘अन्त्य’ इति स्थानपक्षे “अलोऽन्त्यस्य” इत्युपतिप्रते, गुणश्रुत्या च ‘इक’ इति, तत्र यदि पूर्वभिरङ्गं विशिष्य दृगन्ताङ्गस्य गुणो भवति न च भवत्तलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्येत्युच्यते, तदा सः=अलोऽन्त्यस्य इति सूत्रम्, अस्य=इको गुणवृद्धी, इत्यस्य शेषो भवतीति तच्छेष इत्यत्र बहुव्रीहिः । यदा तु ‘अङ्गस्य’ इति पष्ठी पूर्वमन्त्येनाला विशेष्यते अङ्गान्त्यस्य गुणो भवति इति न च भवन्नगमिन्नस्येति ‘इगमिन्नस्यान्त्यालः’ ‘अन्त्यालमिन्नस्येकः’ इति विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासकल्पनेन द्विधा तच्छेषपक्षो भवति । उभयथापि यत्रेगमिन्नान्त्याल् स्यात्, तत्रैवोपास्थिते-नयोः स्यादिति ‘मिदेगुणः’ इत्यादावुपरिस्थितेरेव न स्यादिति सर्वस्यमिदेगुणः स्यादिति तच्छेषपक्षो ऽसङ्गतः । यदि तु ‘अङ्गस्य’ इति अवयवपष्ठी तदा अङ्गवयवस्येको गुण इत्यार्थ इति स्थानपष्ठभावेन ‘अलोन्त्यस्य’ इत्यस्य उपरिस्थितेरेवात्तदपवादपक्ष इतिपरिभाषयोरपि गुणगणिभावे दर्शनादत्रापि “पष्ठी स्थाने” इत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ।

गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' 'अलान्त्य-
स्य' 'इकोगुणवृद्धी' इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहा(१)वाक्ये विशेष्य

वाऽनेकार्थबोधकत्वसम्भवः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेकार्थ-
बोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि 'पुण्यजना-
श्रयः' इत्यर्थविवक्षायां तात्पर्यग्राहकमन्त्रे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यार्थान्तराबा-
धकत्वम् । यदा तु रूढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र साम-
ग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वम्, न तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्ति
विना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृते हल्शब्दस्य विरुद्धान्येकतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्च
समानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति ।
ईदृशे विषये = विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैवेति । एवकारणैच्छिक्या ष्या-
वृत्तिः । सा च व्यवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया । वक्तृस्तन्त्रेणैकशेषेण
वोच्चारणम्, बोद्धुस्तुभयत्राप्यावृत्तिरेवेति । एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती
इति बोध्यम् । न दाप इति । वक्त्रभिप्रायेण त्रितययोजने योऽनुभवविरोधरूपो
दोषः स नेत्यर्थः ।

नन्वेकशेषस्य प्रत्याख्यानान्दन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत्र आह—एकशेष-
श्चेति । प्रत्याख्यात इति । लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत
इत्यर्थः । प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां मजातीयानेकशब्दानान्द्वन्द्वादर्शनेन तन्त्रे
गैकैर्नैव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमेकशेषो नारद्व्यय इति रीत्या
कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगमाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यात इत्यसङ्गत-
मिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगामाधकत्वेनैतदर्थमनाधश्यक इति तदर्थात् । नन्वे-
वम्पाणिनेः सूत्रकरणासङ्गतितर आह—असहविवक्षायामिति । तदेतदुक्तम्
सर्वादिसूत्रभाष्ये तत्र हि संज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिममये "सर्वादीनि" इति
सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते, पाठश्च विशेष्यते, कथम्पुनरेकेन यत्नेन उभयं
लभ्यम् ? लभ्यमित्याह "एकशेषनिर्देशान्तिबद्धम्" इति । इत्याशयेनेति ।
भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहविवक्षा च
प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या असंभवः ।

ननु सामीप्यं पठ्यर्थ इत्यनुपपन्नम्, "षष्ठी स्थाने इति परिभाषायाः सत्त्वा-
दत आह—षष्ठी स्थान इत्यग्येति । ननु हस्थानिकलकाराभावातरिभाषायाः

१— सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यत्र परिभाषापस्याप्याशङ्क्य 'इकः' इत्यस्य, 'अन्त-
स्यालः' इत्यस्य च विशेष्यविशेषणभावेन सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्याज्ञावयवस्य
'अन्त्यालमिद्वेन' 'दगमित्रान्त्या लोवागुणः' इति महावाक्यार्थे विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेष
व्यवहार इति भावः ।

. आद्ये समासस्य क्लृष्टत्वात् । न हि 'ब्राह्मणकम्बलः' इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते । न वा चित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणा

विशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारां न तु (१) गुणगुणिभावेन (२) परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेः, (३) एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य (४) तेनां क्तञ्चेति भावः ॥

क्लृष्टत्वादिति । 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्, तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे, सौत्रे चा तत्र समासस्य क्लृष्टत्वमिति भावः । तदेतदाह—नहोत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्नेन । (१) चित्रकथम्प्रवृत्तिः । नचोपानल्लुनातीत्यस्त्येवेति वाच्यम्, उपदेशेऽतथात्वादिति चेत्, न, लक्ष्याभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनाऽपेक्षया, न्यायेन तदप्रवृत्तिकल्पन युक्तमित्याशयात् ।

'गुणानाञ्च' इति न्यायस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—नचेत्यादिना । तच्छेषशब्देन = तस्य शेषः, सशेषो यस्येति वेत्यर्थकतच्छेषशब्देन । परिभाषयोः = 'अलोन्त्यस्य' 'इकोगुणवृद्धौ' इत्यनयोः परिभाषयोः । लक्ष्यसंस्कारकेति । एतेन तेषां स्वस्वप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्त्येवेति ध्वनितम् । गुणगुणिभावेन = अङ्गाङ्गिभावेन । परस्परापेक्षत्वेन = परस्परनिमित्तनिमित्तिभावेन । यथा—'चक्षिङः ख्याम्' इत्यादेः "षष्ठी स्थाने" इति सूत्रपरामर्शं विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोः परस्परनिमित्तनिमित्तिभावस्तथात्र नास्तीति भावः । विशेष्यविशेषणभावमात्रेण तच्छेषत्वकल्पनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया = उक्तन्यायमूलकतया । तत्पक्षासम्भवस्य = परिभाषयोरेव तच्छेषत्वमिति पक्षासम्भवस्य ।

प्रतीतिवदिति । यथा तत्र स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तथाऽनन्तरादिशब्दप्रयोगं विना सामीप्यं न प्रतीयत इति वैरीत्ये दृष्टान्तः । षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति । तथाच सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति

१—परिभाषयोरिति शेषः ।

२—"इको यणचि" "तरिमन्त्रि निर्दिष्टे" इत्यनयो र्यथा परस्परसाकङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानां स्कन्दिताबोधजनकत्वं तथाऽत्र नारतीत्यर्थः ।

३—गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायमूलकतयेत्यर्थः ।

४—त्रैयटेनेति बोध्यम् ।

१४ • सभैरवीशब्दरत्नसहितायां प्रौढमनोरमायाम्

गवीणामिति । “कुमति (१)च” (पा० सू० ॥४१३) इति गत्वम् । दन्त्य-
पाठस्तु लेखकप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थ-

भावः । ननु वृत्त्या तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वाक्ये ते शब्दा उपादेया अत आह—
नतप्रयोग इति । लेखकप्रमादादिति । अत्राहुः—प्रमादाभिधानमनवधानेन

१—सरूपसूत्रे भाष्ये कृतद्वन्द्वानां एकशेष इति पक्षे ‘कृक्च कृक्च कृचौ’ इत्यत्र असाहचर्यादेकशेषो-
न प्राप्नोति” इति भाष्योक्तेः, ‘कृचौ’ इत्यत्र ‘कृक्पुर्’ इत्यप्रत्ययस्य समासावयवत्वे पूर्वोत्तर-
पदयोः सरूपत्वसत्त्वेनासङ्गत्यापत्त्या समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं ध्वनितम् । तथा चैकस्यादन्तत्वे-
नापरस्य हलन्तत्वेन “असाहचर्यात्” इति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । अत एव “अक्रान्तोत्तरपदे द्विगुः
स्त्रियाभिष्टः” इति वार्तिकान् ‘द्विगुः’ इत्यादौ ह्यन्तान्दोषमिद्धिः । अत एव समासान्तानामुत्तरपदावय-
वत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतम् इति सरूपमने कैयट इति प्राचीनाः । नवीनान्तु समासान्ताः
समासावयवा एव, उक्तभाष्यस्य कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परन्तु एकशेषः इति पक्षे प्रवृत्तत्वेन विभक्त्य-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य ‘कृचः’ इत्यदन्तस्य साहचर्याभावेन समासावयवत्वपक्षेऽपि विरोधा-
भावः । ‘द्विपुरी’ ‘द्विधुरी’ इत्यादि तु ‘अर्धनावम्’ ‘द्विग्वारम्’ इतिवत् लिङ्गमशेषं लोका-
भावत्वालिङ्गस्य” इति भाष्योक्त्या लिङ्गविधायकशाम्भराणां प्रत्याख्यानसंगत्या सिद्धम् । अत्रापि ‘ब-
कुमारीकः’ इत्यादौ ‘गोत्रियोः’ इति ह्रस्वधारणाय ‘ननासान्ताः’ इत्यत्र समासपदस्य लक्ष-
णतया अतौकिकविग्रहवाक्यपरत्वमाश्रित्यान्तरङ्गत्वात् कस्य विधायकत्वाभावापत्तयः सा-
मङ्गच्छते । उत्तरपदावयवत्वे तु यदागमन्यायेन कश्चिद्विशेषः स्यात्प्रत्याख्यानतया त्रयो निर्दिश्यमान-
त्वेन ह्रस्वचापत्त्या भाष्यामर्द्धतः स्यात् ।

अत एव “अन्नः” इति सूत्रेण समासस्य उत्तरपदस्य वाच्यत्वात्तत्त्वमिति शङ्कायाम् आद्ये ‘उ-
प्रथमकाः’ इत्यत्र कर्णोऽन्तोदात्तत्वापत्तिः, द्वितीये ‘अनृतः’ उपधानोदात्तत्वासिद्धिरिति
भाष्यसङ्गतिः । उत्तरपदावयवत्वे तु गम्यमिद्धया तदमर्द्धतः स्पष्टम् । एतेन ‘उपसरदम्’ इत्यादा-
नुत्तरपदावयवत्वेऽपि ‘अवयवावयवः समुदायावयवः’ इति न्यायेनाम् भिद्विस्तृत्यान्तम्, उक्तभाष्य-
विरोधेन मूलस्यैवाभावात् । नवेवमपि “कुमति च” इत्यस्यासिद्धतया ‘एकात्’ इति गत्वम् न्याय्यम्,
इति, चेन्न, असिद्धत्वस्य काव्यार्थतया पक्षे विशेषानाश्रयेन तदप्रवृत्तेः, प्रतिपदविधि-
वेन शीघ्रोपस्थितिर-
तया “कुमतिच” इत्यस्यैव प्रवृत्तेश्च । न च “परव्यवार्थेऽपि” इति निषेधः उत्तरपदत्व-
इति निषेधस्तु न, अपरादिविधाविति पर्युपगमेन पदान्तनिमित्तके विधयेन तदप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अतस्मिन्
इतिपर्युदासेन, प्रत्याख्यानपक्षेक वाक्यतया च निमित्तनिमित्तितोऽर्थभाववापदस्य प्रत्ययभिन्नावयव-
हितपरकस्यैव ग्रहणात्, प्रकृतौ वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षे गोशब्दस्य तत्त्वनिमित्तत्वाभावेन पदत्वस्य, तत्त्वस्य च
स्य वा ऽभावेन निषेधाप्राप्तेश्च । अत एव ‘रम्यविष्णो’ ‘चतुर्विहङ्गेण’ इत्यादौ गत्वसिद्धिः । यत्
‘निकृत्तम्’ ‘दुष्पीतम्’ इत्यादौ सचर्यामिद्धतया पञ्चाप्राप्तया ‘प्रकरणे प्रकरणान्तरमसिद्धम्’
भाष्यान्तरात्त्या परत्वात् “कुमति च” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति, तत्र, ‘भोश्चिन्धि’ ‘भोश्चिन्धि’ ‘हो-
श्चिन्धि’ इत्यादौ “नश्चिन्धिप्रशान्” (पा० सू० ॥३१०) इत्यस्य “मनुवसो रु” (पा० सू० ॥३-१)
अपेक्षया परत्वात् तेनैव स्त्वे “अत्रानुक्तमिवः” इत्यस्याधिकारपक्षे तदुत्तर “नश्चिन्धि” इति सूत्र-
विहितत्वमभावेनानुनामिकाद्यापत्त्या तैत्थ्येनैव तदपेक्षया “उपमर्गादममोऽ” (पा० सू० ॥१४) इति सूत्रे
दृष्टित्वात्, ‘निष्पीतम्’ इत्यादौ निषेधस्यैव पक्षमिदध्या पञ्चाभावेन तदपेक्षयैवदेश्युक्तवाच्येतिदिक् ।

नथाहि-चित्रशब्दगोशब्दयोः कर्मधारयसमासे “गोरतद्धितलुकि” इति टच् । अयमुत्तरपदस्यावयव इति नात्रैकाजुत्तरपदकसमासत्वम् । समासान्तस्योत्तरपदावयवत्वादेव ‘द्विपुरी’ इत्यादावदन्तोत्तरपदकद्विगुत्वसत्त्वात्स्वीत्वमिति ङीप्सिद्धिः । ‘उपशरदम्’ इत्यत्रावयवीभावस्यादन्तत्वन्वयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनास्तीति “नाव्ययीभावाद्” इति सूत्रप्रवृत्तिरिति, तन्न, “समासान्ताः” इत्यत्र यत्समासपदन्तस्य समासार्थवाक्यलक्षणयाऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये सुबन्तसमुदायात्ममासान्तस्य प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणतया, टचः समुदायावयवत्वेनैकाजुत्तरपदकसमासत्वमस्त्येवेत्याशयात् । ‘द्विपुरी’ इत्यादौ समुदायस्य स्वीत्वन्तु ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति ‘समासान्ताः’ इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेन प्रकृते लोकादेव सिद्धम् । अत एव “परवल्लिङ्गम्” इति सूत्रमन्वेऽपि ‘द्विनावम्’ ‘अर्द्धस्वारम्’ इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समुदायावयवत्वादेव ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः’ इत्यत्रोत्तरपदगूहणञ्जरितार्थम् । यत्तु टचः समुदायावयवत्वेऽपि “कुमति च” इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याक्षेपे, विभक्त्या च प्रकृते रिति प्रत्यासत्त्योभयोरेकत्वाश्रयेणैकाजुत्तरपदकसमासरूपप्रकृतिकविभक्तेर्गूहणमिति नात्र एतवस्य प्राप्तिः, विभक्तिप्रकृतित्वं ङीबन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति, तन्न, स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टानाम्प्रातिपदिकत्वनद्वाप्यवमर्णां लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन “प्रातिपदिकगूहणे” इति परिभाषया ङीबन्ते सुप्रकृती समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्य सत्त्वेनोभयोर्भेदाभावात्, आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दबोधे भाने मानाभावाच्च ।

न चैवं मति “कुमति च” इति सूत्रभाष्ये ‘मापकुम्भवापेन’ इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकसमासे नित्यणत्वेन भवितव्यम्, षष्ठीतत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्यमिति प्रतिपादितम्, तच्च प्रत्यासत्त्याश्रयेण एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्पिकण्त्वापवादस्य “कुमतिच” इत्यस्योभयथापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्, एतस्य भाष्यस्य यथाकथञ्चिदत्र एतवस्य प्राप्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । एतवन्तु तत्र “पदस्यवायेऽपि” इति निषेधाच्च भवत्येव । किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयेण ‘बहुचतुरङ्गेण’ इत्यत्र ‘विभाषा सुपो बहुचतुरस्तात्’ इति बहुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्बहुविशिष्टस्यैकाजुत्तरपदकसमासत्वन्वतुरङ्गशब्दस्येति भेदाण्णत्वञ्चरथात् । नन्वेवमप्यन्तर्वर्तिविभक्त्या गोशब्दस्य पदत्वात् ‘पदस्यवायेऽपि’ इति निषेधस्यात्, “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्यः, ‘अपदादिविधौ’ इति पर्युदासबलेन पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारादिति, चेन्न, ‘अतद्धित इति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकैकवाक्यतया एतवाभ्यातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परकपदव्यवाये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् ।

कैयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । ‘अस्तेरनन्तरे समीपे वा’ इत्यादिभाष्यं त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका, स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मनुष्पूत्रे कैयटेन ‘गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः’ इत्यर्थे मनुष्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे

अत एव ‘रम्यविणा’ ‘आर्द्रगोमयेण’ ‘चतुर्वहङ्गेण’ इत्यत्र एत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आढो नाभावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्धितभिन्ने तस्मिन् न्यरसति निषेधाभावाय एत्वाश्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयटो एत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन् परे यत्पदङ्गोशब्दस्तेन व्यवधानेऽपि एत्वसिद्धये तद्धितभिन्नेति । तृतीये बहुषो एत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नोऽङ्गशब्दस्तत्परत्वात्तन् व्यवधानेऽपि एत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च ‘चित्रगवीणाम्’ इत्यत्र गोशब्दस्य एत्वाश्रयातिरिक्त-तद्धितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वम्भवत्येव ।

नन्वेवमपि “कुमति च” इति एत्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् “एकाजुत्तरपदे णः” इत्यस्य प्राप्तेः । “कुमति च” इति सूत्रस्य “एकाजुत्तरपदेणः” इति सूत्रापवादत्वन्तु वक्तुमशक्यम्, ‘चतुरङ्गेण’ ‘मापकुम्भागाम्’ इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य मत्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्तिन्यायस्य विषयाभावादिति, चेन्न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात् ।

“किञ्च प्रतिपदविधित्वेन” “कुमति च” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरन्याय्या । प्रतिपदविधित्वन्निरवकाशत्वे एव बाधप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, ‘अपरशालः’ इत्यत्र ‘दक्षिणपूर्वा’ इत्यत्र चरितार्थस्यापि “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे” इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्यङ्गीकारात् ।

यदि निरवकाशत्वं एवेति नियमस्तर्हि “स्त्रियाः पुंवन्” इत्यस्य सूत्रस्यैव प्रवृत्तिरवकाश्या, नतु स्वीयेष्टेरिति शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदविधित्वम्पूर्वप्रवृत्तौ नियामकं भवत्येव ।

प्रकरणान्तस्थिति । त्यदादीनीतिसूत्रस्थेत्यर्थः । मूले अनन्तरादिष्विति—अनन्तर्यादिष्वित्यर्थः । ननु यथानन्तर्यञ्च षष्ठ्यर्थस्तदा “अस्तेभूः” इति सूत्र षष्ठीमात्रोच्चारणे सन्देहप्रतिपादनपरम् ‘अस्तेरनन्तरे समीपे वा’ इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अस्तेरनन्तर इत्यादि । तन्निरूपितेति । अनन्तर्यनिरूपितो यः सम्बन्धो निरूपकत्वाश्रयत्वान्यतररूपस्तदर्थिका । अध्याहारेणैव भाष्ययोजना कार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—स्थानपदेति । नच स्थानपदं षष्ठ्यर्थ एवेति एतत्प्रतिपत्तयेऽध्याहारो नावश्यक इति वाच्यम्, ‘स्थानेन योगो यस्याः’ इति व्यधिकर-

समीपवर्त्तो वृत्तादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासः, अनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति (१)व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिगिन्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्कवासामर्थ्यम् ; तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः ।

एवंपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यात् स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थः । अन्यथा स्थानं योगो यस्या इत्येव वदेदित्याशयात् । निपातनात्साधुत्वमितितूभयथा वक्तव्यमेव । एवञ्च स्थाननिरूपितो यः सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्त्तकभावः स एव षष्ठ्यर्थः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तसम्बन्ध इति वदता स्थानरूपः सम्बन्धो न षष्ठ्यर्थ इति ध्वनितमेव । नचास्य दृष्टान्तपरतया योजनायां वाशब्दप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, अत्रत्यवाशब्दस्येवार्थकत्वात्, 'व वा यथा तथा साम्ये' इत्यमरात् । एवञ्च "पृष्ठी स्थाने" इति सूत्रपर्यालोचनात्प्राग्वक्त्यर्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यङ्कार्य एवेति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । न तु सामीप्यादिः सम्बन्ध एव षष्ठ्यर्थ इत्यभिप्रायकमिति शेषः । यद्यपि षष्ठ्यर्थसम्बन्धा बहवस्तथापि निर्णयाय 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अनएवेति । सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य सौत्रास्तिपदप्रतिपाद्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं तथेत्यर्थः । अत्रोपाधिशब्दो विशेषणपरः प्रकृत्यर्थस्य गोपदार्थस्य विशेषणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे 'गोमानासीत्' इत्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तांदृशव्यवहारविषये 'गोमान्' इत्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् । तत्र = गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यत्र । षष्ठ्यर्थत्वेति । आनन्तर्यस्येत्यादिः । 'अनन्तराः' इति बहुवचनान्तोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च 'मापेक्षमसमर्थवत्' इति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र = 'गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित्' इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीतिः = आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भात्,
तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि “भूलो भूलि” (पा० सू० ८।२।२६)

तत्रास्तिग्रहणाभावे (१) तस्यान्यफलकत्वे (२) वा सूत्रानुपात्तास्त्य-
र्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भा-
वेण ‘चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः’ इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयो
न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदम-
र्थत्वे (३) “तस्येदम्” (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैबिकोऽप्यनभिधाना-
नेति “तस्येदम्” इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम् अनन्तरादिषु न समासोऽ-
नभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युप-
लक्षणम् । अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुपादिस्तु भवत्येव । ‘ग्रामकूपः’

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—
तत्रेत्यादि । तत्र मतुब्बिधायकसूत्रे यथा बहुव्रीहिसमासे वर्तमानकालावच्छि-
न्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्वभावान्मतुबन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयो-
जनमिति भावः । नन्वनर्थकमेवास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे वेति । सूत्र-
कारस्याज्ञानकल्पनापेक्षयाऽन्यफलकत्वकल्पनमेव वरमिति भावः । अन्यत्फलम्
अस्तिमानिति । अत्र हि—सत्ताकर्तृधनवाचकोऽस्तिशब्दोऽव्ययम्, तस्यास्तिमा-
मानाधिकरण्याभावान्मतुप्प्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः ।
सूत्रानुपात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्च भवति
तथेति वैपरीत्ये दृष्टान्तः । तथाभूतेति । सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । उक्तार्थे प्रमाणा-
न्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति । तदुक्तम् = तदेतत्सर्वमनसि निधायोक्तम् ।
नन्वेवमनन्तरशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह अनन्तरादिशब्दैरिति ।
असामर्थ्यस्य वृत्त्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः । नन्वेवम् ‘ग्रामकूपः’
इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामकूप इत्यादि । यदा ग्रामशब्दः

१—“चित्रा गावः मन्ति अस्य” इत्यर्थेऽस्त्यर्थान्तर्भावेण शब्दशक्तिस्वभावाद्बहुव्रीहिवन्मन-
त्रपि भविष्यतीति नास्ति तत्फलमित्याशय इति भावः ।

२—तथा च भाष्यम् “तद् द्वित्रिमागमपि प्रत्ययविध्यर्थे नोपाध्यर्थम् ‘अस्तिमान्’ इति मतुव्यथा
ग्यात् अस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब्बिधीयते, न चाग्नेरस्तिना सामानाधिकरण्यम्” इति । अय-
म्भावः शब्दशक्तिस्वभावात् अग्न्यर्थे मतुपो विधानात् “घटो घटः” इतिवत् सत्ताविशिष्टकर्तृवाच-
कान् अन्यव्ययात् सामानार्थकत्वेन “अस्ति” इति तिङन्तप्रतिष्ठापकव्ययेन सामानाधिकरण्याभावेऽपि
मतुपा “अस्तिमान्” इत्यस्य “सत्ताकर्तृत्वेन धनवान्” इत्यर्थे मिथ्यर्थमस्ति ग्रहणमिति ।

३—“गज इदम् अनन्तरम्” इत्येवंरूपेणानन्तर्यस्येदमर्थत्वे इत्यर्थः ।

इत्यतो भ्रूलग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य भ्रूलो लोपविधानाच्च । किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधसंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेत्तमूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्रः । अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः, सहविवक्षायाः(१)अस-

‘गङ्गातीरम्’ इत्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समाप्तः । स्पष्टा चेयं रीतिः “मपर्यन्तस्य” (पा०सू०७।२।६१) इति सूत्रे कैयटे । किं च हस्य लित्यर्थे “हल विलम्बने” इति धातोर्लस्येच्चापत्तिः । न च फलाभावः ? ‘देवदत्त हल’ इत्यादौ डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलो पवलित्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वस्य वक्तुं(२) शक्यत्वादित्यपि बोध्यम् । यद्यपि “हलसीरात्” (पा०सू०४

शालासमुदाये वर्तते तदाप्ययं व्यवहार एवमेवापपाद्यः । आनन्तर्यस्य षष्ठ्यर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह किञ्चेति । आपत्तिरिति । नन्विद्यमापत्तिर्हलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धात्ववयवलकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्स्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति भावः । अत एव “लोपश्च बलवत्तरः” इति भाष्ये उक्तम्, अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न, आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्, अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नचेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे ‘अथ अति’ इत्यत्रेदप्रतिषेधरूपनृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तफलञ्चास्तीति शङ्कान्तिराकुरुते-नचेत्यादिना । फलाभावः = लोपातिरिक्तफलाभावः । समाधत्ते-देवदत्तेति हलिति क्विबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, ‘अस्ति’ इति शेषः । लित्त्वसामर्थ्यादिति । व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, तथात्वे व्यञ्जानुच्चारणस्यैव सुकरत्वात् । किन्तु फलान्तरमपि । तच्च फलं लितीत्येतत्प्रवृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम् । एवञ्च प्रकृतोदाहरणे प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावाच्च प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः । ननु “हलसीरात्” इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्यैवव्यापकतया व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते-

१—सहविवक्षाया अन्वयपक्षतया अन्वयस्य न पृथगुद्भयोः पदार्थयोः सम्बन्धपक्षेन बोधाभावे नटभाव एव स्यादिति भावः ।

२—“न च फलाभावः” इत्यत्र हेत्वपक्षायाम् “फलत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्” इत्येव पाठो युक्तः ।

३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्वमिति कल्पयितुं शक्यम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् ।

भूलो लोपेति । सौत्रलोपाश्रयणे तु (१) मूलोक्तमेव लघु । असम्भवादिति । नच “आद्यन्तौ ट्कितौ (पा० सू० ६।१।४६) इत्यादौ यथा (२) सङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथैवापि प्रथमतः ‘लकारो हल्पदवा-

यद्यपीति । लघीयसीति । कण्ठतालवादिव्यापारगौरवापेक्षया मनो व्यापारगौरवमधिकमिति भावः ।

मूलोक्तम् = सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् । ननु “कर्मवत्कर्मणा” (पा० सू० ३।१।८७) इति सूत्रे “व्यत्यया बहुलम् लिङ्याशिष्यङ्” (पा० सू० ३।१।८६) इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकस्य लकारस्य “संयोगान्तलोपः” इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्तये “संयोगान्तस्य” इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि भूलप्रहणं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिद्भूलोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव “अमो मश्” (पा० सू० ७।१।४०) इति सूत्रस्थशकारप्रत्याख्यानपरभाष्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि शकाराभावे मकारस्य मकारादेशो प्रयोजनज्ञास्तीति सर्वोद्देशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते, मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारवाधनार्थो भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते, एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र ‘द्विमकारकः’ इति प्रतीकमुपादाय “एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते” इति कैश्चिन्नोक्तम् । एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूले—किञ्चेति । अयं यत्न इति । ‘हल् च ल् च’ इति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्याञ्चावस्थायाम् = हल्पदार्थज्ञानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्काक्षिरस्यति—नचेत्यादिना । यथासंख्यमन्वयेपीत्यस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य टिक्त्पमूहस्य अन्वयः । समानविभक्तिकतया अभेदान्वयः । वक्ष्यमाणरीत्या इतरंतरयोगेऽपि समूहस्य

१ — सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् ।

२ यथासंख्यमन्वयेपीति लक्ष्यसंस्कारवेलायाम् आदिपदाश्रय इति, अन्यपदाश्रय इति, प्रत्येकमन्वये समुदायस्य समुदायेऽन्वयभावो न द्वन्द्वो न प्राप्नोति ‘यादौ ट्कितौ’ इति वाक्यप्रयोगवेलाभ्रान् आद्यन्तसमुदायस्य टिक्त्पसमुदायेऽन्वयं कृत्वा समानः, समूहान्वयाभिप्रायेण वाक्यार्थबोधः, ततो यथासंख्यसूत्रबलात्प्रत्येकान्वयेन वाक्यार्थबोधो यथा जापने तथाऽत्रापि प्रथमम् ‘हल् ल्’ इति समुदायस्य ‘एत’ इति पदायऽन्वयेन समामे पुनः प्रत्येकान्वयेन बोधः स्यादिति भावः ।

च्यश्चेत्' इति (१) सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वम्, ततो विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" (२) इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं (३) च, सहविवक्षा = सहवक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च (४) सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोधधृवाधस्तु (५) क्रमेणैवेति वाच्यम्, "आद्य-

विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथाऽज्ञम्प्रति 'नागरम्भक्ष्य' इत्युक्ते नागरपदवाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथमतो जायते, ततो 'नागरपदवाच्यः कः' इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । ततः = सामान्यतो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासायामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन कारणस्य सामान्यज्ञानस्य वृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथग्वाक्यार्थबोधे किं साधकमत आह-आदिरन्त्येनेति । विशेषतः = हल्त्वादिना विशेषरूपेण, वाक्यार्थः = वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य नार्थक्यं द्वन्द्वस्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुर्हल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशः सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम् = आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात् = हकारादिकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण = प्रागल्कारस्यत्वेन ज्ञानम्, ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानम्, ततो

१ 'न हि निर्विशेष सामान्यं भवति' इति नियमात् सामान्यज्ञानस्य विशेषज्ञानहेतुत्वेन 'हल्' इति पदम् अर्थविषयकबोधजनकतावत्, पदत्वात्, 'पटः' इति पदवत् - तन्नुमानेन सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या कल्पितं बोधमादित्यर्थः ।

२ 'अन्त्येनेता = लकारेण महादिर्हकारोहकारादिलान्तममुदायप्रदकानां संज्ञा' इत्येवं वाक्यैक-वाक्यतयेति भावः ।

३ ननु "आद्यन्तो" इत्यत्र वक्तुरागन्तपदार्थज्ञानरूपेण तथात्वसम्भवेऽपि प्रकृते हल्पदार्थ-ज्ञानाभावेन वृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्क्य साम्यमाह-किंचेति ।

४ "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रणयनेत्यर्थः । यावदनुज्ञा पदार्थो न विपरीतक्रियते तावच्छब्दा-धारणाभावात् "हलन्त्यम्" इति सूत्रं प्रणयनः पाणिनेः प्रत्याहारसंकेतग्राहकादिरन्त्येनेति सूत्र-निर्माणात्प्रागपि हल्पदार्थज्ञानं वर्तते एवेति सहविवक्षाऽक्षतैवेति भावः । वस्तुतस्तु अर्थज्ञाना-भावेऽपि शब्दोच्चारणदर्शनात् सूत्रप्रणयनेत्यस्य आदिरन्त्येनेतिसूत्रप्रणयनानुपपत्त्येत्यर्थः, हल्पद-निष्ठसंकेतज्ञानाभावे तदग्राहकसूत्रप्रणयनासम्भवादिन तत्त्वम् ।

५ -हल्पप्रत्याहारमाधनक्रमेणेत्यर्थः ।

न्तो" (पा०सू०६।१।४६) इत्यादी यथासङ्ख्यसूत्रा(१)रम्भसामर्थ्येन तथासाधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्य (२) प्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् । किं च, (३) 'श्रोतॄणां सहबोधो भवतु' इतीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः । (४) तादृशेच्छया (५) तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणि-

हल्पदवाच्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते आद्यन्ताविन्यादि । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न द्वन्द्वस्तत्र, यथा लोके ।

“शत्रुमित्रं विपत्तिञ्च जय रज्जय भञ्जय”

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणान्त्रयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रज्ञ तदर्थङ्किन्तु द्वन्द्वार्थमेव । लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यज्ञ प्रतीयते तथा शास्त्रेऽपि न स्यात् । अत एव “अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविन्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनद्वस्यावयः” इति भाष्ये उक्तम् । अतस्तथान्वयबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रमहायेनास्तु साधुत्वमिति भावः । अन्यप्रकारेण = श्रोतुर्वक्तुश्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथमतो लत्वेन, ततो हल्पदवाच्यत्वेनेति, य उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण । अयम्भावः प्रकृते यथासङ्ख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं ततः प्राथमिको बोधश्चान्योन्याश्रयाज्ञ सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थोऽसम्भवदुक्तिक इत्याह—किञ्चेत्यादिना । श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकसत्तेच्छा सहविवक्षा, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्, तथात्र तु न सम्भवति, अन्योन्याश्रयादिति सहविवक्षैव नास्तीति कल्पनीयम् । ननु पाणिनेस्ता-

१. लोके द्वन्द्वाभावस्थले “शत्रुमित्रं विपत्तिञ्च जय रज्जय भञ्जय” इत्यादी योम्यतया क्रमेण न्वयदर्शनात् शास्त्रेऽपि यथासङ्ख्यसूत्रमन्त्रेण क्रमेणान्वयसिद्धेः “अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविन्युक्ते न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्यावयः” इति भाष्याद द्वन्द्वस्थले यत्नं विना क्रमेणान्वयाभिप्रायान्तर्यैव यथासङ्ख्यसूत्रस्य निर्माणेन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।

२—यत्नं विनैव एकस्य हल्पदवाच्यत्वेनापरस्य लत्वेन ज्ञानम्प्रकारेणेत्यर्थः ।

३—ननु अत्रापि आदिरन्त्येनेति सूत्ररूपमानसत्वमित्युक्तेराह—किञ्चेति ।

४—श्रोतॄणां सहबोधभवेनेच्छयेत्यर्थः ।

५—श्रोतॄणामित्यर्थः ।

नेभ्रान्त (१) त्वापत्तिः । (२) 'मुखनयनं पश्य' इत्यादौ तु न दोषः, उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगान् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः, प्रमा वेत्यन्यदेतत् । किं च पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदाभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्प (३) र्यानुपपत्त्या (४) "लट् स्मे" (पा० सू० ३।२।११८) इति सूत्रस्थकै-

दृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति । भ्रान्तत्वापत्तिरिति । इच्छामप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतया 'श्रोतृसमवेतं सहज्ञानं मदिष्टसाधनम्' इति ज्ञानपूर्वपाणिनेः कल्पनीयम् । श्रोतुस्तु सहज्ञानञ्च भवतीति पाणिनि-समवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्वप्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । तादृशबोधाजनकेति । सहबोधाजनकेत्यर्थः । ननु लोके यः पुरुषोऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतृभयविषयकज्ञानवान्स्मरति 'मुखनयनं पश्य' इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह—मुखनयनमिति ।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । हल्पदार्थज्ञानेऽपि "आदिरन्त्येन" इति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल् पदार्थज्ञानेपि । तदभिप्रायेण = हल्पदार्थज्ञानतात्पर्येण । न प्रयोगः = न हलिति प्रयोगः । अन्यथा = तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्यात्रिति । पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेषाम्परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तद-

१ श्रोतुः सहबोधाभावेन गदविवक्षाकारणीभूतं यत् 'श्रोतृसमवेतः सहबोधा मदिष्टसाधनम्' इत्याकार्यमिष्टसाधनताज्ञानम्, तस्य श्रोतृसमवेतत्वाभाववत्सहबोधविशेष्यकज्ञानविषयकत्वेन स्वयम्भ्रमत्वेऽपि स्वविषयज्ञानस्य भ्रमत्वेन तस्यापि तत्त्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरिति भावः ।

२ ननु हल्पदार्थज्ञानेऽपि लपदार्थस्य ज्ञानान् एकपदार्थस्य ज्ञानमत्वेऽपि 'मुखनयनं पश्य' इत्यत्रैव न दोषोऽत आह—सुखेति ।

३ पाणिनिना 'हल—हकारादिलान्तसमुदायघटकः' इत्येवं व्याख्यानेन शिथ्या बोधिता स्नेश्च स्वशिथ्या इत्येवं बोधदर्शनेन 'हल्पद' हकारादिलान्तसमुदायघटकाधजनकं भवतु' इति वक्तृतात्पर्यानुमानेन शाब्दबोधजनकतात्पर्यस्य च तत्तदध्वृत्तिं विनाऽसम्भवेनानुमितलक्षणया, शक्तिं विना शक्यसम्बन्धरूपलक्षणया असम्भवेन शक्यनुमानाऽऽ बोधसम्भव इति तत्त्वम् ।

४—"लट् स्मे" इति सूत्रादारभ्य पञ्चम्यां कालविभागेन प्रत्ययविधानार्थे आधेय— "स्म पुरा भूतमात्रे" "न स्म पुरातने" इति वार्तिकद्वयं पठितम् । तत्र विधायकनिषेधकवार्तिकयोः "स्मपुरा" इति एकानिमित्तस्यैवापादानादेकस्मिन्नेव निमित्ते भूतमात्रे विधानस्याद्यतनभूते निषेधस्य चात्मभावात् आद्यवार्तिके स्मपुरा शब्देन "लट् स्मे" (पा० सू० ३।२।११८) इति

यटोक्तरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का “लक्षणेतिवक्तव्यम्” इत्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात् । “नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते” इति “पङ्क्तिविंशति” (पा०सू०५।३।५६) इति सूत्रे भाष्याक्तः ।

न्यथानुपपत्त्येति समुदितार्थः । “लट् स्मे” इत्यादि लक्षणाया अनुमानस्य च हेतुमद्भावात् “लट् स्मे” इति सूत्रे यथा कैयटेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति. “लट् स्मे” इति सूत्रे वार्तिककृता “स्मपुरा भूतमात्रे, न स्मपुरा ऽद्यतने” इति वार्तिकम्पठितम्, तत्र ‘स्मपुरा’ इत्याकारकसूत्राभावादन्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” “न नौ पृष्टप्रतिवचने” “नन्वोर्विभाषा” “पुरि लुङ् चास्मे” इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । तत्र लक्षणायाम्मानन्तु यदि लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” “पुरि लुङ्” इति सूत्रत्रयस्य भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता, तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽनद्यतने विधानप्रतिपादने भूतविशेषे विधानमिति लभ्यते, ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति, यदा तु प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्राभ्यां भूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तथा च “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” “पुरि लुङ्” इति सूत्रत्रयस्याद्यतनभूतेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते । “न नौ पृष्टप्रतिवचने” “नन्वोर्विभाषा” इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एवञ्च तत्रत्यभाष्यप्रघटकबलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुदायघटकतत्तत्सूत्रान्तरे

स्मशब्दादारभ्य “पुरि लुङ् चास्मे” (पा० सू० ३।२।२२) इति सूत्रत्रयस्य शब्दपर्यन्तनिमित्तप्रतिपक्षसूत्री लक्षणोच्यते, उत्तरवार्तिकस्य च स्म, पुरा शब्दनिमित्तके एव प्रवृत्तिः । तथा च “लट् स्मे” “अपरोक्षे च” इति सूत्रत्रयस्य स्मनिमित्तकस्य, “पुरि लुङ् चास्मे” इत्यनपुरा निमित्तकस्य चोत्तरवार्तिकेन निषेधाद्यतनभूते न प्रवृत्तिः, “न नौ पृष्टप्रतिवचने” “नन्वोर्विभाषा” इत्यनयोश्च पूर्ववार्तिकेन भूतमात्रे प्रवृत्तिर्यथा तथाऽत्रापि लक्ष्यानुगोधादन्यदपमानाधिकरणयानुपपत्त्या च हलपदेन हकारादिलान्तसमुदायपदशमूचीपदकवर्णाः लक्ष्यन्ते—इत्याह—लक्षणयेति । ननु हलपदस्य शक्यार्थाभावे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणया असम्भवः, न च हपदस्य हत्वावच्छिन्ने लपदस्य च लत्वावच्छिन्ने शक्या तत्सम्भवः, उभयोरलक्षणोऽक्षीकारो गौरवादाह शक्यनुमानादिति । अनुमानप्रयोगश्च—“हलपदम् हकारादिलान्तसमुदायवर्गनिर्दिष्टशक्तिमत्, तन्त्रान्तरे हकारादिलान्तसमुदायघटकवर्गबोधकत्वेन व्यवहारविषयत्वात्

तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य
मप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी, ध्वनितश्चायमर्थो " नाऽऽभूलौ "
(पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय "वर्णानामुप-
देशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः,
प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरमणुदिदिति सवर्णग्राहकमि-
त्येतेन (१) समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि
स्वाङ्गे " इत्येवं (२) वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि ।
अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि

लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यग्राहकमभिव्यञ्जति, 'गभीरायाञ्चयां
घोषः' इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिकरणप्रतिपादकत्वे गभी-
रायामिति तात्पर्यग्राहकं तद्वत् । लक्षणयेति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।

शक्त्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीये-
त्यादि । यथा तन्त्रान्तरे 'स्वौजस्' इति प्रथमा, 'अमौट्शस्' इति द्वितीया,
इत्यादि उक्तन्तेनैवात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापदार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति ।
हल्पदम्, हकारदिषु शक्तम्, हकारादिबोधतात्पर्येण पाणिन्युद्धरितत्वात् " इत्य-
नुमानादित्यर्थः । एवम् = अनुपदोक्तरीत्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य वाऽङ्गी-
कारे । नियमाभावादिति । व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेवोप-
त्तिरिति भावः । नासूयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानञ्च
सम्भवति, तत्र केपाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् "पङ्क्तिवि-
शति" इत्यादिना, शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम्,
नष्टेतावताऽऽचार्यस्य दोष इति । उपसंहरति तस्मादिति । करिष्यमाणेति ।
करिष्यमाणः शक्तिग्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदन्तस्य, तदभिप्रायेण = प्राग्ज्ञा-
तार्थाभिप्रायेण, आचार्यस्य = पाणिनेः, पूर्वम् = शक्तिग्रहोपायात्पूर्वम् । अस्मि-
न्नर्थे साधकान्तरमप्याह ध्वनित इत्यादिना । अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वयः ।
ग्रहणाभावायेति । अच्यदेनेत्यादिः । न स्वस्मिन् = नाण्पदे, न स्वाङ्गे =
नाऽभूलौ इत्यत्र । वाक्यापरीति । वाक्यस्य = परिष्कृतवाक्यार्थस्य । अपरि-
समाप्तिः = अनिश्रयः । अन्यथा = करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकस्य पदस्य स्वस्य

१—महावाक्यचतुष्टयसहितेनाणुदितसूत्रेणेत्यर्थः : एतेन दिग्योगलक्षणपक्ष्या समुदिता-
दित्यस्य वक्तुमुचितत्वात् समुदितेनेत्यसंगतमिति परास्तम्, ग्रहणेऽप्येन वारणे तृतीयास्तत्त्वान् ।

२—वाक्यस्य अणुदिन्मृत्त्य स्व-ग्वान्मान्यतरबोधकाने अपरिसमाप्तिः—सवर्णग्रहणबो-
धनामामर्थमित्यर्थः ।

म्भवात् । तस्मान्नथोक्तमेव न्याय्यम् ॥

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समु-
दाय (१) आक्षिप्यते, तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवे-

सस्त्वेनाचार्येण तथाप्रयोगे, बोद्धृणामपि क्रमेण तथाबोधे उपपन्नं
किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा नाऽऽङ्गलावित्यत्राष्टादशादीनां ग्रहण-
वारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यतां तदाह—तस्मादिति
आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

ज्ञानसत्त्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण = पाणिनिना । क्रमेण =
उपदेशादिक्रमेण । तथाबोधे = आचार्यज्ञानबोधे । सङ्गतं स्यादिति ।
पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य सस्त्वेन तत्तत्सर्वार्णभिप्रायेण प्रयोगेणाप्यदेन
सर्वग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः । विभाव्यतामिति । द्वन्द्ववादिनेति शेषः ।
तदाह = तदेतत्सर्वम्नसि निधायह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनमिति नित्यसाकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य

१-अन्येनेता सहार्तिः—अत्र अक्, इत्यादिसमुदायः संज्ञा, संज्ञायाश्च मञ्जिनि साकाङ्क्षत्वा-
त्सूत्रं च तदनुपादानात् स्वघटकत्व स्वघटकोच्चारणध्वंसमाधिकरणक्षणावृत्तित्व—स्वघटकोच्चारण-
प्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वेन त्रितयसम्बन्धेनादेः, स्वघटकत्व-स्वघटकोच्चारणध्वंसमाधिकरणक्षणा-
वृत्तित्व—स्वघटकोच्चारणप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वेन त्रितयसम्बन्धेनान्यस्य च समुदाय-
विशिष्टतया समुदायं विना तयोरनुपपत्त्या 'येन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते' इति न्यायान्
आद्यन्तघटितसमुदायरूपः संज्ञी आक्षिप्यते इति भावः । नन्वाऽक्षिसस्य शाब्दबोधे भानानुपपत्तिः,
वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दाङ्गवान्, अन्यथा घटादिपदादाश्रयतयोपस्थिताकाशादेरेपि शाब्दे
भानापत्तिरिति वाच्यम्, अर्थापत्त्याऽऽक्षिप्तस्य शाब्दे प्रवेशस्येष्टत्वात् । आक्षेपे द्विविधः—तत्सत्ताधीन-
सत्ताकत्वेन, अर्थापत्त्या च ! यथा शरीरसत्ताधीनसत्ताकत्वेनावयवानाम् । द्वितीयः—पीनत्वान्यथा-
नुपपत्त्या रात्रिभोजनस्य । अर्थापत्तिश्च—उपपाद्यज्ञानेनोपपादकज्ञानकल्पनरूपा । उपपाद्यस्य=पीन-
त्वस्य ज्ञानेनोपपादकस्य रात्रिभोजनस्य कल्पनं प्रत्यक्षादिभिन्नं ज्ञानमित्यर्थः इति वेदान्तसरणिः ।
'परस्परविरुद्धत्वेनावभासमानधर्मद्वयघटितहेतुसाध्यानुमितिरर्थापत्तिः' इत्यन्ये । तद्यथा—
प्रकारितासम्बन्धेनाद्यवयवत्वान्तावयवत्वविशिष्टबोधजनकम् आद्यन्तपदम्, स्वार्थनिष्ठविषयता-
निर्मुक्तितावयवविशेषविषयताश्रयसमुदायविशिष्टम्, सत्रघटकपदप्रयोग्यावयवित्वावच्छिन्न-
विषयतानिर्मुक्तिविषयताप्रयोजकत्वे मति अवयवित्वावच्छिन्नविषयतानिर्मुक्तिविषयताप्रयोजक-
त्वात्, यत्रैवं तत्रैवमिति व्यतिरेक्यनुमित्या समुदायरूपमञ्जिनामः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च-
स्वनिष्ठविषयतानिर्मुक्तिविषयताप्रयोजकत्वरूपः । स्वरूपसम्बन्धश्च हेतुताऽवच्छेदक इति दिक् ।

ष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु (१) विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञा-
स्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति।
“स्वं रूपम्” (पा० सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्तेः। स्वं रूपं चादे-
रेव गृह्यते नान्त्यस्य, अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्, सर्वनाम्ना-
मुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ।

तस्येति । समुदायस्य । तयोः पारार्थ्येति । सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्ति-
ग्रहकाले एव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः । परामर्शित्वादिति । वस्तुतो
ज्ञापकादिनाऽस्यापि न संज्ञाकार्यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटित-
समुदायस्थाक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरे-
णाशक्यवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम् । भाष्येऽपि एत-
त्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति । सञ्ज्ञा (२) स्वरूपत्वं
विशिष्टस्यास्तु, प्रत्येकं स्वबोधित्वं चास्तु को विरोधः । यथा “अञ्च
घेः” (पा० सू० ७।३।११६) इत्यादां गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घि-
सञ्ज्ञाबोधित्वं तद्वदे (३) वाजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारा-

सम्भवः । तृतीयार्थः प्रकारिता । तयोः = आद्यन्तयोः । पारार्थ्येति । सञ्ज्ञि-
बोधकत्वनिर्णयात् । संज्ञा हि संज्ञिनम्बोधयति ननु संज्ञास्वरूपमपि । प्राचा-
मनुरोधेन मूलकृतोक्तं व्याख्याय सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । अस्यापि =
संज्ञास्वरूपघटकान्त्यस्यापि । अपिना समुदायघटकेत्सञ्ज्ञकवर्णपरिग्रहः । प्रका-
रान्तरेण = ज्ञापकादिभिन्नप्रकारेण । अनुवृत्तिरदोत्तरश्चकारो भिन्नक्रमः फलप-
दोत्तरन्द्रष्टव्यः । तेन तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यस्य लाभः । नन्वेवमनुवृत्तिपर-
भाष्यकारीयव्याख्यानविरोध इत्यत आह—भाष्येऽप्येतदिति । को विरोध
इति । यत्रोद्देश्यताऽवच्छेदकविधेययोरैकरूपेणापस्थितिस्तत्रोद्देश्यविधेययोर्नान्वय-
बोधः ‘दण्डवान्दण्डवान्’ इत्यत्र यथा । नहि तथा प्रकृतेऽस्ति । अकारादिवान्त-

१- -सम्बन्धातीत्यर्थः ।

२- -यवविधेयप्रतिपक्षं यवविभक्त्यंशस्यासम्भवः — यथा ‘यद्वयति भूतले घटः’ इत्यत्र नोद्देश्य-
विधेयभावेनान्वयः, एवं विधेयभूतः ‘अच्’ इति शब्दगतघटितस्याकारादिवान्तसमुदायस्योद्देश्यत्वं
न स्यादिति ‘यवम्’ इत्यनुवृत्त्यदिरपि संज्ञाविधेयेति मूलाशयं स्वगृह्यति संज्ञास्वरूपत्वमिति—
अयम्भावः—अकाराव्यवहितोत्तरत्वविशिष्ट ‘च’ शब्दस्य संज्ञात्वेन विधेयतया समुदायघटकस्य
नोद्देश्यतयोद्देश्यदले ‘अच्’ इति समुदायस्याप्रवेशान्नारित नियमविरोध इति ।

३- -तद्वदेतिपाठः, तद्वदेवेति मूलतथस्यानन्वितार्थकत्वात् ।

आद्योच्चारणमिति(१)। यद्यपि 'उपदिश्यतेऽनेन' इति करण-
व्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम्, तथापि
दिध्विवाकारवकारयोरपि प्राप्नोत्येव । किं च स्वशब्देन केवलीन्त्य-
परामर्शासम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शं न बाधकम्, तत्र समुदाये
फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति । तस्माज् ज्ञापकादिनैवा-
न्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्य (२) लम् ।

भाष्येति । तत्र हि 'उपदेश इति किम्, अत्र आँ अपः, प्रत्यक्ष (३)-

समुदायपर्याप्तसमुदायत्वमुद्देश्यताऽवच्छेदकम्, अजित्यानुपूर्वी तु विधेयतावच्छे-
दिकेति भावः । प्राप्नोत्येवेति । एतेन भवदुक्तरीत्या आद्यन्तयोर्वारणाभावः,
स्वं रूपमित्यनुवृत्तेर्वैयर्थ्यश्च ध्वनितम् । यन्मूले 'स्वं रूपम्' इत्यस्यानुवृत्ति-
ङ्कृत्वा स्वपदेनान्त्यपरामर्शाभाव उक्तस्तद्वैयर्थ्यमप्यस्तीत्याह—किञ्चेति ।
विशिष्टेति । अजित्यादिविशिष्टेत्यर्थः । तस्मात् = उक्तप्रकारद्वयात् ॥

तत्र हीति । 'उपदेशेऽन्' इति सूत्रव्याख्यानपरभाष्ये होत्यर्थः । प्रत्यक्ष-

१—उच्चारणं आद्यन्तयोर्ववृत्तिप्रावरणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकयोर्वच्छिन्नविधेयतावच्छे-
दयोक्तव्यरूपम् । तथा च धर्माविशिष्टोच्चारणमाद्योच्चारणमिति फलितम् । विशिष्टपरमे-
न्द्र्यविधेयतावच्छेदोपाध्यानुवृत्तिरूपप्रकारप्रत्यक्षानुवृत्तिरनुमयसम्भवेन । धर्मश्चात्र यथापदे-
शत्वं निरूपितं तद्व्यानुपूर्वभाष्ये आद्यः । तथा च अत्र आँ अपः इत्यत्र अनुनासिकपदेन
विधायमानं 'आँ' इति शब्दे अनुनासिकपदवृत्त्यानुपूर्वच्छिन्नविधेयता वारणाति न दोषः ।
उच्चारणस्य पाणिनिवादानामेवेति नानिप्रसङ्गः ।

२—अनुवृत्तत्वेन बोधकत्वस्य समुदायपर्याप्तता सावकान्तेऽपि 'माटरपरिवर्णन्यायेन
बाध्यवाधकभावो दुष्टारः । 'तत्र आद्यप्राप्ता माटरकोमिष्टन्या परिधेविषयानाम्' इति नि-
व्यायस्वरूपम् । अनेन चैतन्मयविनियोगोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्तत्कदम्बघटकव्यापकपदार्थे तद्व्यवहृदकव्या-
प्यपदार्थानिरिक्तत्वेन संज्ञायाः क्रियते । तथा च प्रवृत्तेऽकारादिचान्तसमुदायस्य व्यापकपदार्थे
आद्यन्त्यरूपव्याप्यपदार्थानिरिक्तत्वेन संज्ञायाः आदेशेऽपि संज्ञा न प्राप्नोतीति 'स्वम्' इत्यनुवृत्तिपरमा-
ध्यमंतमूलोक्तमार्ग एव उच्यते, तथा च 'माटरपरिवर्णन्यायामिषायेण 'मुदभ्युपगम्यः' इत्यादौ
तु स्थानिन निमित्तत्वमिकः 'तस्मादित्युत्तरम्' इत्यादिनिदेशाज्ञापकात्रवाच्यते' इति वैय-
र्थ्येति गमयितेतिदिक् ।

३—तनु 'प्रत्यक्ष शब्दोद्देश्यजननानसः' तद्व्याख्यानविषयस्य, समयावच्छेदकव्याख्यानविशे-
षण्यनसम्भवि, व्याख्यानस्य क्रियारूपत्वात्तथाश्चापन्नजननादिति चेत् । परमोपदेशत्वं निरु-
पितं तस्य शब्दोच्चारणवेलाया प्रत्यक्षविषयत्व एवोपदेशस्वयं प्रत्यक्षताऽऽरोपितप्रत्यक्षत्वस्य तत्रापि
सम्भवान् । अनुनासिकत्वस्य आवरणप्रत्यक्षविषयतयोपदेशत्ववारणाय शब्दोच्चारणवेलायामिति ।
तथा च पाणिनिकर्तृकानुनासिकपदोच्चारणवेलायाम् 'आँ' इत्यत्रानुनासिकत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वा-
भावाच्चानिप्रसङ्ग इति भावः ।

तत्प्रौढिवादमात्रम्, करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युट् बाधात् । न च घः, असंज्ञात्वात् । 'प्रायेण संज्ञायाम्' इति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च ।

माख्यानमुपदेशो गुणः प्रापणमुद्देशः" इति "नासावुपदेशः" इत्युक्तवा-
पदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमाशङ्क्य "उपदेशनेऽजनुना-
सिकः" इति वार्तिककृद्दशितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे
घञुपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रम् = शासनकरणम्, प्रत्यास-
त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ॥

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रताऽपि
लाभसम्भवान्, न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं
वाद इति भावः । घञ इति । "अकर्त्तरि च" (पा. सू. ३—३—१६)
इत्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । बाधा-
दिति । वा सरूपविधिस्तु कल्युद्गुत्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः । न च
तत्र साहचर्येण भावल्युट् एव ग्रहणमिति वाच्यम्, 'इषत्पानः सामो
मिति । अत्र प्रत्यक्षशब्दः अश्राद्यजन्तस्तेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यस्याख्यानमित्यर्थो
लभ्यते । प्रत्यक्षमिति त्वाख्यानक्रियाविशेषणम् । गुणः प्रापणम् = साधारण-
धर्मोपादानेन कथनम् । नासाविनि । अनुनामिकशब्देन "श्राद्धोऽनुनासिकः"
इति सूत्रेण विधानम्, अनुनासिकत्वन्तु साधारणमिति भावः । सङ्कीर्ण-
त्वमिति । प्रत्यक्षाख्यानेऽप्युद्देशप्रयोगदर्शनेन सङ्कीर्णत्वम्, यथा शिष्येण
'अनुवाकम्भवानुद्दिशतु' इत्युक्ते, गुरुणा 'शत्रो देवीयकमधीप्सु' इत्युक्ते, शिष्य
आह—'उद्दिष्टो मेऽनुवाकः' इति । इदञ्च सङ्कीर्णत्वम् "लुटः सद्वा" इति सूत्र-
विहितसंग्रहायावश्यकमिति भावः । वार्तिकेति । "सिद्धन्तूपदेशनेऽजनुना-
सिक इति वचनात्" इति वार्तिकेत्यर्थः । इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्या-
हारेण व्याख्येयम् । प्रत्याहारसम्पादकं सूत्रम् 'अइउण्' इत्यादिसूत्रमिति प्रत्या-
सत्येत्यस्यापस्थितत्वेनेत्यर्थः ।

'प्रौढिवादमात्रम्' इति अस्य महत्वेनोक्तं वस्तुतोऽसङ्गतमित्यर्थः प्रती-
यते, स तु न युक्तः, भाष्यकारोक्तावसङ्गतत्वकथनस्यायुक्तत्वादतस्तद्यवाचष्टे-
वार्तिककृदिति । कथञ्चित् = बाहुलकरूपागतिकगत्या । प्रायिकत्वादिति ।
अत एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादिप्रयोगा इति भावः, ननु वा सरूप-
विधिना ल्युट् विषये घञपि भविष्यतीत्यत आह—वा सरूपेति । प्रतिषिद्ध
इति । अत्र क्तापकम्—"अहं कृत्यलुचश्च" (पा० सू० ३।३।१६९) इति सूत्रे

अत एव घापवादः “हलश्च” (पा० सू० ३।३।१२१) इति घञपीह न । बाहुलकं त्वगतिकगतिः । अत एव ‘प्रक्रियन्ते शब्दा याभिः’ इति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता । तथा च वार्त्तिकम्

भवता’ इत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः । क्लृप्तत्वादिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणो साकाङ्क्षत्वे इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाहनहोत्यादिना । भाष्यकृतेति । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं च “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (पा. सू. २—३—६६) इति नियमात्र कर्त्तरि पठ्यति बोध्यम् । अवहेलनाच्चेति । चां हेतौ यतोऽवहेलनमतः क्लृप्तत्वमित्यर्थः । वापवाद इति । ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम्, तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः । अगतिकगतिरिति । न च “खनो घ च” (पा० सू० ३।३।१२७) इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टम्,

कृत्यतृजप्रहणम्, तद्धि चकारसमुच्चये लिङा कृत्यतृचोर्वाधा माभूदिति क्रियते, यदि वा सरूपविधिनित्यः स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य प्रहणं व्यर्थं स्यात् । साहचर्येण = परतुमुन्साहचर्येण । खल् नेति । किन्तु “आतो युज्” (पा० सू० ३।३।१२८) इति युजेवेति शेषः । यदि साहचर्याश्रयणमत्र स्यात्तदा तुमुन्साहचर्येण भावार्थकखल्विषय एव वा सरूपविधिनियमेन प्रकृते कर्माथकत्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टवेति भावः । क्लृप्तत्वमुपपादयति—गुणेति । विशेषणो इति । निरूपितत्वं समस्यर्थः, तस्याऽकाङ्क्षायामन्वयः । एवञ्च विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावरणे ‘इतरान्वय’ इत्यर्थो लब्धः । इतरान्वयः = इतरस्मिन् प्रधानातिरिक्ते गुणे । तस्य = गुणस्य । अयुक्त इति । किन्तु प्रधानान्वय एव व्याख्यः । प्रकृते च विधेयतया प्रत्ययः प्रधानम्, तद्विशेषणमेव प्रायेणेति, न तु संज्ञायामित्यस्येति । एवञ्चोक्तन्यायत्यागे एव ‘प्रायेण संज्ञायाम्’ इत्यन्वय इति भावः ।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात्कर्त्तृकर्मणोरिति पृष्टी प्राप्नोतीति शङ्कावारणाय—अस्यार्थेति । मूले—अत एवेति । तथा व्याख्यानस्य क्लृप्तत्वादेवेत्यर्थः । ननु ल्युडो बाधकत्वशङ्कायां घापवादत्वकथनमनुपपन्नमेवेत्यत आह—ल्युडपवाद इति । तत्रापि = “हलश्च” इति सूत्रेऽपि । अगतिकगतिरित्यस्य न विद्यते गतियस्य तस्य गतिरित्यर्थे अगतिकगतिरित्यनुपपन्नत्वाभावाच्चैव तत्सादित्याशयेन शङ्कते—न चेति । अन्यतोऽपीति । सन्भिन्नादपी-

“अजडभ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन” इति ।

अतो भावे एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः ।

तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम् . तस्याप्यगतिकगनित्वात् . ‘भगः पदम्’ इत्यादौ यत्र घित्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च । पदस्य घञर्थे केन सिद्धेनैतदुदाहरणं किन्तु क्वाचित्कं वाक्यं तत् । किञ्च “उच्चार्य हि वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णाः” इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणायाऽप्युपपत्त्या

त्यर्थः, खन्धातौ घिस्वस्य फलाभावादिति भावः । तत्रैवेति । तावतैव घिस्वस्य चारिताध्यादिति भावः । ननु पदमित्यत्र न तथेति कथन्तत्प्रदर्शनमित्यत आह—पदस्येति । घञर्थे केन सिद्धेरिति । “घञर्थे कविधानम्” इति वचनेनेत्यर्थः । ननु ‘स्नानीयञ्चूर्णम्’ ‘राजभोजनाः शालयः’ इत्यत्र यथा बाहुलकत्वेनार्थान्तरे प्रत्ययस्य स्वीकारस्तथा बाहुलकादुपदेशपदेऽपि करणे घञ्कल्पने किम्बाधकमत आह—किञ्चोच्चार्येति । उच्चारणार्थत्वेति । आद्योच्चारणार्थत्वेत्यर्थः । अत एवैकाच उपदेश इति सूत्रे “इत्संज्ञानिधायुच्चारणवचन उपदिशिर्गुह्यते” इति कैषटः सङ्गच्छते ।

ननु लोके चैत्रम्प्रति यज्ञदत्तेन ‘मुष्मङ्गमिष्यामि, पन्थानम्भवानुपदिशतु’ इत्युक्ते चैत्रेण अमुष्मिञ्जवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्यः, अमुष्मिन्हस्तवामः, इत्युक्ते यज्ञदत्तो वदति—‘भवतोपदिष्टः पन्थाः’ इति तदनुपपन्नम्, पथ उच्चारणासम्भवादन आह—सङ्कीर्णैति । लक्षणायाऽपीत्यपिना शक्तिपरिग्रहः । एतेन पाणिन्यादिवाक्यादिव लौकिकव्यवहारादपि शक्तिसिद्धिर्भवतीति सूचितम् । न च भावघञन्तेनोपदेशशब्दसमभिव्याहृतेनाद्योच्चारणक्रियोपस्थाप्यते, तथा च तदन्तत्वमनुबन्धत्वाभिप्रेतस्य न सम्भवतीति वाक्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम्, “उद्देशश्च प्राप्तपदिकानाद्योपदेशः” इति भाष्यात् ‘येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशः’ इति “आदेच उपदेशे” (पा० सू० ६।१।४५) इति सूत्रस्थकैषटाद्योपदेशशब्दस्याद्योच्चारणपरत्वव्यवस्थितावन्यपदार्थान्वयाय तस्य शब्दस्याद्योच्चारणविषये लक्षणाया अङ्गीकारात् । नन्वेवं “लटः सद्वा” (पा० सू० ३।३।१४) इति “निष्ठा” (पा० सू० (३।२।१०२) इति सूत्रविहितशत्राद्यवयवस्य “राजसूयसूर्य” (पा० सू० ३।१।११४) इत्यादिनिपातनानुमितस्यवाद्यवयवस्य चेत्संज्ञानुपपत्तिः । यद्युक्तरीत्या लौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्योक्त्यर्थकस्येह गृहणमिति ब्रूये तदा “आद्योऽनुनासिकः” इति सूत्रविहितेऽतिव्याप्तिरत आह—

यत्तु—धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते—कर-
णव्युत्पत्त्या पूर्वार्थोपात्तानामुपदेशत्वम्, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादी-

भावे घञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे
तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्य वारणस-
म्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनकलेशो भाष्यकृत्तो व्यर्थः स्या-
दिति बोध्यम् । “उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति “आदेच
उपदेशे” (पा० सू० ६.१.४५) इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव
तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् । धातुसूत्रेत्यादीति ।

“धातु(१)सूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः” ॥ १ ॥ इतीत्यर्थः ।

किञ्चोपदेशेति । प्रत्ययादिपरत्वे = भाष्योक्तकरणव्युत्पत्त्या प्रत्ययार्थकत्वे ।
यत्किञ्चिदिति । धात्मादिभिन्नेत्यर्थः । तदर्थम् = यत्किञ्चित्समुदायान्त्यवार-
णार्थम् । सामर्थ्यादीति । अन्त्यपदोपादानेत्यादिः । ‘आदि’ पदेन तस्य पदस्य
व्यवसितान्त्यपरत्ववर्णनस्य “के पुनर्व्यवमिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाताग-
मादेशाः” इति प्रदर्शनस्य च परिग्रहः । न च भावघञन्तस्योपदेशशब्दस्य
पूर्वोत्तरसूत्रयोराश्रयणे मनिनाद्यवयवेकारनकारयोरिवानापत्तिः, इका(२)रस्याद्यो-
च्चारणविषयान्त्यत्वाभावात् । किञ्च—गिनिप्रत्ययावयवनकारस्योत्तरसूत्रेण मनिन-
वयवनकारवदिच्चापत्तिरिति वाच्यम्, ‘यस्योपदेशे ऋषेस्तात्पर्यन्तस्य तदुपदेश-
प्रयुक्तेत्संज्ञा’ इत्यर्थ आश्रीयते, गिनि प्रत्यये .समुदायोपदेशप्रयुक्तैव, मनिनादी-
त्ववयवोपदेशप्रयुक्ता सेति व्याख्यातृवचनप्रामाण्यादाश्रीयत इत्याशयात् ।
व्याख्यातृवचनमप्रमाणमिति तु न, भाष्योक्तीत्या व्यवसितान्त्यस्यैव गूहणे
सिद्धे भावघञन्तत्वपक्षेऽपि दोषपरिहाराय तथा वर्णनात् । उपदेशशब्दस्य भाव-
घञन्तत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—उद्देशश्चेत्यादिना । न च भावघ-
ञन्तस्य स्वीकारं “लृटः सद्वा” इति सूत्रविहितशत्रवयवस्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्,
“व्यवसितान्त्यगूहणम्” इति भाष्यैकवाक्यतयाऽस्मिन्नपि पक्षे सत्पदार्थज्ञाना-
पत्तौ सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यः सच्छब्दबोध्यस्तदन्त्यस्य गूहणमि-
त्याशयात् । एवमेव “निष्ठा” इत्यत्र निपातनस्थले बोध्यम् । वस्तुतस्तु एवञ्चि-
धकलेशपरिहाराय बाहुलकात्करणे घञ् स्वीकार एवोचित इति बोध्यम् । अत्र

१—१यं कारिका प्रक्रियाकौमुद्यामुक्ता, नट्टीकायां प्रमादनाम्न्यां व्याख्याता च ।

२—नकारस्येत्युचितम् ।

नाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं
(१) गोबलीवर्दन्यायेन । एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसंज्ञा, उत योगमात्रम् । नाद्यः,
संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः, “असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो न” इति भा-

उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः । धातोरपीति । प्रत्यये-
भ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः । वाक्यशब्देन वार्तिकम् । शीङ्, लण्,
चोऽट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनङित्युदाहरणानि । उपदेश-
सञ्ज्ञेति । उपदेशपदं योगरूढमेष्विति भावः । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यव-
हार एवाभिमतोऽत आह—आम इत्यादि । न चाकारोच्चारणं व्यर्थम्,
तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः । आदिना यकारादी चुञ्चु-

एव “भवतष्टकृत्तौ” इति सूत्रविहितान्त्यस्येस्त्वसिद्धिः । अत एवाह—दिगिति ।
एतेन शेखरोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः ॥

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिवोधकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वप्रत्ययान्तत्वे
वक्ष्यमाणमूलोक्तदूषणानामपत्तिरत आह—उपदेशशब्देति । वाक्यशब्दो न
सुसिद्ध्यन्तचय इत्यादिप्रसिद्धार्थः, किन्तु रूढ इत्याशयेनाह—वाक्यशब्देनेति ।
ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विकल्पप्रदर्श्य तन्मतखण्डनमयुक्तमत
आह—उपदेशपदमिति । तथाच भवत्कृतं योगार्थवर्णनस्पृङ्गादिशब्दार्थ-
वर्णनसदृशम्, उत पाठकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतात्पर्य-
मिति भावः । मूले संज्ञयामिति । संज्ञारूपत्वं विनाऽस्य शब्दस्य रूढत्वञ्च

१—सामान्यविशेषाभ्यां न्यायः, तथा हि—

“यदादानि” (पा० सू० १ । २ । ७२) इति सूत्रे भाष्ये “सामान्यविशेषवाचिनां द्वन्द्वा-
भावोत्पन्नम् । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवताति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनो-
द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, शूद्राभीरुम् गोबलीवर्दम् ‘तृणोलपम्’ इति न सिद्ध्यति । नैप दोषः,
इह तावत् ‘शूद्राभीरुम्’ इत्याभिरा जात्यन्तराणि । ‘गोबलीवर्दम्’ इति गाव उत्कालिकपुंस्का
वाहाय च विक्रयाय च म्रिय एवावशिष्यन्ते ।” अयमभावः—योगशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टगोत्वम्,
पुंस्त्वविशिष्टगोत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानाश्रयत्वम् । उत्कालिकपुंस्का वाहाय च विक्रयाय
न ये, ते बलीवर्दाः । यैवलेन गोपदेन च स्त्रीत्वविशिष्टगोत्वावच्छिन्नरयैव प्रसिद्धत्वाद् बोध इति
सामान्यविशेषभावो नास्तीति द्वन्द्वसाधुत्वम्, तथा च गोपदेन बलीवर्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे तदुक्तिः
प्राधान्याभिप्रायेणेत्याशयेनार्थं न्याय असङ्गत एव, भाष्यकारेण तयोः सामान्यविशेषभावस्य
खण्डितत्वात् । ‘ब्राह्मणवसिष्ठ’ इत्यत्र न सामान्यविशेषभावसत्त्वाद् ‘ब्राह्मणेन महिने
वसिष्ठः’ इत्यर्थो बोध्यः ।

प्योक्तेश्च । अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च,
'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' (१) इत्यादिस्वपरग्रन्थविरोधाच्च, न
द्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं येन मित्वं न भवेत् । किं चैवं
प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सन्नेवादेशोऽस्त्वित्या-
शङ्क्योपदेशाभावादित्संज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत ।
किञ्च "न धातुलोपः" (पा० मू० १।१।४) इति सूत्रे "धातुग्रहणं
किम् ? लूञ् लविता, पूञ् पविता" इति भाष्यम्, 'उपदेश एवानुब-

ध्वणपावित्यादिसंग्रहः । उपदेशाभावादिति । आदेशस्योपदेशाभावादि-
त्यर्थः । ततो धातुसञ्ज्ञेति । लृशब्द एव धातुसञ्ज्ञकः केवलमसौ त्रित्कार्यं
लभत इति भावः । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन
तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणां ग्रहणम्, तेषां धात्वादिव्यव-
हारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन 'धातुपाठ' इत्यादिव्यवहारवदिति

सम्भवतीति भावः । ननु शास्त्रकृतसंज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मत्कृतैव साऽस्त्व-
त्यत आह । मूले—अस्मदादीति । अतिप्रसङ्गादिति । रघुनाथादिशब्दे
बालकविशेषसङ्केतिते पूर्वपदादिति एत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः । संज्ञात्वा-
भावेऽपि न तद्ग्रन्थीयसंज्ञापदमनुपपन्नम्, तस्य व्यवहारलाक्षणिकत्वादित्याह—
संज्ञाशब्देनेति । अभिमत इति । तस्येति शेषः । अस्मन्पक्षेति । भाव-
घञन्तपक्ष इत्यर्थः । किमत्र विनिगमकमिति चेत्, क्लृप्तार्थकल्पने लाववमे-
वेति गृहाण । यकारादी इति । चुञ्चुबादिप्रत्ययादेः "चुट्" इति सूत्रेणे-
श्ववारणाय वेनेत्यमुक्तम् ।

ननुपदेशाभावादित्यसङ्गतम्, स्थानिनस्तस्य सस्वादत आह—आदेश-
स्येति । अभ्युपेत्य वादोऽयम् । वस्तुतस्त्वसङ्गत एव । अथवा "नानुत्पन्ने
सनि प्रकल्प्या भवितव्यम्" इत्यादिना भाष्य एव दूषितत्वात् । लृशब्द
एवेति । यस्य क्रियावाचकत्वन्तस्य धातुसंज्ञा, क्रियावाचकता चार्थबोधनाय
प्रयुज्यमानशब्दघटकस्येति भावः । असौ = लृशब्दः । अनुबन्धस्येत्संज्ञया
निवृत्तिस्तुष्टारणाभ्यवहितोत्तरकाल एवात आह—केवलमिति । त्रित्कार्य-
मिति । अकारोष्टारणसामर्थ्यादिति भावः । अत्र = धातुसूत्रगण इत्यत्र ।

न्यलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञा' इत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत । अपि च “ध्वसोरेद्धौ” (पा० सू० ६।४।।११६) इति सूत्रे ‘लोप-
श्च’ इति द्विशकारको निर्देशः, द्वितीयः शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्र-
स्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वितीयः, योगस्यैव पुरस्कारे

चन्न, आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । इत
एव वाऽहचराह—अपि चेति ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति । उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः ; विरुद्ध्येतेति । तत्र हि
'लोपश्' इति भिन्नं पदम् 'श्' इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन शः । असन्देहाय
भलपरसंयोगादित्वेऽपि “स्कोः” (पा० सू० ८।२।२६) इत्यस्य न
प्रवृत्तिः, “भलां जश्” (पा० सू० ८।४।५३) इत्यादौ जश्त्वस्येव ।

साहचर्यात् = सादृश्यात् । एतस्य = उक्तार्थलक्षणाकल्पनस्य । भावघञन्तोपदेश-
शब्दस्य सप्तम्यन्तस्याद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थे लक्षणेति तात्पर्यम् । कर्मकरण-
व्युत्पत्तिकल्पनम्, साहचर्यकल्पनम्, लक्षणाकल्पनञ्चानुचितमिति भावः ।
इत एवारूचेः = उक्तरीत्योक्तदोषपरिहाररूपारूचेः ।

अलोऽन्त्यसूत्रेतिशब्दात्तावन्मात्रं सूत्रमिति प्रतीतावसङ्गतिः, अप्रसिद्धेरत
आह—उपधासंज्ञेति । उपधासंज्ञाविधायकसूत्रेत्यर्थः । विरोधमुपपादयति—
तत्र हीति । भिन्नम्पदमिति । एतेन शकारस्य संज्ञाशब्दावयवत्वेन समु-
दायाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः, यथाकथञ्चित्ततो विभक्त्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः स्यादिति
'द्विशकारको निर्देशः' इत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । श् इति चेति । भिन्नम्प-
दमित्यनुपपद्यते । स्वरूपेणार्थेन प्रातिपदिकत्वादेतस्मात्सुप्, हल्ङ्यादिलोपः ।
न चास्य शकारस्य लोपशब्दानवयवत्वेन कथन्तस्य शिक्त्वमिति वाच्यम्,
“अनेकान्ता अनुबन्धाः” इति पक्षेणास्य पक्षस्य सत्त्वात्, तत्पक्षे हि समीपे-
ऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहेः स्वीकारात् । “अनुबन्धा एकान्ताः” इति पक्षे तु न
शकारान्तरस्य प्रश्लेषः, किन्तु लोपग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशः ।
असन्देहायेति । “द्विशकारकोऽयन्निर्देशः” इति भाष्याक्षरस्यान्यथानुपपत्त्या
चेति शेषः । एतद्भाष्याक्षरमूलकव्याख्यानात्सन्देहनिवृत्तिकल्पनापेक्षया संयोगा-
दिलोपस्य कसाहचर्येण सलोपविषये ऽखण्डपद एव प्रवृत्तिकल्पनमुचितमिति
भावः । नचायस्मयादित्वेन भत्त्वाद् दृष्टान्ते जश्त्वाप्रवृत्तिन्याय्यैवेति वाच्यम्,
छन्दोवत्सूत्राजीत्यतिदेशस्य प्रवृत्तिं विना भत्वस्यासम्भव इति तस्य प्रवृत्तिरवश्यं

परिगणनस्य व्यर्थत्वात्, धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति
वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्य-

शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभावात् स्पष्ट एवेति भावः । किं च “नमो वरि-
वश्चित्रदुः (पा० सू० ३।१।१६) (१) इत्यस्यासंग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि
बोध्यम्, एष्वेतस्य रूढिरित्युक्तं परिगणनताया एव लाभात् । (१)
योगस्यैवेति । न तु रूढेरित्यर्थः । परिगणनस्येति । धात्वादिगणनस्येत्यर्थः ।
वैषम्येति । भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहादिति भावः । उपदे-
शताप्रयोजकं । योगमात्रस्वीकारे उपदेशता = उपदेशकरणात्, न हि
तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः (२) । सञ्ज्ञान्त्वे तु उपदे-

वाच्या, तथा च तत् एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः संस्कारकशास्त्रस्थाप्रवृत्तिः स्यादि-
त्याशयात् । ननुक्तपक्षस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वेनैकदेशयुक्तित्वेन तद्विरोधेऽपि
न क्षतिरत आह—किञ्चेति । इत्यस्येति = सूत्रस्थचित्रदु इत्यस्य । अत्र पक्षे =
उपदेशपदस्य धातुसूत्रेत्यादिना पठितेषु योगरूढिरिति पक्षे । भाष्यसम्मतकरण-
व्युत्पत्तिरिति पक्षे तु नासंग्रहः । त्वदुक्तीत्या भाष्यकृताऽपरिगणनात् ।
व्यवहितान्त्यस्य ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासंग्रहः, = प्रातिपदिकान्त्यत्वादिति
च ध्वनितम् । ननु मन्मतेऽपि परिगणनज्ञं त्यत आह—एष्वेतस्येति । अस्य = धातुसूत्रे-
त्यादिना पठितस्य । परिगणनस्यैवेत्यत्र पठितैवकारव्यवच्छेदमाह—नत्विति ।

नन्वन्यत्र यथा परिगणनद्वयमित्युच्यते तथा अत्र नोक्तमिति परि-
गणनमिति कथनं नोचितमत आह—धात्वादीति । मूले—दुरुपपादत्वादि-
ति । सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यैवार्थबोधकत्वञ्चतु तत्र व्युत्पत्तिद्वयसम्भवः,
एकार्थबोधकतया चारिताध्यादावृत्तौ मानाभावादिति भावः । करणतेति ।
प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्यैव भावप्रत्ययार्थतयोपदेशशब्दो यदि करणघञन्तस्तदा
करणताया एव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः । न हीत्यादि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्या-
न्वयव्यतिरेककल्पनया यथा चैत्रं चैत्रन्वधर्मसत्त्वं एव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि
न सम्मतम्, किन्तु विकृत्यनुकूलव्यापारसमवेव पाचकत्वप्रयोजकम्, तथा धातु-
त्वादिकञ्च करणताप्रयोजकम् । पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तद्व्यतिरोध इत्याह—संज्ञा-

१—उपदेशसंज्ञकेषु धातुमूल्यादिषु प्रातिपदिकस्यानुक्तं ‘निवृद्धं’ इति प्रातिपदिकवृत्तकडका-
रस्येत्वं न स्यादिति भावः ।

२—उपदेशशब्दस्य यौगिकत्वस्वीकारे धात्वाद्यन्तमत्वापेक्षयोपदेशकरणाया धात्वाद्यनिरिक्त-
प्रातिपदिकप्रादावपि गत्वेनाविकृतृनिगता प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य न नामानिययोगेव नियतत्वेन
“उपदेशनाप्रयोजकधातुत्वादि” ज्ञाप्रयोज्ययोर्विषयेनेति भावः ।

वच्छिन्नसमुदायान्त्यं हलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात्, लोपश्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च । “आदेच उपदेशे” (पा० सू० ६।१।४५) “उपदेशे-

शता = उपदेशशब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं (१) शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भावः । ननूपदिश्यते = ज्ञाप्यते ऽनेनेति तदर्थः, धान्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यरुचराह—आदेच इति ।

त्वे त्विति । उपदेशशब्दत्वमिति । भावप्रत्ययप्रकृतिभूत उपदेशशब्दः स्वरूपपरः, ततस्तत्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्मपर इति भावः । तदवच्छिन्नस्येति । उपदेशतायाः प्रयोजकमिति विगूहे या पृष्ठी तस्यास्तदवच्छिन्नसम्बन्धित्वमर्थ इति कल्पनेन तदवच्छिन्नस्येतदस्य लाभः । प्रयोजकपदान्तु रूढ्यर्थतावच्छेदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह—रूढ्यर्थतेति । यथा हर्यादिनानार्थपदस्य विष्णुत्वादिरूपा नानाधर्माः शक्यतावच्छेदका भवन्ति, तथेहाऽपि धातुत्वादिकं रूढ्यर्थतावच्छेदकं सम्भवतीत्याशयः । नचास्मिन्पक्षे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तदा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदके लक्षणाऽस्तु तथा चापदेशकरणतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया धातुत्वादेन्यूनवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ।

केचित् उपदेशेत्यत्रोपदेशशब्दस्य संज्ञाशब्दतया संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव संज्ञिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशेत्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थ एवाञ्चित इत्याहुः, तन्न योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारणं दूषणमाह—लोपश्चेतीति आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रहः स्पष्टः । द्वितीये तुमुपपादयति—न ह्यनेनेति । तदर्थः—उपदेशपदार्थः । सर्वसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणाम्भाष्यसम्मतार्थे एवागूह इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु करणव्युत्पत्तिस्तद्व्याप्तिसिद्धार्थिकैव स्यादत आह—यत्र त्विति ।

१—पञ्जपदवयोगाद्विद्वाद्भावादे तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यादुपदेशशब्दस्याभेदेनैव धात्वादिबोधकता, तदुत्तरभावप्रत्ययस्य तद्वृत्त्यानुपूर्वबोधकतया, उपदेशता—उपदेशशब्दत्वम् तदवच्छिन्नः= उपदेशशब्दः संकेतसम्बन्धेन तद्वत्ताप्रयोजकस्य रूढ्यर्थतावच्छेदकधातुत्वादिधर्मस्यान्यतमत्वेन रूपेणोपदेशशब्दस्यमनियततया प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य सुलगत्वेनाग्रिमग्रन्थो न विरुध्यत इत्याह—वक्तुं शक्यमिति ।

ऽत्वतः” (पा० सू० ७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशप-
दार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥ (१)

सर्वेति । भाष्याकारादीत्यर्थः । यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसङ्गतिः,
तत्रागत्याऽस्तु “कृत्यल्लुटः” (पा० सू० ३।३।११३) इति बाहुलका-
ल्लुटुडभावः । यथा “यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ” इत्यादा-
विति (१)दिक् ॥

इत्यादाविति । आदिना भाष्ये यस्य सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणमिति
वाक्यस्य सङ्ग्रहः । मूले—दिगिति । दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्तिकस्वारस्येन
“लुटः सद्वा” इत्यादिसङ्ग्रहानुरोधेन सकललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाश्रयणमेवो-
चितमिति ॥

नन्वनुनासिकपदान् ‘अनु = पश्चात्तासिकाङ्गतः’ इति, ‘नासिका पश्चाद्याप्रियते
यस्मिन्’ इति वार्थः प्रतीयते, तथा चानुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहि-
तानां स्वरूपोपलम्भात्तद्विषये मतभेदेन यद्यप्युक्तवार्थस्य सम्भव इति तेषां संग्रहो
भवति, तथापि जादीनान्तद्गुणरहितानामनुपलम्भात् युगपदेवोभयावच्छेदेनोच्चार-
ण्यो वायुसंयोगाभ्यामुत्पत्तिरिति विनिगमनाविरोधहेतुभयोः स्थानत्वमतः कथं
योगाश्रयणेन गतार्थता । किञ्च—

“अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यते”

१.—दिगर्थस्तु भाष्ये वाच्यं अजातरवरम्पञ्चापवद्योग्यं गोप्योपदेशपदार्थव्याकरणे “लुटः सद्वा”
“निष्ठा” इति विहितशत्रु-शान्त-स्त-स्तवृत्ता शकारककारादेरित्त्वानापत्तिः, प्रत्यक्षाख्यानत्वाभावात् ।
तथा “राजसूयसूत्रे” “ऐकाराख्ये चोरे” इत्यादिनिपातानुमितक्यपदगोदानाम् “कावेभ्यो भववत्”
“चरणेभ्यो धर्मवत्” “गोत्रादङ्गवत्” इत्याद्यतिदेशवोधितप्रत्ययानाथ पादेरित्त्वानापत्तिः । किञ्च “उद्देश्य-
प्रातिपदिकानां नापदेशः” इति भाष्योक्तेः “चित्रङ्” अवगन्मकारादेशेऽप्यादिप्रातिपदिकानाम् “चोःकुः”
इत्यादीनाञ्चेत्त्वानापत्तिः, इति करणे घञा उपदेशपदेन व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्तानां धातु-
प्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानां ग्रहणं कार्यमिति नातिप्रसङ्गः । नच ‘अत्र आ अयः’
इत्यत्रादेशत्वेनेत्त्वानापत्तिः धातुप्रातिपदिकेत्यनेन धात्वादिवोधकानां ग्रहणेनादोषादिति । अन्ये तु
“लुटः सद्वा” “निष्ठा” इत्यनयोः परिभाषात्वेन, यत्र ‘सन्’ निष्ठा इति पदं तत्र “शत्रुशान्तचो”
क्तवत्, इत्युपतिष्ठते इति रत्नाकारेण राजमयेत्यादीं राजपूर्वकमुक्तेः सगते वा क्यप् इत्यादि-
निपातानुमितवचनेन ककारपकारेभ्योऽङ्गकस्यैवानुमानेन वा “कालेभ्यो भववत्” इत्यादावपि लुप्तानु-
वन्त्यस्यैवानिदेशेन “उद्देश्य प्रातिपदिकानाम्” इत्यत्र निपातानिरस्तत्वेन संकोचान् “ऐका-
कारिकः” इत्यादीं प्रत्यक्षाख्यानमत्त्वेन, “चित्रङ् क्यप्” इत्यत्र चित्रेत्यस्य लुपथमीकतया “ङः
क्यप्” इत्यस्य लक्षणया द्विद्वत्यप्यित्यर्थेन च निर्वाहे नास्ति दोषलेश इति वदन्ति । अत्रानेक-
किष्टकल्पनापेक्षया करणपञ्चमव्याकरणे एव श्रेयानिति तत्त्वम् ।

“उपदेशेऽजनुनासिक इत्” (पा० सू० १।३।२) ॥ यद्यप्य-
त्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथाऽपि ‘नासि-

नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित
इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ, लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादन-
मावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

अत एव मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनितं (१) यमानुस्वार-

इति शिक्षोक्तेस्तेषामङ्गुहोऽत आह— नासिकामभीति । तथाच नायमु-
क्तरीत्या यौगिकः । किन्तु ‘नासिकामनुगतः’ इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहत्येति,
गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थ इति सर्वेषां सङ्ग्रह इति भावः । उक्तयोगाश्रयण-
मावश्यकमित्याह—प्रातिशाख्येति ।

न केवलं प्रातिशाख्यादावेव तथा, किन्तु प्रकृतशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत
एवेति । योगाश्रयणादेवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । तत्र ह्यादौ मुखग्रहणस्य मुख-
ग्रहणं यमानुस्वाराणामेव माभूदिन्येवमर्थम्, इति प्रयोजनमुक्त्वा ये उभयवचनास्ते
प्राप्तासादवासिन्यायेन सङ्ग्रहो मुखग्रहणाभावेऽपि भविष्यति, यमानुस्वाराणान्तु
सङ्ग्रहेऽपि ‘नैव दोषो न प्रयोजनम्’ इत्यनेन क्षयभावमुक्त्वा मुखग्रहणप्रत्याख्याने-
त्यर्थः । ध्वनितमिति । ‘भवेदुभयवचनानां सिद्धम्’ इति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः ।
उभयवचनमुभयावच्छिन्नवायुसंयोगप्रयोज्याभिव्यक्तिविषयत्वेनैवेति तथा कथनेना-
यमर्थो लभ्यते । नन्विदं सूत्रं यद्यारभ्यते तदा ‘अश, ः, संज्ञा इति निषेधात् ‘यरोऽनुना

१. अत्र सूत्रे भाष्ये हि “मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं भवि-
ष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तत्तथा—केचित्प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवा-
सिनः । तत्र ये प्रासादवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनः, गृह्यन्ते ते
भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, भूमिवासिग्रहणेन
च । एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः, केचित्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः । तत्र ये
मुखवचनाः गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन, ये नासिकावचनाः, गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन, य
उभयवचनाः, गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन, नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनाणां सिद्धम्, यमानु-
स्वाराणामपि प्राप्नोति । “नैव दोषो न प्रयोजनम्” इत्युक्तम् । इत्युभयवचनानां समङ्गणाना-
मनुनासिकमंशां समर्थं यमानुस्वारयो, “नैव दोषो न प्रयोजनम्” इत्युक्त्या अनुनासिकत्वस्येष्ट-
त्वमुत्पन्नेन ‘नासिकामनुगतः’ इत्यत्रानुशब्दस्याभिहत्यार्थे, गतशब्दस्याभिव्यञ्जितार्थे च लक्षणा-
ऽवश्यं स्वीकार्या । ‘अनु पश्चाद् गतः’ इत्यर्थकत्वे तु “अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थान-
मिष्यन्ते” इति शिञ्चोक्तस्तेषां नासिकामात्रस्थानकत्वेन पश्चात्तासिकागतत्वाभावात्संज्ञानापत्तिरिति
सूत्रभाष्ययोः फलैक्यायोक्तार्थकत्वमावश्यकमिति तत्त्वम् ।

कामनुगतः' इति योगश्रयणेनैव गतार्थत्वाद् 'अनुनासिकस-
ञ्ज्ञामूत्रं मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे

योरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते । "यरोऽनुनासिके" (पा०
सू० ८।४।४५) इत्यादौ (१) स्वरूपग्रहणाभावस्तु 'पशुः' 'अपत्यम्'
इत्यादिवदिति ध्येयम् । मन्दप्रयोजनमिति । मन्देषु प्रयोजनमस्येति
बहुव्रीहिः । एवंविधयोगलोकप्रातिशाम्याद्यनभिज्ञं प्रति सप्रयोजन-
मित्यर्थः । अत्र अत्र अप इति । अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः ।
विधानेति । इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । नेस्व-

सिकः इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावो भवति, सूत्रानारम्भे तु स्वरूपग्रहणम्प्राप्नोतीत्यत
आह—यरोऽनुनासिक इत्यादाविति । इत्यादिवदिति । आदिना देव-
दत्तादिशब्दपरिग्रहः । तथाच—स्वं रूपमित्यंशः पश्वादिविषये व्यभिचरित इति
तस्यानित्यत्वानुवादकमेवाशब्दसंज्ञेति न तु स्वातन्त्र्येण निषेधविधायकम्, इति
पश्वादिशब्दोच्चारणस्थलवदत्रापि स्वरूपग्रहणाभाव इति भावः । अनुनासिकाका-
रादिविषये मतभेदश्च कैयटीये प्रसिद्धः । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखे-
नोच्चार्यते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनो-
ऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते । अत्र प्रासादवासिन्यायो नास्ति, भागस्यैव
मुखेन, नासिकया चोच्चारणान् । यदा तु सर्व एव वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया
च, तदा प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणम्भाष्यकारः प्रत्याचष्ट इति ॥

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविशेषणमन्दशब्दघटितः समानाधिकरणपदको
बहुव्रीहिः, उक्तरीत्या प्रयोजनालाभान् । किन्तु "सप्तमी विशेषणे" इति ज्ञापकाद्
व्यधिकरणपदक इत्याशयेनाह—मन्देष्विति । लोपः स्यादिति । अत्र स्यादि-
त्यनेन सम्भावनामात्रं ननु प्रसक्तिः, वेदे आपाद्यमानरूपाभावात् । यद्यपि "अने-
कान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "अत्र अत्र अटितः" इत्यत्रेदप्रतिषेधः कलं सम्भ-
वति, तथाऽप्येकान्तपक्षे तदसम्भव एवेति वक्ष्यते । "आङ इदिति वक्तव्यः"
इति आङ इच्छन्तसीति वक्तव्य इत्यर्थः । यत्तु "तस्य लोपः" इति सूत्रानन्तरम्

१—"हस्तेर्दन्तिनाथयोः पशौ" (सू० ३-२-२५) "तस्यापत्यम्" इत्यादौ स्वरूपग्रहणं
हि पशुशब्दस्य नाथहरणकर्तृत्वसम्भवेन, गोत्राद्ये प्रत्ययविधानेन च यथा स्वरूपग्रहणाभाव-
स्तथात्र "उमुगिनन्यम्" इति निर्देशात्, 'स्वनयति' 'प्रातर्नयति' 'यरोऽनुनासिकेऽनुना-
सिको वा' इत्यनुनासिकः "प्राप्नोति" इति "ह्ययवत्" सूत्रस्यसाम्याच्च स्वरूपग्रहणा-
भाव इति भावः ।

किम् ? ‘अञ्त्र आँ अपः’ । यद्यपीह “उजः” “ऊँ” (पा० सू० १।१।१७।१८) इत्यत्रेव विधानसामर्थ्याच्चेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् ।

मिति । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः । ननु ‘अञ्त्र आँ अटितः’ इत्यत्र “अनेकान्ता (१) अनुबन्धाः” इति पक्षे “आदितश्च” (पा० सू० ७।२।१६) इतीदृप्रतिषेधः फलम् । न च लोपाभावे (२) इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्संज्ञाऽपि नेति वाच्यम्, महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्ध्या “तस्य लोपः” (पा० सू० १।३।६) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, “इक” (३) इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेन्न, “अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव” इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् ।

‘आडश्छन्दसि’ इति लाघवाद्भक्त्यमिति तन्न, अचीत्यस्य कर्त्तव्यत्वापत्तेः । स्वस्थाने तथापाठे तु ‘प्लुतप्रगुण’ इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव । ननु विधानसामर्थ्यादस्य लोपो मा भूदित्संज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह—तत्फलमेति । तस्यैवस्य फलं लोपः स प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्यादव्यापकस्य तस्याभावे व्याप्यस्येत्वस्याप्यभाव इत्यर्थः । फलान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वञ्मेति । महासंज्ञेति । इदिति व्यञ्जनमात्रं संज्ञा कर्त्तव्या तथा च लाघवम् । इदिति त्वेतीतीदित्यर्थकमिति लोपो भविष्यतीत्याशयः । इक इत्यादाविति । प्रत्याहारार्थमिच्चन्तर्ग्यावश्यकमेव । तथाच महासंज्ञया तन्निवृत्तिः स्यादिति भावः (२) । ननु न तस्येतस्तत्रोच्चारणाङ्गन्तु तत्सदृशस्यैव, अत एव “आदिरन्त्येन” इति सूत्रव्याख्यानावसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम्, अत एव वैयाकरण इत्यत्र चित्स्वरो नेत्यत आह—आदाविति । तेनाहङ्गित्यादौ णादिश्रवणानापत्तिः समुच्चयते । मुख्यत्वन्तस्योपपादयति—तदा हीति । एवं हलन्त्यमित्यादौ लक्षणाया अकल्पनेनापि लाघवम्बोध्यम् ।

१—ऊनवयवा इत्यर्थः, एकान्तशब्दग्यावयवस्य पाठे प्राक्तनमेकत्वम् ।

२ एति—यच्छ्रुतीति । अत इत्यन्वयमर्थः । एतेन सादृशमाश्रितत्वात्तन्निवृत्त्या एव महासंज्ञात्वेन टि, घु, भादिवन्माहोमंज्ञात्वाभावेनंदममद्वतमित्यपारतम् ।

३—ननु इमंज्ञाविधायकशास्त्रेण ‘इत्’ इत्यन्वयमज्ञया लोपस्य सिद्धान्तपि संज्ञाशास्त्राणां साधुत्वावोपपत्तया लोपमदितस्य साधुत्वार्थम्, ‘तस्य लोपः’ इति सूत्रं सार्थकमित्यसंज्ञेराह इक इति । कोचित्तु ‘इकः’ इत्यादीनामज्ञातस्वरूपपक्षापकत्वरूपोपदेशत्वाभावेनेत्वाप्राप्त्या चित्स्वरोमदमित्याहुः ।

अच् किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् । 'प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा' "आतश्चोपसर्गे" (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । 'प्रतिज्ञा (१) आनुनासिक्यं येषाम्' इति विग्रहः । एवं च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा' (२) इति क्लृप्तं व्याख्यानं नाश्रयणीयम्, "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" इत्यादिष्विव लक्षणां

तदा हि मुख्ये (३) ऽवयविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । न चायमाकारोऽद्धातोर्भवः, इत्यादोषान् । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाङ्गन्तस्येत्यर्थः । क्लृष्टेति । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । लक्षणां विनैवेति । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतांऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्त (४) रीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चांभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्, "लः कर्मणि" ननु दोषाभाव इति प्राग्लिखितमेव, पुनरिहेत्यदोषादित्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति, चेन्न, पूर्वस्य दोषपदस्येदप्रतिषेधप्रसङ्गरूपं दोषपरत्वम्, अस्य तु दोषसामान्यपरत्वमिति भेदात् ।

प्रतिज्ञानुनासिक्या इत्यत्र 'प्रतिज्ञा' शब्दः कर्मबोधकाङ्गन्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति । लक्षणावादिसमुपपादयति—भावेति । लक्षणेति । क्लृष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति प्रतीयते, स तु न युक्तः, लक्षणाया

१—प्रतिज्ञा यात्र—उद्देशेन इति बोधनम्पा, न तु न्यायनिर्वायप्रसिद्धा पक्षे भाव्यनिर्देशम्पा । वाचनं कर्तान्त् 'अयमननामिकः' इति भाष्यकाराद्वानां साक्षात्कथनेन 'प्रत्ययः' इत्यादिनिर्देशादिरूपव्यवहारेण च ।

२—भावाङ्गन्तमेति प्रतिज्ञाशब्दाथस्य क्रियारूपत्वेन आनुनासिक्यस्य च गुणत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रतिज्ञाशब्दस्य प्रतिज्ञासमधिगम्ये—प्रतिज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषये लक्षणया सामानाधिकरण्यात् बहुव्रीहिरिति त्वम् ।

३—अनेकान्तपक्षे हि सामाज्यस्य पष्ठवर्थत्वाभावात् अवयवत्वस्य च बाधात् "आदितश्च" इत्यादी बहुव्रीहिर्न प्राप्तोतीति तन्मिदमेतदनुबन्धे सामाज्यमूलकमवयवत्वमारोप्यते, इत्यादिपित्तवयवपष्ठवर्थे बहुव्रीहिः, एकान्तपक्षे तु वास्तविकावयवरूपपष्ठवर्थे इति भावः ।

४—उपशब्दस्यार्थकत्वाच्चाधानांश्च प्रानार्थकत्वात् कर्मण्यङश्च विषयाथेकत्वात् पाणिनेरिति कर्तारं पष्ठया समामं 'पाणिनिकर्तृवाक्यज्ञानविषयो व्याकरणम्', इत्येवं रूपेण शक्यार्थमादायैव व्याख्यातमिति भावः ।

विनैव निर्वाहात् । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

ननु रलयोरिति न्यूनम्, टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारेष्विति । व्यवहियन्ते इति । ‘प्रत्याहियन्ते = संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र’ इति बाहुलकादधिकरणे यच् । यद्यपि (पा० सू० ३।४।६६) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ ‘तिङां कर्त्रादां शक्तिः’ इति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः, व्याकरणस्याभि(१)युक्तोक्तशक्ति-प्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यद्वक्तव्यं (२) तदन्यत्राक्तम् । बाहुलकादिति ।

उच्छेदापत्तेरतो भावार्थमाह—शक्तीति । मूले पाणिन्युपज्ञमिति । आद्य-
र्थकोपशब्दपूर्वकाज्ञाधातोः कर्मण्यङ् । पाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः ।
पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयभूतमित्यर्थः । तत्र = दृष्टान्ते । उभयोः = भाव-
कमणोः । तथात्वापत्तौ लाक्षणिकार्थबोधकत्वापत्तादित्यर्थः । अभियुक्तोक्तेति ।

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्वादुद्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृष्टोर्वदन्ति मान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”

इति वृद्धोक्तेत्यर्थः ॥

अत्र—रप्रत्याहारविषये । अन्यत्र = लघुशब्देन्दुशेखरं । “लण्सूत्रस्था-
कारो यद्यनुनासिकः स्यात्तर्हि “अतो लान्तस्य” इति सूत्रे पाणिनि लंकारलोचः ।

१—याथातथ्येन सकलविषयकज्ञानवन्तो रागादिब्रह्मादपि नान्यथावादिन सामा-
अभियुक्ता इत्युच्यन्ते ।

२—शब्देन्दुशेखरे इत्यर्थः । तत्र हि रप्रत्याहारसत्त्वे “अतो लान्तस्य” इति सूत्रे लकार-
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, रप्रत्याहारेणैव सिद्धेः । किंच रप्रत्याहारवत्, अकारेण यप्रत्याहाराश्रयणे
“इका योऽचि” इति लघुभूतन्यासेनैव सिद्धेः यण इति गकारेण प्रत्याहाराश्रयणवैयर्थ्यम् । किंच
प्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणाभावे भाष्यकृता “आनाशत्=अनुनासिकेत्यादिनिर्देशरूपव्यवहारात्,
अप्रधानत्वात्=प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वाभावरूपात्, श्रुत्यष्टकवरूपात्, बलवत्तरलोपात्-
“आदिरन्त्येन” इति संज्ञातः प्रागेव परत्वान्नित्यत्वानुबन्धलोपे संज्ञाकाले तदभावेन तस्य
संज्ञित्वाभावादिति हेतुत्रयमुक्तम्, तत्र लणोऽकारस्यानुनासिकत्वेऽन्याश्रयदोषपरिहाराय प्रथमं
हलप्रत्याहारसिद्धिममये लणोऽकारग्रहेत्वाभावाल्लोपाप्राप्त्या इमंलक्षणयाग्रहणे नतीयहेतोरन्याप-
कत्वापत्तिश्चेत्याद्यक्तमिति बोध्यम् ।

रयेत्, रप्रत्याहारणैव व्यवहरन्त । एवं यण्घटितसूत्रेषु लाघवाय प्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यात् । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्” इत्यादि तत्रोक्तम् । वस्तुतस्तु लेत्यत्र रत्येव सिद्धे लकारोच्चारणं लण्सूत्रस्थाकारनिष्पाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य क्वचिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन ‘शुल्कमाचष्टे शुल्कयति’, ‘शुल्कयतीति शुक्ल्’ इत्यत्र रात्सस्येति नियमाप्रवृत्त्या संयोगात्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव “रदाभ्याम्” इत्यत्र “रोऽसुपि” “वनो रच” इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो नत्वनुनासिक इति भ्रमितव्यम्, विधेयविषये इत्संज्ञा विना निवृत्त्यसिद्धेः । “रदाभ्याम्” इति सूत्रे प्रत्याहारस्य ग्रहणं ‘प्रफुल्लितः’ इत्यत्रादितश्चेतीदृप्रतिषेधाल्लकारात्परस्य तस्य नत्वापत्तिः । यदपि लण्घटितसूत्रेषु लाघवाय यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति तत्सवीयः, “हणो यण्” “इग्यणः सम्प्रसारणम्” इत्यत्र लाघवाभावात् “इको यण्” इत्यत्र मात्रालाघवसत्त्वेऽपि योऽचीत्युक्ते प्रक्रियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च-लण्सूत्रस्थाकारनिष्पन्नयप्रत्याहारनिर्देशस्य काचित्कत्वं यप्रत्याहारणैव निर्दिशेदिति वादिनापि वाच्यम्, अन्यथा ‘महाशुद्धी’ इत्यत्रायोपधादिति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या “जातेः” इति सूत्रविहितङीषभावस्य “डर्षः” इत्यनेन यकारादिचतुष्टयादेशघटितानिष्टरूपाणामिष्टरूपाभावानां चाऽपत्तेः । न चास्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारोऽनुनासिकाकारस्य ग्रहणापत्तिः, हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागल्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशोऽजित्यस्यार्थबोधाभावेनास्याकारस्योत्त्वानापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, ‘मा मां स्त्रायस्व’ इत्यत्रान् धातोः क्पि दीर्घे तत्प्रकृतिकसम्बुद्धौ नलोपाभावे “नश्छवि” इति रूपे “अत्रानुनासिकः” इत्यनुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तेरिति वाच्यम् । “लण्सूत्रस्थाकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयते, किन्तु कार्यार्थन्तधाप्रतिज्ञात इति वाच्यम्, तच्च कार्यम्प्रत्याहारसिद्धिरूपम्, तच्चत्वं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्याहारसिद्धिकाले तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञायाः प्राप्यभावेऽपि “मोऽनुस्वारः” इति सूत्रजवाक्यार्थनिष्पत्तिकाले लण्सूत्रस्थाकारस्येवप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावात्तत्र तस्य लोपप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्, तावताऽपि भवदुक्तबलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुसत्तायाः सत्त्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य सिद्धेः ।

किञ्च-यत् ‘प्रत्याहारे जातिनिर्देशमाश्रित्य “सोऽस्ति” इत्यत्र सुलोपापत्तिः’ इति तदतिस्थवीयः, “अदेङ् गुणः” इत्यादौ सुलोपाकरणेन इलन्तात्परत्वादेव सुलोपे सिद्धे “एतत्तदोः” इति सुलोपविधानेन, ज्ञापकेन च लण्सूत्राकारस्य रप्रत्याहारातिरिक्तप्रत्याहाराप्रयोजकत्वकल्पनात् । यदपि लण्सूत्रस्थाकारस्यानुबन्धत्वे नृनीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपदोषोद्भावनं नह पिम

योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः ।
प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः । चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिन्द्रिः
कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन
मुसिङ्गादीनाम्, रप्रत्याहारस्य, “चयो द्वितीया” इति वार्तिकस्थ-
‘चय्’प्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः । यत्तु “-अमन्ताड्डः” इति,
“यमिर्मन्तेष्वनिडेक इप्यते” इति च ‘अम्’ वार्तिककृता व्यवहृत
इत्याहुः, तदभसाभियानम्, आद्यस्योणादिमूत्रत्वात्, द्वितीयस्य

‘भावघञन्तादशंआद्यच्’ इत्यपि बाहुलकाद्विंशतिर्मिति भावः ।
एकचत्वारिंशदिति ।

मनोरमम्, अहउणित्यादौ सन्धिकार्यम्प्राप्नोतीति शङ्कायां वर्णोपदेशकाले
“अजादिसंज्ञाया अनिष्पादात्सन्धिर्नेति परकृतसमाधानस्य खण्डनावसरे ‘वर्णोप-
देशे’ इत्संज्ञायाम्चप्रत्याहारं च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनाम् ‘सुध्युवास्यः’
इत्यादौ तदस्थ इवोद्देश्यताऽवच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशेऽपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति
यथाभिहितम्, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमचप्रत्याहारे निष्पन्ने भवत्वादिशब्दो-
कारं यथोपदेश इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते लण्-
सूत्रस्थाकारेऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेद-
कमनुबन्धत्वं तद्व्यापकत्वम्बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वरूपहेतोरस्त्येव । हल्प्रत्याहार-
सिद्धेः प्राक् पक्षे परं हेतोः पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयो-
गस्य वृक्षे द्रव्यत्वानुमापकताया दर्शनात् । यदपि प्रत्याहारे ऽनुबन्धानामित्या-
दिनाच्प्रत्याहारंऽनुबन्धानाद्ग्रहणशङ्का कृता न तु हल्प्रत्याहारं, यदि लण्सूत्रस्था-
कारो ऽनुनासिकः स्यात्तदा हल्प्रत्याहारंऽकारस्यानुनासिकस्य ग्रहणशङ्काऽपि
कर्तुमुचितेति तदकरणान्मन्यूनतापत्तिः, अतोऽस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमिति
भाषितं तदपेशलम्, तत्रत्याजग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मतेऽपि
उक्प्रत्याहारे एकारस्य ग्रहणशङ्कासमाधानयोरकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात् ।
उक् प्रत्याहारे एकारस्य ग्रहणमिष्टमेवेति तु न, ‘रणिता भणितः’ इत्यादौ “श्रयुः
किति” इतीणिषेधापत्तेः । न च तस्योपलक्षितार्थकत्वं यथमिमतं तदाऽहउणि-
त्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, हल्प्रत्याहारं एवानुबन्धाग्रह-
णान्तेन आप्येण साध्येते इति भ्रमो ह्यवबरेत्यादिसूत्रव्याख्यानात्तत्वं शङ्कासमाधा-

व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात् । इत्यास्तां तावत् । एष च मंग्यानियमो
नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

“ऊकालोच्” (पा० मृ० १।२।२७) ॥ त्वस्वदीर्घप्लुत

(१) “एकस्मान् डजणवटा, द्वाभ्यां ष, त्रिभ्य एव कणमाःस्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ”
इति तदुक्तेरिति भावः ॥

नयोः करणान्माभूदित्याशयेन तत्राहङ्गित्यादिसूत्रचतुष्टयस्य लेखनात् ।
हल्प्रत्याहारसाधकसूत्रव्याख्याने मध्ये तथा शङ्कासमाधानयोः करणेन हल्प्रत्या-
हारेऽपि तैर्हेतुभिरनुबन्धामहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनसम्भवादिति कैयटा-
नुयायिनः ॥

यत्तु—बाहुल्यकल्पनापेक्षया भावघञन्तप्रत्याहारशब्दादृश आद्यजिति व्या-
ख्यानन्तद्वृषयति—भावेत्यादिना । अविशिष्टमिति । गणविशेषे पाठकल्पने
गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वात् ।

“एकस्मान् डजणवटाः” इति । डजणवटा एकस्मान्परं प्राह्य इत्यर्थः ।
एवमग्रेऽपि डजणवटा इत्यत्र णकारः प्रथमसूत्रस्थो प्राह्यः । अणिति यथा ।
इण् प्रत्याहारस्तु न तेन, “अचिश्नु” इति सूत्रे समृद्य ग्रहणात् । “आदिर-
म्येन सह” इति सूत्रस्यानित्यत्वे नैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु—“इको
भल्” “अङ्कनगमां सनि” इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह
यस्य यस्यादेश्चकारणसम्भवस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहारे इडपि प्रत्याहारः स्यात्, तथा
चाद्धधातुक इत्यनेन धातोराक्षेपे इङ्गन्तस्य धातोः सनि इडश्चेत्यनेन गाऽदेशे सूत्र-
द्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकारोक्तेरित्यर्थः ।

१.—प्रभृत्यर्थयोगे पथमी, तथा च एकैकमादिवर्गमवधिमादाय ड, ज, ण, व, टाः
पडादिप्रत्याहारं प्रयोजयन्तीत्यादिक्रमेणार्थः । तद्यथा—एकस्मात् एङ्, यञ्, अण्, छ्वञ्, अट्, ।
द्वाभ्याम् अप्, मप् । त्रिभ्यः अक्, इक्, उक् । अण्, इण्, यण् । अम्, यम्, उम् ।
चतुर्भ्यः अञ्, इञ्, एञ्, ऐञ्, यय्, मय्, नय्, खय् । पञ्चभ्यः—यर, ऋर, खर,
यर, शर । षड्भ्यः—अश, इश, वश, ऋश, जश वश । अल, हल, वल, रल, भल, शल ।
यमेकचत्वारिंशद्वर्गस्यावत् । मवादिगणने नू यनः धन्यांशप्रत्याहारान् ।

इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । वां काल इवेति । फलि-
तार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु 'वः कालो यस्य' इति बोध्यः ।
ऊशब्देन स्वीचरणकालो लक्ष्यते । आयेइति । "निपाता आद्यु-
दात्ताः" (फि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्तः । यच्चब्दस्तु
फिट्स्वरेण । अर्वाङ् इति । अकारोऽनुदात्तः ।

सौत्रं पुंस्त्वमिति । यद्यपि इतरंतरयोगेऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं
शक्यम्, तथापि 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति तत्र तत्र
वार्तिकोक्तेलिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवांचितम्, न तु
शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः । फलितार्थेति । ऊपदेन स्वीच्चा-
रणकालमदृशलक्षणया, (१) कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत्
फलतीति भावः । 'वां कालः' इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत
आह—विग्रहस्त्विति । 'कालः' इति जात्याख्यायामेकवचनम् । (२)
स्वीचरणकाल इति । स्वीचरणकालमदृश इत्यर्थः । सादृश्यमूलके का-
लयोरभेदाध्यवसाये (३) तु यथाश्रुतमेव साधु ।

फिट्सूत्रेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । जस. सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । "एका-

पुंस्त्वैकवचनयोरकस्य सौत्रत्वाश्रये न विशेष इत्याशयेन शङ्कते—यद्य-
पीति । ऊपदेनेति । अस्य बहुव्रीहवित्यत्रान्वयः । लक्षणयेति । ऊपदस्ये-
त्यादिः । अभेदाध्यवसायः = अभेदारोपः । अत एव 'मृगचपला' इत्यत्र
पुंवदभावः । यथाश्रुतमेव = सद्रूपे लक्षणां विनैव ।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिट्स्वरेणेत्युपादाने आद्युदात्तः फिट्स्वरेणेत्यर्थः
प्रतीयेत तथाचानुपपत्तिः, तस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वादत आह अन्तोदात्त
इति । अर्वाङ्शब्दाद्याकारस्यानुदात्तत्वमुपपादयति—फिटित्यादिना । अव्यु-

१—अस्य 'ऊपदस्य' इत्यादिः, कालशब्देनैत्यस्य कालशब्देन चेत्यर्थः, मिथ इति शेषः
तथा न 'ऊपदस्य' स्वीचरणकालमदृशलक्षणया ऊपदेन कालशब्देन च मिथः समानाधिकरण-
बहुव्रीहौ इत्यन्वयेन तृतीयान्तद्वयममङ्गलम् इत्यापास्तम् ।

२—कालशब्दस्यात्र त्रिविधकालबोधकतया बहुवचनाशङ्क्यामाह—जात्याख्यामिति ।

३—देवदत्तसादृश्यमत्त्वेऽदेवदत्तेऽपि 'देवदत्तोऽयम्' उतिवत् भिन्नेऽपि काले मात्राश्रुत-
साम्येनाभेदारोपे तु "स्वीचरणकालो लक्ष्यते" इति मूलोक्तमेव युक्तम् सादृश्यविशिष्टे लक्षणया
नोपयोग इति भावः ।

“तस्यादितः” (पा०सू० १।२।३२)। (१) अतन्त्रमिति। “उपेयिवान्” (पा०सू० ३।२।१०२) इत्यत्रोपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र “ईयिवांसमतिस्त्रिभः” इत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम् ?, इति चेन्नक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि—‘येऽराः’ इत्यत्रैकारः, ‘तन्नपात्’ ‘शचीपतिम्’ इत्यत्र पदपाठे ऊदीर्ता चार्धोदात्ता इति सकलवह्वृचप्रसिद्धम् । तन्नपाच्छचीपतिशब्दयोः “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्”

देश उदात्तेन” (पा०सू० ८।२।५) इत्येकार उदात्त इति भावः । अनुदात्त इति । फिट्स्वरणान्तस्यादात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमर्वाङिति । अविवक्षितमित्यर्थ इति । (२) इदं च वक्ष्यमाणं प्राति (३) शाख्यं यच्छाखायाम्, तच्छाखास्थवैदिकोदाहरणविषयम् । तन्नपाच्छचीपतिशब्दयोरिति । अस्य यद्यपीत्यादिः । शेषनि-

त्पन्नमिति । फिट्स्वरप्रवृत्तयेऽभिहितन्तत्र किम्मानमिति ? “आङभिमुखः” इति वेदभाष्योक्तिरेव । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमित्यनेन स्वरितार्द्धमात्रस्याद्यस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते. एवञ्चामङ्गतिः, दीर्घादावप्यर्द्धमात्राया उदात्तत्वस्य लोके दर्शनात् । अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखासाधारणत्वेन सर्वोपकारकव्याख्यानस्यौचित्यात् । “अर्द्धह्रस्वशब्दी ऽर्द्धमात्रायां रूढ” इति भाष्यविरोधश्चेत्यत आह—इदञ्चेति । इदम् = अविवक्षितमित्यादिकथनम् । लक्ष्यदर्शनमित्यनेन बोधितलक्ष्यन्दर्शितम्—‘येऽराः’ इत्यादि. तत्र तन्नपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना शङ्का-

१—तन्त्रशब्दस्य विवक्षितार्थकत्वं मूलं सूच्यम् । तेषामन्तेर्त्तदिशा तन्त्रशब्दस्यार्थमाधक्यत्वार्थकताऽयुपगमात् न तु नतगत्या विवक्षितार्थकत्वं कथञ्चित्तन्मात्रेणम् ।

२—ह्रस्वग्रहणस्याविवक्षया समारोदात्तत्वबोधनमित्यर्थः ।

३—‘शाखां शाखा प्राति’ इति प्रतिशाम्बम्, प्रतिशाम्बमधिकृत्य क्रुनो ग्रन्थः प्रातिशाख्यमदिगादित्वाद्यत् । वेदतरोः शाखाश्च वनस्पः सृष्टेदादयः, तत्रत्यशब्दानां स्वर्ग—वर्ण—मोहता—पथनक्रम—मन्त्रलक्षणदिनिष्पत्ता—ग्रन्थविशेषः शौनकादिप्रणीतः प्रातिशाख्यमित्युच्यते वैदिकव्याकरणमिति यावत् । तच्च प्रतिवेदं भिन्नम् । कटादिशाखाश्च तत्स्वप्चारानुसारेण तन्त्राद्याप्रसिद्धिमागता, ताश्च बह्व्यः । प्रातिशाख्यपठकशाखापदेन तु अनुगुणं वेदानामेव ग्रहणम् । एव तत्रप्रातिशाख्यस्य चतुःपथमंग्याकत्वमुपपद्यते । अन्यथा नैषामपि बहुधावपत्तिः । शाखापदेन वेदानां ग्रहणं प्रमाणन्तु व्याममधिकृत्य ‘चक्रे वेदतरोः शाखः’ इति वृत्तोक्तिरेवेति दिक् ।

(पा० सू० ६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते “अ-
नुदार्त्तं पदमेकवर्जम् ” (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः ।
पूर्वपदभूतयोस्तनूशची एतयोर्गन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्राति-
शाख्ये उक्तम् ।

“ जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयोः ” इति ।

वात इति । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदीर्त्तौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति
भावः । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

“ अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते (१) पदे ”।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे
स्थितः स्वरितो (२) जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत्, अस्यान्त

ग्रन्थ इति प्रतीयते, तदसङ्गतिः, शङ्काबोधकशब्दानुपादानादत आह—अस्येति ।
अस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । आद्युदात्तत्वे कृत इति । वनस्पत्यादिगण एव ऊप्रत्यया-
न्तस्तनूशब्द आद्युदात्तो निपात्यते, “न आङ्” इति सूत्रे निपातितः ‘तत्पुरुषं
तुल्य’ इत्याद्युदात्तो नपाच्छब्दः, एतयोः समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “उभे
वनस्पत्यादिपु युगपत्” इत्येतेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं सति द्वयोरप्याद्युदा-
त्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं शचीशब्दः शाङ्करगादिङीनन्तत्वादाद्युदात्तः ।
पतिश्च इतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । तेन = शेषपूरणेन, अनुदात्तावेव प्राप्नुत
इत्यर्थो लभ्यते ।

स्वरितत्वविधायकप्रतिशाख्यमाह मूले—जात्यवदित्यादि । जात्यव-
दिति वाक्यस्थपूर्वशब्दः प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्य-
लक्षणघटकं यदत इति प्रतियोगिबोधकन्तस्वरूपजिज्ञासाशान्तये प्रतियोगिनन्द-
र्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितश्चोदात्तस्वरितौ उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वः
उदात्तस्वरितपूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वश्चासौ स्वरितश्चेति समासः । तस्मादन्यः स्वरित
इत्यर्थः । एवञ्च यः स्वरित उदात्तपरंकः, स्वरितपरको वा तस्यान्तानुदात्तश्रुतिकस्य
स्वरितस्य अत इत्यनेन बोधनमित्युक्तं भवति । तद्विन्नस्योदात्तस्वरितपरत्वाभावे

१—अवण्डपदे इत्यर्थः ।

२—जात्या=स्वरान्तरसम्बन्धं विनैव जातो जात्यः, दिगादित्वाद् यति साधुः । यथा ‘क्व’
‘खः’ इति । अत्र “तिस्वरितम्” “न्यडस्वरौ स्वरितौ” इति विहितं स्वरितत्वं न हि स्वनिमित्त-
त्वेन “उदात्तादनुदात्तरय स्वरितः” इत्यादिवन्व्रगान्तरमपेक्षत इति तत्त्वम् ।

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

“एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्ताद्धर्मात्राऽद्धमेव वा ॥

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्चरति न चेत् ।

उदात्तं बोध्यते किञ्चित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् ॥” इति ।

अस्यार्थः—पूर्वयोः = उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः । एकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः । तस्य = स्वरितस्य, स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्तराऽद्धमात्रा बोध्येति । “क वोऽश्वाः” इत्यादिहस्वाभिप्रायम् ।

उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । (१) तथा वा असंहितवद्वा । संहितवद्वेत्यर्थः,

(२) “पद्यादीन्तुद्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।”

इत्युत्तरमस्य पाठान् । असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । संहितवदित्यनेनार्थानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रोदात्तोपेक्षेति । श्लोके “उदात्तात्” इति स्वतन्त्रोदात्तादि-

सति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्येति । इत्यर्थ इति । पर्यवसितार्थः । तथा वेत्येतयाचष्टे—असंहितवदिति । जात्यवद्भावसंहितवद्भावयोर्विकल्पार्थो वा शब्दः । द्वितीयकोटौ वाशब्दोपादानेन विकल्पेऽर्थात्तत्कोटिविपरीता कोटिलभ्यते, तेन संहितवदित्यस्य लाभः । ‘तथा’ शब्देनासंहितवदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाह—पद्यादींस्त्विति ।

स्वतन्त्रोदात्तादित्येतल्लाभायाह—श्लोक इति । ननु लौकिकप्रयोगे इतर-

१—जात्यवद्भावस्य वैकल्पिकतया पक्षे वैकल्पिकं स्वगन्तरमाह—तथा वेति पूर्वकारिकयाऽसंहितवत्स्वरस्य विधानात्तथा शब्देनासंहितवदित्यस्य परामर्शः, तथा च जात्यवद्भावसंहितयोर्विकल्पेन विधानात्पक्षे संहितवद्भावस्यापि सिद्ध्या स्वरत्रये लभ्यत इति भावः ।

२—अवग्रहः—समस्तपदविभागनद्विषयस्य पदद्वयघटितसमूहस्याद्धं पूर्वमुत्तरं पश्चात्त्युच्यते । द्व्युदात्तानामुदात्तानाम् = उदात्ताः यद्यपि पदममुदात्तं पाणान् । उत्तरान् पद्यादीन् उत्तराद्धादीन्वरान्, असंहितवत् = केवलानुदात्तश्रुतिकान् जानीयात् । यथा—‘अन्वे तव’ अत्र ‘अनु’ इति “नियान्ता आदान्ताः” इत्याद्युदात्तः । ‘तव’ इति प्रत्ययरवरेण मध्योदात्तः तथा चोदात्तद्वयघटितपदसमूहः ‘अनु-एतव’ इति अस्योत्तरं पक्षम् ‘एतव’ इति तत्र एकारस्य पश्चादेः केवलानुदात्तश्रुतिकस्वरितत्वम् इति रहस्यम् ।

“अर्थं वा” इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहा-
द्व्यापकत्वादिदमेवादर्थव्यमिति सूचयितुमेवकारः । “अनुदात्त”
इत्यादिपरिशेषसिद्धार्थकथनम् । सः = शेषः । उदात्तश्रुतिः स्यात् ।
किमिविशेषेण ? नेत्याह—न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहाये-
त्यर्थः । शाकन्योऽप्याह—

त्यर्थकमिति भावः । एवकार इति । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समां-
शोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः । एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिका-
वित्यपास्तम् । ‘वा’शब्दस्तु पादपूरणायंति बोध्यम् । अप्राकृत इति ।
स्वरित इत्यर्थः । स्वार इति । स्वर एव स्वारः, स्वार्थे ऽण् । स्वरि-
तोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः । लक्ष्यते इति । तदुक्तं भाष्ये—“अर्द्ध-
ह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः” इति । हरिरप्याह—

शाखायाञ्च समांशोदात्तकत्वं नास्तीति नियमानुपपत्तिरत आह—तच्छाखाया-
मिति । ऋक्शाखायामित्यर्थः । एतेन = एवकारस्योक्तार्थसूचनफलकत्वेन ।
एतौ पक्षौ = अर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वेति पक्षौ । ननु यदि नैतौ वैकल्पिकौ तदा
वाशब्दस्य वैयर्थ्यमत आह—वाशब्देति । मूले—अप्राकृत इति । स्वरितो
द्वेधा—अप्राकृतः, प्राकृतश्च । आद्यः “उदात्तस्वरितयोर्यणः” इति “स्वरितो वा
ऽनुदात्ते” इति “तित्स्वरितम्” इति सूत्रविहितः । द्वितीयः “उदात्तादनुदात्त”
इति विहितः । स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति । न च
‘सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः’ इत्यत्र यथा स्वरशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेनै-
जागमो भवति, तथाऽत्रापि स्यादिति वाच्यम्, स्वरशब्दो द्वेधा—अव्युत्पन्नो,
व्युत्पन्नश्च, व्युत्पत्तिश्चास्यान्यत्र दर्शिता ‘स्वयं राजन्ते ते स्वराः’ इति द्वारादिगणे
‘स्वप्नमस्वाध्याययोः’ पाठो नियमार्थः—स्वशब्दादेशेदेतयोरिवेति । अन्यथा
स्वशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवञ्च योऽव्युत्पन्नस्तस्य
स्वार इति रूपम्, तेनार्थवत्स्वशब्दघटितनियमेनैवः प्राप्त्यभाव इत्याशयात् ।
बहुव्रीहिभ्रमवारणायाह—स्वरितोदात्ताभ्यामिति । मूले कम्पितमिति—क्रिया-
विशेषणम् । कम्पो निघातविशेषः । हरदत्तप्रमथो भाष्यसम्मतार्थाभिधायकत्वेन
युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह—तदुक्तमिति ।

“अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

उदादायाद्धर्मस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम्” ॥ इति ॥

उदादाय = उदात्तं कृत्वा । ‘अर्द्धह्रस्वशब्देनाद्धमात्रा लक्ष्यते’ इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथंचिन्नेयाः । क्वेति । “किमोऽत्” “तित् स्वरितम्” । व इति । अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा० सू० ८ । १ । १८) इत्यधिकारादनुदात्तम् । अश्वा इति । अशः क्वनि निस्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु “एकोदेश उदात्तेनोदात्तः” (पा० सू० ८ । २ । २५) इत्योकार उदात्तः । ये अरा इति । द्वयमपि फिट्मूत्रेणान्तोदात्तम् । एकदेश-

“प्रमाणमेव ह्रस्वादावनु (१) पात्तं प्रतीयते” इति ।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवापलक्ष्यत (२) इत्यर्थं तस्य हेलाराज (३) आह । एवं च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेति भावः । मतान्तरेति । प्रातिशाख्यां कमतपेक्षयंतरवदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः । कथंचिदिति । लक्ष्यते इत्यंशपरमिदम्, भाष्यतो रुद्धिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः । इत्युक्तेरिति । “नोदात्तस्वरितोदयम्” (पा० सू० ८।४।६७) इति निषेधस्तु “उदात्ताद-

अनुपात्तम् = शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यम् । तस्य = हरिग्रन्थस्य । तथा सर्ति यत्सिद्धन्तदाह-एवञ्च = अर्द्धह्रस्वशब्दस्यार्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च । अन्यशाखास्विति । तदुक्तं तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये-“आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्याः” इति । तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्द्धह्रस्वस्येति सम्बध्यते । एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावद्ध्रस्वस्यार्द्धह्रस्वार्द्धे कालस्त उदात्तसमो भवति, शेषस्त्वनुदात्तसम इत्याचार्या इति तदर्थमभाष्यकार आह “प्रातिशाख्योक्तं पूर्वोक्तं “यादृक् प्रातिशाख्यमर्द्धमेव” इति तदुक्तमत इत्यर्थः । ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो बहुसम्मतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपात्तरा आह-लक्ष्यते इत्यंशेति ।

१—‘अर्द्धह्रस्वशब्दनिष्प्रशक्त्यप्रतिपाद्यमपीत्यर्थः ।

२—निरुद्धलक्षणया बोध्यते ।

३—‘वाक्यापदीयनीकाकार’ ।

स्तु पक्षे स्वरितः, “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ” (पा० सू० ८ । २ । ६) इत्युक्तेः ।

‘मुखं च नासिका च’ इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावं ‘मुखनासिकम्’ इति स्यादत आह- मुग्वसहितेति (१) ॥

(२) “तुल्यास्य” (पा० सू० १ । १ । ६) । आस्ये भव-
मास्यम्, “शरीरावयवाद्यत्” । इत्यभिप्रेत्याह—ताल्वादीति ।

नुदात्तस्य” (पा० सू० ८।४।६६) इत्यस्यैव, “अनन्तरस्य” इति
न्यायादिति भावः ॥

‘आस्य’शब्देन कथं तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भव-
मिति । प्रशब्दबलादिति । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । प्रकर्षश्च—वर्णोत्पत्त्य-

इति भाव इति । मूलकृतोऽभिप्रायः ।

मुखञ्च नासिका चेतीति । अत्र नासिकाशब्दसमभिव्याहारान्मुख-
शब्दो मुखावयवताल्वादिस्थानपरः । आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्द-
स्यास्यन्दतेऽङ्गप्राण्य द्रवीभवतीत्यर्थे “अन्येष्वपि दृश्यते” इति इप्रत्यये कर्तारि
सति मुखपरत्वम्, अथवाऽन्नेन द्रवीक्रियत इत्यन्तर्भावितरण्यथात्स्यन्दधातोः परि-
खेत्यत्रेव कमणिं इप्रत्ययेन मुखपरत्वम्, तथाऽपि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तदुपादान-
वैयर्थ्यमत आस्यभवताल्वादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह—ताल्वादीतीति ।

१—भाष्ये—“मुग्वद्वितीया वा नासिकावचनगर- सोऽयं मुखनासिकावचनः, मुखोपसंहिता
वा नासिकावचनभरय सोऽयं मुखनासिकावचनः” इत्युक्तेभ्यां उत्तरस्यैव शाकपाथिवादौ
पाठकल्पनान्मुग्वसहितनासिकाशब्दस्य तत्र पाठे मानाभावात्, ‘शाकपाथिवादौ मुखसहि-
तनासिकाशब्दस्य पाठेन मुखसहितनासिकया इति वृत्तिरसङ्गता’ इत्यपास्तम् । वस्तुतस्तु-
’द्विविधविग्रहप्रदर्शनेन उभयोरत्र पाठकल्पने गौरवान्मुखशब्दस्य तादृशाथे लक्षणेत्यत्र भाष्यतः पार्थेय-
शाकपाथिवादित्वकल्पने मानाभाव इति शङ्कास्माद्वाने निर्देले ।

२—ननु इकारनिरूपितस्वजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वकृततुल्यत्वार्थेकारेऽपि सत्त्वात्सावर्ण्यापत्ति-
रिति, चेन्न, स्वजनकयावत्स्थानप्रयत्नजन्यत्व स्वाजनकस्थानप्रयत्नजन्यत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टत्वरूपतुल्यत्वस्यैव सवर्णसंज्ञाप्रयोजकत्वात् । एकारादेरिकारादिषु द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्य-
मादाय सावर्ण्यवारणायसम्बन्धनिवेशः । इकारादेरेकारादिषु प्रथमसम्बन्धेन वैशिष्ट्यसत्त्वा-
त्तद्व्यावृत्तये द्वितीयसम्बन्धोपादानम् । नन्वेवं द्वितीयसम्बन्धेन ककारस्य डकारे, प्रथमसम्बन्धेन
ङकारस्य ककारे च, वैशिष्ट्याभावात्कड्याः सावर्ण्यानापत्तिरिति, चेन्न, भाष्ये आस्यशब्देन मुख-

आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तुल्यास्यं किम् । तर्त्ता
अत्र पकारस्य तकारे परे “भुरो भुरि” (पा० मू० ८ । ४ ।
६५) इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहणं किम् । वाक् श्रूतति ।
शस्य लोपो न । अमङ्गणनानामिति । ‘नासिका च’ इति
चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । “अनुस्वारोत्तमा
अनुनासिकाः” इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । “यमानुस्वा-

व्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप (१) इति भावः । चकारणेति । अत्र यथा

मूले प्राक्कालिकत्वरूप इति । नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम,
उर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः, तत्रोत्पत्तेः
प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि सम्यक् स्पृशन्ति, तदा स्पृष्टता,
जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्यः । ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा

स्पर्शस्थानग्रहणे संवेपा तुल्यतया तदर्थ्यमाशङ्क्य वात्यप्रयत्नगास्यमादाय सावर्त्येतिवृत्तये तुल्य
आस्यभवप्रयत्नो यथेत्येवमर्थेनामाय “प्रयत्नविशेषणमाग्योपादानम्” इत्युक्त्वा स्थानकृतितुल्यत्वा-
भावेऽपि जवगट्टशां मुखभवप्रयत्नमाग्येन स्ववर्गमाशङ्क्यायान् “मिद्धन्त्यारये तुल्यदेहाप्रयत्नं मवर्गम्”
इति तुल्याग्रगृह्यस्थानं न्यामानां प्रदर्श्य, आग्रे तुल्या देशः स्थानम् प्रयत्नश्च येषां तेषां स्ववर्ग-
संज्ञेत्यर्थेन जवगट्टशामापात्तं परिहृत्य आन्यग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वं व्याकृत्येन बाह्यप्रयत्ना-
न्प्रदर्श्य “यथा वृत्तार्थान्ता पश्चात् अनुनासिक्यनेपामयिको गुणः” इतिः माध्येणानुनासिक्यस्य बाह्य-
प्रयत्नत्वोक्त्या नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेऽपि ‘तुल्यास्य’ सूत्रे नासिकाया आरयशब्देन, नासिका-
भवप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनेन “अथोऽनापादानं” इत्यादिमूत्रे जकारादिघटितनिर्देशेन
च वैशिष्ट्यनियामकसम्बन्धघटकस्थानपदेन नासिकाया अग्रहणान्, रवाजनकनासिकातिरिक्तस्थान-
प्रयत्नाजन्यत्वसम्बन्धनिर्देशेनाशेषादिना यावत् । ‘नासिका आरयवाह्या इति मते मुखस्वस्थानतुल्य-
त्वरथेवापेक्षणेन नासिकास्थानानुल्यत्वरथाकिञ्चि करत्वाच्च । यत्तु ‘मुखनासिका इति सूत्रे नासिका-
ग्रहणाद्नासिकाऽतिरिक्तस्यैव तत्र मुखशब्दबोध्यतया तत्माहचर्यादत्रमूत्रेऽप्यारयशब्देन नासिका-
तिरिक्तस्यैव ग्रहणमिति, तत्र, निरपेक्षतया सूत्रान्तरसाहचर्यग्रहणे मानाभावात्, “अनुस्वारयमा-
नाश्च नासिकास्थानमित्यते” इति शिञ्जोक्त्याऽनुस्वारयोः सावर्त्यानापरोक्षत्वम् ।

१.—आभ्यन्तरप्रयत्नाः वर्णापेक्षरिभ्यक्तत्वां प्राक्कालिकाः, बाह्यप्रयत्नारणुपेक्षरिभ्यक्तपु
वा वर्णेषु गुणमपादकतयोत्तरकालिकाः । अत एव गुणशब्देन व्यवहारस्तेषाम् । तस्मादुक्तप्रक-
र्षस्य आभ्यन्तरप्रयत्ने एव सत्त्वात्प्रयत्नशब्देन तेषामेव ग्रहणम् । “बाह्यप्रयत्नस्वेकादश-
धा” इति मूलोक्त्या यत्प्रयत्नयोः पर्यायत्वं तु ‘तुल्यावात्यप्रयत्नौ यस्य’ इति जनकत्वरूप पञ्चम-
बहुव्रीहिणा प्रयत्नशब्देनाभ्यन्तरस्य ग्रहणं बोध्यम्, जनकत्वस्य तत्रैव सम्भवादिति दिक् ।

रनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः” इति कात्यायन-
प्रातिशाख्यम् । “वर्गोत्तमा जमङ्गणना अनुनासिका भवन्ति, च-
शब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नामिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः”
इति तद्भाष्यं च । “एदैतोः” इत्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं, न तु तत्का-
लग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥

“पूर्वत्रासिद्धम्” (पा० सू० ८।२।२७) ॥ यद्ययं

नासिकायाः स्थानत्वम्, तथाऽन्यत्र (१) निरूपितम् । न तु तत्कालेति ।
एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

ईपत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रेण संवृतता । बाह्यास्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि
प्रतिहते, निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । गलविवरसङ्कोचात्संवारः, तस्यैव
विकामान विवारः, इत्यादिरीत्या भवन्तीत्येषां न वर्णोत्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम् ।
उदात्तत्वादीनामेतेषु गणनन्तु, सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपध-
र्मसादृश्यात् । यद्यपि-वर्ग्याणाञ्चादीनामेकमेव स्थानन्ताल्लिविति भेदाभावान् तुल्य-
त्वन्नोपपद्यते, तथाऽपि कार्यभेदेन स्थानेषु भेदारोपेण भेदघटिततुल्यत्वस्योपपत्तिः ।

यत्तु-नासिका न स्थानङ्कित्वात् करणमिति मतन्तश्च युक्तम्, अस्यन्यनेन
वर्णानिति भाष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतिः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णा-
भिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्गर्णाधारत्वारोपेण । एवञ्च जादीनाञ्चासिक्य-
व्यवहारस्य प्रातिशाख्यशिक्षादौ दर्शनेन, नासिकायाश्चभाव इत्यर्थकरणेन, नासिक्या
जमङ्गणना इति व्याख्यातृवचनेन च नामिकाऽपि स्थानमित्याशयेनाह-अत्र
यथेति । “अनुस्वारो जमा अनुनासिकाः” इति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ।
“यमानुस्वारनासिक्यानाञ्चासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः” इति कात्यायनप्रातिशा-
ख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण
नासिकास्थानान्द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यञ्च । शिक्षेति ।

१.—शब्देन्द्रशेखरे इत्यर्थः । तद्यथा ‘यदे शावच्छिन्नवायुसंयोगाद्युत्पत्तिरूपोत्पत्तिरन्तः शाय-
त्वमेव तस्य’ इति नियमः, अत एवाकारादीनां बाण्टादिदेशावच्छिन्नवायुसंयोगेन रवर्णापलब्ध्या
तत्तदे शत्वमेव तेषाम्, नासिकायास्त्वकारादिषु आनुनासिक्यगुणजनकत्वात् तत्स्थानत्वम् । वर्ण-
पथमानान्तु तत्तद्गोष्ठ्यस्थाननासिकासमावच्छिन्नवायुसंयोगेनैव स्वरपोपलब्ध्या उभयस्थानत्वम् ।

नच “अनुस्वारयमानाय नासिकास्थानमिष्यते” इति शिक्षायां डादीनां नासिकास्थानानुक्तना
तुद्दिशेः, तत्रानुक्तसमुच्चयार्थं ‘च’ शब्देन तेषामपि संग्रहात् ।

स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि 'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह—अधिकारो-

नाऽसिद्धं स्यादिति । ततश्च 'गोधुङ्मान्' इत्यादौ घत्व (१) जश्त्वा-

“ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठनौ स्मृतौ” ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । तत्र तपरत्वाभावेन प्लुतानामपि संग्रहादत्र तपरसूत्रस्य प्रवृत्तावनुवादभङ्गापत्तिरतस्तदप्रवृत्तिः । शिक्षाशुक्रानुवादत्वेनेत्यत्रादिपदेन लोकानुभवपरिग्रहः ॥

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्ट्या सिद्धत्वाभावे दोषमाह—ततश्चेति । घत्वेत्यादि । अस्य सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्याम्पूर्वपठितं यष्टोच्चन्तदृष्ट्या परस्यासिद्धत्वबोधकत्वाभावेन गेदुह् मानिति स्थिते घत्वजश्त्वयोः प्राप्तयोः पदान्ते घत्वस्य जश्त्वापवादत्वेनादौ घत्वम्, ततो जश्त्वानुनासिकत्वयोजश्त्वम् अन्तरङ्गम् । न चानुनासिकत्वज्ञश्त्वापवादः, 'सुगणवान्' इत्यादौ 'पर्जन्य' न्यायेन णकारादेर्णकाराद्यादेशविधायकत्वेन चारितार्थ्यसम्भवेन येन नाप्राप्तन्यायविषयाभावात् । किन्तु विजातीयादेशाभावेन निरवकाशत्वेन तद्वाच्यमिति तत्रादावपवादविषयेऽ

१.—नन्वत्र 'कृतेषु' इति 'प्राप्तेषु' इति वा शेषः । नास्त्यः, एषु कृतेषु सर्वथा भभावाप्राप्त्या भभावानापत्तेरिति मूलासङ्गतेः । नास्त्यः, घत्वं विनाऽनुनासिकाप्राप्त्या एषु प्राप्तेर्वित्यस्यामङ्गन्यापत्तेरिति, चेन्न, निद्वौगममप्रम्या घत्वज्ञश्त्वानुनासिकेषु घत्वं कृते जश्त्वानुनासिकभभावेषु प्राप्तेषु जश्त्वापवादत्वाप्राप्त्यापि न भावस्य परत्वाभित्यत्वाद्यानुनासिकत्वं भभावो न स्यादित्याशयात् । अधिकारत्वे तु घत्वानन्तरं जश्त्वानुनासिकयोगमिद्वत्त्वादभभावेनेष्टमिद्धिः ।

वरतुल्यत्राधिकारत्वाभावेऽप्यपवादत्वेन जश्त्वम्, अन्तरङ्गत्वेनानुनासिकत्वं च बाधित्वा भभावनेष्टमिद्धिरिति घत्वं कृते “भयः” इति क्त्वापनिर्देशो बोध्यः । एतेन घत्वे कृते भभावोऽपवादत्वाज्ञश्त्वम्, भभावो च परत्वाभित्यत्वादनुनासिकत्वम्, अनुनासिकत्वचान्तरङ्गत्वाज्ञश्त्वम्, जश्त्वचापवादत्वाद्भभावो बाधने इत्येवंरीत्या चक्रकापत्तिरित्युपास्तम्, अनुनासिकापक्षेयान्तरङ्गत्वेन भभावप्रवृत्त्या चक्रकाभावात् । उक्तरीत्या भभावे कृतेऽनुनासिकापक्षेयान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं जश्त्वं निरवकाशतया, प्रतिपदविधित्वेन च बाधित्वा “भयः” इति क्त्वं स्यादिति तदव्यावृत्तयेऽधिकारत्वं स्वीकार्यम् ।

न च “तसौ मत्वर्थे” इति भत्वविषये ‘तट्टिवान्’ इत्यादौ चारितार्थादुक्तरीत्या जश्त्वानुनासिकयोगिष्टसिद्धिः, एवमपि “भयः” इति प्रत्याहाराश्रयणस्य वैयर्थ्येन जश्त्वापवादत्वस्य सुवचत्वेनोक्तोपशेदवर्थात् । अधिकारत्वे तु घत्वस्यामिद्धतया क्त्वाप्राप्त्या जश्त्वापवादत्वादनुनासिकत्वस्यामिद्धत्वाच्च भभावोऽनुनासिकत्वस्यामिद्धत्वाज्ञश्त्वं ततोऽनुनासिकत्वं च ऋमिद्धिरिति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

इयमिति । यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति 'मनोरथः' इत्यादावुत्वं न स्यात्, परत्वाद् "रो रि" (पा० मू०

नुनासिकेषु भङ्भावो न स्यात् । (१) न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः, सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः । (२) मध्ये पाठस्य, विप्रतिपेक्षसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे

प्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्जश्त्वम्, ततोऽनुनासिकः । नन्वत्र घत्वोत्तरं "भ्यः" इति वत्त्वापत्तिः, जश्त्वस्य पदसंज्ञासापेक्षत्वेनाधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । "भ्यः" इत्यस्य तु तदनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । न चास्य जश्त्वापवादत्वात्प्राक् प्रवृत्तिरिति, 'इदं शिवत्वात्' इत्यादौ तान्तात्पर्यत्वेन 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञाविषये तत्प्राप्त्याऽपवादत्वासम्भवात् । अत एव परत्वादादौ जश्त्वमिति न । किञ्चाविरोधेनैतादृशस्थले परत्वञ्च नियामकम् । एवमेव वत्वस्य भङ्भावात्प्राक् प्राप्तिः, ततो जश्त्व-भङ्भावा-नुनासिकत्वानाम्प्राप्त्या 'गोधुङ् वान्' इति स्योदिति चेन्न, ततोत्तरं वत्वभङ्भावजश्त्वानाम्प्राप्तौ परत्वान्, अन्तरङ्गत्वाच्च जश्त्वस्यैव प्राप्तेः ।

न च जश्त्वाद्वत्त्वमुक्तरीत्यान्तरङ्गम्, "भ्यः" इति सूत्रस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । न च स्थानभेदेनाविरोधात्परत्वञ्च नियामकमिति, वाच्यम्, विषयभेदेऽपि विप्रतिपेक्षशास्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । भङ्भावाज्जश्त्वस्यान्तरङ्गत्वन्तु ऋकुटमेव । ततो वत्त्वात्परत्वादनुनासिकः, अनित्यत्वन्तुभयोः सममित्याशयात् । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वे तु घत्वात्प्राग् भङ्भाववत्वयोरप्राप्त्या प्रथमतो घत्वम्, ततो जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्राग् भङ्भावः, वत्वन्तु न प्रवर्तते घत्वादीनामसिद्धत्वेन तद्वदृष्ट्या हस्यैव सत्त्वात् ।

१.—स्थानिकमुत्रादिबदित्यर्थः । न च वतिघटितरथैवातिदेशत्वेन "अतिदेशान्तरवत्" इत्युक्तिरमङ्गता, "अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते" तथैवा- 'एष ब्रह्मदत्तः' 'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तः' इत्याह । तेन मन्यागते ब्रह्मदत्तवदर्थं भवतीति" इति भाष्यबलात् 'सिद्धो मानवक' इतिवत्सिद्धेऽसिद्धत्वबोधनेन 'असिद्धवत्' इत्यर्थे पर्यवसानात् । एतच्च सूत्रात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं बोधयति, बोधकस्य बोध्यत्वाभावात् । एतरस्यासिद्धत्वे सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा 'सर्वं मिथ्या ब्रवीमि' इति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । स्वरथापि मिथ्यात्वं वाक्यान्तराणां मिथ्यात्वं न रयादित्यन्वर्थकमेतद्वक्तव्यं स्यात् ।

२.—सामान्यतः पूर्वं प्रति परासिद्धत्वं परिभाषाप्रकरणे एव पाठरथोक्तिर्भेदेन सपादसप्ताध्यायी-त्रिपाद्योर्मध्ये पाठानर्थक्यमेव स्यादिति भावः ।

चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भावः । वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विना तस्य सुग्रहत्वादिति भावः । औपगवीति । अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिपारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय “टिड्ढाणञ् इति ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्षया इति भावः । ब्राह्मणित्यत्रेति । एवं च प्राचो ङीषुदाहणं प्रामादिकमिति भावः ।

कुरुरिति । ङिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । प्राचा तु “अ-

सुग्रहमिति बोध्यम् । इयं च नाकृतिग्रहणा ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम् । बाधते इति । गोत्राणीति शेषः । प्रतीकमुपादायेति । औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरापायसाधारणत्वेन विशिष्य इति तदुक्तिरुपेक्षेयार्थः । एतेन जातिलक्षणे ‘एको गोत्रे’ इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पाणिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम् । अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण

णत्वन्न जातिरिति भ्रमः स्यादत आह—ब्राह्मणत्वमप्येवमिति । अपिना क्षत्रियत्ववैश्यत्वयोर्ग्रहणम् । वक्ष्यमाणदोषस्य प्रकृतेऽभावायाह—गोत्रेति गोत्रार्थकेणीत्यर्थः । एको गोत्र इति सूत्रस्थभाष्यविरोधेनापत्यप्रत्ययान्त इत्येतन्मात्राभिधानं यत्परममूले कृन्तदयुक्तमिति यत्केनचिदुक्तन्तदयुक्तमित्याह—एतेनेति । परममूलस्यापि भाष्यसम्मतरीत्या व्याख्यानेनेत्यर्थः । जातिलक्षणे “जातेरङीति” जातिलक्षणे, भाष्यप्रामाण्येनेति तत्रहि “गोत्राणि प्रत्ययो भवति स्त्रियान्तु लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्राण योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति माभूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येकदेशिनोक्तं तदभ्युपेत्य, इह तर्हि औपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवम् बृद्धिनिमित्तस्येत्येवमविवक्ष्यति एवन्तर्हि ग्लुशुकायनीभार्य इत्यत्र दोष इत्यनेन युवापत्यप्रत्ययान्ते जातित्वाद्दोषाधानकृतम् । तत्र औपगवी माणविकेत्यत्र “टिड्ढेति” सूत्राज्जातेरिति सूत्रस्य परत्वात्तस्यैव प्रवृत्त्यभिधाने कर्त्तव्ये “टिड्ढ” इत्येतदभिधानमपत्यसामान्यस्य जातिलक्षणे ग्रहणे विरुध्येत, एवजातिलक्षणपुंवत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यपि विरुध्येत, नन्वेवमवन्तीत्यत्रानन्तरापत्यप्रत्ययान्ते “बृद्धेत्कोसल” इत्यनेन ङ्यङि तस्य ‘स्त्रियामवन्ती’ त्यनेन लुकि ‘इता मनुष्यजाते.’ इति “ङीषित्यनुपसर्जनादिति” सूत्रभाष्ये उक्तम् तद्विरुध्येतेत्यत आह—अवन्ती-

न्तादिवच्च" इति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात्स्वादय इत्युक्तम् । अप्रेदं

जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तत्वरूपरादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावान्नात्रेयमिति । तन्न । इन्द्राणीत्यसिध्यापत्तेः । तस्मात् प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् । नापि लिङ्गविशि-

त्यादेरिति । गोत्रत्वारोपेणेति यथाश्वत्थान्नि द्रौणायनित्वारोपस्तद्वत् यूनितु न गोत्रत्वसारोपः तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमस्य प्रदर्शनात् । प्राचीनोक्तम् । प्रकाशकृदुक्तम्, अदुष्टमिति । "एको गोत्र" इत्यत्र परिभाषिकस्य ग्रहणेऽपि प्रकृते पारिभाषिकस्यैव गोत्रत्वे मानाभाव इति तदाशयः । किञ्चात्र तैः साधारण्येनोक्तं तत्रतु विशिष्येति तेषामपूर्वापरविरोधोऽपि दोषः ।

खण्डनकृता लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति मूलोक्तमर्थतो व्याख्याय खण्डितन्तन्न युक्तमित्येतद्वोचयितुं तदुक्तमनृथ दूषयति — यत्त्वित्यादिना वैपरीत्येनान्वयोऽत्र बोध्यः । अयमभावः यत्र प्रकृतौ प्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्य च सत्ता तत्र तादृशसमुदायस्य तथा परिभाषया ग्रहणम्बोध्यते । यथा पक्षी दण्डि नीत्यादौ सद्भाव उभयोरस्तीति तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम्भवतीति । नात्रेति कुरुरित्यत्र तथा नास्तीत्यर्थः । अत्राह पूर्वान्तवद्भावं विना प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावं विना लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वस्य च सत्ता नास्तीत्युभययोरावश्यकतया 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवदि' ति निषेधः प्रवर्तते इति यत्र न पूर्वान्तवत्पररादिवत्त्वरूपयोगः, तस्य ग्रहणम्परिभाषया भवतीति अयदुक्तमिन्द्राणात्यादौ नास्ति । अत्र क्वाप्रत्ययान्तसमुदाये प्रातिपदिकत्वञ्चास्ति, यत्र च प्रकृतिभागे प्रातिपदिकत्वमस्ति, तत्र तादृशप्रत्ययान्तत्वञ्चास्ति । अन्तशब्दस्य चरमावयववाचकत्वात् । इन्द्राणीत्येतदेकदेशाभावोदाहरणोपलक्षणम्, तेन दण्डिनीत्यादेरपि भवदुक्तरीत्या ग्रहणञ्च स्यादिति 'प्रातिपदिकग्रहण' इति परिभाषा निष्फला स्यादिति भावः । तस्मात् । परिभाषया यस्य समुदायस्य ग्रहणम्भवता बोधनीयन्तस्यैव ग्रहणाभावापत्तिसद्भावात् । उपयोग इति । परिभाषायाः प्रवृत्तिकोटावित्यादिः । नन्वन्तशब्दो न सर्वत्र चरमावयवस्यैव बोधकोऽस्ति । अतोलात्तस्येत्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु समीपवाच्यपि । तथाच परिभाषाघटकं यद्विशिष्टपदन्तस्यान्तपरत्वेऽपि तदर्थः समीपे इत्येव । एवञ्च गृह्यते येन तद्ग्रहणम्, प्रातिपदिकस्य ग्रहणम्प्रातिपदिकग्रहणमिति, समासाश्रयणेन प्रातिपदिकवाचकः

वक्तव्यम्—परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते । तथा चेहाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादयः । यत्तु व्याचख्युः—आदिः ऊरुपेक्षया पूर्वः प्रातिपदिकं, तद्वद्भावात् तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति । तदपि क्लृष्टं स्वपरग्रन्थविरुद्धम् । उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्य इत्यादावप्येकवचनमुत्सर्गत इति सुः प्रवर्तेत । तद्वारणाय चाप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः । श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एव आवश्यकत्वाच्च । यत्तु

प्रप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते । तथा प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशाच्चेति दिक् ।

ननु 'सप्तम्यधिकरणे चे'ति । नर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वा-

शब्दो बोध्यते । तस्मिन् लिङ्गबोधकप्रत्ययः समीपो यस्य, तद्वन्नामात्रपरिभाषया बोध्यत इति नेन्द्राणीत्याद्यसङ्ग्रहः । इत्यत आह—नापीति । इदम्भवदुक्त-
न्तादृशपाठसत्त्वे वक्तुं शक्यं वस्तुतो यत्परिभाषायाः कृत्यन्तदाह—तथेति । दिगिति दिगर्थस्तु 'प्रातिपदिकग्रहण' इति सप्तमी कत्रर्थे व्यत्ययेन, प्रातिपदिक-
पदञ्च प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यान्तरधर्मविशिष्टपरम् । तथाच प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्या-
न्यतरधर्मविशिष्टस्य ग्रहणं यत्र शास्त्रे तेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणम्बोध-
नम्भवतीत्येव परिभाषार्थः, इति न कुरुरित्यत्रादिवत्त्वोपयोगः, इति कुरुरित्यस्य साधुत्वञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया भवतीति ध्रुमः । किन्तु 'अन्तादिवच्च' इति सूत्रेणेति वदामः । अत आदिवद्भावादिति पदं यदर्थकन्तदाह मूले—यत्तु व्याचख्युरित्यादिना । तदपि तादृशव्याख्यानमपि, क्लृष्टम् आदिशब्दस्या-
द्यावयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्या "आद्यन्तौ टकितौ" इत्यत्र क्लृप्तस्य त्यागेन क्लृष्टमित्यर्थः । स्वपरग्रन्थेति स्वस्य व्याख्यातुर्यः परग्रन्थस्तद्विरोध इत्यर्थः । काण्डे कुड्ये इत्यत्र यथा प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण भवता सुबुत्पत्त्यापत्तिरूपो दोषो वार्यते, तथा कुरुरित्यादावपि सुबभावापत्तिः स्यादित्याह—उक्तरीत्येति ।

प्रक्रियाव्याख्यानपरप्रकाशग्रन्थे यथा न स्वपरग्रन्थविरोधात्मको दोष आप-
तति, तथा शङ्कते—नन्विति । ज्ञापनादित्यन्तेन मूलोक्तप्रकारमुज्ज्ञाप्य सिद्धान्तरीत्याह—उत्सर्गत्यादि । असार्वात्रिकत्वादिति गमकसङ्गाव एव तत्प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः । सत्त्वग्रन्थान एवेति "ह्रस्वो नपुंसके"

तत्र “श्वशुरः श्वश्र्वा” इति निर्देशात्स्वादय इति तच्च । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । “विपराभ्यां जे” “ङेर्यः” इतिवत् ।

श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीप् प्रोप् ऊक् । तत्सन्नि-
योगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य न
त्वादेः । एतच्च वचनं “श्वशुरः श्वश्र्वा” इति निर्देशमिदार्थक्य
नपरम् अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ।

उपमानवाचि पूर्वपदमिति । ‘धत्रीकराभ्यां करभोप-
मोह’ रित्यत्र तु न । कर्भशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वा-
भावात् । शफौखुराविति । यद्यपि ‘शफं क्रीवे खुरः पुमान्’ इत्य-

भावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्ते-
श्च काण्डे इत्यादौ न दोगोऽत आह श्वश्रूरित्येति ।

वचनमिति । वृत्त्यादिपठितमित्यर्थः । उपमानं सादृश्यं तदभावान्

यत्तस्येति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकलाभार्थमिति
भावः । मूले आवश्यकत्वाच्चेति तथाच लिङ्गविशिष्टपरिभाषासम्भारस्यावश्य-
कतया तथैव कुरुरित्यस्यापि सिद्धावादिवद्भावादिति कथनस्य नोपयोग इति
भावः । परोक्षां श्वश्रूरित्येतत्साधकरीतिमनूय दूषयति — यद्विति । भाष्ये तादृश-
वचनानुपलम्भादाह — वृत्त्यादिति ।

मूले अन्नोऽपीति अतः “श्वशुरः श्वश्र्वा” इति निर्देशात्, अपिना
ऊङ्सन्निहितत्वस्य समुच्चायकः, ङ्यापमूर्त्रस्य भाष्यस्वारस्यात् श्वशुरशब्दादूङ्
श्वश्रृशब्दस्य सिद्धिरिति न, किन्त्वव्युत्पन्नोयमिति, तत्र हि “ङ्याग्रहणङ्गिमर्थम्,
न, प्रातिपदिकादिष्वेव सिद्धम्, न सिध्यति अप्रत्यय इति, प्रातिपदिकसंज्ञायाः
प्रतिषेधः प्रामोति, यथेव ङ्याग्रहणे हेतुः, रित्युङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्, तावपि हि
प्रत्ययौ तिग्रहणे तावद्भातम्, तद्धितः प्रातिपदिकमिति, प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति,
ऊङ्ग्रहणेचापि वार्तम्, उवर्णान्तादूङ् विधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृते
पूर्वस्यान्तवद्भावाद्गतिपदिकसंज्ञा भविष्यति” एवमूङ्ग्रहणस्याकर्तव्यताका ।
यदि मूलोक्तरीत्याऽस्य सिद्धिस्तदा तत्रोङ्गैकादेशाभावेनैतद्वर्धमूङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन
पूर्वान्तवद्भावेन तस्यानावश्यकत्वप्रतिपादनं विरुध्येतेति । ननु वस्तुत उपमानस-
त्वादुपमानाभावादित्यसङ्गतम् । किञ्च “ऊङ्तरपद” इतिसूत्रे उपमानेति शब्दो

मरः । तथाऽपि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुमंसमत्तम् । शफाविव
जर्भुराणेति श्रुतौ “ ग्राम्यपशुसंघेषु ” इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे
न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात् ।
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्याच्च । ‘ शफो भुजो गुदं
घोणे’ति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च ‘शफः खुरं गवा-
दीनां मूले विटपिनामयी’ ति हेमचन्द्रकोशाच्च । विश्वकोशे च
पुत्रपुंसकतोक्ता । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः । इह
सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः । कथं तर्हि ‘पीवरोरु पिवतीव
वर्हिण’ इति कुमारः । प्रमाद एवायम् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्मम्बुद्धि-
गुणो नेत्येके । हितेन सहेति । ‘समो वा हितततयो’ रिति

तस्य समासावाच्यत्वादित्यर्थः । यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः ।
शफोरुरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफत्वारोपो न तु तत्प्रतीतिरिति
भावः । एवं च करभोरुशब्दे आरोपविचक्षायामृङ् न भवत्येव । एतेन

नोपात्तः, इत्युपमानाभावादित्यसङ्गतमत आह—उपमा उपमानमिति । उपमा-
नशब्दे भावे ल्युङिति ध्वननायोपमा उपमानमित्युक्तम् अत एवाह—सादृश्य-
मिति । ननु करभोरुरित्यत्रोदाहरणे पीवरशब्दस्योपमावाचकस्याभावादुपमायाः
कथमप्रतीतिः तस्येवादिशब्दसत्त्व एव प्रतीतेरत आह—तस्येति । सादृश्यस्ये-
त्यर्थः । एवञ्च करभोरुरित्यत्र सादृश्यान्तर्भावेन वृत्तिस्वीकारादुपमायाः प्रतीति-
रस्ति करभोपमोरुरित्यत्र तु सादृश्यस्य समासावाच्यत्वेनान्तीति भावः । मूलस्थो-
पमानशब्दः करणल्युङन्त एवास्त्वित्याशयेनाह—यद्वेति । प्रतीत्यभावादिति
पूर्वपदार्थस्येत्यादिः । एवञ्चोपमीयतेऽनया सा उपमा उपमानत्वम् सादृश्यमि-
त्यर्थः । तद्वोचकम्, उत्तरपदमप्रातिपदिकमत्र नास्ति यादृशस्थले समासस्य
सादृश्यान्तर्भावेन शक्तिस्तद्रेष्यते सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उर्वन्तादित्येव वक्तव्ये
उत्तरपदग्रहणेन पूर्वपदस्याक्षेपाद्यत्र पूर्वपदस्योपमावाचकत्वेनान्तास्य सूत्रस्य
प्रवृत्तेरिति भावः । यत्तु खण्डनकृदाह—शफौ, खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारा-
दिति चिन्त्यम् । उपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमानवाचित्वव्याघातात्पूर्वसूत्रेणैव सिध्येह
शफग्रहणवैयर्थ्यम् । अतः संहितवाचकः शफशब्द इति तन्नेत्याशयेनाह—
शफोरुरित्यत्रेति । एवञ्च शक्यतावच्छेदकस्यारोपोऽत्र न तु सादृश्यान्तर्भावेन

व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते । एकदेशविकृततया संहित-
ग्रहणादेव सिद्धेति भावः ।

अञ् योऽकार इति । अवा अकारविशेषणं किम् । शूर-
सेनी । ‘जनपदशब्दात्’ इत्यञो ‘अतश्च’ इति लुकि जाति-
लक्षणो ङीष् । शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरशब्दादपत्यर्थे अण् । नृन-
रयोरिति । नृशब्दाद् ‘ऋन्नेभ्य’ इति ङीपि नरशब्दाज्जाति-
लक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । ननु नरशब्देऽलोऽन्त्यस्य वृद्धिः
स्वात । यत्त्वाहुः—अन्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्य-

करोरुभिरिति व्याख्यातम् । एके इति । तस्य भाष्यानुक्तत्वात् साधुत्वे
न नियामकनेत्यरुचिरत्र ।

ङीषांत । अत एव ‘न प्राच्य’ इति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थम् ।
तद्धि ‘पश्वादि यौधेयादिभ्यामणञौ’ इति स्वाधिकारात् ‘अतश्च’ इति
प्राप्तलुको निषेधार्थम् । तत्फलं चाजन्तत्वाङ्ङीन्यथा स्यात् । ढगन्तत्वात्
ङीव् माभूदिति । नरशब्दादिति । यद्यपि नृशब्देन नारी सिद्धा, नरी
च पुंयोगे दुर्वारा, तथाऽपि नरन्वजातिमात्रं प्रतिपादनेच्छायां नरीन्त्यस्य

वृत्तिरिति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिः । एवञ्च । पूर्वशारोपस्य सिद्धौ च, करभोरुभि-
रिति । व्याख्यातमिति ‘विचकरं च करेण करो भिः’ इतिमाधस्थपद्य इति
आदिः । तस्य संज्ञापूर्वकइतिवचनस्य, न नियामकतेति यद्धि वचनम्भाष्यकार-
सम्मतन्तस्यैव साधुतानियामकत्वमिति भावः ।

अन्यो ऽकार इति व्याख्याने साधकमाह—अत एवेति शूरसेनात्यन्तानि-
व्याप्तिवारकतया तादृशव्याख्यानस्यावश्यकत्वादेव । तद्धि यौधेयादिग्रहणंहि,
‘अणञौ’ इतीति, इति सूत्रेण विहितेत्यर्थः । तत्फलम् निषेधस्य फलम् ।
ढगन्तत्वादिति युधागुक्ताशब्दाभ्यां ‘भ्यच’ इति सूत्रविहितदृक्ः सत्त्वात् ।
यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणाभावेन ङीम् स्यादिति भावः ।
नृनरयोरित्यत्र नरशब्दोपादानाभावेऽपि नारीतिरूपनृशब्दोपादानमात्रेण सिद्धम् ।
नरीतिरूपव्यावृत्तिस्तदुपादानस्य फलमित्यपि न पुंयोगे तस्यैव दुर्वारत्वादित्याक्षिप्य
समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना । पुंयोगे नरीतिप्रयोगोऽपि दृश्यते किन्नरीणां नरी-
णाम् इति । जातिमात्रेति अत्र मात्रपदेन पुंयोगस्य व्यवच्छेदः । नृशब्दावयव-

कारस्य वृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेत्यलोन्य-
परिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति । तन्न । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया
वृद्धगन्तरङ्गत्वेन परमपि यस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्यत् ।
किं चास्तु कथंचिल्लोपस्तथाऽपि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्न त्वकारस्य ।
अन्तरतमपरिभाषापेक्षया ऽचालोन्यपरिभाषायाः परत्वात् । अपि
चान्तरतमपरिभाषाऽसदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानिनं निय-
च्छति । तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः । किं च गुणे त्वन्या-

वारणार्थं नरग्रहणं बोध्यम् । ननु वृद्धिविधानसामर्थ्याल्लोपबाधोऽत
आह — गुणत्विति । अलोन्यपरिभाषाबाध एव न्याय्य इति भावः ।
अन्तरङ्गत्वेनेति । सामर्थ्याद्बाधो ह्यनुचितः । न्यायप्राप्तबाधस्तृचिन्त
एवेति भावः । कथं चिदिति । सन्नियोगशिष्टत्वाङ्गीकारेणैवार्थः ।
तत्कथमिति । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रे-

त्कारस्य यथा “अलोन्य” परिभाषया वृद्धिर्भवति तथा नरशब्देऽपि प्राप्नोती-
त्याक्षेपः । मूले नन्विति तत्र “स्थानेन्तरतम” इति सप्तम्यन्तपाठमिप्रायेण
समाधानवादिसमनुवदति — यत्त्वत्राहुर्गित्यादिना । अन्याकारस्य वृद्धौ
यदि “यस्येतिच” इत्यनेन तस्य लोपस्तर्हि वृद्धिविधानं व्यर्थमिति । तत्सामर्थ्या-
ल्लोपस्य बाधोऽस्त्वित्याक्षिपति — नन्विति । यद्यलोन्यपरिभाषैकवाक्यतयाऽन्यस्य
वृद्धौ तत्सामर्थ्याल्लोपस्य बाधस्तदा साक्षाद्विधिशास्त्रस्य बाधस्तदपेक्षया
लोपस्यादौ प्रवृत्तावपि योऽन्तरतमोऽवशिष्टावयवस्तस्य स्थाने वृद्धिर्भविष्यतीत्या-
शयेनाह — गुणे त्वन्याय्येति । गुणे गुणीभूतशास्त्रे, परिभाषारूपे ऽन्याय्य-
स्याप्रवर्त्तनस्य कल्पना उचितेति शेषः । तथाप्यादौ वृद्धेरेव प्रवृत्तिः स्यात्,
तस्याश्च सामर्थ्यान्नित्युत्तिर्न स्यादिति भावेन समाधत्ते — तन्नेति । अन्तरङ्गत्वे
सन्नियोगशिष्टत्वमत्र हेतुः, एवञ्चादौ वृद्धेरन्तरङ्गा या अन्तरतमपरिभाषाऽलोन्य-
परिभाषाभ्यामेकवाक्यतया प्रवृत्तिस्ततो लोपस्य यदि प्रवृत्तिः स्यात्तदा वृद्धिविधा-
नवैद्यर्थम्, इति सामर्थ्यात्परस्यापि लोपस्य बाधेन वृद्धेः श्रवणं स्यात्, नह्यत्र
केवलान्तरङ्गपरिभाषाया एव प्रवृत्तिः, किन्तु कार्यारपीति न्यायप्राप्त एव लोपस्य बाधः
सामर्थ्यादिति तात्पर्यम् । कथञ्चिदित्युक्तेस्तात्पर्यमाह — सन्नियोगशिष्टेति । तथाच
वस्तुतः सन्नियोगशिष्टत्वेऽपि यदि तस्याङ्गीकारस्तदा क्लेशः स्पष्ट एव ।

य्येति न्यायोपन्यसनं स्थवीय एव । परिभाषयोः परस्परं गुणगुणि-
भावायोगात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । नर इति रान्तलुप्ताकारानुकरणं । नरः अः
नरः । ना च नरश्च तयोरिति व्याख्येयम् । यद्वा नरस्य अः नरः
कतन्तवत् पररूपम् ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । नरस्य च प्रथम

त्यादां यणनापस्या दूषितत्वादिति भावः । परिभाषयोरिति । तद्व्या-
ख्यातुग्रन्थानुसारेणेदम् । तैर्हि श्र्लोन्त्यस्यैव बाधो न त्वन्तरतमप-
रिभाषाया इति व्याख्यातम् ।

व्याख्येयमिति । नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ताभ्यां
डीन, नुर्नरोऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थः इति भावः । अत एव वानर-

तथाच परलोपोत्तरम् पूर्वान्तरतमपरिभाषापेक्षया परत्वेन बलवती या ऽलोन्त्य-
परिभाषा सैव वृद्धे रंकस्थानिकत्वे नियामिका स्यादित्यनिष्टापत्तिः । नन्वत्र गुणे-
त्वन्याद्व्येति पूर्वोक्तन्यायेनालोन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिः कल्प्यतेऽन्तरतमपरिभा-
षातु प्रवर्तते इति तदेकवाक्यतया नकाराकारस्य वृद्धिः स्यादिति सिद्धिरत आह-
मूले—अपिचेति । ननु स्थानिनमिति, कुमार्यत्रेत्यादौ दीर्घस्य स्थाने यणादेशः
“स्थानेन्तरन्मे” इति सप्तम्यन्तपाठे न स्यात् । तादृशपाठे स्थानिनः सङ्कोचादिति
स पाठो नोचितः । किन्तु ‘स्थानेऽन्तरतम’ इति प्रथमान्तपाठ एव तथाचान्तर-
तमादेशस्य निवृत्तिरित्यादेशसङ्कोच एवेति भावः । एतावता परोक्तरीत्या ऽलोन्त्य-
परिभाषाया बाधमभ्युपेत्यान्तरतमपरिभाषयापि नेष्टसिद्धिरित्यभिहितम् । वस्तु-
तस्तु परोक्ता गुणेत्वनाद्व्येति रीतिरेवं प्रकृतेऽयुक्ता, परिभाषयोः समत्वात् किन्तु
परस्वमलोन्त्यपरिभाषाया इति सैव प्रवर्त्ततत्याशयेनाह—किञ्चेति । ननु परि-
भाषयोर्गुणगुणिभावोऽत्र न केनाप्युक्त इति कथमेवं वदसीत्यत आह—तद्व्या-
ख्यात्रिति प्रक. सत्याख्यातुग्रन्थानुसारेणेत्यर्थः । यद्वा तच्छब्दोऽत्र बुद्धिस्थायाः
प्रक्रियाया बोधकः । एवञ्च प्रक्रियाया व्याख्यातृणां च ग्रन्थाः प्रकाशप्रदीपादय-
स्तदनुसारेणेत्यर्थः ।

परोक्तऽकारं सन्दूष्य युक्तं समाधानमाह—अत्रेदमित्यादिना लुभेति
“यस्येतिच” इति मूढेण लुप्त्यर्थः । एवं व्याख्याने यस्माद्व्यत्ययस्य विधानन्तस्य
स्थानित्वेन निर्देशो न जात इति वानरशब्देऽनिप्रसङ्ग इत्यरुचेराह—यद्वेति ।
मूलोक्ताभ्यामप्रकाराभ्यां वृद्धिरूपादेशस्य स्थानिनो निश्चयेऽपि प्रत्ययविधानावधे-

एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः । प्रश्लेषसामर्थ्यात् । अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यम् । पुत्रशब्दाऽत्र पद्यते । शैलपुत्री, पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति, कुर्वे तदुर्वीपातिपुत्रि सर्वम् । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमराक्तेः । अत एव “प्रत्ययः” इतीक्षप्रकरणे ‘वा सूनकापुत्रिकावृन्दारकाणा’ मिति वार्तिकं च सङ्गच्छते । यत्तत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्वाच्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । इत्त्वप्रकरणस्थस्वग्रन्थाविरोधाच्च ।

इदं तु चिन्त्यम् । “करे सत्यागदस्य” इति सूत्रे ‘सूतोग्र-

शब्दे नातिप्रसङ्गः । यतो नरशब्दान्डीन्तदीयरेफान्तसम्बन्धकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो न डीनिति बोध्यम् । तदाह—अधिकमिति अमरोक्तेरिति । तत्र स्त्रीत्वबोध ईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम् । केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकोऽत एव स पुत्र इत्यतो न सन्देहः । ‘पुमांसं पुत्रमाधेहि, इत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः ।

चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं तु सूतादिपुंशब्देभ्यः परे डीनन्ते तत्पु-

रलाभ इत्यत—आह—नृनरयोरित्यावर्तत इति । अत एव द्वितीयपक्षाश्रयणेनावृत्त्याचार्यविशेषस्य स्वांकारादेव तदेव स्फुटयति—यत इति । ततः वानरशब्दावयवनरशब्दात्, नन्वात्मज इति कोशबलात्सर्वेषां दुहितृप्रतिपादकतया स्त्रीत्वविवक्षायामप्यकारान्तपुत्रशब्दस्य प्रयोगापत्तिरत आह—तत्रेति पुत्रशब्द इत्यर्थः । पुत्रशब्दनिष्ठईकारसमभिव्याहारे ईकाराव्यवहितपूर्वोच्चरित्वम्, पुत्रशब्देन स्त्रीत्वबोधे तन्त्रं स्त्रियामकमित्यर्थः । पुत्रशब्देनेति । स्त्रीत्वबोध इत्यस्यादिः । अतएव केवलाकारान्तस्य पुंस्त्वविशिष्टप्रतिपादकत्वादेव, ननु भवदुक्तार्थस्वीकारे ‘पुमांसमुग्रमाधेहि इति अत्रैव पुमांसमिति विशेषणोपादानमनर्थकमापद्येत्यत आह—पुमांसमिन्यादि अतिशयितपुंस्त्वम् पराक्रमातिशयः, एवञ्च स्त्रियामपि वृत्तिरकारान्तपुत्रशब्दस्यैव परंतु स्त्रीत्वे बोधनीये स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारो द्योतक इति सिद्धम् ।

अत एवाह मूले—यत्तत्रेत्यादिना । इदन्तु चिन्त्यमिति इदं वक्ष्य-

राजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रइवा' इति वार्तिकं किमर्थमिति । यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति । तन्न । टित्वान् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्ते ङीनन्तेन तत्पुरुषेऽपि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात् । यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इति । तदपि न । उदाहृतप्रयागविरोधात् । वा सूतकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । आम्बष्ठयेति । वृद्धेत्तोसल—' इति यद् । करीषस्यव

रूपे 'पुत्रः पुम्भ्य' इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्वम् । पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति । 'नादिन्याक्रांशे पुत्रस्य' इत्यस्य पुत्रटि अप्रवृत्तिस्तु न फलम् । एत सम्बन्ध्यच्चः परस्य यर आदिनीशब्दपरत्वा-सम्भवात् । पुत्रटः स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेऽपि 'न पङ्' इति निषेधो न । तस्य 'ऋन्नेभ्य' इति ङीव्मात्रवाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च । इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते 'कारे सत्या' इति सूत्रे

माणम्, खण्डनकारोक्तचिन्तावीजमाह—चिन्तावीजमिति । पुंशब्देभ्यः पुंवाचकशब्देभ्यः, ङीनन्ते तत्पुरुषे ङीनन्तोत्तरपदकतत्पुरुषे कृते सूतपुत्रीत्यादा-विनि शेषः । ननु पुत्राशब्दः पुत्रशब्दाभिन्नएवेत्यत आह—लिङ्गेति । उदात्त-त्वमिति भवतीति शेषः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण टित्वान्ङीपि कृतेऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेनेत्यादिः । यत्तु कश्चिन् पुत्रडादेशपक्षे 'सूतपुत्र्यादिनी त्वमसि पापे' इति प्रयोगे सानुबन्धकत्वादपुत्रस्य 'नादिन्याक्रांश' इति सूत्रे न प्र-माणमिथेव चिन्तावीजमिति तदपेक्षलमित्याह—नादिन्येति । आदिनीशब्दपरत्वा-सम्भवादिति ङीमात्रव्यवधानेन येन नाव्यवधानन्यायेन रेफाकारमात्रव्यवधान एव तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । ननु पुत्रडादेशपक्षे सूतपुत्रीत्यत्र स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वान्नपडिति निषेधः स्यादत आह—पुत्रट इति । ऋन्नेभ्य इतीति 'येन नाप्राति' व्याप्येनेत्यादिः । ननु टापोऽपि निषेधस्य सिद्ध्यर्थमत्र षट्संज्ञ-केभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च यत्प्राप्तमिति प्राग्व्याख्यातमिति 'टिड्ढ' इत्यस्यापि निषेधः स्यादेवेत्यत आह—टित्वसामर्थ्यादिति । 'कारेसत्या' इतिसूत्रस्य तत्पुरुषे एव प्रवृत्तौ साधकमाह—तत्त्वेति 'कारेसत्या' इतिसूत्रम्बेत्वर्थः । पूर्वोत्तरेति ।

गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । उपमानाच्च” इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्त्यं स्त्री । अण् । “अणिजो”रिति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथाऽपि डिङ्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । पौतिमाष्येति । पूतिमाषराब्दो गर्गादिः ।

“ताडिताः” ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां सङ्ग्रहार्थं, महासञ्ज्ञाकरणं चान्वर्थत्वाय । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता

उपसंख्यानात् तच्चान्यासम्भवात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव । एतेन बहुव्रीहौ डीवर्थमिदमित्यपास्तम् । टित उपसर्जनत्वेन तत्र डीपांऽप्राभेश्चेति दिक् । डिङ्करणसामर्थ्यादिति । यङश्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थडिङ्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

अनुक्तानामिति । तेन अल्पाथे ग्रामटिकादयः साधवः । इदन्तु भाष्ये न दृश्यते । टापः प्रागिति । डीवादिषु डस्येत्सञ्ज्ञा तु चुटुड

‘वाच्यमेति’ “इयंनितिले” तिसृत्रयोरित्यर्थः । एतेनोपज्ञातोऽया कस्येत्यस्य सम्भवादन्यासम्भवादित्यमङ्गनमिति, तत्परास्तम् । साहचर्यस्य बलवत्त्वप्रयोजकताया दर्शनान् । एतेन उक्तगीत्या मुतोऽप्येत्यस्य वार्तिकस्य तत्पुरुषसमासे एव प्रवृत्तेरेव बहुव्रीहौ डीवर्थमित्यर्थः । यद्येतद्वार्तिकन्न स्यात्तदा मुना पुत्री यस्येत्येव विग्रहे समासो वाच्यस्तथासति नद्यतश्चेति नित्यकवापत्तिः स्यादिति तात्पर्यम् । डीवर्थमित्यप्यसङ्गतमित्याह—उपसर्जनत्वेऽपीति । मूले डिङ्करणसामर्थ्यादिति । ष्यङो डिङ्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । एतद्भावमाह—यङश्चेत्यत्रेति । प्रकारान्तरेणाप्युक्तार्थानामिति न्यायस्यात्राप्रवृत्तिमाह—द्योतकत्वादिति । स्त्रीप्रत्ययस्य द्योतकत्वादित्यर्थः । द्योतकविपक्षे द्वौ ब्राह्मणावित्यादौ पञ्चकम्प्राणिपदिकार्थपक्षे द्विस्वसंख्यायाः प्रकृत्या भिधानेपि तत्र सङ्ख्यस्य दर्शनादिति भावः ।

तेन अनुक्तानामिति व्याख्यानेन, ग्रामटिकेति अल्पो ग्रामो ग्रामटिका ग्रामशब्दाटिकप्रत्ययस्य प्रयोगः । इदम् बहुवचनोपादानेनानुक्तानां सङ्ग्रह इत्येतत् । ननु टापः प्रागाधिकारकरणे ङीवाद्यवयवङ्कारस्यातद्धित इति निषेधादिसंज्ञा न स्यादत आह—ङीवादिष्विति । ननु “चुट्ट” इति सूत्रे ङकारोच्चारणे गौरवमत आह—ङीवादय इति ङकारस्य स्थाने टकारस्यैवोच्चारणमस्तिस्त्वभिप्रायः ।

इति तेन यथाऽभिधानमेवस्युः । स्यादेतत् । टापः प्राग्यमधिका-
रोऽस्तु ष्वविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति
चेत् । मैवम् । पद्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात् । शत्रन्तादिति । यौति

इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति, टोवाद्य एव वा ते सन्तु । तद्धितान्तत्वा-
त्प्रातिपदिकत्वे ऽपि फिट्स्वरो न । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्ये एव
तत्प्रवृत्तेः । पकारपकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव सिद्धा-
न्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः । डप्प्रत्ययेविजातीयड-
कारानुबन्धश्च न कार्य इत्यपरं लाघवम् । टिलोपस्य 'नस्तद्धित'
इत्यनेनैव सिद्धेः । यस्येति लोपे इति । औडः श्यामिति वार्तिकस्या-
प्युपलक्षणम् । ओर्गुणेति । न च ईद्ग्रहणं डीवादिषु तद्धितकार्याभाव-
ज्ञापनार्थं तेन पद्वीत्यादौ नोर्गुण इति वाच्यम् । कुरुरित्यादिसि-
द्धयर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्वे ऽपि यस्येति
लोपानापत्तेः । अत एव दण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक् । मिश्री-

टावादीनान्तद्धितसंज्ञायान्तर्दन्तप्रातिपदिकत्वापत्त्या "फियोन्त उदात्त" इत्यन्तो-
दात्तत्वापत्तिरित्याशङ्कां वारयति—तद्धितान्तेति । नन्वेवंसति सर्वनामधानुज-
माह—निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य तोक्रमिति शाकटायनमते सर्वत्रैव प्रकृतिप्रत्यय-
विभागसम्भवात्तादृशसमुदायस्याप्रसिद्धिरत आह—पकारेति । पकारपकाररूपौ
यौ भिन्नावनुबन्धौ तत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि सर्वत्र फिट्स्वरः स्यात्तदन्तो-
दात्तत्वमेव स्यादिति तयोर्वैयर्थ्ये स्पष्टमेव । अत एव तादृशेष्वेव फिट्स्वरस्य
प्रवृत्तिर्वाकारादेव । सिद्धान्ते यूनस्तिरिति सूत्रान्प्रागेव पाठरूपसिद्धान्ते टापः
प्राक् तद्धिताधिकारकरणे लाघवान्तरमप्याह—डाप्प्रत्यय इति "यस्येतिच" इति
सूत्रे ईकारग्रहणाभावे औडः श्यामिति वार्तिकमपि न कार्यमित्याह—औड इति ।
ईद्ग्रहणमिति यस्येतिचेति सूत्रे ईद्ग्रहणमित्यर्थः । ईद्ग्रहणेन ईकारादौ
स्त्रीप्रत्यये एव साजात्यात्तद्धितकार्याभावकल्पने कुरुरित्यादौ तद्धित कार्यापत्तिरतः
स्त्रीप्रत्ययत्वेन साजात्यमादाय ज्ञाप्यं वचनं स्वोकार्यम् । तथाचाव्याप्तिरित्याह—
कुरुरित्यादौति । अत एव टापः प्राक् तदधिकारादेव, दिगिति दिगर्थस्तु
ईद्ग्रहणेनाजरूपस्त्रीप्रत्यये तद्धितकार्याभावो ज्ञाप्यतान्नावतैवासुरायणीत्यादिसि-
द्धिर्यद्यपि भविष्यति तथापि ज्ञापकसिद्धवचनान्तरकल्पनापेक्षया यथाश्रुतमेव

मिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः । केचित्तु बाहुलकात् यौतरीणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति । उभयथाऽपि युवतीनां समूहो यौवतं, त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति दृष्टिस्तु भाष्यविरुद्धा । भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानं दिति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

करोतीति । आत्मानमिति शेषः । दिगिति । दिगर्थस्तु-विकाराभाव-मात्रतात्पर्यकत्वे वृद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः । अत एव युवतीकरनिर्मथितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः । युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यं सिद्धेऽत्र 'तद्धिता' इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

लघु । इति योगार्थमात्रं वृद्धायामतिप्रसक्तमत आह—आत्मानमितीति । मूले उभयथेति शत्रन्तस्य कतिप्रत्ययान्तस्य च सत्वेऽपि यौवनमिति "भस्याडे" इति पुंवद्भावः अनयोरेयं विशेषः शत्रन्तात् "उगितश्च" इति ङीप् कतिप्रत्ययान्तास्तु "कृदिकारात् इति ङीष् आद्ये "शतुरनुम" इत्यस्य प्रवृत्त्या नद्या उदात्तत्वमिति वृत्त्युक्तन्दूषयति—भिक्षादीति । अत एव पूर्वोक्तरीत्या युवतीत्याकारकस्य शब्दद्वयस्य स्वीकारादेव, ननु यूनस्तिरितिसूत्रात्पाकं तद्धिता इत्यस्य पाठो न कार्यः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धेरत आह—युवतिशब्द इति । दिगिति दिगर्थस्तु "ऋन्नेभ्य" इति ङीप् यूनीशब्दोऽपि साधुरिति कश्चित् । तन्न 'येननाप्राप्ति' न्यायेन "यूनस्तिः" इत्यस्य "ऋन्नेभ्य" इति सूत्रापवादत्वात् कृतेऽपि ङीप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽस्य प्राप्तेरिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविचरणम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः (कारकप्रकरणम्) ।

(१) मात्रशब्दस्येति । तस्य चावधारणमर्थः । ‘ मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे’ इत्यमरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । मयूरव्यंसकादेन्वात्ममाभः । कृष्ण इति । यद्यपि नीलरूपवत्पगोऽयमनियतलिङ्गस्तथाऽपि वामुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः । ज्ञानामिति । भावे ल्युट् । द्रोण इति । न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यम् । तथो

नीलरूपवदिति । ‘प्रत्ययस्थान्, इति सूत्रस्थेनानुव्यत इति भाष्य-
प्रयोगेण क्वचिदाद्यवानादस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोऽपि
क्वचिदिति ज्ञापनान्नैतद्व्ययोगानुपपत्तिरिति बोद्धव्यम् । नामार्थयोरिति ।

अथ स्वौजसमौडित्यादिना विहितानामप्रत्ययानामर्थविशेषे व्यवस्थान्दर्शयति-
प्रातिपदिकार्थेति । मूले मात्रशब्दस्येति अत्र शब्दशब्दोपादानेन नायम्मा-
त्रप्रत्यय इति स्पष्टयति—अस्यपदविग्रह इति । मयूरव्यंसकादिसमामस्य
विभाषाधिकारीयत्वेऽपि मात्रशब्दस्य शब्दशक्तिस्वभावाद्बृत्तिविषयत्वमेवेत्येवमु-
क्तम् । अत एव कात्स्न्यिकमात्रशब्देन घटमात्रं रूपवदित्यादौ सर्वे घटा इति
बुद्धानां विग्रहः । इदमपि सूत्रङ्क्रियायोगे एव प्रवर्तते । निरुपमानाधिकरणे
प्रथमेतिवातिकोक्तेः । ननु ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिशब्देत्तदर्थप्रतिपत्तिकर’
इति वचनं वृत्तिद्वयाकल्पनमूलकमस्ति यथा नीलवटमूलमित्येव प्रयोगो, ननु
नीलवटवदिति, मत्वर्थबहुव्रीहौष्यं विवक्षितार्थत्वाभात् । बहुव्रीहिशब्देदिशुपादाना-
त्कृष्णसर्पवानित्यादि भवत्येव अत्र कृष्णसर्पशब्दस्य कर्मधारयसूत्रकस्य ज्ञातिविशे-
षावच्छिन्ने रुद्धिर्बहुव्रीहिस्तु न तादृशज्ञातिविशेषावच्छिन्नप्रतिपादकः । एवञ्च
तद्वचनविशोधनानीलरूपवदित्यनुपपन्नमत आह—नीलरूपवदितितीति । भाष्य-
प्रयोगेणेति तत्रहि असुप इति किम्बहुव्रीहिः न विद्यते सुसुबन्तं यस्मिन्नङ्गे
तदसुबिति आहोस्मिन्नसुप् असुबिति तत्पुरुष इति वितर्क्य ‘यदि विज्ञायते
असुबन्तो ऽङ्गस्येति बहुव्रीहिकेत्यग्रेवन्न प्राप्नोति’ इत्युक्तम् । आति परे
यदङ्गमविद्यमानसुबन्तकन्तदवयवाकारस्य प्रत्ययस्थकात्पूर्वस्येत्वमिति सूत्रार्थस्य

सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगान्नामार्थ-
योरभेदसंसर्ग एवेति व्युत्पत्तेः । न चापष्ट्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारः ।

नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः । अभेदसंसर्ग इति । यद्यप्यभेदो न
संसर्गः, राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदेन पृथुपपादनस्य भाष्ये
कृतत्वात्तथाऽपि इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य
तेन शब्देनाभिधानात्त दाप इति बोद्धव्यम् व्युत्पत्तेरिति । नीलमुत्पल-
मित्यादौ तथा क्लृप्तत्वादिति भावः । अपष्ट्यर्थबहुव्रीहाविति । अत्र
पृथीपदं सप्तम्या अप्पुपलक्षणं वीगाः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभि-

तदानान्निष्पत्तेः । तत्र लाघवानादरेण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्बहुव्रीहेर्मनुपि असुव्वतइति
दर्शितमिति लाघवानादरो भाष्यसंमत एवेति भावः । नामार्थयोरित्यस्य नाम्न अर्थाविति
समासं कृत्वा-भेदः संसर्गः प्रतिपाद्यत इति वाच्यन्तदनुपपन्नम् पुष्पवन्तपदार्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोरभेदाप्रतीतिरत आह — नामार्थश्चेत्यादि नच नाम्नोरर्थौ नामार्थौ
तयोरिति पृथीनत्पुरुषोऽस्त्विति वाच्यम् । वृत्तावभेदेकत्वसङ्ख्याया यत्नं विना
भानस्यान्यत्र सिद्धान्तितत्वेन द्विवचना तेन समासासम्भवात्तत्सम्बन्धस्य सम्ब-
न्धिनो यत्र भेदस्तत्रैव विशिष्टबुद्ध्युपपत्तयेऽङ्गकार इति सिद्धान्तात्कथमभेदः संसर्ग
इत्याशङ्कते—यद्यप्यभेद इति । औपाधिकभेदेनेति दिवसाद्यवच्छिन्नो
राहुशब्दार्थो घट्याद्यवच्छिन्नः शिरः शब्दार्थ इति कल्पनया ऽवयवावयविभावरू-
पसम्बन्धोपपादनेनेत्यर्थः । किञ्चभेदो यदि संसर्गस्तदा नालं घट इत्यत्र नीलश-
ब्दान्नियमेन पृथी स्यादिति तादृशवाक्योच्छेदापत्तिः । नचैवंसति समानाधिकर-
णाधिकारे समासविधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणवाचकप्रतिपदिकात्पृष्ठी-
सत्त्वंऽपि विरुद्धविभक्त्यर्थानवरुद्धत्वे सत्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकरूपसामानाधि-
करण्योपपादनसम्भवेन तस्य सार्थक्यात् । अत एव तक्षकस्य सर्पस्येत्यादौ
समानाधिकरणेन पृष्ठीसमासनिषेधस्याप्युपपत्तिः । किञ्चाभेदस्य संसर्गत्वे कृतद्धि-
तसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययो नेति सिद्धान्ताद्राजपौरुष्यमित्यादौ भाव-
प्रत्ययेन सम्बन्धस्येव नीलोत्पलत्वमित्यादावपि सम्बन्धाभिधानापत्तिः । नचाभेद-
संसर्गः प्रथमावाच्य एवेति भ्रमितव्यम् । धान्येन धनवान्नीलङ्घटम्पश्येत्यादावपि
तदाभिधानदर्शनात् । सम्बन्धानवच्छिन्नेति यत्राभेदः संसर्ग इति व्यवहारस्तत्र
विशेषणतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नायाः सम्बन्धघटकतया भानेन सम्बन्धानवच्छिन्न-
विशेषणविशेष्यभावे एव पदार्थयोः संसर्गत्वेन व्यवह्रियत इति भावः । अयमपि

चारात् । एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः । न च व्यपेक्षावादेऽपि प्राप्तप-
दादिविषये पचतीत्यादौ क्लृप्तन्यागस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य वृत्तौ
त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रोद-

विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मभेदमूलकारोपित आश्रययोर्भेदो यत्र तत्रैव
संसर्गनया भासते तेन षटोवटइत्यादि न प्रयोगः । तादृशसम्बन्धस्य भाने
दृष्टान्तमाह—नीलमुत्पलमिति प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तादृशनियमे व्यभिचा-
राशङ्कान्निरस्यति—मूले नचेति । पठ्यर्थे बहुव्रीहिश्चित्रगुरित्यादौ तज्जन्यबोध-
श्चित्राभिन्न गोसम्बन्धीत्याद्याकारकस्तत्र पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशसम्बन्धस्य
विशेषणतानियामकत्वदर्शनादपठ्यर्थे इति अत्र उक्तनियमे अव्यभिचारादिति
वीररूपस्य पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशसम्बन्धेन विशेषणतया भानस्य दर्शनादिति
भावः । प्राप्तोदकादाविति प्राप्तमुदकं यमिति वाक्याद्यकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमिति
बोधः । समासात्तदककर्तृकप्राप्तिकर्मेतिरीत्या बोधस्तत्रोदकस्य प्राप्तौ कर्तृतयान्व-
यदर्शनेन व्यभिचार इत्यर्थः । व्यपेक्षारूपस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वं समास इति
मतमाश्रित्य वृतामाशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । क्लृप्तन्यागस्येति वक्ष्यमाणेन
भावप्रधानमाख्यातमिति वचनेन प्रत्ययार्थकर्तुः प्रकृत्यर्थक्रियायां विशेषणतया
भावस्यानुभवसिद्धत्वादिति । यद्यपि कृदन्ततद्धितान्तजन्मबोधे प्रकृत्यर्थनिष्ठप्र-
कारतानिरूपिता प्रत्ययार्थनिष्ठा विशेष्यता तथाऽपि तिङन्तजन्मबोधे प्रत्ययार्थो
विशेषणतयैव भासते । उक्तवचनबलात् । तद्भूतजन्मबोधेऽपि विशेषणविशेष्यभा-
वस्य वैपरीत्यं कल्प्यते । विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यञ्च, भवनामपि क्लृप्तमेव ।
चित्रगुरित्यादौ विग्रहवाक्यजन्मबोधस्य गोपदार्थे मुख्यविशेष्यकस्य समासजन्मस्यतु
गोविशेषणकान्यपदार्थमुख्यविशेष्यकस्य दर्शनात् । प्रकारीभूतकेति गत्यर्थक-
र्मकेत्यनेन कर्तरि कप्रत्ययस्य विधानात् । उक्तदृष्टान्तेन प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया
भानस्वीकारे प्रत्ययार्थस्य तत्र विशेषणत्वन्तस्मिन्कर्तरि उदकशब्दार्थे विशेषणमिति
न व्यभिचार इति भावः । नामार्थयोगिति व्युत्पत्तौ नामपदं सुबन्तपरमेवेति
स्फुटोभविष्यति । एवञ्च तज्जन्यबोधविशेष्यता ऽधुना कर्तृविशिष्टप्राप्तिक्रियायां
सम्पन्नेति तादृशक्रियायामेवान्वयो वाच्यः । सच भवता परित्यक्त इति व्यभि-
चारो दुरुद्धरः । विशेष्यस्यैव ग्रहणे साधिकाच गौर्नित्या परशुपशुरिति वाक्यस्य
प्रामाण्यापत्तिवारणाय स्वीकृतायाः 'प्रदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थेकदेशेन इति
व्युत्पत्तिः सैवेत्याशयेन दूषयति—नामजन्येत्यादिना । इत्येतन्तिसिद्ध इति
एतेनेयं व्युत्पत्तिर्यद्यपि लौकिकी तथापि सहकारित्वेनाश्रीयते नामजन्यप्रतीतिविशे-
ष्ययोर्भेदसम्बन्धेनापि राज्ञः पुरुषइत्यादावन्वयो भवति यद्यपि, तथापि बन्ध

एकार्थीभावाभ्युपगमात् । नापि निपातार्थे । तेषां द्योतकताभ्युपग-

कस्याभेदेनैवान्वयात् क व्यभिचार इति वाच्यम् । नामजन्यप्रतीति-
विशेष्ययोरैवान्वयः । स चाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धो-
नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथा ऽन्वयनियमस्य व्यभि-
चार इत्याशयात् । पञ्चतीत्यादौ तिङां द्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्य-
न्यासेऽप्यत्र तस्यागे मानाभाव इत्यन्ये । प्रामावुदकस्य कर्तृतयाऽन्वयः ।
क्तस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम् । अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात् ।
एकार्थीभावेति । एवं चैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्च भिन्नोपस्थितिर्विषया
इति न दोष इति भावः । एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः ।
राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् । सम्बन्धिलक्ष-

सामानाधिकरण्यन्तत्राभेदेनैव भेदसम्बन्धेनाऽप्येतादृशस्थले तत्स्वीकारे राजा
पुरुष इति वाक्यादपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधोपपत्ति-
रिति भावः । परोक्षरीत्या क्तप्रत्ययार्थकर्तृविशेषणत्वमभ्युपगम्याद्युक्तीत्यान्वयबोधा-
नुपपत्तिर्दर्शिता । वस्तुतः प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वे एव न किञ्चिदत्र साधकमित्याश-
येनाह —पञ्चतीत्यादौ । तिङामिति अयम्भावः श्रूयमाणानामनेकतिबादानां
ङ्कारादौ शक्तिरूपनापेक्षायाम्प्रत्ययानुपूर्व्या नानात्वाच्छक्ततावच्छेदकता नानाधर्मे
कल्पनीयेति गौरवम्, तत्प्रकृतिभूतैकानुपूर्व्यवच्छिन्नधातोरेव शक्तिः पञ्चसु
कल्प्यते चेद्वाधवम्भवति तिङान्तु द्योतकतैवेति काल इव द्योत्यः कर्ता तत्र
विशेषणमित्यस्तु अत एव ‘अधोक्’ ‘अलेट्’ इत्यादौ धातुमात्रादपि कर्तृविशेषण-
कधात्वर्थक्रियाविशेष्यकबोधोपपत्तिः । द्योत्यार्थस्य विशेषणताच्च “हेतुमतिच”
इति सूत्रभाष्ये स्पष्टा । अत एव “स्त्रियाम्” इति सूत्रभाष्ये स्त्रीत्वस्य टाबादिवा-
च्यत्वपक्षे तस्य प्राधान्यापत्तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरुक्ता नतु स्त्रीत्वस्य प्रत्ययद्योत्य-
त्वपक्षे । यत्रतु प्रत्ययार्थप्राधान्ये साधकमस्ति तत्रतु तस्य विशेष्यत्वमेव । एवञ्च
तयोरेवेति “कर्तरि कृत्” इति गत्यर्थकर्मकेत्पादिशास्त्रबलात्कृतप्रत्ययसमभिव्याहारे
तस्य कर्तृविशेष्यत्वमेवोचितमिति ।

ननु नात्र प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागः प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणाया अभ्युपगमा-
द्विशेषणाभूतक्रियायाङ्कर्तृतासम्बन्धेनोदकस्यान्वय इति नानुभवसिद्धशाब्दबोधा-
नुपपत्तिरिति यत्केनचिदुक्तन्तद्दूषयति — प्रामावुदकस्येति । दुरुपपादत्वा-
द्विति भवदुक्तीत्या कर्मणोऽन्यपदार्थत्वेनाभिप्रेतस्य प्राप्तपदेनैव लाभादिति
भावः । एवम्बहुब्रीह्यपजीव्यस्यैकधर्मिविशेष्यकबोधजनकत्वस्य भवदुक्तीत्या

मात् । न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः,

णायां तु न मानमित्यपास्तम् । नापीति । घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसम्बन्धेनान्वयादिति भावः । द्योतकतेति । घटपदेनैव विशिष्ट-
स्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः । अत एवानुभूयते

त्यागेन बहुव्रीहिसमासानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एकार्थीभावेति इति वाक्ये पृथगर्थबोधकत्वेन दृष्टानाम्पदानामेकशक्त्या विशिष्टविषयैकोपस्थितिजनकत्वमेवै-
कार्थीभावः स एवात्र समर्थः पदविधिरिति शास्त्रादाश्रीयते । व्युत्पत्तयः
नामार्थयोरित्यादयः, भिन्नोपस्थितिविषयाः विभिन्नशब्दाभ्याञ्जनिता या
भिन्नशक्त्योपस्थितिस्तद्विषयाः, एतेन एकार्थीभावाभ्युपगमेन, व्यभिचार इति
तत्पुरुषे एव व्यभिचारदर्शनाद्बहुव्रीहिपरेनानुधावनं व्यर्थमिति भावः । अत्रेदम्बो-
ध्यम् व्यपेक्षावादेऽप्यप्युक्त्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारप्रदर्शनं, वृत्तिवाक्ययोः सामानार्थ-
बोधकत्वमिति नियमस्य त्यागेन वस्तुतस्तु तादृशनियमानुरोधेन प्राप्तोदकेत्यादिस-
मुदायाद्वाक्याच्च प्रासिकर्तृभिन्नोदककर्मैत्येव बोधः । अत एव पूर्वोत्तरपदयोः
सामानाधिकरण्ये एव, विहितबहुव्रीहिसमासस्योपपत्तिः । अत एव प्राप्तभार्य
इत्यादौ प्रासिकर्माभिन्नभार्याकर्तेतिबोधात्प्राप्तपदभार्यापदयोः सामानाधिकरण्या-
त्पूर्वज्ञावस्य सिद्धिः । उदकादौ कर्तृनानिरूपकत्वबाधेऽपि विशेषणीभूतक्रियया-
न्तत्पर्यवसानम्बोध्यम् । शिखी ध्वस्त इतिवत् शब्दबोधस्तु विशिष्टे आरोपेणापपाय
इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । मूलेनापि निपातार्थ इति व्यभिचार इति शेषः ।
यथा घटः पटश्चेत्यत्रच शब्दार्थसमुच्चये पटस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयदर्शनात्
तेषाम् निपातानाम् । एवञ्च पटममुच्यते पटशब्दार्थ एव तस्य घटेऽभेदेनान्वयाच्च
व्यभिचार इति भावः । एवञ्च घटः पटश्चेत्यादौ पृथग्बुद्धेन संसर्गा यत्र
तत्रान्वयबोध इति व्यवहारेण नानुपपत्तिरिति भाव इति । अत एव निपाता-
नान्योत्तकनाभ्युपगमादेव, सकर्मकत्वमिति प्रकृते भूधातुरन्वित्युपसर्गसमभि-
व्याहारादनुभवानुकूलव्यापारबोधक इति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वात्स
कर्मकत्वमित्यर्थः । केचित्तु निपातानां वाचकत्वेऽपि नानुभूयते सुखमित्यादौ
धातोः सकर्मकत्वस्य सुखादेः कर्मत्वम्यत्र नानुपपत्तिः । स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरा-
र्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य सकर्मकत्वरूपत्वात्कर्मत्वस्याप्युक्तान्यतरार्थफल-
सम्बन्धित्वेनोद्देश्यत्वरूपत्वात् । एवञ्च सुखादेर्धातुयुक्तनिपातार्थफलसम्बन्धित्वा-
त्कर्मणि लकारसिद्धिरिति चेन्न । वैकुण्ठमधिपते हरिरध्यासिता भूमयइत्याद्यसि-
द्धिप्रसङ्गात् । वैकुण्ठादेर्भवदुक्तकर्मत्वस्यासम्भवात् । तस्मादेतच्छास्त्रीयकर्मसम्ब-

अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति

इत्यादौ सकर्मकत्वम् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोष इत्यन्ये ।
देवतार्थकेति । 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदन्त्येवैष तद्धित' इति मीमांसक-
मते इति शेषः । एकार्थाभाववादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या
तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव । द्रोणो ब्रीहिमानयत्यादि त्वनभिधा-

कार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वमेतच्छास्त्रबोधितकर्मसञ्ज्ञकत्वङ्गमस्वमित्येव युक्तम् ।
धात्वर्थान्वयित्वविवक्षायान्द्योतकत्वमेव तदतिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपि ।
अतएवाव्ययविभक्त्यादि सङ्गच्छते । एवञ्चानुभूयते सुखमित्यादावेतच्छास्त्रीय-
कर्मसञ्ज्ञाया उपपत्तयेऽन्वयस्य द्योतकत्वमेव । एवं 'शरैरुत्तरिवोदीच्यानुद्धरि-
ष्यन् रसानिव' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यवाचकपदयोरेकविभक्तिकत्वोपपत्तये
द्योतकत्वमेव घटः पटश्चेत्यादावपि वाचकत्वस्वीकारे निपातार्थयोर्भेदसम्ब-
न्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया द्योतकत्वमेव युक्तम् । सङ्कटमुद्धृतमित्यादौ तु
वाचकतेति नानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । अन्येतु घटः पटश्चेत्यादौ
चाद्यर्थे पटादेरन्वयोपपत्तये वाचकत्वपक्षेऽपि निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेद-
सम्बन्धेनान्वयबोधोऽनुपपन्न इति निपातातिरिक्तत्वेनाग्नि विशेषणन्देयमिति
वदन्ति । तन्मतमाह—निपातातिरिक्तत्वेनेति । अन्ये इत्यरुचिबीजन्त्वे-
तादृशस्थले द्योतकत्वस्वीकारेणोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवमिति,
मूले सिद्धान्तेऽपीति परिमाणाधिक्ये प्रथमेति सिद्धान्ते इत्यर्थः । देवार्थ-
केत्यादि प्रथमान्तात्प्रातिपदिकाद्देवतासम्बन्धिन्यर्थेऽणिति "सास्य देवता"
इति सूत्रार्थाद्देवतायाः प्रत्ययार्थत्वम् । तत्रैकदेशान्वयस्वीकारे देवताविशिष्ट-
न्देयप्रत्ययार्थः । तदस्वीकारेण देवतादेयञ्च प्रत्ययार्थ इति विभिन्नशक्तिः
स्वीकार्या । अत एवाह—आमिक्षामित्यादि वस्तुतस्तु तन्न स्वमतमित्याह—
एकार्थाभाव इति । ननु द्रोणो ब्रीहिरित्यादौ परिमाणरूपप्रत्ययार्थे द्रोणादेस्त-
स्यच ब्रीह्यादावन्वयोपगमेऽद्रोणपदब्रीहिपदयोः सामानाधिकरण्याभावेन ब्रीहिप-
दार्थस्य क्रियान्तरमपि कर्मत्वविवक्षायान्द्रोणो ब्रीहिमानयेत्यादिप्रयोगापत्तिरत-
आह—द्रोणो ब्रीहिमिति । अनभिधानादिति प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण
समानविभक्तिकनामान्तरार्थे भेदेनान्वयविवक्षायामेव परिमाणाधिक्ये प्रथमायाः
स्वीकारात् । एवञ्च प्रथमान्तार्थस्य द्रोणाभिन्नपरिमाणस्य प्रथमान्तार्थे ब्रीह्यादौ
भेदेनान्वयेऽपि ब्रीहिपदस्य तिङ्सामानाधिकरण्यादभिहिते प्रथमा । तिङ्सामाना-
धिकरणे प्रथमेति वार्तिककारोक्तः । नन्वेवं सर्पिः कुडवमित्यादौ कुडवाभिन्नपरि-

भावः । वचनं संख्येति । तथैव प्राचां व्यवहारात् ।

नान्न । सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ पत्वविकल्पोऽपि व्यवस्थितविभा-
षया नेति दिक् ।

वस्तुतस्तितङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परि-
माणेत्यस्य परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च
प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्राति-
पदिकार्थपदेन ग्रहणाद् । द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्ति-

माणस्य सर्पिःपदार्थेऽन्वयात् “इसुसोः सामर्थ्ये” इति पत्वापत्तिरत आह —
सर्पिरिति । दिगिति दिगर्थस्तु तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया
नीलो घट इत्यादावुभयत्र प्रथमायाः साधुत्वोपपत्तये समानविभक्तिक्रनामार्थयो-
रभेदान्वयादुभयत्र तिङ्समानाधिकरण्यं तथा यथा यत्र परिमाणाधिक्ये प्रथमा-
तत्रापि परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यत्र प्रथमा तत्रापि तत्साहचर्याज्ज्ञामान्तरार्थे
भेदसम्बन्धेन नान्वयः किन्त्वभेदेनैवेति ।

द्रोणो ब्रह्मिमानेत्यस्य नापत्तिरिति सिद्धान्तार्थमाह—वस्तुतस्तित्वेति ।
परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् यत्र प्रथमा तत्रापि परिमाणत्वेन परिमाणम्
कृत्यर्थे प्रकारतया भासत इति द्रोणः खार्ग आढकमित्याद्येवोदाहरणम् । एतेभ्यः
परिमाणाभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारक एव बोधः । यत्रच तिङन्तम्पदञ्च श्रूयते तत्रा-
प्यस्तिर्भवन्तापरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्योक्तेरस्तीत्यस्याध्याहारेण तिङ्सा-
मानाधिकरण्यम् । हरीतकीम्बुञ्च राजन्मातेव हितकारिणीमित्यादिरसाधुरेव ।
नच तिङ्समानाधिकरण्ये एव चेत्प्रथमा तदा ऽधिकरणशक्तिप्रधानेभ्य उच्चैरा-
दिभ्यः कथमप्रथमासिद्धिः । तिङ्समानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम् । “अव्य-
यादाप्सुप” इति ज्ञापकात्तदुपपत्तेः तिङ्समानाधिकरण्ये प्रथमैवेति नियमाद्वा ।
ननु द्रोणादिशब्दानाम्परिमाणत्वेन परिमाणमपि वाच्यमिति प्रातिपदिकार्थे प्रथ-
मेत्येव सिद्धे परिमाणग्रहणमनर्थकमित्याशङ्काञ्जिराचष्टे—नचेति । द्रव्ययो-
रेवेति एवकारेण लिङ्गव्यवच्छेदः । यद्यपि पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थः, तथापि प्रकृत-
सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरेव ग्रहणम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्यो-
दाहरणम् । उच्चैर्नाचैरित्याद्यल्लिङ्गाः, कम्पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकञ्च,
कृष्णः श्रीः ज्ञानम् तटस्तटी तटमिश्रादीनिच लिङ्गाधिक्ये इत्यस्या अथ परिमाण-
ग्रहणस्य सार्थक्यमाह—द्रोणादिपदानामिति । द्रोणत्वाद्येवेति लाघवा-
दित्यादिः, एवकारेण तादृशाखण्डोपाधिसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयमानं यदियत्ता-

निमित्तं, परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव । द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम् । द्रोणत्वादि चेय-
त्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधि-
करणो धर्मः । द्रोणः खारो आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु ।
द्रोणो ग्रीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिवत्तत्त्वतया साधु । लक्षणा

विशेषावच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तवटकत्वस्य व्यवच्छेदः ।
एतेन द्रोणत्वादिना प्रतीयमानेऽर्थे यत्परिमाणत्वेन परिमाणम्भासते तस्याधिक्या-
न्प्रथमासिध्यर्थम्परिमाणग्रहणमिति ध्वनिनम् । यद्यपि परिमाणान्तर्दर्थन्तथापि
तस्याभेदेन द्रोणत्वावच्छिन्ने द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ विशेषणतया भानम् । ननु
यदि द्रोण इति शब्दमात्रात्परिमाणाभिन्नो द्रोण इति प्रतीतिस्तदोक्तार्थानामप्रयोग
इति न्यायाद् । द्रोणः परिमाणमिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—द्रोणः परिमा-
णमिति । त्विति इति वदिति तत्र यथा द्विवचनेन द्वित्वस्योपस्थितिरस्ति
यद्यपि । तथापि सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन द्विशब्दप्रयोगस्योपपत्तिस्तथा
परिमाणशब्दस्यापि प्रयोग उपपद्यते । इदमत्र बोध्यम् । धान्यपरिच्छेदके 'परि-
माणन्तु सर्वतः' इति लक्षणलक्षिते परिमाणविशेषे एव द्रोणादिशब्दानामप्रयोगः
तदुक्तम् 'अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिद्विद्वदष्टौ पुष्कलः, पुष्कलानितु चत्वारि आढकः
परिकीर्तितः । चतुर्षाढको भवेद्द्रोणः । इत्येतन्मानलक्षणमिति धान्यपरिच्छेदके
एवैषामप्रवृत्तौ मानन्तु 'पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एवच, धान्यमानेषु
विशेषाः क्रमशोर्मा चतुर्गुणाः । इति' । आढकद्रोणशब्दावद्वर्चादी तदुक्तमम-
रसिंहेन 'अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारीवाहो निकुञ्जिकः । कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः
परिमाणार्थकाः पृथगिति' पलञ्चिकुञ्जिकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः
कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
साद्वः शर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता । तामेव भारजानीयाद्वाहो भारच-
तुष्टयम् । शुष्कमेयेष्विदम्मानन्द्विगुणन्तद्द्रवेषुत्विति' सूत्रे परिमाणग्रहणमुन्मान-
प्रमाणयोरप्युपलक्षणम् । अत एव तुलादिशब्देभ्यः प्रथमासिद्धिः । ननु लक्षणया
साधिवत्यनुपपन्नं लक्ष्यार्थानामनियततया प्रतिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वस्य
तत्रासत्वादन आह—लक्षणाच्चेति । तथाच यस्य पदस्य लक्षणया वाक्यार्थबोध-
जनकता तत्पदशक्यतावच्छेदकस्यारोपो लक्ष्ये आदौ भवतीति कल्पनीयम् । सत्त्वा-
रोपो मुख्यार्थबाधज्ञानानन्तरमिति मुख्यार्थबाधज्ञानमस्याः कारणमुख्यार्थसम्ब-
न्धग्रहश्च तथा लक्षणाच्च स्वरूपसती हेतुर्नतु शक्तिवजातौशाब्दबोधहेतुपदपदार्थ-
सम्बन्धत्वस्यैव वृत्तित्वात् । गङ्गायाङ् घोष इति वाक्याद्गङ्गावृत्तिर्घोष इत्येव

इह सूत्रेऽर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम् । ईतरत्सर्वं
त्यक्तुं शक्यम् । तथा हि । अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां
यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव । स्वादयश्च प्रातिपदिका-
लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते । तदर्थत्वञ्च ततो नियतोपस्थिति-

च शक्यतावच्छेदकारोप एव । एवंच प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा
लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य ।
परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणम् । तद् ध्वनयन्नाह — एताव-
देव सुवचमिति ।

बोधः । तदुक्तङ्गाव्यपकाशे 'मुख्यार्थबाधे तद्योगरूढितोऽर्थप्रयोजनात् । अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यस्मा लक्षणागोपिताक्रिया' इति अत्र मुख्यार्थबाधादिप्रतिषेधं हेतुः । आरो-
पिता क्रिया आरोपितो व्यापार इति तद्व्याख्यातारः । एवञ्च मुख्यार्थबाधज्ञानञ्च,
मुख्यार्थोपस्थितिसाध्यमिति मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितिः पदादेव भवति तच्च
पदं स्वार्थ एव प्रथमतः संस्कृतम्भवतीति पदे एव लक्षणा, सिंहो माणवक इत्यत्र
मुख्यार्थस्य सिंहस्य क्रौर्वादयो ये गुणास्तस्मज्जातीयगुणानाम्माणवके दर्शनेन
सिंहत्वस्य तत्रारोपो भवति । सिंह इति पदञ्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रातिपदि-
कार्थे एव संस्कृतम्भवति यथा तथा द्रोणो ब्राह्मिरित्यादावपि । ब्राह्मी द्रोणस्वारो-
पानन्तरं द्रोणाभिन्नो ब्राह्मिरित्याकारकबोधः । एवं एतेभ्य आरोपितद्रोणत्ववा-
न्ब्राह्मिरित्याद्याकारक एव बोध इति केचित् । तन्न । कचतस्त्वयति वदनमित्या
दिभ्यश्चमकाराभावापत्तेः । एतेन द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेदो ब्राह्मिरिति बोधो-
पपत्तये देवतार्थकनद्धितादि दृष्टान्तापादानमयुक्तमिति ध्वनितम् । एवञ्च प्रवृत्ति-
निमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणस्य सिद्धौ च । अलिङ्गाः अव्ययानि
लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः लिङ्गमेव प्रवृत्तिनिमित्तं येषान्ते स्त्री पुमान् नपुंसकमिति ।
यथा अन्ये सर्वे कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादयः । उपलक्षणमिति । तेन यौतवन्दुव-
यम्पाय्यमित्यादिसङ्ग्रहः ।

तद् ध्वनयन् द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेदो ब्राह्मिरिति रीत्या शब्दबोधकृत-
वैलक्षण्यानादरन्ध्वनयन् — तद्वञ्चेति तज्जम्नियतोपस्थितिकत्ववञ्चेत्यर्थः । प्रवृ-
त्तिनिमित्ततदाश्रयरूपलिङ्गस्याप्युपलक्षणम् तेन यत्र द्वारानित्यादौ लिङ्गस्यापि
नियमेन प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वं तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्येतेनैव प्रथ-
मासिद्धिः परिमाणग्रहणस्यानावश्यकत्वं स्पष्टयति — परिमाणञ्चेति । प्राति-

कत्वमेव । एवं च मृडानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेरपि ड्यन्तान्निय-

नियतोपस्थितिकत्वमिति । तद्वच्च प्रवृत्तिनिमि(१)त्तदाश्रयरूपम् । परिमाणञ्च प्रातिपदिकांशे । लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्वादिकं

पदिकांश इत्यस्य नियतोपस्थितिकमित्यत्रान्वयः । यदि कृष्णादिशब्दजन्योपस्थितौ लिङ्गस्यापि नियमेन मानन्तदा तेष्वपि प्रातिपदिकार्थ इत्येवलिङ्गमित्याशयेनाह-

१ प्रवृत्तिनिमित्तत्वं वाच्यत्वेमिति वाच्यवृत्तिरेमिति वाच्योपस्थितौ प्रकाशतावत्त्वम् । घटत्वादौ घटपदवाच्यत्वस्य, घटरूपवाच्यवृत्तित्वस्य, घटपदवाच्योपस्थितयः प्रकारतावत्त्वस्य च स्वरूपात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सिद्धम् । वाच्यत्व विशेषणदानेना काशपदावाच्य शब्दाश्रयत्वे नातिव्याप्तिः । ननोपस्थितयः प्रकारतावत्त्वे वाच्यत्वस्यापि नियतत्वेन शब्दाश्रयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं दुर्वाभिति वाच्यम्, वाच्यगदेनशाब्दबोध विपर्ययेवग्रहणेन आकाशपदन स्वस्वत आकाशसंयैव शाब्दबोधस्य प्राचीनमिमतत्वेन शक्ति ज्ञानोपस्थितयोः प्रकारतयाभानेऽपि वाच्यत्वाभावादितिशक्तिवादतो द्रष्टव्यम् । वस्तुनस्तु संमर्गानवगादिज्ञानस्य शाब्दत्वाभावेन शब्दाश्रयत्वेनैवाकाशस्यमानम् । अतएव दधितकृता गुणद्विष्यत्यां रूपग्रन्थे “अत्रेदं त्वम्” इत्यादिना गोत्वादिना शब्दाश्रयत्वस्याविशेषं प्रतिपाद्य पक्षधरमिश्रकृत प्रयागग्रन्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वांगे वाच्यत्वोपशदानं दृढितमेव ।

“व्यवस्थाकृतिजनयस्तु पदार्थः” इति (न्या० द० अ० २ आ० सू० ६७) न्याय सूत्रानुगोष्ठेन गवादिपदवाच्यावयव संयोगविशेषरूपा कृतावयवनिर्वायां नातिव्याप्तिः, गोवृत्तत्वा भावत् । वाच्योपस्थितयः प्रकारतावत्त्वनिवेशात् द्वयोर्दिपदवाचाथवृत्ति द्वयोर्दिपदवाच्येन्द्रादौ मृदपदवाच्यवयादौ च नातिव्याप्तिः । नन्वेव पुंस्त्वानिलिङ्गस्य विशेषणत्रय विशिष्टताप्रवृत्तिनिमित्ततापत्तिः । न चेष्टपत्तिः, लिङ्गग्रहणस्य वैधर्ष्यापत्तेरिति चेन्न, स्वविशिष्टत्वं स्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वै० स्ववाच्यत्वं स्वावच्य निश्चिन्नेष्वतानि रूपिणोपस्थितयोः प्रकारतावत्त्वस्व प्रयोज्यधर्मितानिरूपित प्रकारतानवच्छेदकत्ववितयसम्बन्धेन । द्वितीयवन्धनानात् पुंस्त्वादौ, तृतीयसम्बन्धोपादानत् पुंस्त्वत्वादौ च नातिव्याप्तिः । नन्वं राजपुरुषवाच्यराजत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न स्यात् पुरुषत्ववच्छिन्न धर्मितानिरूपित राजनिष्ठप्रकारतावच्छेदकत्वादिनिचेन्न, तृतीयसम्बन्धस्थाने स्वविशिष्टप्रकारतानवच्छेदकत्वस्य निवेशोपपत्तेरभावात् । वै० स्वप्रयोज्य धर्मितानिरूपितत्वस्वनिष्ठप्रवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितयः समर्गत्वाप्रयोज्य संमर्गतानिरूपितत्वा प्रयोज्यधर्मितानिरूपितत्वेन राजत्वस्य तादृशप्रकारतावच्छेदकत्वेऽपि उपस्थिताय समर्गत्वाप्रयोज्य संमर्गतानिरूपित प्रकारताया अनवच्छेदकतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वे बाधकाभावात् । नन्वेवमपि पदकारार्थन्ययोगस्योपस्थितायसंमर्गत्वा प्रयोज्यभावाच्च आस्यप्रतियोगितानिरूपकत्वं संमर्गतानिरूपितान्ययोगनिष्ठप्रकारता वच्छेदकतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्यादिति प्रवृत्तिनिमित्तताश्रयतिरिक्ता न्ययोगत्वस्य बोधकतया एव शब्दात् प्रथमा नस्यादिति चेन्न,

तमानेन प्रथमा सिद्धयतीति अपरमनुकूलम् । यथान्यासे तु सा न स्यात् । यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः । वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा

च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते । लिङ्गोदाहरणं तद्वस्तुतमिति बोद्धव्यम् । अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभावात् सा न स्यादिति । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः । यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्गग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिर्गिन्याशयात् । द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति

लिङ्गप्रत्ययेति । यत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टद्रुमागौरीत्यादेर्लिङ्गमात्रमधिकं बुध्यते, तत्र तावन्मात्रस्य । यत्र तु पुंयोमहत्वादिकमपि यस्मान्प्रथमा विधीयते तज्जन्यनियतोपस्थितिकमिति, तत्रापि तावन्मात्रेणैव प्रथमायाः सिद्धिरिति भावः । ननु लिङ्गग्रहणन्तर्हि व्यर्थमेव स्यात्तत्राह—लिङ्गोदाहरणमिति । अत्र किमपि लिङ्गस्य प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकमिति लिङ्गग्रहणेनैव तादृशेभ्यः प्रथमासिद्धिः । मूले यथान्यास इति प्रातिपदिकपदवर्तितन्याम इत्यर्थः । लिङ्गग्रहणेनेति मात्रपदसहितेनेति शेषः । अर्थं लिङ्गेत्येतावन्मात्रोपादानेऽपि यथान्यासे यत्परिमाणग्रहणोपादानस्य फलन्त्यन्यथासिद्धमित्याशयेनाह—द्रोणादिशब्देभ्य इति । प्रथमासिद्धिरिति एवञ्च परिमाणग्रहणमनर्थकमिति शेषः । तथाचोद्धार्यम् द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेद्यो ब्रीहिरित्येतादृशबोधार्थम् । स्पष्टेयेति

एवपदस्य अन्ययोगे व्यवच्छेदे च तद्वदृशः शक्तिस्वीकारेऽपि सवपदेशे एव अन्यमम्बन्धस्य सत्त्वेन अन्ययोग व्यवच्छेदे प्रसिद्धिरेव स्यादितिभेदार्थादिः प्रतियोगितयाऽन्वयैकत्वा पार्थप्रतियोगिकेद्वत्प्रतियोगिकतादत्तस्य सम्बन्धाभाववान् धनुष इति 'पार्थ एव धनुषः' इत्यनेन बोधान् । स्वविशिष्ट प्रकारनायाः स्वेतरप्रातिपदिक प्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मान् वच्छिन्नाया एव ग्रहणान् । अन्ययोग निष्ठाप्रकरणा च स्वेतरप्रातिपदिकार्थपार्थत्वेन परस्परया वच्छिन्नैवेति न दोषः । तथा च स्वविशिष्टत्वं स्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वं लब्धम् । वै० स्ववाच्यस्वरववाच्यनिष्ठ विशेष्यतानिरूपित प्रकारत्वावरव-स्वविशिष्टत्वेतरप्रातिपदिकप्रतिपाद्यतावच्छेदक धर्मानवच्छिन्न प्रकारतानवच्छेदकत्वप्रत्ययसम्बन्धेन । सम्बन्धघटक वंशिष्टस्य प्रकारनायाम् स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितस्वस्वनिष्ठवृत्ति शानाधीनोपस्थिताय संसर्गत्वा प्रयोज्य संसर्गानिरूपिततो भयमम्बन्धेन । स्ववाच्यस्वनिवेदान् । 'घटोद्व्यपदवाच्यः' इतिघटरोपलक्षितशक्तिज्ञानजन्योपस्थिताय प्रकारतावति घटत्वादौ द्रव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभाव इत्यन्यत्र विस्तरः ।

च । गौणी तु लक्षणान्तर्भूता पृथग्वाऽस्तु । त्रिकं प्रातिपदिकार्थ
इत्याश्रीयते तदा लिङ्गेत्यपि मास्तु लक्ष्याणां विचित्रत्वेऽपि न

नेभ्यः प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथा
बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैव ।
लक्षणा चेति । इदं च स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि । पदस्य स्वार्थं
एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् ।
लक्षणान्तर्भूतेति । सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति
भावः । पृथग्वेति । मीमांसकरीत्येदम् । त्रिकम् । स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि ।
इत्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारम्भेऽस्यानाश्रयणं ध्वनितम् । एवं च लिङ्ग-

एवञ्च मूलं यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनपरमिति भावः । मूले यद्विन्व्यादिना
लिङ्गग्रहणमपि न कार्यमिति प्रतिपादितन्तत्र पूर्वलक्षणारम्भपक्षे शक्यार्थस्यार्थ-
पदेन ग्रहणन्नियमांशस्य प्रवेशो द्विकञ्च प्रातिपदिकार्थं इति पक्षः, तदा लिङ्ग-
ग्रहणङ्कर्तव्यम् । यदि नियमांशस्य त्यागञ्चिन्प्रातिपदिकार्थं इति पक्षोऽर्थ-
शब्दश्च वृत्तिविषयसामान्यपर इति पक्षस्तदा लिङ्गग्रहणन्न कार्यमिति प्रतीयते इति
यत्केनचिदुक्तन्तदाशयाज्ञानेनेति ध्वनयन्नाह—इदमिति । इदम् लक्षणाया वृत्ति-
शब्दप्रतिपाद्यत्वप्रदर्शनम् । प्रकृतोपयोगित्वाभावंदर्शयति—पदस्येत्यादिना ।
स्वार्थं प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपे पदान्तरसमभिव्याहारे स्वार्थान्वयित्वेनाभिप्रेतो
योऽर्थस्तद्वाचकसमभिव्याहारे मुख्यार्थबाधग्रहसत्त्वेचेति शेषः । इति सिद्धान्ता-
दिति तथाच पदसंस्कारवेलायां लक्षणाया अवसर एव नास्तीति लक्षणाया
गौण्याश्च वृत्तिशब्दवाच्यत्वव्यवस्थापनप्रकृतानुपयुक्तमिति भावः । मूलकंति
लक्षणा न शक्यासम्बन्धरूपा किन्तु शक्यार्थसम्बन्धज्ञानोत्तरज्ञायमानो यः शक्य-
तावच्छेदकारोपस्तद्व्याप्य, तत्र पूर्वकालिकसम्बन्धग्रहविषयः सम्बन्धो यदि सादृश्य-
रूपस्तदोत्तरकालिकारोप एव गौणीत्वेन व्यवह्रियते । यथा त्वन्यस्तदा लक्षणेत्येव
व्यवहार इति भावः । मीमांसकरीत्येति अभिधायाः पदार्थान्तरत्ववत्तदनुपप-
त्तिज्ञानोत्तरं जायमानज्ञानविषयस्यापि पदार्थान्तरत्वमिति तेषामपि मतं लक्षणाया
मुख्यार्थबाधादिकर्त्तव्यतामकमस्ति । तत्र यदि सादृश्यात्मकसम्बन्धज्ञानपूर्वम्भवति
तदा गौणव्यवहारोऽन्यदाशुभेति । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अस्य त्रिकपक्षस्य,
एतेन सूत्रारम्भे द्विकपक्षमाश्रित्यैव लिङ्गग्रहणस्य सत्त्वात्तदा प्रातिपदिकार्थपदेन
प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोर्ग्रहणमिति यत्तन्मूलकाराभिप्रेतमेवेति ध्वनितम् । एवञ्च

क्षतिः । नियमांशत्यागात् । तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम् । द्रोणो

स्यापि 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यादिशास्त्रवलेन प्रातिपदिकार्थत्वात्
तत्रापि सिद्धिरिति भावः । विचित्रत्वे पीति । क्वचित्सिद्धस्य नियमेन
भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वे ऽपीत्यर्थः । तदाह—नियमांशेति ।
नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः ।

इत्येव सारमिति । प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविच्छेद-
वाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽप्राप्त्या तेभ्यो विधानार्थत्वं वदता 'तद्धितश्चा-

अर्थशब्दमात्रगोपादानेन शास्त्रवलेनेति नपुंसकशब्दस्य नपुंसकामिधायक-
शब्दपरतया लिङ्गस्य यस्मान्वादयो विधीयन्ते तदर्थत्वेन सूत्रे लिङ्गपदाभावेऽपि
न क्षतिरिति भावः । क्वचित् कृष्णः श्रीः ज्ञानम् गौरी मृडानी दारा इत्यादौ,
क्वचित् तदस्त्यी तदमित्यादौ, तदाह—तदभिप्रायेणाह, तदर्थत्वन्तज्जन्यबोध-
विषयत्वमात्रन्तश्च सर्वसाधारणम् ।

ननु प्रकृतसूत्रभाष्ये कस्यापि पदस्याप्रत्याख्यानान्तत्तदुक्त्या यद्यपि प्रातिपदि-
कादिपदानामनावदयकत्वस्य व्याभस्तथापि तेषामप्रत्याख्यानभाष्यविशुद्धमन आह—
प्रातिपदिकग्रहणस्येति । सूत्रोपक्रमे सूत्रार्थरूपनप्रारम्भे, एतदग्रे प्रातिपदि-
कग्रहणस्येत्यस्य विधानार्थत्वमित्यत्रान्वयः । 'द्वेक्योर्द्विवचैकवचने' इति सूत्रै-

श्रवधारणस्यन्ययोगव्यवच्छेदः, यथाः सम्बन्धः । व्यवच्छेदोऽभावः । तथा च भेदवत्त-
म्बन्धाभाव इत्यर्थः सम्बन्धः । भेदस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षतया प्रतियोगसाकाङ्क्षायां प्रातिपदिकार्थोदे-
प्रतियोगितयाऽन्वयः । सम्बन्धमात्र इत्यत्र सम्बन्धश्च भेदप्रतियोगिनो येन सम्बन्धेनान्वयश्चिद्विहितः
स एव । सम्बन्धभाःस्यापि प्रातिपदिकार्थव्यप्राप्तिकं स्वरूपसम्बन्धेनान्वयः । एवञ्च बोधकत्व-
सम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थविशिष्टं यत् प्रातिपदिकार्थप्रतियोगिकभेदाश्रयविषयकबोधजनकत्व-
सम्बन्धभाववत्प्रातिपदिकं तस्मात्प्रथमेति कल्पितम् । एवं स्वविषयकबोधजनकत्वसम्बन्धेन लिङ्ग-
विशिष्टयत् लिङ्गप्रतियोगिकभेदाश्रयः प्रातिपदिकार्थेनान्वयवत्तद्विषयकबोध-जनकत्वसम्बन्धाभाववत्प्राति-
पदिकं तस्मात्प्रथमेत्यादिच्छेदं लिङ्गभावे विद्यमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यादीनामर्थो बोध्यः ।

नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादिषु प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थं प्रथमा इत्येव लिङ्गाकार्येऽपि
प्रथमायाः सिद्ध्या लिङ्गादिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, तस्यामर्थ्यादेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन नियतो-
पस्थितिकायस्यैव ग्रहणात् । तदाह—नियतोपरिचितः प्रातिपदिकार्थ इति । अर्थे नियतोपस्थिति-
कत्वञ्च निपूर्वकयमपानेर्वापत्तत्वात्कतया, क्तप्रत्ययस्याश्रयार्थकतया, बहुव्रीह्यर्थवृद्धयर्थस्य विषय-
तया, व्यापकत्वस्याश्रयपदार्थैकदेशाश्रयतायां निरूपितत्वसम्बन्धेन, आश्रयस्याभेदेनोपस्थितौ,
उपस्थितेश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन विषयतायाम्, तस्याश्च स्वरूपसम्बन्धेनार्थे च विशेषणतया,

व्यापकतानिरूपिताश्रयतावदभिनोपस्थितिविषयताश्रयत्वरूपम् । तत्र व्यापकत्वस्य व्याप्यतानि-
रूपितत्वेन प्रत्यासर्था प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितैव व्यापकता ग्राह्या ।

यत्तु प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठा व्याप्यतेति तच्च प्रातिपदिकोच्चारणत्वस्य स्वकर्म-
प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वादिनम्बन्धस्य च व्याप्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् ।
प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यता च तत्तदानुपूर्वीरूपधर्मावच्छिन्ना स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षममवायित्व-
स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारममवायित्वोभयमम्बन्धावच्छिन्ना च ग्राह्या । तेन शक्तिज्ञान-
शून्यपुरुषम्, वधिगत्मानम्, शुकात्मानम् आद्य न दोषः । किञ्च प्रातिपदिकस्याकाशगुणतयाऽऽ-
काशशक्त्येन, उपस्थितेश्च ज्ञानरूपतयाऽऽनश्यत्वेन व्यधिकरणत्वात् स्वाधिकरणवृत्त्यन्तमावीय-
प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्स्वरूपव्यापकत्वं दुर्घटमित्यशस्तम्, पूर्वोक्तमम्बन्धेन व्याप्यव्यापक-
भावे बाधकभावात् । ननु प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थिति विषयत्वस्य प्राति-
पदिकार्थत्वे घटपदस्य षटोऽपि प्रातिपदिकार्थः स्यात् । यत्र घटपदेन घटो रक्षितबुद्बोधकान्तरवशात्
षटस्यापि भानं तत्र समूहालम्बनरूपैकोपस्थितौ घटपदनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुप-
विषयकोपस्थितिः तद्विषयता यथा घटे तथा षटोऽप्यस्तौति तस्यापि तदर्थस्याभित्तरक्षितैवेति चेन्न,
प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितोपस्थितनिष्ठव्यापकतावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य प्रातिपदिकार्थ-
त्वेनादोषात् । घटोपस्थितनिष्ठव्यापकतावच्छेदिका च विषयता घट-घटत्व-पुंस्वरूपपुंस्व-
समवायिष्ठैव, समनियनविषयताया एवावच्छेदकतया यत्र घटपदेन घटोपस्थितिस्तत्र तत्र
पथापस्थितेरभावाच्चित्रविषयताया व्यापकतानवच्छेदकत्वात् । नचोपस्थितनिष्ठव्यापकताया
विषयनिष्ठ विषयता वैयधिकरण्यादवच्छेदिका न स्यादिति वाच्यम्, स्वरूप-म्बन्धेन विषयताया
विषय निवृत्त्यपि निरुपकतासम्बन्धेनोपस्थिति वृत्तिवात् । तथा च निरुपकता सम्बन्ध एव
विषयनिष्ठव्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकः । ननु प्रकृते उपस्थिति शब्देन नैयायिकाभिमतस्मृते-
ग्रहणम्, शाब्दबुद्धेर्वा । नाद्यः, तदादिपदजन्योपस्थितौ लिङ्गत्रयभाननैयत्येन लिङ्गग्रहणवैयर्थ्य-
पत्तेः । नान्त्यः, तदादिपदजन्यशाब्दबोधस्य तत्तदाकाङ्क्षादेशकारेणैकैकलिङ्गविषयकतया
शाब्दबोधनिष्ठव्यापकताया लिङ्गनिष्ठविषयताया अनवच्छेदकत्वेन लिङ्गग्रहणस्य सार्थक्येऽपि
'घटः कर्मत्वम् भ्रानयनं कृतिः' इत्यनेनाकाङ्क्षाभावेन प्रातिपदिकस्य सर्वेऽपि शाब्दबोधाभावात्
शाब्दबोधस्य व्यापकत्वानुपपत्तेरिति चेन्न, व्याप्यतावच्छेदकोभूतस्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्ध-
संस्कारत्वस्य स्थाने स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिवटिनशाब्दबोधसामग्र्योपवायित्वरूपम्ब-
न्धस्य निवेशेनाकाङ्क्षावटित्वम्बन्धेनोक्तस्थले प्रातिपदिकस्याप्यभावेनोपस्थितिशब्देन शाब्द-
बोधस्य ग्रहणेऽपि तत्र व्यापकत्वात्तेः । ननु 'सर्वे वाक्य क्रियाया परिसमाप्यते' इति न्यायेन
क्रियाबोधस्यापि घटादिप्रातिपदिकव्यापकतया क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति चेन्न,
स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यापि दानेनादोषात् । एवञ्च स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षममवायित्वस्व-
विशेष्यकराज्ञानाकाङ्क्षादिवटिनशाब्दबोधसामग्र्योपवायित्वोभयमम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितशाब्दबोधनिष्ठ व्यापकतावच्छेदक विषयतावत्त्वसि प्रातिपदिकनिष्ठ शक्तिनि-
रूपकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं सिद्धम् ।

ननु ह्यादिनानार्थकराब्दस्थले सूर्याद्यन्यतमयत्किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिशाब्द-
सामग्र्योपवायिनः पुंसस्तदितरविषयकशाब्दबोधानुदयेन तत्र इन्द्रविषयकशाब्दबोधो नास्तीत्यस्य

वक्तुं शक्यत्वेन, एवं हरिशब्देनैवेन्द्रविषयकशाब्दबोधसामग्रीसमवायिनि सूर्यविषयकबोधो नास्त त्यादिबोधोभावस्य सत्त्वेन चालनीन्यायेन तदजन्यसर्वबोधस्य तदव्यापकतया कस्याप्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । न च व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धकुक्षौ तत्तदर्थं निवेस्य तत्तदर्थ-विषयकशाब्दबोधसामग्रीसमवायिस्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठाव्याप्यतानिरूपितशाब्दबोधनिष्ठ-व्यापकतानच्छेदकविषयतावत्त्वे सति प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमित्यस्य स्वीकारेणादोष इति वाच्यम्, पुंस्त्वविशिष्टतदविषयकशाब्दसामग्रीसमवायिनि पुरुषे पुंस्त्वविषयकबोधस्य नियमेनोद्भात् पुंस्त्वनिष्ठविषयताया अपि तादृशबोधनिष्ठव्यापकतावच्छेदक-तया प्रातिपदिकार्थत्वादेवलिङ्गाथेऽपि प्रथमायाः सिद्धया लिङ्गग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न प्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणार्थविशेष्यकशक्त्यन्यमुख्यविदेश्यतानिरूपित-प्रकारताविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति स्वीकारेणादोषात् । वै० स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयावच्छिन्ना-विषयतावत्त्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा च तदपश्योभ्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतासम-नाधिकरणा शक्त्यविशेष्यता तदनिष्ठैव न पुंस्त्वादिनिष्ठा तन्निरूपितप्रकारता तद्वनिष्ठा तदाश्रय-तया तस्य तदाश्रयतदव्यावच्छिन्न-पुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताख्यविषयताश्रयतया तदस्य च प्रातिपदिकार्थत्वं सिद्धयति । नचैवं घटादिषदस्यापि पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तिः, घटादिनिरूपितलिङ्गकस्य पुंस्त्वादिलिङ्गघटशब्दमयविशिष्टे एव घटादौ शक्तिस्वीकारेण लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् । प्रकारतावत्त्वम् स्वरूपा—स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वान्यतरसम्बन्धेन तेन पुंस्त्वत्वादीनाव्याप्तिः । अनियतलिङ्गस्थले तु तदादिशब्दस्य तदव्यावच्छिन्ने तदादौ, पुंस्त्वत्वादि-विशिष्टे पुंस्त्वादौ च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण बोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणशक्त्य-तदादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः पुंस्त्वादावभावेन न दोषः । नन्वेवमपि अन्ययोग-व्यवच्छेदरूपविशिष्टार्थसिद्धया एवशाब्दस्यान्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यताया व्यवच्छेदे एव सत्त्वेन तत्समानाधिकरणशक्त्यविशेष्यता व्यवच्छेदनिष्ठैव तन्निरूपितप्रकारता व्यवच्छेदत्वे न तु अन्ययोगे इति अन्ययोगस्य प्रातिपदि-कार्यत्वानापत्तिरिति चेन्न, स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतत्पर्य्यविषयतापर्य्ययधिकरणत्वस्वाभाव-बरोमयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् इत्यत्र तदव्याप्यता । अभावश्च स्वप्रयोज्य-धर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वम्—स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगितावच्छेदकताकः । शक्तिवैशिष्ट्यव्यावच्छेदकतायां स्वविषयविषयतानिरूपितनिरूपक-तासम्बन्धावच्छिन्नत्वम्—स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितस्वोभय-सम्बन्धेन । लक्षणमन्वयो यथा श्रीशब्दस्य श्रीत्वश्री-स्त्रोत्वस्त्र-स्त्रोत्वरूपार्थः प्रातिपदिकार्थः । तत्र स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतत्पर्य्यम् ‘श्रीत्वं श्रीपदजन्यबोधावविषयतावद्भेदः, एवं श्रीः श्रीपदजन्यबोधावविषयतावती भवतु इत्यादिरूपम् । तदीयविषयतापर्य्ययधिकरणत्वं श्रीत्वादिपु । स्वाभाववत्त्वम् तेषु तथाहि—श्रीपदनिष्ठा शक्तिः श्रीत्वावच्छिन्ननिरूपिता तद्विशिष्टावच्छेद-कताऽप्रसिद्धा तादृशावच्छेदकतावत्त्वं तेषु नास्तीति तेन सम्बन्धेन श्रीरूपप्रातिपदिकाभावस्तत्र । ‘श्रीत्वावच्छिन्नो बोधः पदविषयतावान् न’ इति भेदस्य श्रीपदनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थिति-प्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठत्वेऽपि, पदविषयतावन्निष्ठभेदीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतायाः पदविष-यतायां सत्त्वेऽपि, श्रीपदनिष्ठशक्तिविषयश्रीत्वादिनिष्ठविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धाव-

च्छिन्नत्वं नास्ति किन्तु षट्पदनिष्ठशक्तिविषयपदत्वादिविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वमेवेति यथा संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं गुणनिष्ठवृत्तितायां नास्ति तथा तादृश-
भेदीयप्रतियोगितत्त्वच्छेदकतायां तादृशनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नास्तीति तादृशवच्छेद-
कतावद्विषयतावर्यं श्रीत्वादिषु नास्तीति तेन सम्बन्धेन श्रीरूपप्रातिपदिकामात्रस्तेषुमवेषु । एवं
श्रीरूपप्रातिपदिकं तत्प्रयोज्या धर्मिता स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारनिरूपिता श्रीत्वावच्छिन्ना श्रीनिष्ठा तन्नि-
रूपितप्रकारतावर्यं यद्यपि स्त्रीत्वे-स्त्रीत्वत्वेन जातमिति तेन प्रातिपदिकामात्रो नास्ति तथापि पूर्वोक्त-
सम्बन्धस्य तन्नामावादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति रीत्या श्रीरूपप्रातिपदिकामावस्तेषु इत्युभयसम्बन्धेन
प्रातिपदिकविशिष्टतया प्रातिपदिकार्थत्वं तेषामेवात्र बोध्यम् । तद्गदिप्रातिपदिकस्थले लिङ्गे
प्रातिपदिकविशिष्टत्वं न जातमिति प्रातिपदिकार्थत्वाभावस्तस्य । तथा हि 'ततः' इत्यत्र
'पुंस्त्वं तटपदजन्यबोधीयविषयतावद्भवतु' इति तात्पर्यायविषयतापर्यायधिकरणत्वस्य
पुंस्त्वे सत्त्वेऽपि स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धाभावान्न प्रातिपदिकार्थत्वम् । तथाहि—यदा तटश-
ब्देन नपुंसकत्वविशिष्टोपशब्दत्र 'नपुंसकत्वविशिष्टपदविषयको बोधः पुंस्त्वविषयतावा-
न्न' इतिभेदीयप्रतियोगितानिरूपितपुंस्त्वविषयतानिष्ठवच्छेदकतायां तटपदनिष्ठशक्तिज्ञानजन्यो-
पस्थितजन्यशाब्दबोधनिष्ठभेदीयप्रतियोगितानिरूपितत्वस्य, तटपदनिष्ठशक्तिविषयपुंस्त्वादि-
निष्ठविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वात् पुंस्त्वस्य शक्ति-
विशिष्टवच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वात्प्रातिपदिकार्थत्वाभावः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।
प्रथमसम्बन्धोपादानादश्वविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितहरिपशद्विन्द्वरूपार्थं प्रथमाऽऽभवः ।
स्वाभाववत्त्वरूपसम्बन्धोपादानादित्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन लिङ्गग्रहणं सार्थकम् ।
अमावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धोपादानात् तद्वदिशब्दस्थले घटादेः प्रातिपदिकार्थत्वं
सिद्ध्यति । प्रतियोगितावच्छेदकद्वितीयसम्बन्धोपादानान्नियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थ-
त्वम् । शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धेन नियतलिङ्गस्थले 'प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयतावान्न' इति
भेदमादाय पुंस्त्वादौ नाव्याप्तिः, प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदीयपुंस्त्वनिष्ठविषयतायां षटादिपदनिष्ठ-
शक्तिविषयत्वाभावात् । पुंस्त्वत्वेनैव षटादिपदशक्तिविषयतात् । शक्तिवैशिष्ट्यघटक-
द्वितीयसम्बन्धस्यापि नियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिरैव फलम् । अन्यथा पदान्तर-
ज्ञानादिपदप्रयोज्यनपुंसकत्वविशिष्टोपे पुंस्त्वविषयतावान्नेति भेदमादाय प्रातिपदिकार्थ-
त्वानापत्तेः ।

ननु वासुदेवपरकृष्णशब्दाच्चपुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्प्रातिपदिकं वैशिष्ट्य-
घटकप्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वाभाववत्त्वरूप द्वितीय सम्बन्धाभावात् । वासुदेववाचक कृष्णशब्दे
नीलगुणान्निरूपितशक्तेरपि सत्त्वात् तादृशशक्तिजन्यनपुंसकत्वविशिष्टबोधनिष्ठभेदीय पुंस्त्वनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकताया उभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टतया तादृशवच्छेदकता वद्विषयतावर्यस्यैव
पुंस्त्वे सत्त्वादिति चेन्न, स्वाभाववत्त्वं सम्बन्धमपहाय स्वनिष्ठशक्त्य भाववत्त्वस्य निवेशनादोपात् ।
वासु देवत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमादाय पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वोपादानात् । स्वनिष्ठशक्ति-
विषयतत्तदर्थनिष्ठविषयत्वपर्यायतनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्यायसिकावच्छेदक-
ताकप्रतियोगिताक्रमेणैव ग्रहणेन पुंस्त्वविशिष्टघटसंयुक्तपदविषयतावान्नेतिभेदमादाय षटा-
दिष्वद्वाच्यपुंस्त्वादौ नाव्याप्तिरित्यन्वयविरतरः ।

व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धम् । गौर्वाहीक इतिवत् । एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम् । अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकमात्रप्रयोगस्य

सर्वविभक्तिः 'बहुषु' इत्यादिसूत्रेषु अन्येभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता । स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षया यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः । उपचारात्-द्रोणत्वारोपात् । इतिवदिति । अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत् । वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह—एक इत्यादि । एतत् 'अनभिहिते' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

कवाक्यतया अर्थे प्रथमेत्यस्य एकत्वे द्वित्वे बहुत्वैकवचनादीत्यर्थे प्रत्ययनियमपक्षेऽन्येभ्यः प्राप्तावप्यन्येभ्यस्तेषामप्राप्त्या तेभ्यः प्रथमासिध्यर्थं प्रातिपदिकग्रहणं विध्यर्थमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण एकत्वादावेकवचनमेवेत्यादिरीत्याऽर्थनियमेन प्रत्याख्यातम् । तत्फलस्यान्यथासिध्या प्रत्याख्यातप्रायम् । आरोपादिति । एवञ्च यस्यारोपविषयता तद्धर्मप्रकारिका प्रतीतिः शब्दबोधरूपा भवतीति प्रत्याख्यानम्भाष्यसम्मतमेवेति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति तत्रहि एको द्वावित्यादौ प्रातिपदिकोक्तत्वाद्विभक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यअर्थतः समयाद्विषयतीत्युक्त्या भगवता वचनग्रहणमपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । अर्थत इत्यस्यानुवादकविभक्त्येवमित्यर्थ इति कैयटः । इदम् अनन्वितार्थकेतियुक्तेराश्रयणम् । यथान्यासइति वचनग्रहणस्य सत्वे, अन्यथा तस्यानादरे, दुर्वारइति सङ्ख्यामात्र इत्यनेन विधीयमाना प्रथमा एकादिशब्देभ्यो वचनवैपरीत्येनापि स्यादिति भावः । मूले सम्बोधनेचेतीति अर्थे प्रथमेति प्रथमा सम्बोधनाधिक्येऽपि भविष्यतीति तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्ये तस्य ज्ञापकत्वमित्यर्थः । नच तेन सूत्रेण प्रथमायां सामन्त्रितमित्यामन्त्रितसंज्ञा भवति तस्य सूत्रस्याभावे उद्देश्यतावच्छेदकरूपापरिचयात्कथन्तस्त्रिर्वाह इति वाच्यम् । सम्बोधने आमन्त्रितमित्येकयोगः कार्यः, प्रथमेत्यस्यानुवृत्तिश्च सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितमित्यर्थः । महासंज्ञाकरणेन प्रत्ययग्रहणेऽपि तदन्तविधिः । एवञ्च योगविभागे व्यर्थ इति तत्सामर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।

अत्र केचित् "स्वौजसमौडि" ति सामान्यसूत्रेण सिद्धेऽर्थे इत्येतन्नियमार्थं प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमेति । तेन प्रथमाया अर्थान्तरसम्बन्धनिवृत्त्या कर्मसम्बन्धाभावे सिद्धे योगविभागकरणस्य ज्ञापकत्वाश्रयणमयुक्तमिति तन्मतमनूय दूषयति—

न्याय्यत्वात् । एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थम् । ‘सम्बोधने च’ इति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः ।

न्याय्यत्वादिति । इदं च यथान्यासेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादिति भावः । ज्ञापकेनेति ।

ननु प्रातिपदिकार्थपवेति नियमात्तदाधिक्येऽप्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेन्न । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य । अत एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेऽपि द्वितीया भवति, तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भावः । न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्या नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम् ।

नन्वित्यादिना । अर्थ इति सूत्रवत्कर्मणीत्याद्यपि सूत्रस्त्रियमार्थमिति तत्र प्रत्ययनियमपक्षे व्यवस्था तथैवात्रापि स्यादित्याशयेनाह—यथा कर्मण्येवेति । कर्मत्वाभावसमानाधिकरणस्य कर्मत्वशक्तिप्रकारकज्ञानासमानाधिकरणशक्त्यन्तरप्रकारकज्ञानविशेष्यस्य, नत्विति कर्मत्वज्ञानसमानाधिकरणशक्त्यन्तरज्ञानविषयस्य न व्यावृत्तिरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यञ्चैककालावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन, तत्रार्थे “आकङ्कारादेका” इति सूत्रस्थभाष्यं मानमित्याह—अत एवेति । उक्तनियमादेवेत्यर्थः । द्वितीया भवतीति । अपादानमुत्तराणि कारकाणि गान्दोग्धि पय इत्यत्र परस्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यमत्र मानमिति शेषः । अपादानत्वादि शक्तिबोधेऽपीति विभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । गोर्विभागवधित्वादपादानत्वमप्राप्तग्रधानाभूतव्यापारप्रयोज्यविभागश्रयत्वात्कर्तुरिति कर्मत्वमप्राप्तमुभयविवक्षाच तत्र कर्मसञ्ज्ञायाः परस्वासैव भवति । तत्र शक्तिद्वयज्ञानयोः सत्त्वेऽपि न नियमेनोक्तरीत्या व्यावृत्तिरिति भावः । यथा यत्र सूत्रे नियमस्तथा प्रातिपदिकार्थसूत्रेऽपि स्यादित्याह—तथेति । अत्राह प्रातिपदिकार्थसत्त्व एव प्रथमा ननु तदसत्त्वे इत्याकारको नियमः स्यात् । तेन यस्य व्यावृत्तिस्तमाह—प्रातिपदिकार्थत्वाभावेति । तत्सत्त्वे प्रातिपदिकार्थत्वसत्त्वे, इतिभावइति “सम्बोधनेच” इत्यस्य ज्ञापकत्वं वर्णयतो भाव इत्यर्थः । तत्समानाधिकरणेति प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । अपिरेवार्थः अर्थान्तरङ्गमत्वादिप्रत्ययनियमपक्षे तादृश-

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । यच्च व्याख्यातं योऽर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारक-योगी स विवक्षितः । यथाऽव्ययार्थः । यथाऽव्ययार्थो हि केवल-

प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फल-त्वात् । तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः । संख्याधिक्ये तु भवत्येव 'द्वयोक्तयो' रित्यादिभिरस्यै-कवाक्यत्वात् । वार्त्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं 'सम्बोधने च' इति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक् ।

जात्यादिरूप इति । जात्यादिना रूप्यतइति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्म-विशिष्ट इत्यर्थः । ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्ति-वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तत् व्याचष्टे—न लिङ्गेति । ईदृशस्तादृश

नियमसामर्थ्यादन्ययोगव्यवच्छेदेन कर्मत्वाद्याधिक्य इव सम्बोधनाधिक्येऽपि सा न स्यादिति "सम्बोधनेच" इति सूत्रे विध्यर्थकार्यमिति भावः । सजातीयापेक्षोऽत्र नियमः स्यादित्याशयेनाह—प्रातिपदिकार्थ एवेति । नच निरर्थका प्रसिद्धिः । चैवतुहीत्यादिपादपूरणार्थानामनर्थकनिपातानाञ्च सत्त्वात् । नचेष्टापत्तिः, धार्मि-कोऽसि वै त्वा सुखमप्राप्नोतीत्यादौ सपूर्वाया विभाषेत्येतत्प्राप्तेरेव फलत्वात् । तत्सत्त्वेतु ज्ञापकसत्त्वेतु, न दोष इति अनर्थकेभ्यः प्रथमाया अप्रातिरूपो दोषो नेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तनियमस्वीकारे पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा न स्यादत आह—सङ्ख्याधिक्य इति । एकवाक्यत्वादिति एकत्वा-दिविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेदित्येवन्नियमादिति भावः । अर्थनियममिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव न द्वितीयादीत्येवंरूपोऽर्थनिय-ममित्यर्थः । तदानींविभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्नस्त्वर्थान्तरसम्बन्धस्येति सम्बोधने लिङ्गाधिक्येच प्रथमा भविष्यति कर्मत्वाद्याधिक्ये तु कर्मादौ द्वितीयाद्येवेत्येवंरूपनिय-मार्थं "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रमिति द्वितीयाद्येव भवति । दिगिति दिगर्थस्तु यद्यपि प्रत्ययनियमः सूत्रकारसम्मतस्तथाप्यर्थनियमपक्षे क्वाचवमित्य-यमेव युक्त इति । मूले सन्नित्येव केवलमिति स न वर्तमानइत्याकारा या प्रतीतिस्तद्विषयो भवति ।

केवलपदार्थमाह—न जात्यादिरूप इति । अत्रैव पदादिपदन्तद्व्यर्थ-माह—न लिङ्गसङ्ख्याकारकेति । तत्र न जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादि-स्वरूप इत्यर्थोऽपि सम्भाव्येत । नचेष्टापत्तिः, सन्नित्येव केवलमित्यनेन विरोधात् ।

मस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न । उच्चैर्नीचै-
रित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतन्त्रविरुद्ध-
त्वात् । अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् ।
न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च । पदान्तरोपस्था-
पितस्य अस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न । तस्य अव्यावर्तक-
त्वात् । न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च । कृष्णः श्रीरित्यादाव-

इति । अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः । ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावेऽपि
अस्तिसामानाधिकरण्यं स्यादत आह—अस्त्यादीति । विरोधाच्चेति ।
सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वात्वादिति भावः ।
वाक्यशेषविरोधाच्चेति । तत्सत्त्वे लिङ्गादेरपि सम्भवेन तद्विरोध इति
भावः । अव्याप्तेरच्चेति । ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः ।

तादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानपायादत आह—जात्यादिनेति । तथाच
वर्तमानत्वमाधेयत्वन्धर्मिणि सत्ता तथा सद्भासते इत्येव विवक्षितम् धर्मीतु न
धर्मिणि स तथा भासते इति तद्व्युदास इति भावः । ननु जात्यादीत्यत्रादिनाऽ-
खण्डोपाधेरपि ग्रहणं स्यात्तथाच सर्वस्यैव जात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतया लक्ष्याप्र-
सिद्धिरित्याशयेनाह—ननृच्चैरादीनामिति । तद्व्याचष्टे इति सन्नित्येतत्पदं
व्याचष्ट इत्यर्थः । एवञ्च जात्यादिपदं लिङ्गादेरुपलक्षणम् । लिङ्गादिविशिष्टोऽर्थो
यो न भवतीत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । न जात्यादिरूप इत्यस्य न लिङ्गादिविशिष्ट
इत्येवार्थ इत्येतद् ध्वनयति मूले—अव्ययार्थो ह्येत्यादिना । अमुकलिङ्गा-
दिरित्यत्रादिना संख्यायाः परिग्रहः । अव्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः पुंलिङ्गो नपुंसकलिङ्गः
एकत्वादियुक्त इत्येवं वक्तुं न शक्यते । इत्यर्थ इति इति तात्पर्यार्थः, सन्नित्येव
केवलभासते इत्यस्य प्रातिपदिकजन्या या सन्नित्याकारिका प्रतीतिस्तद्विषय इति
अस्तिसामानाधिकरण्येन यो भासते इत्यर्थोवा तत्र नाद्य इत्याह—मूले उच्चैर्नी-
चैरित्यादीति । न द्वितीय इत्याह—अस्त्यादीति । दुर्लभत्वादिति यदि
अस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा कारकत्वं सम्पन्नमित्यसत्त्वार्थकत्वस्यैव हानिः स्यादिति
भावः । ननु नास्तिसामानाधिकरण्यमात्रेणासत्त्वार्थकत्वस्य हानिः स्वरादिषु स्वोऽस्ति
एकः पक्षेऽस्यादिदर्शनात्तेषामप्यस्तिसामानाधिकरण्यस्य सुलभत्वादत आह—न
लिङ्गसंख्येति । यद्यस्तिसामानाधिकरण्यन्तदा तदर्थस्य कारकत्वमिति न लिङ्गस्या-
द्यन्तविरोधः स्पष्ट इव । एवमकारेण स्वरादीनामस्तिसामानाधिकरण्यस्य वक्तुं

व्याप्तेश्च । न च लिङ्ग्रहणात्तत्सिद्धिः । मात्रशब्देनाधिकव्य-
वच्छेदात् ।

यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स
सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथा उच्चै-
र्नीचैरिति अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षम् स्वार्थमाह-
तुरिति तदपि न । प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूय भासते तथा च
तन्मात्रबोधोऽसम्भवी । यदि सोऽपीष्टस्तर्हि घटादिशब्देभ्योऽपि
स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वय एव स्यात् ।

अधिकव्यवच्छेदादिति । कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भाना-
दिति भावः ।

अलिङ्गेति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादि-
निरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याहतुरित्यन्वयः । असम्भवीति । प्रकारताया

शक्यत्वेऽपि चवाशब्दयोर्हृच्चैरादिशब्दानामधिकरणशक्तिप्रधानानामस्तिसामाना-
धिकरण्यन्तुरूपपादमित्यपि बोध्यम् । ननु तै. प्रतिपादिता येऽर्थास्ते यदा समुच्चय-
विकल्पाधिकरणादिपदै. प्रतिपादिता भवन्ति तदाऽस्तिसामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्य-
स्तिसामानाधिकरण्यार्थप्रतिपादकत्वं सर्वत्र सुलभमत आह—पदांतरोपेति । तस्य
पदांतरोपस्थितिमादायास्तिसामानाधिकरण्यस्य, अव्यावर्तकत्वादिति सर्वत्रैव
तस्य सत्त्वेन व्यावर्तकत्वाभावात् । तत्सत्त्वे पदान्तरोपस्थापितस्य तस्यास्तिसा-
मानाधिकरण्यसत्त्वे, लिङ्गादेरपीति गृहस्योच्चैः पताका ऽस्तीत्यस्यार्थस्य विवरणे
ऊर्ध्वदेशेऽस्तीत्यादौ ऊर्ध्वदेशनिष्ठाधिकरणतायाः प्रतिपादक उच्चैः शब्द इत्यादौ च
पदान्तरोपस्थितधिकरणतायां लिङ्गसङ्ख्ययोः सम्भवेनेत्यर्थः । ननु यदि प्रातिपदिकार्थ
इत्यस्याव्याख्यान्येवोदाहरणानि तदा कृष्ण इत्यादीनि कस्योदाहरणानि प्रातिपदिकार्थ
इत्यस्य लिङ्ग इत्यस्यवा तत्र नाद्यस्येत्याह मूले—कृष्ण इत्यादि । अव्याप्तिमुप-
पादयति—तत इति । योर्थः सन्नित्येव केवलरभासत इत्यस्य यतः सन्नित्याकारा
प्रतीतिर्भवति तस्य प्रातिपदिकार्थमेत्यत्र प्रातिपदिकपदेन ग्रहणादिति भावः ।
न द्वितीयस्येत्याह—मूले नच लिङ्गग्रहणादिति । कृष्णत्वादेरिति भवदुक्त-
व्याख्यानेन प्रातिपदिकार्थपदस्य सत्ताबोधकतया लिङ्ग इत्यस्य सत्तापेक्षया लिङ्ग-
मात्रं यत्राधिकम्भासत इत्येवं वचननिष्पत्तिर्भवदुक्तरीत्या स्यात् । तथा च कृष्ण-

यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्प्रवर्तते, तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति । तन्न । पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धान्तात् ।

विशेष्यतानिरूपितत्वात् । कारकादीत्यादिना लिङ्गम् ।

सिद्धान्तादिति । ओत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत् । इदमेव युक्तं विशिष्ट-

त्वादेरधिकस्य तज्जन्यबोधे भानेन तेष्वव्याप्तिरिति भावः ।

ननु प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्यत्र सत्तापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव बोधकन्नतु तज्जन्यसत्ताबोधकमिति न भवदुक्तो दोष इत्यर्थमनूय दूषयति—मूले—यदपि प्राचेति । जात्यादीति आदिनोपाधिपरिग्रहः तथाचोच्चैरादीनामूर्ध्वदेशनिष्ठाधारताद्व्याधारतात्वात्प्रकप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादकतया नाव्याप्तिरित्याशयः । इत्यन्वय इत्यनेन जात्यादीति निरपेक्षमितिच भिन्ने पदे इति ध्वनितम् । प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं यज्जन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः स्यात् तथाचासम्भव इत्याशयेन दूषयति—मूले—प्रवृत्तिनिमित्तं हीति तन्मात्रबोधासम्भवमुपपादयति प्रकारताया इति । नच प्रातिपदिकजन्यनिर्विकल्पके प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य भानं स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकजन्यज्ञानस्य स्मृतिरूपता शब्दबोधरूपा बोधयथाऽपि विशेष्यविशेषणोभयविषयकत्वस्यानपायादिति भावः ।

कैयटे स्फुटमिति तत्र भाष्यकृता ध्वनितकैयटेन प्रकटीकृतमित्यर्थः । तत्र भाष्ये अनदः अदः समभवत् अदोभवदित्यत्र प्रगृह्यत्ववारणाय वार्तिककृता 'ओत्-श्चिच्चप्रतिषेधः' इत्युक्तन्तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धमित्यनेन प्रत्याख्याने एवमप्यगौर्गौ । समभवद्गोभवदित्यत्र प्राप्नोतीति शङ्काया गौणमुख्यन्यायेन समाधाने कृते कथन्तर्हि वाहीके बृद्ध्यात्वे भवत इति परेण शङ्किते अर्थाश्रये एतदेवम्भवति शब्दाश्रयेच बृद्ध्यात्वे, इति समाहितम् । एतेन यत्रार्थविशेषपुरस्कारेण कार्यं विधीयते तत्र मुख्यार्थः प्रथमम्बुध्यारूढो भवति । गौणार्थप्रतीतिस्तु पदान्तरसम्बन्धवैलायामिति पदकार्यविषयकत्वमस्य न्यायस्येति ध्वनितम् । कैयटेनतु स्पष्टतयैवोक्तम् । अर्थाश्रय इत्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय इत्यर्थः । मूले सिद्धान्तादित्यनेन यत्र तस्य न्यायस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्र तेन न्यायेन कार्यनिष्पत्तिर्वाच्या । वस्तुतस्तु प्रकृते तत्प्रवृत्तियोग्यतैव नेति ध्वनितन्तदेतत्स्पष्टयति—इदमेवेति । इदमेव गौणमुख्यन्यायाविषयत्वमेव । युक्तत्वे हेतुमाह—विशिष्टेति अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्येति न्यायोऽर्थवद्ग्रहण-

अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

यदप्याहुः—द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति, परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेः परिमाणग्रहणमिति । तदपि न । गौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवको मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिष्वव्याप्यापत्तेः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेऽपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्यां नियतोपस्थितिक एवेति यदि । तर्हि ब्रीह्यादेर्भेदेऽपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति तुल्यम् ।

“संबोधने च” । मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्या-
रम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषण-

रूपोपादानाभावादस्या अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेऽपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

संबोधनपदमिति । अत्र पुञ्जराजः ‘आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यल(१)क्षणं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति

परिभाषामूलकः, सा परिभाषा यत्र विशिष्टरूपोपादानन्तत्रैव प्रवर्तते । तत्रैवार्थोपस्थितिसत्त्वेनोपस्थितस्यार्थस्य शब्दप्रति विशेषणत्वसम्भवात् । एतेनापदस्य प्रयोगानहंत्वेन पदस्यैव पदान्तरार्थसम्बन्धवेलायां गौणार्थत्वावगतिरिति द्रोणादिपदानां स्वार्थ एव साधुत्वान्वाख्यानकार्यम् । तदानीन्तु मूलभूता या अर्थवत्परिभाषा तद्विषयतैव नास्ति—उपात्तं विशिष्टार्थोपस्थापकं रूपं यत्र तत्रैव तस्याः प्रवृत्तेः । प्रकृतसूत्रेण न तादृशरूपोपादानमिति परिमाणग्रहणनर्थकमिति ध्वनितम् । वस्तुतस्तु परस्मैमतगौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य प्रातिपदिकसंस्कारवेलायाम् तस्याः प्रकृते प्रवृत्त्यभावकथनमित्याशयेनाह—द्रोणादिशब्दानामिति । गौणत्वाभावादिति सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वादिति शेषः ।

यदुक्तं संबोधनपदस्य क्रियाविशेषणत्वन्तत्र साधकमाह—अत्रेति । सवि-

१ इदञ्च स्मर्यसूत्रे भाष्ये उक्तम् । इदञ्च लौकिकम्, ‘साकारावयवम्भेदे वरानाकारा-
शब्दकम् । क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं व क्यमिष्यते ॥ ‘प्रथोदेकं वाक्यं साकारार्थं चेद्विभागे स्यात्’
श्रवायुक्तलक्षणस्याप्यात् । अतएव ‘वन्तिअवन्ति’ इत्यादेरप्येकवाक्यम्, सविशेषणाख्यातस्यैकत्वेन

वार्तिकोक्तस्याप्यत्रैवतार्थम् । ब्रजानि देवदत्त इत्यनेन 'देवदत्तसम्बन्धि सम्बोधनविषयो मत्कर्तृकं प्रासकालिकं गमनम्' इति बोधः । अत्रेदं बोध्यम्—संबोधनमभिमुखीभावः = प्रयोक्तृवचनार्थ-ग्रहणे सादृश्यमननम् । तद्व्यञ्जकं मुखपरावृत्त्यादि । तत्कालं प्रवृत्तिनिवृत्ति । तस्मात् सम्बोधन विभक्तिरनुवाच्यविषयैव, सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तस्यासम्भवात् । अतएव कुमारवस्थार्या राजन् भवयुध्यस्व इति न प्रयोगः । एवञ्चानुवाचस्य विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठतया तत्रैवोद्देश्यतयान्वयः । तदुक्तम्—'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्योद्धारार्थाक्रियासु विनियुज्यते । सम्बोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगमः । इति । प्राप्ताभिमुख्यः = मुखपरावृत्त्यादिनाऽभिमुखीभूतः, अर्थात् = प्रयोक्तृवचनार्थ-ज्ञानवान् । प्रयोक्तृज्ञाप्यक्रियासु विनियुज्यते = प्रेर्यते । एतेन सम्बोध्यस्य प्रवर्तनाविषयक्रियायामे-वान्वय इति वेधितम् । एवञ्च क्रियासु प्रवृत्तिनिवृत्तिफलकोऽभिमुखीभावः सम्बोधनमिति फलितम् । एवञ्च सम्बोधनं प्रकृत्यर्थं प्रतिविशेषणं तद्विमर्त्यन्तार्थश्च क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धम् । तथा च 'अभिमुखीभवदामोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षणम्' इति बोधः 'राम मां पाहि' इत्यनेन ।

असंज्ञिकृष्टेऽचेतने च सम्बोध्यत्वारोपेण गौणः प्रयोगः । एवञ्च ब्रजानीत्यादौ सम्बोध्यस्य ब्रजनक्रियायां विनियोगमात्रेण सम्बोध्यत्वानुपपत्तिं तद्विमर्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—वस्तुतो ब्रजानीति । प्रासकालिकलोडन्तब्रजनक्रियायामन्वये तु 'क्रियासु विनियुज्यते' इति हरिविरोधः स्यादिति भावः । सम्बोधनं न वाक्यार्थ इत्यस्य अभिमुखीभवनानुसृत्य सम्बोधनविमर्त्यन्तशब्द-प्रयोगरूपव्यापारस्येतन्नैरपेक्ष्येण प्रतीतेरुद्देश्यदिष्टेयभावरूपवाक्यार्थपरत्वं न सम्बोधनपदस्य किन्तु उक्तव्यापारपरत्वमेवेत्यर्थः । अतएव 'धिङ्मुखं' इत्यत्र गच्छेत्त्यस्याध्याहारे सम्बोधनपदार्थस्य गमनक्रियायामन्वयात्प्रथमा, अनध्यहारे तु द्वितीयेति सङ्गच्छते । तथा च 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यनेन 'अभिमुखीभवदेवदत्तोद्देश्यको मत्कर्तृकप्रासकालिकगमनकर्मकः प्रवर्तनाविषयो बोधः' इति बोधः । न च त्रानीहीत्यस्याध्याहारे एकतिङ्वाक्यमित्येकवाक्यत्वभावादिनिष्ठातिङ्गितः तस्यैकतिङ्गित्युल्लेखविशेष्यकार्यवत्त्वात्, वाक्यैकदेशान्वयेन ब्रजानीत्यस्यैव प्रवर्तनाविषयज्ञान-वृत्तितापत्त्वात्, श्रूयमाणैकतिङ्गन्तघटितमित्यर्थाच्च ।

अत्र प्राचीनमते 'बोधनाय सम्मुखीकरणं सम्बोधनम्' इति व्युत्पत्त्या सम्बोध्यनिष्ठाभि-मुखीभावरूपस्यापराङ्मुख्येच्छाकार्यो व्यापारः सम्बोधननिष्ठो विमर्त्यार्थः । तस्य च विषयता सम्बन्धेन सम्बोधनपदस्य यत्क्रियायां विशेषणम् इत्युक्तेः, श्रुतत्वाच्च श्रूयमाणब्रजनादिक्रियाया-मेवान्वयः । विमर्त्यार्थे च प्रकृत्यर्थस्य वृत्तिर्नान्वयः । तथा च 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यत्र निष्ठातः सिध्यति ।

अध्याहृतक्रियान्वये तु क्रियाविशिष्टप्रकारताप्रयोजकत्वं रूपैकवाक्यत्वभावात् स न स्यात् । वे० स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वं—स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वं विशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यता-मिच्छितत्वान्वतरसम्बन्धेन । उद्देश्यविधेयभावस्तु न सम्बोधनम्, सम्बोधनं न वाक्यार्थः इति हर्षयुक्तेरिति ।

नवीनास्तु संबोध्यनिष्ठोऽभिमुखीभाव एव सम्बोधनम्, 'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः', इति हर्षयुक्तेः । तस्याश्रयत्वं सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः, 'प्राप्ताभिमुख्योद्धारार्थात्' इति हरिवचनात् ।

मिति सिद्धान्तः । उक्तं च-

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ।

समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति भावः इति । वस्तुतस्तु एवं सति नद्या यत् कूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थके नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियायां विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्य तत्रानापत्तिः । तस्मात् सविशेषणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः । एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियन्ते तयाः परस्परान्वयनियम इत्यपास्तम् । वस्तुतो ब्रजानि

शेषणम् । साक्षात्परम्परयाच यद्यद्विशेषणन्तर्द्वोधकसहितम् । तेन गभीरायाब्रह्मा-
ग्मीनोऽस्तीत्यस्यैकवाक्यत्वम् । तत्र “सम्बोधनेच” इतिसूत्रविहितप्रथमान्तपद-
घटितसमुदायमध्ये, अस्य देवदत्तेत्यादिपदस्य, निघातो न स्यादिति भाट्ट-
मिकेन “भामन्त्रितस्यच” इत्यनेन समानवाक्यस्थस्यामन्त्रितस्य पदात्परस्यैव
निघातविधानादिति भावः । ब्रजानि देवदत्तेत्यस्मात्पुञ्जराजसम्मतो देवदत्तसम्ब-
न्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकङ्गमनमिति शब्दबोधः । तत्र साक्षात्क्रियाप्रति
विशेषणं तत्सहितस्यैकवाक्यत्वमिति कश्चित् । तन्न युक्तमित्याशयेनाह-घस्तु-
तस्त्विति । एतेन उक्तसमर्थसूत्रसम्मतनिघाताप्राप्तिरूपदोषेण, नियम इति
‘समानवाक्ये’ इति वार्तिकबोध्य इति शेषः । यत्तु सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य
विधेयभूतक्रियायामेवान्वयः, स एव निघातस्य प्रयोजको, वक्ष्यमाणहरिग्रन्थस्वार-
स्यात् । एवञ्च ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र प्रजनस्य विधेयत्वाभावेन कथमत्र निघात-

प्रकृत्यर्थस्य च स्त्रोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनायामन्वयः । न च ‘क्रिबासु विनियुज्यते’
इत्युक्त्वा, ‘सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम्’ इत्युक्त्वा च विरोधः; प्रवर्तनान्वय
द्वाराऽन्वये एव तत्तापय्यात् । नामार्थधात्वर्थयोः भेदेन साक्षादन्यस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव
‘तण्डुलं पचति’ इत्यर्थे ‘तण्डुलः पचति’ इत्यस्य न माधुत्वम् । ‘क्रिबासु विनियुज्यते’
इत्युक्तेः विधेय प्रवर्तनायाश्च विषयत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयस्तथा च ‘ब्रजानि देवदत्त’ इत्यत्र-
जानीहि’ इति शेषः । ‘राम मां पाहि’ इत्यनेन ‘कमिमुखीभवद्रामाणुहूदेदयकप्रवर्तना-
विषयो मत्कर्मकं तत्कर्तृकं रक्षणमिति बोधः । एकवाक्यत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणस्यातार्थ-
निष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपमित्याहुर्निश्चयश्च विस्तरः ।

एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो
मत्कर्मकरक्षणमर्थः ॥

इति प्रथमा ॥

देवदत्तत्त्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्य-
त्वेनान्वयान्न दोषः । प्राप्तकालेऽत्र लोट् इति दिक् ॥

इति प्रथमा ॥

सिद्धेः फलत्वेन कथनमिति केचित् । तन्मतेऽपि निघातसिद्धये आह—वस्तुतो
व्रजानीत्यादि । न दोष इति व्रजनस्याविधेयतया देवदत्तत्वेनेनान्वयाभावाभि-
घाताप्राप्तिरूपदोषो नेत्यर्थः । अवबोधनरूपा या क्रिया विधेयत्वेन विवक्षिता
तस्यामुभयोरन्वयेन समानवाक्यत्वस्य सत्वात् । नच जानीहीत्यस्य शेषत्वे तिङन्त-
द्वयघटितवाक्यस्यैकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितं यन्निघातोपयोग्यैकवाक्यत्वन्तदभावे
न दोषोऽस्त्येवेति वाच्यम् । जानीहीति शेष इत्यस्य, व्रजानि देवदत्त इति
समुदायस्य व्रजानि देवदत्त जानीहीत्यस्य योऽर्थस्तत्र वृत्तिर्वाक्यैकदेशन्यायेनेति
श्रूयमाणैकतिङ्घटितत्वेन निघातस्य प्राप्तिरित्याशयात् । अभिमुखीभवद्देवदत्तो-
द्देश्यकं मत्कर्तृकं प्राप्तकालाधिकरणकगमनकर्मकम्प्रेरणाविषयो ज्ञानमित्याकारको
ह्यस्माच्छाब्दबोधः प्राप्तकाल इति गमनयोग्यस्य कालस्य प्राप्तिविवक्षायामित्यर्थः ।
लोट् “ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च ” इत्यनेन लोट् । दिगिति दिगर्थस्तु यत्र
विधेयभूतक्रियावाचकपदन्नास्ति केवलसम्बोधनविभक्त्यन्तस्तस्यैवात्र प्रयोगस्तत्र
तादृशक्रियावाचकपदाध्याहारेण शाब्दबोधः । यथा मूर्खत्त्यादौ अत्र सम्यगाचरे-
तिपदाध्याहारे सति मूर्खोद्देश्यकं सम्यगाचरणम्प्रेरणाविषयइति बोधो भवति ।
सम्बोधनन्त्रभिमुखीकरणम्, तच्च प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणेआदरत्वसम्पादनम्, तत्फल-
प्रवृत्तिनिवृत्तीमुखपराकृत्यादिकन्तु तस्याभिव्यञ्जकम् । सादरत्वसम्पत्त्यनुकूलो
व्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोग एव । उद्देश्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धश्च
यदा ज्ञातो भवति, तदा तद्धर्मावच्छिन्नोद्देशेन क्रिया विधीयत इति सम्बोध-
तावच्छेदकरूपेण सिद्धत्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगे नियामकम् अतो
व्यवस्थयैव राजन्युध्यस्व राजा युध्यस्वेत्यनयोः प्रयोगाः । तदुक्तं हरिणा—

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ इति ॥

“कर्तुरीप्सिततमं कर्म” ॥ कर्तु(१)रिति “क्तस्य च वर्तमाने” इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन्नतात् “मतिबुद्धिपूजा-

आप्नोतेरित्यादि । अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवात्रेप्सितशब्दो न त्वभिप्रेतपरो रूढ इति सूचयति । आप्तुमिति । संबन्धुमित्यर्थः ।

सिद्धस्य-सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य अभिमुखीभावमात्रमित्यनेन फलनिर्देशः । मुखपरावृत्त्यादिना सम्बोध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यदा फलवत्त्वेना-
नुमितो भवति, तदा क्रिया विधीयते तदाह—प्राप्ताभिमुख्य इति । आभिमुख्यं,
सादरत्वम् प्राप्तमाभिमुख्यं येन स एवार्थः, अर्थपूर्णः, आत्मा, सम्बोध्यः, इष्ट-
मुखवत्समासः प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान् क्रियासु बोधनीयक्रियासु विनियुज्यते
प्रवर्त्यते । एवञ्च सम्बोधनमभिमुखीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार
इति फलितम् । यत्र सम्बोध्योऽसन्निकृष्टोऽचेतनोवा तत्र सन्निकृष्टव्यारोपेण
चेतनत्वारोपेण च गौणः सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दस्य प्रयोग इति । किञ्च
' तिष्ठसमानाधिकरणे प्रथमा ' इति वार्तिकस्वारस्यात्प्रथमापि क्रियाजनकरूप-
कारकारिका विभक्तिः । अत एव “ सहयुक्ते प्रधाने ” इतिसूत्रे ऽऽधानग्रहणस्या-
कर्तव्यत्वमप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । नचैवमुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र पितुरपि
तृतीयापत्तिः, “ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति ” इति प्रथमा भविष्यती-
त्यभिहितम्भाष्ये ‘ उपपदविभक्ते ’ रिति परिभाषातु वाचनिकीति दिक् ।

इति प्रथमाविवरणम् ।

अनेनेति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य सूचयतीत्यत्र व्याख्यानादित्यस्यतु
रूढिरित्यत्रान्वयः । रूढ इति नच ‘ अभीष्टमीप्सितं हृद्यन्दयितं वल्लभं प्रियम् ’

१ कर्तृशब्दोऽत्र प्रकृतधर्तृगत्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रः । कर्तृसंज्ञकपरस्तु
न, ‘ शत्रून्गमयत् ’ इत्यादौ शत्रुवृत्तिव्यपारजन्यकनाश्रयनया ग्रामादेः कर्तुंरिस्थने । कर्त्तृत्वा-
नापत्तेः । अतएव ‘ सार्थाद्दोषते ’ इत्यत्र अपादाच्चाहंयन्तोः ’ इत्यनेन अभीष्ट इति पर्यु-
दासात्तत्प्रेरमावेऽपि कर्मणि लकारः निध्यति । कर्तृष्वया आश्रयनाश्रयार्थः, ‘ अनन्यज्ञानोद्दि-
शब्दार्थः ’ इति न्यायेन व्यापाराश्रयरूपकर्तरि षष्ठीविधानेऽपि व्यापारस्य धातुलभ्यत्वात् ।
प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयस्य षष्ठ्यर्थश्रयेऽभेदेनान्वयः । नचाश्रयस्वस्यैव प्रकारताविरोध्यतावच्छेदक-
तया षटो षट इति वदवच्छेदकधर्मभेदाभावादभेदेन शाब्दबोधानापत्तिः नोलवदोषदः इति
वद्विधेयान्शेऽधिकवागादिशाब्दस्यने तन्निबन्धाभावात्, प्रकारतावच्छेदकताप्यर्थतयधिकरणधर्म-

येभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा न तु बुद्धिः । पुनर्बुद्धि-
ग्रहणात् । एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । कर्ता च

केनेति करणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । विक्षेपणीभूतेनेति । कर्त्तृपदार्थविशेष-
णीभूतेनेत्यर्थः । उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति

इति कोशे पाठाद्विरेवाभिप्रेतेति वाच्यम् । योगरूढेः स्वीकारात् । अत्र मानन्तु
“वारणार्थानामीप्सित” इतिसूत्रस्थभाष्यमेव तथाहि “किमुदाहरणम् माषेभ्यो

भेदस्य सत्त्वाच्च । एवमेव शब्दोऽपि शान्दबोधेभासते इति सिद्धान्ते शब्दभेदेनाप्यवच्छेदकभेदो बोध्यः ।

आवधारणं व्याख्यानादुपस्थितत्वाच्च कर्तृवृत्तिव्यापारविशिष्टफलत्वस्वरूपः सम्बन्धः ।
वै० स्वयोज्यत्व-स्ववाचकधर्तुवाच्यत्वाभ्याम् । सम्बन्धघटकफलत्वेन च फलतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नं ग्राह्यम् । सन्नर्थ इच्छा । तत्र विशिष्टफलत्वसम्बन्धस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्व-
स्वघटकफलनिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावद्ब्यापाराश्रयसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन न्वयः । वत्प्र-
त्ययार्थ उद्देश्यताव्यविषयताश्रयः । तदेकदेशोद्देश्यतायां निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । तमवर्थः
प्रकर्षः । तेन प्रयोज्यत्वलाभः । तथा च ‘प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रय वृत्तिव्यापारविशिष्ट-
फलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नफलश्रयत्वसम्बन्धविशिष्टेच्छानिरूपितोद्देश्यताश्रयः संकेतसम्बन्धे-
न कर्मपदवान्, इति सूत्रार्थः फलति । प्रथमं वै० स्वयोज्यत्व-स्ववाचकधातुवाच्यत्वाभ्याम् ।
द्वितीयमे० स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्व-स्वघटकफलप्रयोजक व्यापाराश्रयसमवेतत्वाभ्याम् ।

ननु क्तार्थवर्तमानत्वस्येच्छायामन्वयात् पाणिनिकर्तृकेष्वध्यातृस्वरणकालिकेच्छोद्देश्यस्यैव
कर्मत्वप्राप्त्या साम्प्रतं तण्डुलपचति इत्यादेरसिद्धिरिति चेन्न वर्तमानत्वस्यैवाविवक्षितत्वात् ।
ननु वर्तमानकालविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्योपविश्येयतावत्तत्त्वज्ञानयोगे पक्षीत्यर्थकेन
“क्तरस्य च वर्तमाने” इत्यनेन षष्ठ्यनापत्तिः, कर्मपदशक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेच्छाविशेषण-
तया वर्तमानत्वं न विवक्षितमित्यत्रैव “वर्तमानत्वं तु नेह विवक्षितम्” इत्यस्य तात्पर्यात् ।
तथा च कर्मपदशक्तिग्राहककर्तुरित्यस्यैव वाक्यजन्यबोधविषयतावच्छेदकतावर्तमानत्वस्य विवक्षा-
सत्त्वेन षष्ठी सिध्यतीति भावः । न च कर्मपदशक्यतानवच्छेदकत्वे तन्निष्ठशक्तिग्राहक वाक्यजन्य-
बोध्यविषयज्ञानापत्तिः, घटपदेषट्त्वावच्छिन्नविषयक बोधजनकतावत् इति वाक्यजन्य-
बोध्यविषयतावत्त्वेऽपि बोधार्थेषट्पदशक्यतानवच्छेदकत्वदर्शनात् । एवञ्च शक्तिग्राहकवाक्य-
जन्यबोध्यविषयताश्रयस्य शक्यत्वं भवत्येवेति नियमाभाव इति भावः । एवमेवोद्देश्यविधेयस्थलेऽपि
उद्देश्यदलप्रविष्टधर्ममात्रस्य विधेयेऽपि प्रतीतिद्वितिनियमाभावः । अतएव षट्पदगृह्यते
बोद्धव्य इत्यत्र षट्त्वस्य विधेयबोध्यविषयतावच्छेदकत्वं भवति, ‘पुष्पवन्तपदात् चन्द्रसूर्यौ
बोद्धव्यौ’ इत्यत्र द्वित्वस्य साहित्यस्य चोद्देश्यविशेषणतयोपस्थितिविषयत्वेऽपि विधेयबोध्य-
विषयतावच्छेदकत्वाभावः ।

धातूपत्तव्यापाराश्रयः । स च केनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायां
विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते । तदेतदाह—क्रिययेति ।

भावः । लभ्यते इति । एवं चेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफला(१)श्रय
उच्यते यथा तण्डुलं पचतीति । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन

गा वारयति भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः, ईप्सितशब्दस्या-
भिप्रेते रूढत्वाभिप्रायेण यस्य स्वामिनः पुरुषस्य माषास्तस्य त एव ईप्सिताः ।
पूर्वोक्तमेवार्थं द्रष्टयितुमाह—यस्यनु खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिताः
स्युः तस्यापि माषा एवेप्सिताः ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते तत्र वारण-
क्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशब्देन इत्येभ्योऽसौ
गा वारयतीति कैयटः । माषा एवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । माषा ईप्सिता
एवेत्यर्थः । अत एव भाट्ट्यकार आह—भातृदवेप्सिताः यवेभ्यो गा वारयति
पूर्वापेक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्याभिप्रायेण पुनराह—इह कृपादन्धं वारयतीति कूपे
ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति नहि तस्य कूप ईप्सितः कस्तद्वन्धः न प्राप्नोतीति
अन्धसम्बन्धे सति कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति प्रश्नः, कस्तद्वन्ध इति
तत्प्रत्यनुकम्पायाः संज्ञावात्तस्येप्सितत्वम्न्यते तस्यापि कूप एव ईप्सितः,
पश्यत्ययमन्धः कूपम्माप्रापदिति । तस्याप्राप्ति वारणक्रियया आप्तुमिष्ट इत्यर्थः ।
एतेन ईप्सितशब्दस्य क्रियाशब्दतया कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलाश्रयतया
कूपस्येप्सितत्वमस्येवेति प्रघट्टकेन ईप्सितशब्दो यौगिक इति सूचितम् ।
एकदेश्याह—इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति सिद्धा-
न्याह—कर्मसंज्ञा बाधिका भविष्यतीति ईप्सितमात्रे सावकाशा अपादानसंज्ञा
परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञया बाध्यत इति भावः । करणाकाङ्क्षा सन्प्रकृतेरा-
प्नोतेः करणाकाङ्क्षा मानाभावादिति यथा 'सोमेन यजेत' इत्यत्र भावनायीः
करणाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्फलांशस्य करणत्वेनान्वयो भवति तथा प्रकृतेऽपि ।
कारकाधिकारकर्तृग्रहणस्य सूत्रे सत्वाच्च । कर्तृकारकवृत्तिव्यापारस्यैव तथान्वय
इति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाभ इति भावः । ईप्सितपदेनेति ननु

१ आश्रयत्वञ्च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन । अन्यथा कालिकसम्बन्धेन मद्रवृत्तिव्यापारजन्य-
विक्रियेश्रयः पाषाणं भवत्वितिच्छ्रया पाषाणं पचतीत्यापत्तेः, कालिकसम्बन्धेन विक्रियेश्रयः
तण्डुलः कालश्चभवत्वितिच्छ्रया तण्डुलं पचति, कालपचतीत्यापापत्तेश्च । न च समवायसम्बन्धे-
नैव फलाश्रयस्य कर्मत्वम्, 'वटं नाशयति' इत्यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन वटं जानाति,

इच्छति, इत्यादौ ज्ञानेच्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे विषयतासम्बन्धेन, विषयतानिरूपकज्ञानेच्छार्थकत्वे स्वरूपसम्बन्धेन फलाश्रयस्य घटादेः कर्मत्वानापत्तेः । कालिकान्यसम्बन्धेनैव फलाश्रयस्य कर्मत्वे जनकत्वसम्बन्धेन व्यापारः फलाश्रयो भवतितीच्छया व्यापारं पचतीत्यापत्तेः । कालिकातिरिक्तवृत्तितानियामकसम्बन्धेन फलाश्रयस्वरस्य निवेशो जनकत्वस्य वृत्तिस्वानियामकतयोक्तस्थले दोषाभावेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटाश्रयोज्ञानम् इति प्रतीतेः विषयितासम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया विषयितासम्बन्धेन विक्रित्याश्रयो ज्ञानं भवतितीच्छया 'ज्ञानं पचति' इत्यापत्तेः ।

फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वे सति धातुजन्योपरिस्थतीयविषयताश्रयः । सर्वेषां धातूनां फलविशिष्टव्यपारे शक्तिः । वै० स्वानुकूलत्व-स्वाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । तथा च पचधातोर्विक्रितिविशिष्टव्यापारोऽर्थः । वै० स्वानुकूलत्व-स्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणनावद्वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । अत्र फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकीभूतः धातुजन्योपरिस्थतीयविषयताश्रयश्च समवाय एव । तेन सम्बन्धेन विक्रित्याश्रयश्च तण्डुलादिरेव न तु कालपापादिरिति न तस्य कर्मत्वम् ।

एवं नाशविशिष्टो व्यापारो नाशोर्थः । वै० स्वानुकूलत्व-स्वनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणनावद्वृत्तित्वाभ्याम् । अत्र प्रतियोगितासम्बन्धः फलतावच्छेदकः । जानाति, इच्छति, इत्यादौ ज्ञानविशिष्टः, इच्छाविशिष्टो व्यापारो धात्वर्थः । वै० स्वजनकत्व-स्वनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणनावद्वृत्तित्वाभ्याम् । इति विषयतासम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वम् । 'फलश्रयः कर्म' इत्यस्य फलतावच्छेदक-तादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन फलविशिष्टस्य कर्मत्वमिति स्तोत्रं पचतीत्यादौ स्तोकादेः कर्मत्वसिद्धिः । धातूनां फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिरिति भवेत्तु तत्तत्सम्बन्धेऽपि खण्डशः शक्तिरेवेत्यत्र विस्तरः ।

२ ननु तादात्म्यस्य फलतानवच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन फलस्य फलाश्रयत्वे कर्मत्वानुपपत्तिः । किञ्च व्यपदेशिवद्भावेन पञ्चकत्व-घटितत्वयोरेवानिदेश इति सिद्धान्तात् आश्रयत्वानिदेशोऽपि न स्यादिति चेन्न, तुल्यारम्यमृगमाष्ये "सर्वमुखस्थानमवर्णमेकं इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रचल्यते 'आस्ये येषां तुल्यो देश इति' । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति" इत्युक्त्या घटकत्वघटितत्वयोरेवाश्रयत्वस्याप्यतिदेशात्, विक्रितेरिव विक्रितित्वस्यापीच्छोद्देश्यताश्रयतया फलत्वेन तन्निष्ठेच्छीयोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायादेस्वरूपसम्बन्धस्य फलतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन विक्रितित्वाश्रयस्य कर्मत्वसिद्धेः, फलस्य साध्यसाधनभावेन व्यापारेऽन्वयात् धात्वर्थप्रयोज्यत्वे सति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रयस्वरूपफलत्वस्य साध्यत्वनिष्ठसार्गिकविषयतायां सत्वात् साध्यत्वरूपफलाश्रयतया कर्मत्वसिद्धेश्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पञ्चती-

सूत्रस्य कर्तृपदेनेति पूर्वोक्तरीत्या वक्तव्ये ईप्सितपदेनेति पूर्वविरुद्धमिति चेन्न । यथा 'वारणार्थानामीप्सित' इति सूत्रे कर्तृपदाभावेऽपि कर्मणि क्तप्रत्ययस्येप्सित इत्यत्र सत्त्वात्कर्मण कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वज्ञानमत्त्व एव तदुपपत्तिरित्यध्या- हारेण कर्तृत्वाभस्तथा प्रकृतसूत्रे-पीप्सितपदेनैव विवक्षितार्थस्य लाभे कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमिति ध्वननायेत्यमभिधानात् । ननु "वारण" इति सूत्रे वारणेत्यस्य विशेषत उपादानात्कर्तृभूतो यः प्रधानीभूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाश्रयस्यैव कामाद्यवानामेवेप्सितपदेन ग्रहणमिति तेषामेवापादानसंज्ञा नत्वाक्षिसकृत्कर्तृपदार्थ- सामान्यस्य । यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलस्य अन्यथात्तरदेशनिवृत्तसंयोगानुकूलव्या- पारवता गवादेर्यथा यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौ कर्तृत्वसत्त्वात्तन्निवृत्तव्यापारजन्यफ- लाश्रयवादीनामपादानत्वप्रसक्तिः, तथा वारणकर्तृत्वाक्षिसकृत्कर्तृपदार्थनया तद्वृत्ति- व्यापारजन्यफलाश्रयवादीनामप्यपादानत्वं स्यात् । भक्षणादिकानुकूलव्यापार- वत्त्वेन यथागवादीनां कर्तृत्व तथापराङ्मृयादिकलानुकूलव्यापारवत्त्वाद्धारयितुमपि परावर्तयतीत्यत्र कर्तृत्वदर्शनात् । तथा प्रकृतसूत्रे न धात्वर्थविशेषोपादानमिति माषेष्वाश्वबध्नार्तात्यादौ गलाधःसंयोगानुकूलव्यापारवतोऽश्वस्यापि आक्षिसकर्तृप- दार्थतया तन्निवृत्तव्यापारजन्यफलाश्रयमाषाणामपि कर्मत्वापरोक्षारणायानधीनस्व कर्तृत्वे कर्तृपदेन ग्रहणार्थं कर्तृपदमस्ति चेन्न प्रकृतसूत्रे प्रकर्षार्थकतमप उपादानात् । प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारवत एवाक्षिसकर्तृपदेन लाभसम्भ- वात् । एवञ्च माषेष्वाश्वबध्नार्तात्यत्र प्रकृतधातुर्बन्धधातुस्तःस्थो देशान्तरसञ्चार- विरोधिशङ्कादिसंयोगानुकूलव्यापारस्तदाश्रयचेन्नादेराक्षिसकर्तृपदार्थत्वमिति कर्तृ- व्यापारप्रयोज्यफलाश्रय इति अत्र प्रयोज्यत्वनिवेशस्य फलन्तु न साक्षात्प्रधानीभू- तव्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणं किन्तु तज्जन्यजन्यस्यापि ग्रहणमिति सूचनाय । तेन यत्र माषभक्षणेन पुष्टिर्जायतामितिच्छया माषक्षेत्र एवाश्वस्य बन्धनन्तत्रापि माषे- ष्वश्वबध्नार्ताति प्रयोग इष्यते । अत्र प्रकृतधातुर्बन्धधातुस्तदर्थव्यापारप्रयोज्य- फलङ्गलाध संयोगोऽपि तदाश्रयत्वान्माषाणामपि कर्मत्वापत्तिः, अत फलेऽपि प्रकृतधात्वर्थत्वनिवेशनीयमिति ध्वननमेव । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्य प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यैवेप्सिततमपदेन ग्रहणमिति तदाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा भवति नचोक्तरीत्या फले प्रकृतत्वनिवेशानस्य प्रयोज्यनिवेशे एव चेत्सार्थक्यं यदि, तदा प्रकृतधात्वर्थजन्यत्वमेव निवेद्यताम्, फले प्रकृतत्वं त्यज्यतामिति वाच्यम् । भाष्य- पठितदुहादिभिन्नानान्द्विकर्मत्वस्यानुपपत्तेः । व्यापारद्वयार्थकत्वेनैव तेषान्तत्वस्यो- पपादनीयत्वात् । अत एव दुहिपक्षोर्बहुलं सकर्मयोरिति "सृजियुज्योः बभूवुः"

क्षप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम् तेन कटं कृतवान् कटं
करिष्यतीत्यादि सिद्ध्यति ।

त्यादौ कर्मत्वासिद्धिः । वाक्यं भित्तेति । यंगविभागेनेत्यर्थः । संज्ञा

इत्यस्योपपत्तिरिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा तण्डुलरूपचतीति । अत्र प्रकृतो
धानुः पचिनि तदर्थः । पूर्वकालस्थितरूपादिनिवृत्तिपूर्वं रूपाद्यन्तरोत्पत्तिरूप-
फलानुकूलव्यापार इति प्रधानव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थनादशरूपाद्यन्तराश्रयत्वा-
त्तण्डुलानाङ्गता तण्डुलपदश्च तण्डुलावयवे लाक्षणिकम् । घटस्पचतीत्यादौ तु पिठ-
रपाकवादिमते घटपदद्वयपरमेव पीलुपाकवादिमते तु घटावयवे लाक्षणिकम् ।
भूतानि कालः पचतीत्यादौ वैरक्ष्यनिष्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचधात्वर्थ इति यथा-
यथमूहनीयम् । नन्वेव तण्डुलपदार्थे कर्मत्वसिद्धावपि स्तोकरूपचतीत्यादौ स्तोकादेर्न
तादृशफलाश्रयत्वमिति कथन्तेषाङ्गत्वमिति । नच स्तोकपदार्थे भेदेन फलवत्त्व-
सत्त्वात्स्यादेव कर्मत्वमिति वाच्यम् । फलनावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्म-
त्वात् । अन्यथा पूर्वस्यापि कालिकसम्बन्धेन विह्विरयाश्रयत्वात्पर्वतस्यचती-
त्याद्यापत्तेः फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकृते समवाय एवात आह—फलस्या-
पीति । स्वज्ञानस्य क्रियात्पत्तिप्रयोजकत्वात्फलस्य कारकत्वबोध्यम् । व्यपदे-
शिवद्भावेनेति अत्र मानन्तु 'भोज सहोभयमा वर्तते' इति प्रकृते 'तत्प्रत्यनु-
पूर्वमीषलोमकूल' मित्यनेन द्वितीयान्तर्भ्यः प्रत्ययविधानमेव अत एव प्रतीपं
वर्तते प्राप्तापि कर्ममिति व्याख्यानं सङ्गच्छते । अत एव फलस्यापि व्यपदेशिवद्भा-
वेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वस्य स्वीकारादेव, एतेन क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति
वचनमुक्तयुक्तिमूलकमेव नत्वपूर्वमिति बोध्यम् । एतच्च न सर्वदा किन्तु विवक्षा-
धीनमन्यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र ज्योतिष्टोमपदात्तृनीयानापत्तिः
स्यात् । मम तु धात्वर्थफलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वविवक्षा यदा तदा
कर्मत्वं यदा तु भावनाभ्यप्रति भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वाविवक्षा
तदा करणत्वस्य सत्त्वेन अभेदेन तदन्वयवर्थावचकात्तृतीया भवति । अत एव
भाष्यकृता क्रियाविशेषणानाङ्गत्वमिति वचनञ्च पठितम् । अपूर्ववचनसत्त्वे तु तेन
बाधस्य प्राप्तेस्तृतीयाया अनुपपत्तिः स्यात् । ननु वाक्यभेदेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि
संज्ञाद्वयसमावेशः कथमत आह—योगविभागेनेति । एतेन यदि योगविभागो
न स्यात्तदा द्वितीयवाक्ये कारकस्योद्देश्यत्वालाभः स्यान्नचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति
न्यायादिति ध्वनितम् । कारक इति सप्तमीतु प्रथमार्थ इत्याशयः । तदुक्तम् ।
कारकस्यस्य कारकसंज्ञाविधायकत्वमुक्तम्, एवमपि योगविभागेन संज्ञाद्वय-

कारकमिति । एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तद्यथा । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततः अपा-

विधीयते इति । तदुक्तं भाष्ये 'किमिदं कारक इति सञ्ज्ञानिर्देश' इति । वाक्यभेदं दर्शयति—अपाये इत्यादिना । नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारा-
त्पर्यायापत्तिः । न च क्रियाजनकानां सञ्ज्ञिनामाक्षेपेण तेषां योगवि-
भागानुवृत्तिभ्यां विनाऽपि कारकसञ्ज्ञाविधानेन पर्याये सिद्धे
योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सञ्ज्ञाविधानं समावेशार्थमिति
वाच्यम् । आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सञ्ज्ञापत्तौ नटश्रुतमित्यादौ

विधानेऽपि, प्रथमवाक्ये ध्रुवमित्यस्योपादानं संज्ञिनिर्देशार्थम् । पर्यायापत्तिरिति
कारकसंज्ञयेत्यादिः, परोक्तं संज्ञाद्वयसमावेशप्रकारान्दर्शयति—नचेत्यादिना ।
अर्थहि तेषाम्भावः व्यत्ययेन कारक इति सप्तमी प्रथमार्थ एव तथाच कारकमित्ये-
वैकं वाक्यम् तत्र संज्ञालाभस्त्वाक्षेपादिति । इयं च सञ्ज्ञान्वर्था-करोतीति
कारकम् । निर्वर्तयतीत्यर्थः । निर्वर्तनञ्च साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियाया एवेति
क्रियावाचकपदाक्षेपो भविष्यति द्रव्यगुणयोः पदान्तरसमभिव्याहारेणैवाधिक-
साध्यत्वस्य प्रतीतिर्मनसा भवति । क्रियायास्तु शब्दतः साध्यत्वस्य प्रतीतिरिति
शेषः । तथाच क्रियाजनकमित्यस्यचाक्षेपालाभ इति । योगविभागेनेति "ध्रुव-
मपाये" इति योगविभागेनेत्यर्थः । अनुवृत्त्या—कारकइत्यस्यानुवृत्त्या । आक्षेपे
महासंज्ञाबलादाक्षेपे । नटश्रुतमित्यादाविति । अत्र नटशब्दात्कारकवाचकादपि
सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पृष्टीङ्कृत्वा पृष्टीममासः । कर्तरि षष्ठीतु न, नटशब्दान्
“न लोक” इति निषेधान् । श्रुतशब्दो हि नटेन श्रावितमित्यर्थविवक्षया ऽन्तर्भा-
वितण्यर्थाच्छ्रुतातोः 'क्तिच्नौच संज्ञायाम्' इत्यनेन गतिरूपे कर्मणि विवक्षिते
कर्मकान्तां "निष्ठाच द्वयजनाम्" इत्यनेन निष्ठान्तस्य द्वयेच आकारभिन्न आदि-
रुदात्तइत्यर्थकेनाद्युदात्तः । स्वरग्यारणायेति । समामस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधक
“गनिकारक” इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्ते प्राप्ते-तस्मादित्वा “कार-
कादृत्तश्रुतयोरेवाशिषि” इत्यनेन आशिषि संज्ञायान्दत्तश्रुतयोरन्त उदात्त इत्यर्थ-
केनान्तोदात्तत्वप्राप्तं तद्वारणायेत्यर्थः । स्वरितपाठेति । कारकशब्दस्य स्वरितस्य
पाठ आश्रयणीय इत्यर्थः । नच कारकशब्दे “लिति” इति मूत्रेणाकारस्य स्थाने
उदात्ते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन रेफाकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्ये-

दानम् । उक्तं कारकमपादानमङ्गं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृ-

स्वरवारणाय 'कारकादत्त' इत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्रयणेऽधिकगौर-
वादित्यत आह—पुनः कारकेति । विभक्तेष्वपादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या

त्यनेन स्वरितत्वन्तस्य भवत्येवेति कथमेतदोपावसर इति वाच्यम् । "स्वरितेना-
धिकारः" इतिसूत्रघटकं स्वरितपदन्न समाहारः स्वरितसूत्रबोधपरम्, किन्तु
दोषविशेषपरम्, तादृशदोषविशिष्टरकारवर्तितस्य कारकशब्दस्य पाठः कार्य इत्या-
शयात् । आदिपदेन 'अधिकः कारोऽधिकारः' सच कारकाधिकारीयापादानादि-
संज्ञाप्रवृत्तिरूपो यत्रास्ति तस्य ग्रहणङ्कार्यमित्येवंरूपस्तस्यान्यत्राश्रितस्य परिग्रहः ।
कारकत्वेन नटशब्दार्थेऽस्त्येव, "आख्यातोपयोग" इतिसूत्रे उपयोगग्रहण प्रत्युदा-
हरणपरत्वेनास्योपन्यासस्येदंशस्थले करणात् । तत्रहि—उपयोगे किम् ? नटस्य
शृणोति" इत्युक्तम् ।

ननु कारकशब्दानुवृत्तिर्गृहस्य द्वारादागतः इत्यत्र गृहस्यापादानत्ववारणाय
चरितार्था । किञ्च पुनः कारकेतिमूलोत्तरेव पुनरनुवर्तमानस्यावृत्तिरित्यर्थः ।
प्रतीयते सचायुक्तः अवृत्तेर्व्यर्थत्वादत आह—विभक्तेष्वपादानेति । एतेन
तस्य मूलस्य विभक्तेषु पञ्चादुच्चारितसूत्रेऽप्येत्यर्थ इति सूचितम् । तदनुवादेनेति ।
पूर्वसूत्रवदस्यापि कारकसंज्ञानिष्ठविधेयताशालिशब्दबोधस्य जनकत्वेनेत्यर्थः ।
अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानं न्यादित्येवंवचनकल्पनयेति तात्पर्यम् । तत्र कारकसं-
ज्ञाया विहिताया एव पुनर्विधानेन तस्या अनुवादः सम्पद्यते "वनोरच" इतिसूत्रेण
ह्यप्रयोर्विधानेऽपि ङीबनुवादेनेति व्यवहारवत् । केचित्तु पूर्वसूत्रविहितसंज्ञाविशिष्ट-
स्योद्देश्यत्वकल्पनेन तदनुवादेनेत्युक्तमिति, तन्न । एकसंज्ञाधिकारबाधापत्त्या
पर्यायत्वापत्तेः । एवञ्च 'प्रकल्प्यापवादविषयम्' इति न्यायेनोद्देश्यतावच्छेदककार-
कसंज्ञावैशिष्ट्यमपवादतत्तत्संज्ञाविधानकाले प्रसिद्धमिति शङ्कायां अवकाशोऽपि
न । नचैवंसति योगविभागो न कार्यः, प्रथमार्थसप्तम्यन्तस्य 'कारक' इत्यस्योत्तर-
सूत्रेष्वनुवृत्तिङ्कृत्वा 'अपाये ध्रुवङ्कारकं सदपादानम्' इति व्याख्यानङ्कार्यमिति
समावेशो भविष्यतीति वाच्यम् । विधेयभेदे सति वाक्यभेदस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्ध-
त्वेन फलतो योगविभाग एव पर्यवसानम् । इतीह योगविभागस्य कथनमित्या-
शयात् । उत्तरसूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेश इति तु न युक्तम् ।
ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानमृच्छतीत्यादौ क्रियानन्वयिनाम्ब्राह्मणादीनाम् "अकथितञ्च"
इत्यनेन कर्मसंज्ञावारकत्वेन 'कारक' इति शब्दानुवृत्तेः सफलत्वात् । अत एव
सर्वथाऽपादानत्वादीनां यत्राप्रसक्तिस्तत्र कारकसंज्ञाया "आख्यातोपयोगे" इति

तिसामर्थ्यात् विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः । अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनो न भवति ब्राह्मणस्य

तदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः । समावेशफलं तु ग्रामेवास इत्यादावधिकरणत्वात्सममी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यम् । करोतीति । क्रियाञ्जनयतीत्यर्थः । तज्जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति । क्रियानन्वयिन इति । तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववत् इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य पुत्रमिति । अत्राकथितं चेत्यनेन पृच्छिकर्मपुत्रनिमि-

सूत्रे-उपयोगपदोपादानेन सत्वात् "अकथितञ्च" इत्यनेन कर्मत्वम्प्राप्तिं" इत्याशङ्क्य, दुष्सादिपरिगणनेन भाष्ये समाहितम् । उपयोगाभावादपादानत्वमपि न तादृशमुदाहरणन्तस्य शृणोतीति ।

यस्तु कैयटेन कारकसंज्ञायां विभक्तिसूत्रेण सत्यस्य प्रयोजनञ्जटश्चनमित्युक्तं, नटश्चनितश्चरणमित्यनयोरुपलक्षणम् । अत्र हि कारकसंज्ञाया असत्त्वे समासस्य न्यन्तोदात्तत्वं, सतिनु तस्मिन्गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्टत्वात् । उभयोरपि निस्स्वरलिस्स्वराभ्यामाद्युदात्तत्वात् । नटश्चनितमित्येव न युक्तङ्कारकसंज्ञायाः सत्त्वेऽसत्त्वे वा तत्र विशेषभ्यामत्वात् । तथाहि—तस्याः सत्त्वं गतिकारकोपपदादित्येतद्वाधक "थायादि" स्वरणान्तोदात्तत्वस्य सत्वात्, तस्या असत्त्वेन समासस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधकयोः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरथायादिस्वरयोरप्राप्तान्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्ते । कैयटेनतु श्रुतेति समुदायस्य सञ्ज्ञात्वमाशीविषयत्वञ्चाभ्युपेत्य "कारकाद्वत्तश्चनयोरैवाशिषि" इत्यन्तोदात्तत्वमपादानादिसञ्ज्ञाया विषये एव जायत इतिच स्वीकृत्योक्तम् । तच्च "सञ्ज्ञायामनाचित" इति सूत्रात्सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धतया तस्योदाहरणस्योपलक्षणत्वमेव युक्तमिति ध्येयम् ।

ग्रामे वास इति । "शयवास" इति सप्तम्या अलुक् । "कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च" इति अस्य समासस्येत्यन्तोदात्तत्वबाधक "तत्पुरुषे तुल्यार्थेति" पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधकस्य "गतिकारकोपपदात्कृत्" इति सूत्रविहितकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या, वासशब्दस्य घनत्वान्तेन मध्योदात्तत्वमिति, नार्थः, गतिकारकेत्येतद्वाधकस्य "थायेति" सूत्रस्य प्राप्तेः, किन्तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रकृतेर्निदानस्य कारकत्वस्य सत्त्वेन "थाया" इत्यनेनान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । तत्रापि कारकादित्यनुवृत्तेः । नच "भीत्रार्थानामभयहेतुरि" त्यादावुक्तरीत्या योगविभागासम्भवेन कथं सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इति वाच्यम् । तेषु कारकशब्दस्यावृत्त्याऽर्थाधिकाराद्वाच्य-

पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी ।

यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः । कर्गेति कर्तृकर्मादिव्यपदेशा-
निति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिमंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्यो-

क्तस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजनकत्वं तु न तस्य । पुत्रेणान्यथा-
सिद्धेः । अकथितं च' इत्येतत् प्रामापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा
तदप्रामो च प्रवर्त्तते । अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह—न त्विनि ।
करोतीति । स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये

भेदेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इत्याशयात् । क्रियामिति स्वभावतः साध्यत्वेन
प्रतीयमानाग्रधानीभूतव्यापारात्मकक्रियामित्यर्थः । एवञ्च कारकस्य प्रत्यामस्या
तत्रैवान्वय इत्याह—तज्जनकञ्चेति । ननु' क्रियान्वयिन इति मूलग्रन्थात्
क्रियान्वयित्वङ्कारकत्वमिति प्रतीयते इति मूलविरोध इत्यत आह—तदन्वयेति ।
यदि क्रियान्वयित्वङ्कारकत्वं स्यात्तदा कारकाणां क्रियान्वयित्वमिति वाक्यस्योद्देश्य-
तावच्छेदकविधेययोरेकत्वेन 'घटोघट' इति वाक्यस्येवावबोधकत्वापत्तिरिति क्रियाजन-
कत्वङ्कारकत्वमित्येवयुक्तमिति भावः । ब्राह्मणस्य पुत्रमित्यादिवाक्येऽतिप्रसङ्गमुप-
पादयति—अत्रेत्यादिना । निमित्तस्येति अनेन दुहादिपरिगणनलभ्यभ्योपयो-
गनिमित्तमित्यस्य सत्त्वंधनितम् । अन्यथासिद्धेरिति । अन्यथासिद्धस्य न
कारणत्वम् ।

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वम्भवेत्—

इत्यभियुक्तोक्तः । अत्रान्यथासिद्धिरन्यप्रतिपूर्वभावइति न पुत्रजनकत्वघटित-
धर्मेण पूर्ववर्तित्वस्याकल्पनात् । किन्तु जनकप्रतीतिं तुरीया अवश्यकृतेति
पञ्चमीवा ब्राह्मणस्य पुत्रग्रन्थानस्पृच्छतीत्यत्र प्रश्नपदार्थः, स्ववृत्तिजज्ञासाजाना-
नुकूलशब्दोच्चारणरूपव्यापारात्मिका क्रिया, तादृशेषणज्ञानाश्रयत्वात्कारकत्वमुत्रस्य,
पथस्तु जिज्ञासाविषयत्वात्पृच्छिकर्मत्वन्तदाश्रयेण स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वम्ब्राह्मण-
स्येति स्वसमवेतज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन कर्मयुक्तत्वम् । एतेन प्रश्नक्रियाजनकत्वेन
ब्राह्मणे कर्मत्वम्प्राप्नोतीति शङ्का निरस्ता । नन्वकथितं चेतिमुत्रे ऽकथितशब्दोपादानेन
यत्रापादानत्वादीनामप्रसक्तौ तदविवक्षायामत्र तस्य प्रवृत्तिरिति कथनस्य सूत्रस्य
प्राप्तिरत आह—अकथितञ्चेत्येतदिति । तदप्रामो अपादानत्वादीनामप्राप्तौ ।

पस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयन्ते । “कारकादत्तश्रु-
तयो” रित्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते । तेनैतदधिकारोक्तं
कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते । अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य

यावद् ब्रूयाद् क्रियायामिति तावत्कारके इति । क्रियायां विषय इत्यर्थः ।
विषयत्वं च जनकत्वेनेति वोध्यम् । क्रियान्वयिनामिति । क्रियान्वययो-
ग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः । गृह्यते इति । अत एव
नटश्रुतमित्यादौ न दोषः । क्रियान्वयीत्यर्थ इति । तदन्वययोग्यतावच्छेद-

अत एवाकथितशब्दस्यासङ्कीर्तितपरता वक्ष्यमाणा साधु सङ्गच्छते । सर्वथा
तद्विवक्षायामपि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ प्रमाणन्तु ‘नटस्य शृणोति’ इत्यादौ सर्वथा
तद्विवक्षाविषये ऽस्य सूत्रस्य प्राप्तिमाशङ्क्य, दुहादिपरिगणनेन समाधानपरम्भा-
प्यम् । अत एव — ब्राह्मणस्योक्तकारकत्वाभावादेव । अस्य — ब्राह्मणस्य, पुत्रस्यतु
जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारस्य पृच्छार्थतया तदुघटकज्ञानजनकत्वेन । एवञ्च
पुत्रपदार्थस्याश्रयतया ज्ञाने ऽन्वयः ।

स्वजनकत्वेन — क्रियाजनकत्वेन । एतात् — कर्त्रादिरूपान् । द्वितीयव्या-
ख्यायाम्भाष्यसम्मतिमाह — तदुक्तमिति । सप्तम्यन्तार्थान्वययाकाङ्क्षाशान्तये
आह — विषय इति अत्र विषयता न ज्ञानादिसम्बन्धरूपा क्रियायास्नादृशविषय-
त्वाप्रमिद्धेः, किन्तु जनकतारूपेव । क्रियायामिति । सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्,
तस्य जनकपदार्थैरुद्देशजनकतायामन्वयः । ध्रुवमित्यादिसूत्राणामपाये यद्ध्रुव-
ङ्क्रियाजनकमिति रीत्यार्थं कार्यः । पूर्वकल्पवदत्र पक्षे न वाक्यभेदादिकल्पनेति
लाघवम् अत्र पक्षे पूर्वोक्ताभिप्रायेण व्याचष्टे — क्रियान्वययोग्यतेत्यादि ।
अत एव — स्वरितत्वप्रतिज्ञया कर्त्रादिषट्कस्य ग्रहणादेव । नटश्रुतमित्यादा-
विति । गीतद्वारा नटस्य क्रियाजनकत्वेऽपि उक्तषट्कभिन्नत्वेनातिप्रसङ्गो नेति
भावः । क्रियान्वयीति । यथाश्रुतमूलन्दूषयति — तदन्वयेत्यादिना । तुल्य-
तापत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेयपारैक्येनाबोधकत्वापत्तेरित्यर्थः । अत
एव तस्य वाक्यस्यानर्थक्यपत्तेरेव । तज्जनकत्वञ्च — क्रियाजनकत्वञ्च । अत
एव “कारके” इतिमृत्रभाष्ये करोति । क्रियाञ्चिर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनङ्कृतम् ।
तत्क्रियोपयोगीति । धात्वर्थक्रियोपयोगित्वर्थः । तदुपयोगिक्रियानु स्वस्वाक-
न्तरक्रिया बोध्या । अत एव — क्रियाजनकत्वरूपस्य कारकत्वस्य ग्रहणादेव ।
क्रियान्वयः — क्रियायामेवान्वयः । तत्र प्रमाणम्परस्परं आङ्क्षारूपेण दर्शयति —

क्रियान्वयीत्यर्थः । आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात् । तच्च कारकं

कक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तं(१)कारकाणां भावना-

क्रियाजनकमित्यादिना । ननु सन्निहितेन सम्प्रदानेन 'मह्यन्देहि' इतिशब्दो-
च्चारणादिरूपव्यापारेण दातुः प्रवृत्तिर्जन्यत इति, तस्यास्तु तज्जनकत्वम् अस-

१ अयुक्तत्वं हेतुमाह - कारकाणामिति—अयम्भावः— उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्य-
ज्ञाने सत्येव किञ्चिद् विधीयते । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये उद्देश्यतावच्छेदकस्य ज्ञातत्वा-
त्तत्रापूर्वबोधस्वरूपविधेयत्वाम्भवः । यथा 'घटत्ववतां घटत्ववत्ता' इत्यत्र घटत्वस्यैवोद्देश्यता-
वच्छेदकतया तस्य विधेयत्वाम्भवेनान्वयबोधो न भवति तथा 'कारकाणां भावनान्वयः'
इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्ययं कवे क्रियान्वयस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तस्य विधेयत्वा-
सम्भवादन्वयबोधो न स्यादिति ।

अत्र मनोरमाकरादयः महासंज्ञावलादन्यत्वाश्रयणेन करोति = स्वसम्बन्धेन क्रियायां
विशेषरूपतां सम्पादयतीतिव्युत्पत्त्या क्रियान्वयिन एव कारकसंज्ञा कर्मादिसंज्ञाचैति क्रियान्वयित्व-
मेवोद्देश्यतावच्छेदकम्, "अथवा यावद् भूयात् क्रियायामिति तावत्कारकं इति । एवञ्च
वृत्त्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारके इति । इतरथाहि कारकं भवति भूयात् " इति भाष्याक्त्या
करोति कर्तृकर्मविध्यपदेशानिति व्युत्पत्त्या कारकपदस्य क्रियापरत्वपक्षे शास्त्रोपस्थितकत्वेन अन्व-
यीत्यध्याहरेण क्रियान्वयित्वस्यैव कर्मादि संज्ञाद्देश्यतावच्छेदकत्वप्रतीतिः । न चैवं कारकाणां
भावनान्वय इति वाक्येन बाधानुपपत्तिः, कारकपदस्य इद्वत्त्वपक्षे संकेतसम्बन्धेन कारकपदत्वस्य
कारकपदज्ञाप्य तत्तच्छक्तिस्वरस्य वा रूढ्यर्थतावच्छेदकतयाऽन्वयबोधे बाधकाभावात् । एवञ्च-
सन्निहितविप्रादिरूपसम्प्रदानस्यले क्रियाजनकत्वं कारकत्वमितिपक्षे विप्रादेः दानाव्यवहित-
प्राक्क्षणावच्छेदेन पूर्ववृत्तिर्भावेन क्रियाजनकत्वाभावात्सम्प्रदानत्वाप्राप्तावपूर्वद्वारायागस्येव स्व-
विषयकज्ञानद्वारा, ज्ञानगतजनकत्वस्य विप्रेभ्योपेक्षे, बौद्धविप्रस्य पूर्ववृत्तिस्त्वेन वा सम्प्रदानादि-
संज्ञोपपादनवक्तेशो न कर्तव्यः, क्रियान्वयित्वमात्रेणैव तदुपपत्तेः । न चाधिकतरस्य कारकस्यापि
कर्तृकर्मवृत्तिसम्बन्धेन साक्षादेव क्रियान्वये 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र सप्तम्यन्तार्थस्य शौण्ड-
पदार्थेऽन्वयंभावात्तन्मासानुपपत्तिः, शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षण्या आसत्क्रिया रूप
शौण्डपदार्थकदेशेऽन्वयेन तदुपपत्तेरिति ।

रत्नकाशस्तु भाष्ये " करोति क्रियां निर्वर्तयति " इति व्युत्पत्तिदर्शनात् क्रियाजनकत्वमेव
कारकत्वम् । अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वय इति क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वमप्यस्ति
'अक्षशौण्डः' इत्यादौ शौण्डपदार्थेऽन्वयवेन सामर्थ्यमवात् लक्षणां त्रिनैव म मामिद्विः ।
अन एवाक्षविषयकशौण्डत्ववान् इति स्वारसिकबोधोपपत्तिः । ननु अक्षशौण्डस्य धनमित्यादौ
कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाभावात् समामानुपपत्तिरिति चेन्न तत्र शौण्डपदस्यासक्तशौण्डे लक्षण्या
दोषभावात् । 'अक्षशौण्डः' इत्यत्र 'न विधो परः शब्दार्थः' इति न्यायरूपबाधसत्त्वेन
लक्षण्याया असम्भवेऽपि अत्र लक्षण्याया बाधकाभावादित्याहुरिति दिक् ।

कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम् ।

अनभिहिते ॥ ननु बन्धुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वाद्यथा

न्वय इति वाक्यस्य घटत्ववतां घटत्ववत्तेति तुल्यतापत्तेः । अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् । तज्जनकत्वं चैषां तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम् । अत एवैषां क्रियान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्याचित्यात् । अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा वि याजनकत्वमित्यलम् ।

तिष्ठादिभिरिति । तैरेव तस्याः शक्नेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य

ज्ञितित्यतु तत्कथमत आह—अविद्यमानस्येति । स्वज्ञानद्वारा दातृ-समवेतं यत्किमाहेतुभूतं कृतपूर्वकालिकमदीर्यामदन्तद्व्यन्तस्वत्ववद्भवत्वित्यादी-रख्यजनकज्ञानन्तद्द्वारा । एवमेव क्रियाविशेषणानां शोभनादीनामपि बोध्यम् । नच घटङ्कारात्त्यादौ घटादेः क्रियाजनकत्वन्नोपपद्यते, तेषां क्रियोत्तरकालिकत्वादिति वाच्यम् । तद्विषयकस्मृते क्रियापूर्वकालिकत्वेन विषयेऽपि तत्क्रियापूर्वकालिकत्व-व्यवहारात् । सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्वा । नचैवमपि सर्वेषाङ्कारकाणां स्वस्वक्रियाजनने स्वातन्त्र्यात्कर्मणः कर्तृसज्ञाऽपि प्राप्नोतीति वाच्यम् । “स्वतन्त्रः कर्ता” इतिसूत्रे “कारके” इत्यस्य सम्बन्धेन स्वातन्त्र्ये उत्तररूपात्मके लब्धे पुनः स्वतन्त्रपदोपादानं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यमपितद्व्यावृत्त्यर्थमित्याशयात् ।

अत्रेदं बोध्यम् यस्य यस्य ज्ञानं क्रियापूर्वकालिकत्वेनां सर्वेषाङ्कारकत्वमिति, बाह्यगस्य पुत्रसम्पत्तयान्मृच्छन्तीत्यत्र पुत्रज्ञानवत्कदाचिद्बाह्यज्ञानस्यापि क्रियापूर्व-कालिकत्वसम्भवादतिव्यासे । किन्तु क्रियान्वयित्वविवक्षापि प्रयोजिका । क्रियाश्च धात्वर्थप्रधानोभूतव्यापाररूपैव । कर्मणस्तत्क्रियाजनकत्वफलद्वारा । अधिकरणस्यतु कर्तृकर्मद्वारा । यदि साक्षाज्जनकत्वमात्रं विवक्षितं स्यात्तदा ग्रामङ्गच्छति, ग्रामे गच्छतीति, प्रयागद्वेविध्यमङ्गति स्यात् । फलस्य क्रियात्वस्वीकारस्तु प्राचामनु-रोधेन । धात्वर्थप्रधानव्यापारान्वयित्वञ्च न विशेषणतयैव, किन्तु कर्त्विहोप्यन-यापि । अत एव ‘पाचकस्य ग्धिनि’, इत्यादौ स्थितिक्रियाम्प्रति विशेषणत्वेऽपि पाचकस्य पुरुषस्य ग्राममित्यादौ कर्तृकारके ण्वुल्प्रत्ययोपपत्तिः । एवञ्च कारकाधि-कारपठितसंज्ञावत्त्वं यस्य तस्य प्रधानोभूतव्यापारान्वयित्वात्कारकपदेन ग्रहणम्, नतु यथाकथञ्चिद्विशान्वयिनामिति । यत् तदधिकारपठितापादानादिसंज्ञकत्वमेव

कल्पबादयो न, एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङ्गादिभिरुक्तार्थत्वा-
द्द्वितीया न भविष्यति, किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा
द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात् ।
न च वृक्ष इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति
कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ

उद्भूततच्छ्रुताववृत्तेः कर्मणि वृत्तमानात्प्रातिपदिकादियथेऽपि तद-
नापत्तिरिति भावः अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य
उद्भूततच्छ्रुतो वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम् ।
सावकाशेति । मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरेति भावः ।

कारकत्वम् । अन्यथा “सम्बोधनान्नङ्कृत्वोर्था कारकप्रथमोवतिः” इत्यत्र स-
म्बोधनान्तस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तिः । इत्स्वसुजर्थकप्रत्ययान्तानङ्कारकत्वापत्तिश्च ।
एवमप्रथमवत्यन्तेऽपि । नचेष्टापत्तिः, ‘द्विध्यानकर्तार’ इत्यर्थे ध्यायतेः क्विपि
‘द्विधियौ’ ‘द्विधिय’ इत्यादौ ब्राह्मणवद्धीरित्यादौच कारकपूर्वेत्वेन ‘एनेकाच’ इति
यणापत्तिरिति केचित् । तच्च । कारकशब्दस्य करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तेर्भा-
व्यकृतैव दर्शनात् । प्रथमान्तस्य कारकत्वमिष्टमेव । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन
सम्बोधनान्तस्य कृत्वोर्थानाङ्क्रियाभ्यामुक्तिगणनार्थत्वं ननु क्रियाजनकत्वम् ।
एवमेव वत्यन्तस्यापीति, न यणापत्तिरित्याशयेनाह—अलमिति ।

ननु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे प्रातिपदिकेन कर्मादावुक्तेऽपि यथा
द्वितीयादि भवति तथा क्रियते कट इत्यादावपि स्यात् । द्विर्बद्धं सुबद्धमभवतीति
न्यायेन द्वौ ब्राह्मणावित्यादौ समावेशस्य दृष्टत्वात् । विभक्तिसमभिव्याहाराभावे
कारकप्रतीत्यभावेन तत्तद्विभक्तीनान्तत्तदर्थद्योतकत्वम् । क्वचित्तु ‘सत्यपि सम्भवे’
इति न्यायेन द्योतकविषयेऽपि बाध्यबाधकभावः । यथा इनम्यासुडभ्यां सीयुः
शपश्च बाध इत्यत आह—तैरेवेति । तिङ्गादिभिरेवेत्यर्थः तस्याः शक्तेः—
कर्मादिशक्तेः । उक्तौ वाचकत्वेन द्योतकत्वेनोद्भूततया बोधने उद्भूतं कर्मणि
वृत्तमानात्प्रातिपदिकाद् द्वितीयेतिरीत्या कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्राणामर्थादिति
भावः । नन्वेवम् “अनभिहिते” इति सूत्रन्तर्हि, व्यर्थमेव स्यादत आह—अनभि-
हितसूत्रमपीति । अभिधानविषये—तिङ्गादिभिर्मन्त्र बोधन्तद्विषये । ननु
कटङ्करोतीत्यादावपि प्रातिपदिकार्थसङ्गावात्प्रथमा प्राप्नोतीति कथं सावकाशत्वमत
आह—मात्रग्रहणेनेति । सम्बोधनेचेत्यस्योपलक्षणमेतत् । अत एव—प्रतीय-

विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमाऽस्तु । एवं चानभिहितधिकारो वृथेति चेत् ।

मैवम् । संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इति हि वाक्यार्थः ।

प्रतीयमानामिति । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकन्यासः सङ्गच्छते । अनावश्यकत्वादिति । तदभिमानादित्यर्थः ।

सङ्ख्येति । द्व्येकयोः, कर्मणि, स्वांजसित्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वये कर्मणो निसम्भ्या द्व्येकयोरिति सूत्रोपात्तैकवाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि सा विभक्त्यर्थ इति पक्षः । न च गुणानां च परार्थत्वादिनि न्यायेन कर्मणि एकत्वे चामित्येवार्थ उचितः, सङ्ख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तार्थोऽसंगत इति

मानक्रियासत्त्वादेव । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायस्याभियुक्तानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

नन्वनावश्यकत्वकथनमसङ्गतमुक्तन्यायस्य जागरूकत्वाद् अह—तदभिमानेति । सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वमुपपादयति—द्व्येकयोरित्यादिना । न च संख्याया नित्यपरतन्त्रतया एकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवम्परतयैवार्थ उचित इति वाच्यम्, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विभक्तिविधानानुपयोगात्संख्याया विशेष्यत्वकल्पनया तत्र विधानं युक्तमित्याशयात् । यत्तु “द्व्येकयोः” इति पृथीति, तन्न । बहुविध्यत्वादिभिर्वैकल्यापत्तेः । सप्तम्यर्थस्तु वाचकत्वम् । इयं च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयपक्षे स्वीकार्या । परन्त्वेवमर्थकल्पनेन सूत्राणां स्वत एव लक्ष्यसंस्कारकत्वं, किन्तु तदनन्तरं कल्पितकर्मणि यदेकत्वमित्येवंरीत्या यद्वाक्यतद्द्वारेति गौरवमतः पदैकवाक्यतयैवादौ नित्यसाक्षाद्व्येकयोः सङ्ख्यासंख्येययोरन्वय इति दर्शयति—सङ्ख्येत्यादिना । पदैकवाक्यतया कर्मत्वादियाग्यार्थकप्रातिपदिकान्तदर्थमात्रगतैकत्वे प्रथमैकवचने सुभवति कर्मत्वशक्तिसमानाधिकरणेकत्वे द्वितीयैकवचनमिति स्वीकार्या । गुणानाञ्चेति न्यायसञ्चारस्तु यत्रानेकगुणोपस्थितिर्नित्यसाक्षाद्व्येकत्वाभावश्च तत्रैव । “अरुणयै रुहायिन्या पिङ्गाक्ष्या सोमरुक्मीणाति” इत्यादौ यथा । तत्र ह्यनेकगुणवाचकपदश्रवणेन परस्परनिरपेक्षाणान्तेषां प्रधानीभूतभाव-

तथा सति कृतः कट इत्यादौ च तेन-कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्या-
नुक्ततया अम् दुर्वारः । परत्वात्प्रथमेत्यपि न । कर्तव्यः कट
इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्यांगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । कारकं

वाच्यम् । सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशे विषये
गुणयोरपि परस्परान्वयाङ्गीकारात् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे ।
तदेकत्वस्येति । प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः । एवं चाप्रधानकर्मादिविशेष-
णार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति
भावः(१) । कर्तव्यः कट इति । न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तमपि
प्रथमां बाधित्वा परत्वात् प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभक्तिसूत्रेण
निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम् ।

नायामेवांख्यादिकरणिना सोमकर्मकक्षयकरणिना भावनेतिरीत्यान्वयः । नत्वारु-
प्यपिङ्गाक्षित्वैकहायिनीत्वविशिष्टैकद्रव्यकरणिना भावनेति बोधः । उक्तन्यायविरो-
धादिति नचैवमत्रेति भावः । स्पष्टञ्चेदमिति । उक्तरीत्या सङ्ख्याया विभक्त्यर्थ-
त्वप्रतिपादनं स्पष्टमित्यर्थः । अत्रैव — “अनभिहित” इतिमृत्र एव । पूर्वोक्ततर त्या
न्यायेन नात्र पक्षे निर्वाह इति दर्शयति — उक्तार्थानामितीति । विशेषणा-
र्थमिति । सूत्रजन्यशाब्दबोधविषयप्रधानार्थ उक्तेन न्यायेन वारणं युक्तमप्रधान-
कर्मादिरूपाथोक्तौ तु तुल्यार्थस्याप्रधानत्वादेव न्यायाप्रवृत्तिरित्याह — न्यायश्चेति ।
एवञ्जातिव्याप्तिवारणाय सूत्रमावश्यकम् । यदि तस्य न्यायस्याप्रधानार्थविषयत्व-
मपि स्यात्तदा एकन्दौ त्रीन् पश्येत्यत्रैकवचनादेरुत्पत्तिर्न स्यात्, प्रकृत्या सङ्ख्याया
उक्तत्वात् । दर्शनक्रियाकर्मगतमेकत्वन्तु प्रकृत्या नोक्तमिति भवत्येव । विभक्तिः
सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वञ्च “कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे” इत्यादिभाष्येण ध्वनित-
मेव । कैयटेन तत्प्रकटीकृतमत एवाह — कैयट इति ।

प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्रधानीभूतो यः प्रत्ययार्थः खङ्ग्यारूपस्तस्येत्यर्थः ।
एवञ्च — उक्तरीत्या तत्तत्सूत्राणामेकवाक्यत्वसत्त्वेच । अप्रधानेति सूत्रजन्यशाब्द-
बोधविषयेत्यादिः । मूले — परत्वात्प्रथमेति । अत्र परत्वादिति पदं विप्रतिषेध-
सूत्रेऽस्तीति तस्मरणेनोक्तम् । ततोपीति । प्रथमायाः परत्वेनेत्यर्थः । निषेधा-
पत्तिरिति । प्रथमाबाधकषष्ठ्या इत्यादिः । कर्तव्यः कटश्चैत्रेणेति शेषपूरणेनो-

१ सूत्रजन्यबोधे यत्किञ्चिन्निष्ठप्रकरतानिरूपितविशेष्यतया भासमानार्थस्य शब्दान्तरेणोक्तौ
तदर्थे शब्दान्तरं साधुत्वेन न बोध्यत इति भावः ।

अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयत्वसत्त्वात्कर्मण्येष षष्ठ्यो-
पपत्तौ 'कर्तृकर्मणो' रिति सूत्रस्थकर्तृग्रहणस्यो 'भयप्राप्ता' चिति
सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या 'आत्ममाने खञ्ज' इति 'सूत्रस्थभा-

भयत्र प्राप्त्युद्भावनमेतत् । ननु कर्मण उक्तत्वाच्च कर्मणि षष्ठीप्राप्तिरिति चेत् छणु,
अनभिहिताधिकाराभावे कर्तरि कर्मणि यदेकत्वन्तत्र छम्, इति गीत्या तस्यापि मन्त्र-
स्यार्थात् । सर्वत्रैवेति । नच सकर्मकधातुप्रकृतिककृत्यप्रयोगे भवेत्तु कर्त्रीत्या
यद्यप्युभयप्राप्तिस्तत्त्वन्तथाप्यकर्मकप्रकृतिककृत्यप्रयोगे चैत्रस्य शायिका मैत्रस्यासि-
केत्यादावुभयोः सत्त्वस्यैवाभावेन सर्वत्रैवेत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणगीत्या
देशकालादिकर्मसत्त्वस्य तत्रापि सम्भवात् । नच यत्र स्वायं व्यापारकरणकेश्ये
धातोर्न कृत्स्नस्यैवाकर्मकधातुः प्रयोगे नोभयप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'देश कालो
भावो गन्तव्योऽध्वाच' इति वार्तिकपर्यन्तं तथा कल्पनात् त्रैयर्थ्यापत्तेरिति ।
भवदुक्तीत्याऽवच्छेदकावच्छेदेनोभयप्राप्तिरसम्भवेन कर्तरि षष्ठीनिषेधस्य प्राप्त्या
कर्तृग्रहणस्याव्यावर्त्यकृतयोभयप्राप्ता कर्मणी निपुत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । भाष्य-
प्रामाण्येनेति । इत्यहि तत्र भ ८१म्- 'आत्ममान इति किमर्थम् ? परमाने मा भूत्,
कृतेऽपि तत्र प्राप्नोति, कुत एतत् ! आत्मन इति कर्तरि षष्ठी, मान इत्यकारो भावे,
स्वकर्मकमानवपरकर्मकमानोऽपि स्वकर्तृक एव भवति, नैव दोषः आत्मन इति
कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति । 'ननु च कर्तर्यपि तन्नैव विधीयते तत्र कुत एतत्
कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरि एवन्तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते' ।
अत्र कैयटः — आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनः परस्य व्यावृत्तिङ्गोति, तत्र यदि कर्तरि
षष्ठी स्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसम्बन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः " इति ।
अत्र भाष्ये आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि षष्ठी प्रतिपादिता, नतुभयप्राप्ताविति कर्तरि
निषेधेन । तस्माद्यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रोभयोः प्राप्तिरिति सामर्थ्यपर्यन्तकथनेन
कल्प्यते ।

स्यादेतत् । सङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति नोचितम्, कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रैषु कर्मणी-
त्यादिसंख्याः "श्रतानुमितयोः" इति न्यायेन अनद्वितीयादिभिरेव सम्बन्धस्य
युक्तत्वात् । एकत्वादिकन्तु शास्त्रान्तरेकवाक्यतया लभ्यते । किञ्च सङ्ख्यायाः सङ्ख्ये-
यपरतन्त्रतया विशेषणत्वस्यैव घटो स्ति पटो रीत्यादौ दृष्टत्वेनैकत्रविशिष्टे कर्म-
णीत्येवार्थ उचितः । किञ्च "स्वौजसमौट्" इतिसूत्रेण द्वितीयायाः कर्मणिसिद्धतया
द्वितीयेतिसूत्रं नियमागमिनि भाष्यामिद्वान्तः । अत एव ।

‘सुपाङ्कमादयोप्यर्थाः सङ्ख्याचैव तथा तिकाः ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥

विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मूत्रं प्रत्याख्यातमाकरो । हरिं भजतीति

व्यग्रामाख्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्रातेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्रातिरित्याशयात् । आकृष्टव्या ग्रामं शाखेत्यत्र 'कृत्याना' मिति विभक्तसूत्रस्थभाष्योदाहरणे आश्चर्यपदकतृपदे अध्याहृतयो-भयप्रातिर्निरूप्या । इत्यादाविति । आदिता भवतो लाभोऽश्वः क इत्येतत् । कारकमिति । संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे

इति भाष्ये उक्तम् । सच नियमो ऽर्थस्य वा, प्रत्ययस्यवेत्यन्यदेतत् । यत्तु देशकालादकर्मणः सर्वत्रैवाकर्मकधातुभ्योगे 'अकर्मकधातुयोगे देशः कालो भावो गन्तव्यो ऽध्वाच कर्मसंज्ञकः' इति वार्तिकासम्भव इति प्रागभिहितम् । तच्च । तादृशवार्तिकानुपलम्भात् । "भावकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् देशश्च" इति भाष्ये उक्तम् । तत्र हिंसा दोषादानेन यदा धातुर्थकरणव्यापने र्थे धातोर्धृ-शिस्तदा तेषाङ्कर्मत्वस्य प्रसङ्गत्वन्ध्वनिनाम् । यदातु जननादिरूपार्थमात्रस्य धात्वर्थविवक्षा तदा न तेषाङ्कर्मत्वम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रव्याख्यानावसरे 'समायां समायां विजायते' इति विग्रहप्रदर्शनम्भाष्ये संगच्छते । तादृशवार्तिकमत्वे तत्र द्वितीयायास्तत्र साधुत्वस्य बोधनेन तदङ्गिति स्पष्टम् । नच "केचित्कालादिभिरकर्मकाः" इति भाष्यस्य तद्वत्सङ्गतिरिति वाच्यम् । धातुमात्रस्य स्वार्थकरणकस्यापने वृत्त्या केचिदपि कालादकर्मसम्बन्धाभाववन्तो नेति तदर्थत् । एवञ्च कालादिकर्मणां प्रयोगत्वसामानाधिकरण्येन सत्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । एवञ्च खङ्ग्या विभक्त्यर्थ इति पक्षो न युक्त इति । अत एव वक्ष्यति कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यादि ।

ननु यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैव चेदुभयप्राप्तिस्तदा कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य यदुदाहरणं भाष्योक्तं 'ग्राममाकृष्टव्या शाखा' इति तस्य कथमुपपत्तिरत आह— आकृष्टयेति । आश्चर्यपदाध्याहारस्य प्रयाजनन्तु, यत्राश्चर्यप्रतिपाद्यन्तत्र कर्ता ऽसमर्थ आकृष्टक्रियायां दुर्गकर्त्ता च शाखा । परन्तु सा तादृशेन कर्त्रा आकृष्यत इत्यर्थस्य प्रतिपत्तिस्तदैव नत्प्रतिपत्तिरिति । इत्यम्भाष्यकारमतनोदाहरणं सयोग्यमुनित्रयमतेनाह—आदिनेति । 'अकर्तरिच कारके संज्ञायाम्' इति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात् 'लाभ' इत्यत्र "कर्मणि घञ्" भवन्निष्ठस्यापारतम्यलाभा-श्रयो जिज्ञासाविषयोऽश्वः । क इति । ततः शाब्दबोधः अत्रापददान-भिहिताधिकाराभावे षष्ठी स्यात्, संख्यायाः कर्मनिष्ठाया अनभिधानादतः सूत्र-मावश्यकमिति ।

यत्कर्मैत्यर्थः । वृत्ते शाखेतिवदेकत्वे इति सप्तमी आधेयस्याधारत्व-
विवक्षया । एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्यर्थः इति भावः । प्रत्याख्यात-

‘सुपाङ्गमर्मादयोप्यर्थाः संख्याचैव तथा तिङ्गमिति’

भाष्योक्तरीत्या कर्मादीनां विभक्तिवाच्यत्वे तथा वाक्यनिष्पत्तिस्तथाह—
सङ्ख्यायाः । इति । विभक्त्योत्पत्तिसङ्ख्यायाः इत्यर्थः । विशेषणतया भाना-
दिति न च घटपटादिशब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तशब्दजन्यशब्दबोधो यद्यपि सङ्ख्या-
प्रकारको जायते । तथापि सङ्ख्यायाचकेभ्यो यत्र विभक्तिस्तत्र सर्वत्र न विभक्त्य-
र्थसङ्ख्यायाः प्रकारत्वानुभव इति वाच्यम् । आदशतः “सङ्ख्यायाः सङ्ख्याये”
इति सिद्धान्तोत्पत्तेभ्यो विभक्तौ सङ्ख्यायाः प्रकारता स्पष्टैव । यत्रतु ब्राह्मणानां
विंशतिरिति सङ्ख्यानार्थकशब्दादेकचननन्त्रापि विभक्त्योत्पत्त्येकत्वप्रकृत्यर्थे तादृ-
शसमुदाये प्रकारनया भासत एवेत्याशयात् । ननु सङ्ख्यायार्थकशब्दाद्भावप्रत्यये
सति तज्जन्यशब्दबोधेन सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् । न च तस्माद्विभक्तावेकत्वं पश्ये-
त्यादौ विभक्त्यर्थैकत्वप्रकारतया भासत एवेति वाच्यम् । तत्रापि प्रत्ययार्थसङ्ख्याया
प्रकृत्यर्थसङ्ख्यातोऽनतिरेकात् । एवन्द्वयकयोरित्यत्रापि न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् ।
नचादशतः संख्याः संख्येय इति “संख्ययाव्यय” इति सूत्रस्थसिद्धान्तविरोध इति
वाच्यम् । तेषां संख्येयार्थकत्वमवहुषु प्रसिद्धं, संख्यार्थकत्वात् कचिदेवेत्याशयात् ।
एवञ्च सर्वत्रेत्यमङ्गनमिति चेन्न । सर्वत्रेत्यस्यानेकप्रयोगेऽप्यित्यर्थात् । नन्वेकत्वस्याधे-
यतया एकत्ववद्यत्कर्मैत्येव व्याख्यानमुचितमित्यत्र आह—वृत्ते शाखेतीति तत्र
यथा शाखाया वृक्षावयवत्वेन समवायिकारणतया शाखैव वृक्षाधारस्तथापि स्वनि-
ष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन सा । वृक्षनिष्ठेति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्व
वृक्षस्य विवक्षितमिति वृक्ष इति सप्तमी तथात्रापि भावः । एवमन्यत्रापि
बोध्यम् । एवं विवक्षया प्रसिद्धस्य लौकिकप्रयोगस्योपपत्तिः कार्या ननु सर्वत्र ।
तेन शुक्ले वर्णे घट इति न प्रयोगः । किन्तु घटस्य शुक्ल इति वा भवति । एवञ्च
अधिकरणसप्तमङ्गीकारे च प्रत्याख्यातमित्यत्र हेन्वाकाङ्क्षायामाह-न्यायेनैवेति ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनेत्यर्थः । न च द्योतत्वाचकयोर्धैतकयोः समुच्चयो
दृष्टः, द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीन इत्यादौ यथा, उक्तार्थानामिति तत्र न प्रवर्तते ।
द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायात् । तथा कृतः कटः क्रियते कट इत्यादावपि स्यादिति
अनभिहितइति सूत्रकृतेऽप्यमिति वाच्यम् । यद्यपि कचित्समुच्चयो दृष्ट इत्यत्रापि
तथा स्यादिति वक्तुमशक्यमन्यथोक्तार्थानामिति न्यायस्य निर्विपरत्वापत्तिरिति
लक्ष्यानुबोधेन प्रकृते तस्य न्यायस्याश्रयणं युक्तमित्याशयात् । अत एव ‘प्राप्तोदको
ग्राम’ इत्यादौ समाप्तेन कर्मादेरुक्तत्वात्सा सा विभक्तिर्न भवति । अत्रेदं बोध्यम्

मिति । न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे ऽप्यावश्यकता सूचिता । तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्तेऽपि स्यादस्तद्व्यकरणार्थमिदम् ।

कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव युक्तम् । यथैकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रकारतया भानस्यानुभवसिद्धतया तेषामन्योत्यत्वनन्तथा हरिश्भजतीत्यादिभ्यः कर्माभूतहरिकर्मकम्भजनमित्येवरोत्या शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । “सुपां कर्मादयोप्यर्था” इत्यादिभाष्ये ऽर्थपदन्योत्यतया तेषामबोधत्वेन निर्वाह्यम् । अत एव कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्राणान्नियमार्थत्ववर्णनं सङ्गच्छते । उक्तार्थानामिति न्यायसञ्चारस्तु “प्रातिपदिकार्थलिङ्ग” इति सूत्रव्याख्यानावसरे विभक्तेरुक्तार्थत्वादप्राप्तौ वचनमित्यनेन परममूले एव कृत इति । ननु मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भादित्यनेन सङ्ख्यातिरिक्तश्चतुष्कंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रारम्भस्यावश्यकता लभ्यते । तत्र देवदत्तो वामेनाङ्गा पश्यतीत्यादौ विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन यथा दक्षिणेन न पश्यतीति लभ्यते, तथा त्रापि कारकस्य विभक्त्यर्थतापक्षे सूत्रारम्भस्यानावश्यकता लभ्यत एवेति कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे इति विशेषाभिधानमनर्थकमत आह — अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थेनेत्यर्थः । पञ्चकेति । अयम्पक्षः “कुत्सित” इति सूत्रभाष्य एवोक्तः । तत्रहि स्वार्थमभिधाय शब्दो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य वचने लिङ्गसङ्ख्या विभक्तिश्च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रागान्नियमार्थत्ववर्णनमपि पञ्चकंप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे साधु सङ्गच्छते । सामान्यसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन विभक्तेर्विशेषाभिधायकताया लाभात् । अत एव यत्र न विभक्तेः श्रवणन्दधिराजेत्यादौ तत्रापि पञ्चकप्रतीतिः । लोपमजानतोऽपि बोधाल्लुप्तविभक्तिस्मरणेन सर्वेषामबोध इति तु न युक्तम् । अत एव “क्रीतात्करणपूर्वा” इति सूत्रभाष्ये गवा क्रीतेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य विभक्त्या व्यवधानाच्चेति समाहितम् । यदि करणस्य विभक्त्यर्थत्वं स्यात्तदा विभक्त्यन्तस्य करणार्थतया समाधानासङ्गतिः स्पष्टैव । अपिशब्दो मूलोक्तसङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षसमुच्चायकः । तत्रेति । पञ्चकपक्षेत्यर्थः उक्तेऽपि स्यादिति । समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । पूर्वोपात्तापिशब्दसमुच्चितार्थस्पष्टप्रतिपत्तये पुनराह—एवमिति । पञ्चकपक्षवदित्यर्थः । पञ्चकपक्षस्य मुख्यत्वसूचनायात्र सादृश्यप्रदर्शनम् । तत् अनभिहित इति सूत्रम् । एवञ्च मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तन्मात्रं विभक्त्यर्थ इत्यर्थः ।

भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन

एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः । संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षे ऽप्यावश्यकं तत् । एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्राना (१) वश्यकमिति सूचितम् प्रीतेरिति । तत्प्रीतिरेव

ननु तद्वत्कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थस्यापि कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यर्थो लभ्यते सच न युक्तः स्वाथ दित्रयस्य प्रातिपदिकार्थत्वपक्षेऽप्यनावश्यकत्वस्य लाभादत आह— एवञ्चेति । यत्रयत्र पक्षे इति । त्रिकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याकारके विभक्तिवाच्ये एव सङ्ख्यानन्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽचेत्यर्थः । अनावश्यकमिति । उक्तार्थानामिति न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । यद्यपि यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणमित्युक्तोक्त्यर्थे द्विरुक्त्यपदेन नानाव्यक्तीनामुपस्थितिस्तत्र तावन्निष्ठोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वत्वं विधेयसंसर्गो भासते । एतद्भासनार्थमेव वीप्सायान्द्विर्वचनम् । एवञ्चैकेन तत्पदेन तावद्व्यक्तिपरामर्शेन निरुक्तव्यापकत्वलाभान्न तत्पदे वीप्सा अत एव “अकथितश्च” इति सूत्रभाष्ये ।

कारकञ्चेद्विजानायाद्यां याम्न्येत सा भवेत् ॥

इत्यत्र वीप्साया विवक्षितत्वेऽपि तत्पदे द्विर्वचनन्न कृतम् । अत एव च यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति नैयायिकवृद्धप्रयोगसङ्गतिः । एवञ्च तत्र तत्रेत्यनुपपन्नम्,
तथापि

यं यन्देवं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ।

स स तस्याङ्गपातेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥

इति रामायणीयप्रयोगाः

यां याग्मिणः पश्यति कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव । इति ।

महाकविप्रयोगाच्च । तत्पदेऽपि द्विर्वचनप्रवृत्तिः स्पष्टप्रतिपत्तये भवतीति न दोषः । तत्प्रीतिरेवेति । हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एवकारेण तदनुकूलव्यापारनिरासः ननु क्रियाव्याप्यत्वेनेति मूलमसङ्गतम् क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः

१ विभक्त्यर्थकारकस्य कृदादिनोक्तत्वादुक्तार्थानामितिन्य येन तदर्थे विभक्त्यप्राप्तेः अनभिहित इति सूत्रमनर्थकम् । कारकस्य विभक्त्यर्थरत्नाभावे तु कारकतार्थानां कृदादिनोक्तयसम्भवादुक्तार्थानामिति न्यायविषयामात्रेण सूत्रं सार्थकमिति भावः ।

हरिः कर्म । तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येव-

च शुभफलजनिकेति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेति । क्रियासम्बन्धित्वेने-
त्यर्थः । तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम् । एवमेवेति । धात्वर्थ एव
विशेष्य इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु
व्यापारांश इति । अत एव 'सुप आत्मन' इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र
इत्यर्थं पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति । यदा क्रियाफलस्य
प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्य-
जिति कैयटश्च । यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाऽप्यत्रापि

कर्मण्यसम्बादत आह—क्रियासम्बन्धित्वेन इति तथाचात्र व्याप्तिसम्बन्ध
एव विवक्षितः । ननु क्रियाशब्दः कर्तृनिष्ठव्यापारबोधकस्तत्सम्बन्धित्वञ्च न
कर्मण इत्यत आह—तज्जन्येति । तत्त्वम् सम्बन्धित्वम् । एवमेवेति मौलप्र-
योगाद्व्यापारविशेष्यकः शाब्दबोधः कर्माख्यातेऽपीति प्रतीयते यद्यपि, तथाप्येवन्ता-
त्पर्येण न मूलकृता तथोक्तमित्याशयेनाह—धात्वर्थेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्या-
हाराव्यापारविशेष्यकफलप्रकारकः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहाराच्च व्यापारप्रकारकफल-
विशेष्यकः शाब्दबोधः । उभयथाऽपि धात्वर्थविशेष्यकत्वस्य न क्षतिरिति भावः ।
पक्षस्तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधः सर्वानुभवसिद्ध एव । अत एव
प्रत्ययानामप्रकृतार्थविशेष्यान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमिति नियमस्य न त्यागः । स्वाभि-
मतोऽर्थे साधकमप्याह—अत एवेति । भिन्नार्थत्वादिति अस्य वृत्तिबोधार्थबोधक-
वाक्यादित्यादिः समानविशेष्यबोधजनकत्वं हि समानार्थत्वनतच्चात्र नास्तीत्येवंवि-
ग्रहे न क्यच् । किन्तु पुत्रमिच्छतीति विग्रह एवेति तत्त्वम् । नच कर्माणि यत्र
कृतप्रत्ययस्तत्र फलस्यास्तु व्यापारविशेष्यता कर्माख्यातेतु तत्सत्त्वे मानाभाव इति
वाच्यम् । इष्टः पुत्र इत्यत्र यथोभयोः पदयोः सामानाधिकरण्यन्तथा इष्ट्यते कल्प-
सुत्रइत्यत्रापि सामानाधिकरण्यमिति । फलस्य विशेष्यत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् ।
अत एव भाष्यकृता "अथेह कस्मान्न भवति इष्टः पुत्र इष्यत पुत्र इति" इत्याशङ्क्य
भिन्नार्थत्वादित्येकमेव समाधानङ्कनम् । वाक्यमेवेति इष्टः पुत्र इत्यादि, ननु
क्यच् क्यजन्तस्याकर्मकतया ततः कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति भावः । तस्याकर्मक-
त्वन्तु धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेन बहिर्भूतकर्माकांक्षाया अभावाच्च यत्र कर्मणि
लकारस्तत्रैकाश्रयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिका इच्छेति बोधः । पुत्रमिच्छतीत्यस्मात्तु
एकाश्रयकपुत्रकर्मकेच्छानुकूलव्यापार इति बोध इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव ।
प्रतीकान्तर इति स्वशब्देनोक्तत्वादित्येतद्व्यङ्ग्यशब्दनेति प्रतीक इत्यर्थः ।

मेव । क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया

स एवार्थ उचितः । अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्त-
थैव युक्तमित्यत आह—क्रियाप्रधानमिति । इदं च रूपम्सूत्रे भाष्ये ।

अत्रापीति भिन्नार्थत्वोपपादके इह भवन्त इत्यादिप्रतीक इत्यर्थः । प्रतीकान्तरे
एतदर्थकथनम्प्रासङ्गिकमत्रतु तस्यावश्यकत्वमेवेत्याशयेनाह—अत्रैववेति । नच
हरिः सेव्यत इत्यस्माद्यदि फलविशेष्यकबोधस्तदा फलस्यैव प्राधान्येन कालान्वयोऽपि
तत्रैव स्यादिति वाच्यम् । व्यापारेणैव तस्य साक्षाद्भूत्वाद्विशेषणीयभूतेऽपि
तस्मिन्कालान्वयात् । अत एव 'क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिकेति'
हरिणोक्तम् । नचैवम्फलानुत्पत्तौ व्यापारस्य सत्वे पच्यत इति स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः । पचतीत्यादिभ्यो व्यापारविशेष्यकबोधस्येष्टतया प्रधानभूते तस्मिन्का-
लान्वय उचित एव । नच पच्यते तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्वीकारे
प्रधानीभूतधातुवार्थाश्रयत्वे तण्डुलस्य कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्तृप्रत्ययसम-
भिव्याहारे इत्यस्यापि तत्र निवेशात् । अत्र "लः कर्मणि" इत्यनेन कर्मणि
लकारविधानमेव मानम् । एतेन पच्यत इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्वीकारे
फले कालान्वयः स्यात् । एवङ्क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वचनविरोधश्च क्रियाप-
दस्य व्यापार एव प्रसिद्धः । किञ्च प्रधानीभूतधातुवार्थाश्रयस्य कर्तृत्वेन प्रधानफला-
श्रयतण्डुलादेरेव कर्तृत्वापत्तौ देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र देवदत्तपदात्ततीया-
नुपपत्तिः । किञ्च पाकानुकूलक्रियास्पदयेत्यर्थे पचति पश्येतिवत्पच्यते पश्येत्यपी-
ष्यते तच्च फलस्य प्राधान्ये न स्यात् । क्रियायाः फलविशेषणत्वात् । नाप्यस्मि-
न्मते "सुप आत्मन" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । पुत्रीयतीति शब्दजन्यशब्दबोध
एकाश्रयकव्यापारजन्यापुत्रकर्मिकेच्छेयाकारकस्तस्मिन् कर्तुः कर्मण इच्छाया विष-
यता इष्यते पुत्र इत्यस्मात्तु जातशब्दबोधेन कर्तुः विषयत्वमिति भिन्नार्थत्वं
स्पष्टमेवेति परास्तम् । उक्तरीत्या अनुपपत्तिपरिहाराय, विशेषणीभूतेऽपि व्यापारे
कालान्वयस्य स्वीकारात् । भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीत्यस्य
यास्क्रीयवचनस्य भावपदस्य धात्वर्थपरतया क्रियाप्रधानमिति वचने क्रियापदस्य
साध्यत्वेन प्रतीयमानार्थपरतया चोपपत्तेश्च तण्डुलादेः कर्तृत्वापत्तिस्तु न कर्मणि
लकारविधानानुपपत्तेरिति प्रागेवावेदितम् अस्मादेव ज्ञापकात्कर्तृप्रत्ययसमभिव्या-
हारे प्रधानीभूतधातुवार्थाश्रयस्यैव कर्तृत्वमिति स्वीकारात् । किञ्च कृत्तिः क्यजन्ता-
त्तदर्थमध्ये न कर्तुः प्रवेशो यथा तथा पुत्र अम् इष इति समुदायार्थेऽपि न तस्य

तिङ्र्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थप्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः ।

क्रियेति 'धात्वर्थोऽशङ्क्य' (१) स्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । तस्यार्थ इति । आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्त 'माख्यातमाख्यातेने' त्यादौ तथा प्रतीतेः । रूपम्सूत्रे कैयटोऽपि

प्रवेशः एवमिष्यते पुत्र इत्यर्थेऽपि न तस्य प्रवेश इति कर्तारङ्गुहीत्या भिन्नार्थ-त्वोपपादनमयुक्तमेव । विङ्क्षित्यनुकूलक्रियास्पदयेत्यर्थे पच्यते पश्येत्यस्य साधुत्वे मानाभावाच्च ।

यत्तुक्तप्राक् धात्वर्थ एव विशेष्य इति तद्वदकैवकारेण प्रथमान्तार्थस्याऽपि निरासे ध्वनितं प्रथमान्तार्थविशेष्यकशब्दबोधस्वीकारे दोषोऽप्यस्तीति प्रतिपादयितुं शङ्कते — नन्वित्यादिना । नव्यपदोपादानेन तच्चिरन्तनमतेऽस्मदभिमतरीत्यैव बोध इति ध्वनितम् । इदञ्चेति सिद्धान्तार्थसूचकवाक्यञ्चेत्यर्थः । रूपम्सूत्रे भाष्य इति तत्रहि पचतिरूपम्पचतोरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातन्द्वयप्रधानन्नाम यतः क्रियास्पृष्टस्तिङाचष्टे किञ्चैत्रः करोति पचतीतिद्रव्यस्पृष्टः कृताचष्टे कतरञ्चैत्रो यः पाचक इत्युक्तम् । अत्र कृत्यस्य कृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः कृत्पदञ्च तद्धितादेरप्युपलक्षणम् । "ह्रस्वो नपुंसकः" इति सूत्रभाष्येऽपि प्रातिपदिकग्रहणं तावन्न व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्य रमते काण्डे इत्यभिधाय रमते इति क्रियाप्रधानम् । काण्ड इति विभक्त्यर्थप्रधानन्न-चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्तीत्युक्तम् । ननु पूर्वोक्तभाष्यद्वयेऽपि क्रियापदस्यैव सत्त्वेन व्यापारविशेष्यकबोध एवायातीत्यत आह — अंशद्वयस्यापीति । क्रियायाः प्रधान्यन्तु प्रत्ययार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वम्, नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वञ्च आद्यं यथा पचति देवदत्त इत्यादौ, अन्त्यम्भूयते घटेनेत्यादौ, अत्रेदं बोध्यम् धातोः फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारस्य कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारेतु फलस्य प्राधान्यमिति सम्प्रदायः । परेतु फलवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेच पृथक्शक्तिः तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्विशेष्यकबोधनियामकः प्रामाणिकङ्गौरवन्न दोषायेत्याहुः । द्रष्टव्य इति । क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यव्यापारादनन्तरमित्यत्र "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत्क्रिया" मित्यत्रच हरिग्रन्थइत्यर्थः । अत्र क्रियात्वसाध्यत्वेन प्रतीयमानस्वरूपम् तेन हिरुगादिषु नातिव्याप्तिः । तेषु क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामा-

१ फलरूपांशस्य, व्यापाररूपांशस्य चेत्यर्थः । अत एव कर्मणि लकारे फलविशेष्यकबोधस्वीकारेऽपि क्रियाप्रधानमाख्यातमित्यनेन न विरोध इति भावः ।

अत एव पाचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् ।

आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमे ऽपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति । नामान्याख्यात(१)जानीति शाकटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजा-नीत्यर्थः । अत एव सर्वं नामधातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । नैकं वाक्यमिति । साधु इति शेषः । प्रथमा-

प्रविशेषणत्वेनोपपाद्यः (सिद्धान्तत्वेनाप्रतीयमानत्वेनवेति उक्तद्विविधक्रियायाङ्कार कान्वयः । यत् क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्ने कारकान्वय इति, तन्न । ओदनभुक्का ग्रामङ्गच्छतीत्यादौ एकाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयानापत्तेः । अन्येतु यद्यप्याख्यातमाख्यातेनेत्यत्राख्यातपदनिङन्तपरम् । तथाऽपि आख्यायते सर्वप्रधानीभूताः त्रैनेति व्युत्पत्त्या ऽऽख्यातपदेन धातुरेवोच्यते । अत एव “नामाख्यातोपसर्गनिपता” इति भाष्ये निरुक्तेच प्रकृतीनामेशोल्लेखः कृतः । अत एव नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तेरप्युपपत्तिः अत एव “उणादयो बहुल” मिति सूत्रे भाष्ये सर्वन्नामधातुजमाह—निरुक्ते व्याकरणे शकटस्यच तौकमिस्त्युक्तम् । एतेन वृत्तिराख्यातार्थः, भावना आख्यातार्थः इति नैयायिकाना-म्प्रवादो न श्रद्धेयः । “आख्यातमाख्यातेन” इत्यादौत्याख्यातपदन्धातुप्रकृतिकति-ङन्ते लाक्षणिकमिति । एवञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन कारकप्रकारकशब्दबुद्धिप्रति धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः कर्तृकर्मोभयसाधारण एव । नचोक्तकार्यकारणभावापकस्तण्डुल इत्यत्रापि न तण्डुलपदार्थस्य धात्वर्थविशेष-णत्वापत्तिरिति वाच्यम् । ‘सत्त्वप्रधानानि नामानि’ इति विशेषदत्तेन द्रव्यप्राधा-न्यस्योपपत्तेरित्युच्युः । वस्तुतस्तु धातुमात्रस्योक्तव्युत्पत्त्या आख्यातपदेन ग्रहणे आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र लक्षणाया आपत्तेः शिष्ये इत्यादि तिङन्तेऽतिव्यासेश्चाख्या-तपदनिङन्तपरमेवेत्याशयेन व्याचष्टे—आख्यातशब्देनेति । अत एव आख्यातप-दस्याख्यातावयवधातुलाक्षणिकत्वादेव, मूले अत एवेति । धात्वर्थविशेष-कबोधस्वीकारादेव । एकवाक्यत्वाभावमुपपादयति—पाककर्तृकेति । ननु नैकं वाक्यमित्युक्त्युपपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादन आह—साधु इति । शेषे इति लौकि-कवाक्यत्वलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः । लौकिकैकवाक्यत्वञ्च ।

सुसिङ्गन्तचयो वाक्यङ् क्रियावा कारकान्विता ॥

इत्यनेनामरसिंहेनोक्तम् । अत्र वाशब्दश्चेदर्थः । एवञ्च कारकान्वितक्रिया-

१ नन्वाख्यातपदेन तिङन्तस्य ग्रहणे नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तिविरोधः न हि नामानि तिङन्तजानीति चेन्न, शाकटायनोक्तावाख्यातपदस्य तिङन्तावयवधातौ लाक्षणिकत्वात् ।

पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः । एककर्तृका पचिक्रिया
गमिक्रिया च पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको

न्तविशेष्यके बोधे तु तत्त्वं दुर्वारमिति भावः । एवं च अस्य साधुत्वा-

बोधकत्वे सति सुसिङ्गन्तचयो वाक्यमिति फलितम् । सुसिङ्गन्तचय इत्यस्य सुब-
न्तचयतिङ्गन्तचयइति सुसिङ्गन्तचय इत्यर्थः । कारकपदार्थस्तु क्वचित्सुबन्तवाच्यः
क्वचित्सिङ्गन्तवाच्यश्च । आद्यं यथा देवदत्तेन शयितव्यमिति अत्रास्तीत्यस्याध्याहा-
रलभ्यत्वेऽपि तदननुपादानासुबन्तचयत्वमव्याहतम् । द्वितीयं यथा पचतिभवती-
त्यादि तृतीयन्तु चैत्रः पचतीत्यादि क्रियावा कारकान्वितेत्येतदुपादानन्तु 'दशदा-
डिमानि पडपूपा' इत्यादीनां समुदायस्यैकवाक्यत्वव्यवहारापत्तिवारणाय । एक-
तिङ् वाक्यमिति तु "समानवाक्ये निघातयुग्मदस्मदादेशाः" इत्येतद्विषयं । क्वचि-
त्सिङ्गन्तस्य ब्रूहिब्रूदीत्यस्य यत्र द्विवचनन्तत्र प्रश्नोत्तरत्वेऽनन्यस्यापि प्रश्नाख्यान-
योरित्यनेन यत्र प्लुतस्तद्विषयञ्च जैमिनिनानु अर्थक्यापादकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चे-
द्विभागे स्यादित्युक्तम् । विभागे पृथक्प्रयोगे यदि साकाङ्क्षं स्यात्तदा तादृशसा-
काङ्क्षपदसमुदायस्यार्थक्यादेकविशेष्यकविशिष्टार्थत्रिपयकप्रतीतिजनकत्वादेकवाक्य-
त्वव्यवहार इति तदर्थः । अत्र कारकान्वितक्रियाबोधकमुसिङ्गन्तचयस्य देवदत्तः
पचतीत्यस्यैकवाक्यत्वं सर्वमतसिद्धान्तञ्च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्वीकर्तृ-
मते नोपपद्यते, इति तेपान्तादशोद्घोषो नादतव्य इति बोध्यम् । यदि तेपाम्त-
सिद्धमेवैकवाक्यत्वं शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिसम्पादकं स्यात्तदा वाक्यादेरामन्त्रितस्येति
द्विवचनस्य देवदत्त शिश्ये स्वयैत्यादौ चरितार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा यत्र लकार-
स्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । यत् क्रियावेत्यनेनार्थनिष्ठैकवाक्यत्वसूचकं लक्षणान्तरङ्ग-
कृतमिति तत्र । 'वचो ऽशब्दसञ्ज्ञायाम्' इति कुर्वनिपेधेन तत्र वाच्यत्वव्यवहार-
स्यैव मुनिसम्मतत्वादत् एवोक्तं—साधु इति शेष इति । तस्य तत्त्वमिति
एकवाक्यत्वमित्यर्थः । चैत्र इत्यस्याध्याहारेण पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रो व्रजनानुकू-
लकृतिमानित्यन्वयबोधस्य सम्भवेनैकवाक्यत्वन्दुर्वारमिति भावः । नच प्रथमान्त-
पदाध्याहाराभावेनैकवाक्यत्वाभावस्योपपत्तिर्भवत्येवेति वाच्यम् । कर्तुराख्यातार्थत्वेन
तस्य विशेष्यत्वप्रत्ययार्थत्वेन स्यादिति पाककर्ता व्रजनकर्त्रभिन्न इति बोधस्यैक-
विशेष्यकस्य सम्भवात् । कृतिराख्यातार्थ इति तु न युक्तम् । आख्यातवाच्य-
सङ्ख्यायाः स्वान्वययोग्यस्य शब्दानुपस्थितत्वेनानन्वितत्वापत्तेः संख्यापि नाख्या-
तवाच्येति चेत्पचतीत्यादिजन्यबोधानन्तरङ्कर्ता एक अनेकोवेति संशयापत्तिः, पचति

बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । यास्को
ऽप्याह—‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि’ । पश्य मृगो

पक्षेऽथ । भावप्रधानमिति । भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्या-
तस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह—नामानीति ।
नामपदेन सुबन्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् । तच्चाव्ययातिरिक्तमित्य-
न्यत्र निरूपितम् । नमन्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवन्तीति नामा-
नीति तद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्ये दर्शिता । किं चैतन्नि (१) रुक्तोत्तरं
यत्राभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तम् । यत्राभे नामाख्याते

पचत इत्यादीनाम्पर्यायत्वापत्तिश्च स्यात् । क्रियाप्राधान्यबोधक “ह्रस्वोऽपुंसक”
इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिश्चेति दिक् । मूले नैयायिकोद्घोष इति
कर्तुर्वाच्यत्वे वाच्यत्वे चेति शेषः । अस्य साधुत्वापत्तेश्चेति । पचतिव्रजती-
त्यस्य साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः तद्भाष्यकार यास्कोक्तिभाष्यकारः । तच्च नामच
अतिरिक्तमिति । एवञ्च तेषां सत्त्वप्राधान्याभावेऽपि न क्षतिः । यदितु पचति-
व्रजति चेति चकारः प्रयुज्यते । तदा चशब्दार्थम्प्रत्युभयोर्विशेषणत्वेनैकवाक्यचन्दु-
र्दारमेव । एतेन भवन्मतेऽपि पचतिव्रजतात्यनयोरेकवाक्यत्वापत्तिर्दुर्वारैव । एक-
कर्तृका पचिक्रिया व्रजिक्रिया चेति बोधस्य सम्भवात् । भवन्मतादस्मन्मते एता-
वानेव विशेषः । भवन्मते एकप्रकारकोभयविशेष्यकोऽस्माकममते तूभयप्रकारकैक-
विशेष्यक इति मूलोक्तञ्चिन्त्यमिति परानुयायिप्रतिपादितमपास्तम् । चकारं विना
जायमानस्य बोधस्योभयविशेष्यकतया ऽर्थैक्याभावेन वाक्यभेदस्य सत्त्वात् । चका-
रस्य सत्वेतु समुच्चयस्यैकस्य विशेष्यतया ऽस्त्येवैकवाक्यत्वमिति प्रागेवाभिहितम् ।
नामपदस्य सुबन्तपरत्वे साधकमाह—नमन्याख्यातेति ।

ननु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे यथा द्रव्यस्य स्वार्थादिनिरूपितम्प्राधा-
न्यन्तथा क्रियात्वक्रियाकालकारकसङ्गुयेतिपञ्चकस्य धात्वर्थत्वमिति क्रियाप्रधान-
माख्यातं “सत्त्वप्रधानानि नामानि” इत्यस्यास्मन्मतेऽपि नासङ्गतिरत आह—
किञ्चेति । तन्निरुक्तोत्तरम् । भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति
निरुक्तोत्तरम् । अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने आख्याता-
र्थप्रधाने वाक्ये ह्याख्यातप्रधानान्तर्दर्थत्वाद्गुणभूतत्वात् तदर्थस्य भावनिष्पत्तावग-
मः ।

१ ‘ भावप्रधानमाख्यातं + सत्त्वप्रधानानि नामानि ’ इति निरुक्तोत्तरमित्यर्थः । निरुक्तं नाम
वैदिकशब्दकोपनिषद्व्याख्यारूपो वेदाङ्गभूतो यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषः ।

धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्प । प्रधानं

भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद् व्याख्या(१)तम् । अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्या(२)नान्तरं नादरणीयम् । किं च कर्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनं देवदत्तं पश्येति प्रयोगः शतृविधायकभाष्यकैयटयोरुपादितः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया बलवतीति तदाशयः तदनुसारेणाह—

त्वादेवन्तावद्वाक्ये आख्यातप्रधानमिति' यन्निरुक्तस्तस्य यो ऽर्थः शेषपूरणेन व्याख्यातस्तन्दर्शयति । यत्रोभे इति व्याख्यानान्तरम् । पूर्वोक्तं व्याख्यानम्, एवञ्चोत्तरनिरुक्तानुरोधेन पूर्वनिरुक्तस्यापि तथैवार्थः कल्पनीय इति स्वीयसिद्धान्त इति भावः । एवं सति प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थम्भूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यौत्सर्गिकस्य नियमस्य तिङन्ते त्यागः उक्तनिरुक्तवाक्यत्वात् । स्वत्कल्पितव्याख्यानेतु स्वीयभाष्यविरोधोऽप्यस्तीत्याह—किञ्च । कर्तृविशेष्यकेति औत्सर्गिकनियमानुरोधेन कर्तृविशेष्यकबोध इत्यर्थः । आपादित इति ओदनकर्मकविक्रियनुकूलभूतकालिकैकत्वसङ्ख्यावद्वयापाराश्रयाभिन्नदेवदत्तकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयकप्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिमांशचैत्र इति हि तस्माद्बोधः स्यात् एवञ्चात्र शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति इति ध्वनितम् । ननु कर्तुः प्रथमोपस्थितत्वात्तन्निमित्ता प्रथमा पूर्वम्भविष्यति ततो दर्शनक्रियायां सम्बन्धेऽपि जातसंस्कारस्य बाधनञ्च सम्भवतीति भाष्याद्यसङ्गतिरत आह—यद्यप्यन्तरङ्गेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वं 'हेतुमतिच' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाशयः उक्तभाष्याशयः, तदनुसारेण उक्तभाष्यानुसारेण, अत्राऽपि मृगशब्दाद् द्वितीयापादानमुक्तरीत्येवेत्याह—मृग-

१ “तद्यज्ञाभे भावप्रधाने भवतः” एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविनाशूतयोः स्वस्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यम्, एकस्य २-१-१प्राधान्यम् । अथ पुनर्यत्रैते उभे भवतः । कपुनरेते उभेनवतः ? वाक्ये । तत्र कस्य प्रधानमर्थः, कस्य गुणभूत इति । शृणु, भवप्रधाने भवतः, तस्य चिकर्षितत्वात् । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानम्, तदर्थत्वाद्गुणभूतं नाम' इति नामार्थनिरूपितं भावस्य प्राधान्यं स्पष्टमेव निरुक्ते व्याख्यतमित्यर्थः ।

२ यथा पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति मते द्रव्यस्य प्राधान्यं रत्नादीनां तद्विशेषणत्वम्, तथा क्रियात्वं-क्रिया-काल-कारक-संख्येति पञ्चकं धात्वर्थ इति पक्षे क्रियाया एव प्राधान्यं क्रियात्वादीनान्तु तद्विशेषणत्वमेवेत्यर्थकम् 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनम् । तथा च नामार्थस्य क्रियापेक्षयाप्राधान्येऽपि न निरुक्तविरोधो नैयायिकानाम् । इत्यर्थकन्याख्यानान्तरमित्यर्थः ।

दृशिक्रियैव । उक्तं च ।

पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनीद्वितीयैव स्यादिति भावः ।
उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः ।
पचिक्रिया भवतीत्यर्थः इति स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये । योऽश्वमेधेन

स्येति । धावनक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य कर्मत्वे विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकान्मृगस्य
दर्शनक्रियाविषयत्वात्कर्मत्वमस्येवेति भावः । धातूपस्थितक्रियायाः क्रियान्तरवि
शेषणत्वे हरिसम्भूतिरस्तीत्याह—हरिणेतीति ।

ननु राज्ञो दण्डधरं पुरुषं पदयेत्पादौ राजन्शब्दादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीया
प्राप्नोति राजसम्बन्धविशिष्टदण्डधराभिन्नस्य पुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोऽपि
तद्विषयत्वसम्भवादितिवेन्न । अभेदसम्बन्धेन विशेष्यान्वयि यद्विशेषणन्तद्वाच-
कादपि विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्त्युत्पत्तिस्वीकारात् । कट-
म्भीमण्डं कुर्वित्यादौ यथा, विशेष्यस्य तु कारकाधिकारीयत्संज्ञाविशिष्टस्य तद्वाचिका
विभक्तिर्भवत्येवेति भवन्मते मृगस्य विशेष्यतया कर्मत्वेन तद्वाचकात् द्वितीया
प्राप्नोतीति भावः ।

‘श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यन्तथाचोत्पत्तयः शुभाः ॥

इतिस्वार्पणं क्रियाया ईप्सितत्वे मानन्तु कर्मणा यमभिप्रेतीतिसूत्रमथङ्
क्रियाऽपि क्रियाया ईप्सिता भवति । कया क्रियाया सन्दर्शनादिक्रियाया इति भाष्य-
मेव मन्मते धावनस्य प्रधान्यात्तस्य कर्मत्वेऽपि तद्वाचकस्याप्रातिपदिकत्वेन ततो
द्वितीया । सुबन्ततिङन्तशब्दौ रामः पचतीत्यादिशब्दपरौ, तयोश्च न विशेषण-
विशेष्यभावः प्रसिद्ध इत्यत आह—तिङन्तेत्यादि । स्वोक्तार्थे प्रामाण्यप्रदर्शयि-
तुमाह—स्पष्टम्भूवदिसूत्रभाष्ये इति । तत्र क्रियावचनो धातुरिति न्यासे
“कथम्पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति प्रश्ने यदेतेपाङ्करोतिना सामानाधि-
करण्यम् किङ्करोति, पचति, किङ्करीष्यति, पश्यति, किमकार्षीत् अपाक्षीदित्युक्तम्”
“ततः शङ्किनम् अस्तिभवतिविद्यतीनान्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति यथाहि भवता
करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यन्दर्शितन्न तथा ऽस्त्यादीनान्निदर्श्यते नहि
भवति किङ्करोति अस्तीति” इत्यादुक्तं यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतल्लभ्रणं
क्रियेत्युक्तम् । कथम्पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादयः यदेतेषां भवतिना सामाना-
धिकरण्यम्, भवति पचति भवति पश्यति भवति अपाक्षीदिति कथितम् । ताद-
श्चान्यासे पचादीनान्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथाहि भवता क्रियावचने धातौ

सुबन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः ।

अयं तु विशेषः । तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति

यजते स ब्रह्महत्यां तरतीत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरण-
क्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

करोतिना सामानाधिकरण्यनिर्दिष्टतन्म तथा भाववचने धातौ निदर्शयते करोतिः
पचादोनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तन्ते । भवति पुनर्वर्तमान-
कालञ्चैकस्वञ्च तत्र कैयटः । भवति पुनरिति नहि भवति पक्ष्यति अभूदपाक्षीत्
भवतः पंचतः भवन्ति पचन्ति । ततो भाष्यकृनोक्तम् “कातर्हीयं वाचोयुक्तिः
भवति पचति भवति पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदिति प्रश्ने एवैषा वाचोयुक्तिः पचादयः
क्रियाः भवन्ति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रूयते वक्तुम् यत्रान्या
चान्याच क्रिया यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् भवेदपि भवेत् स्यादपि स्यादिति
अत्रैकैव क्रिया तस्याः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । अत्राप्यन्यत्वमस्ति
कुतः कालभेदासाधनभेदाच्च एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनम्, सर्वकालश्च प्रत्ययः
अत्रस्य बाह्यं साधनम्, वर्तमानकालश्च प्रत्ययः यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च
क्रियाः भवति क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीत्युक्तम् ।

ननु योऽश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यान्तरतीति वाक्यादश्वमेधयागकर्ता यः
स ब्रह्महत्यातरगरुर्चेति बोधो जायत इति । क्रियाविशेष्यरु एव शाब्दबोध इति
सिद्धान्तो व्यभिचरित इत्यत आह—योऽश्वमेधेनेति । इत्येव बोध इति
एवञ्च न सिद्धान्तभङ्गः इति भावः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्य
मनसा निश्चीयत एव । नन्वेवंपचतिभवतीत्यादिभ्योऽपि यत्कर्तृका पचिक्रिया
तत्कर्तृका भवनक्रियेति बोधः कस्मान्न भवतीति चेन्न तत्र तादृशशब्दबोधजनन-
गमकयत्तत्पदस्य सत्त्वात् गमकाभावात् । किञ्च पचतीत्यनेनैव पचिक्रियाकर्तृव-
र्तमानसत्त्वमवगतमिति भवतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । अत एव भविष्यति पक्ष्यति
अभूदपाक्षीदिति न भवति नैयायिकमते तु तस्यापत्तिरुक्तभाष्यविरोधश्चेति दिक्
अन्यत्र उद्योतादी ।

ननु पदार्थस्वरूपदजन्मप्रतीतिविशेष्यत्वन्तदभावश्च न प्रकारत्वाभावसाधकः
घटादिशब्दजन्मशब्दबोधे घटत्वादेः प्रकारत्वमस्ति पदजन्मप्रतीतिविशेष्यतातु

विशेषणत्वेऽपि शब्दाद्ध्या(१)हारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव, न तु प्रकारः।
अपदार्थत्वात् । अर्थाद्ध्या (२) हारवादे तु प्रकारत्वे ऽपीष्टापत्तिः ।

अपदार्थत्वादिति । तन्नये पदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासम्भवादिति भावः । प्रकारत्वे ऽपीति । अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः । शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं

तेषान्नास्तीत्यत आह—तन्नय इति । शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति नय इत्यर्थः । एवञ्चापदार्थत्वादित्यस्य पदजन्यप्रतीतिविषयत्वभावादित्येवार्थः । ननु तन्नयेऽपि धेहीत्यादिभ्यो द्वारमित्यादिशब्दाध्याहाराद्यथा शब्दबोधस्तथात्रापि तामित्यादिशब्दाध्याहारेण शब्दबोधो भवत्वित्यत आह—पदाध्याहारस्येति । अत्र धावति पश्य पचति भवतीत्यादी । असम्भवादिति । यद्यत्र तामित्यादिपदमध्याह्रियते तदा वाक्यभेदः स्यान्नवेकवाक्यतंति पदाध्याहारप्येकवाक्यताया असम्भवादिति भावः । सर्वपक्षे शब्दाध्याहारार्थाध्याहारोभयपक्षे संसर्गत्वम् । संसर्गत्वमेव समर्थमूत्रेत्यादि राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका 'काष्ठ श्रित' इत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति भाष्याक्षरस्वारस्येन सर्वत्र विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमेव स्वाक्रियत इति भावः । ननु विभक्तिजन्योपस्थितिविषयस्य पदार्थत्वात्प्रकारत्वमेव न्याय्यमत आह—शब्दोपस्थितस्यापीति । तथाच पदादनुपस्थितस्य प्रकारत्वन्त्येव नियमः इति भावः । मूलं फलस्यापीत्यमेव मतभेदेन व्यवस्थेति शब्दाध्याहारवादे फलस्य कर्मतासम्बन्धेन व्यापारविशेषणत्वंमर्थाध्याहारवादे कर्मत्वस्य प्रकारत्वमपि सम्भवति विष्णिन्यादिकर्मिका भावनेति शब्दबोधस्य सम्भवादिति भावः । नच फलस्य कर्मत्वानङ्गीकारेऽपि शोभनादिपदार्थस्य धात्वर्थफलसमानाधिकरणस्य

१ 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र धावनक्रियाया दर्शनक्रियायामन्वये कर्मत्ववाचक-शब्दमध्याहृत्यैव बोध इति शब्दाध्याहारवादस्तदाऽमादेरेव कर्मत्ववाचकतया 'धावतिपदस्या-प्रातिपदिकतयाऽमादेरध्याहारस्य कर्तुमशक्त्वेनाकाङ्क्षावाच्य संसर्गत्यैव मानमित्याह—' संसर्ग एवेति ।

२ यदा वाक्यस्य वाच्यैकदेशस्यापि वाक्यार्थे शक्तिरतिमतं तदा 'पश्य मृगो धावति' इत्यस्यैव मृगकर्तृकधावनकर्मत्वमर्थः 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इतिवत् । कर्मत्वस्यापि पदजन्योपस्थितिविषयत्वात्प्रकारतयाभानेऽपि न क्षतिः । यत्र वाक्यशक्त्या वाक्यार्थबोधस्तत्राऽर्थाध्याहार इति व्यवहारः ।

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्यमेव मतभेदेन व्यवस्था । अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च सङ्गच्छते । न च दृष्टान्ते विशेषव्यसमर्पकादार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः

पश्यां सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः । फलस्यापीति । अपिना पक्व इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः । तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् । इत्यमेव । कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थाः । व्यवस्थेति । सर्वसम्मततेति शेषः । तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः । वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् । अत एव ।

कारकत्वाभावात्तत औत्सर्गिकमेकवचनप्रथमायाः अस्तु नपुंसकत्वञ्चास्त्विति वाच्यम् । 'निपुणस्त्वम्पचसि' 'मृदु त्वा राजा द्रविणेन योजयति' इत्यत्र 'त्वामौ द्वितीयाया' इत्यस्यैव प्रवृत्तिर्भवति । प्रथमान्तत्वे तु सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यस्य भवन्मते प्रवृत्तिः स्यात् त्वां वेत्यपि स्यादिति शोभनादिपदाद् द्वितीयैव भवतापि स्वीकार्येत्याशयात् । सङ्ग्रह इति । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यानु भवसिद्धत्वेन फलनिरूपिता प्रकारता व्यापारे ऽस्ति तस्य तत्र प्रति कर्तृत्वमप्यस्तु भावनाकर्तृका विङ्कितिरित्यादिप्रकारेण शाब्दबोधोऽस्तु तत्कर्तृत्वविषये मानव्यवस्थातृक्करीत्यैव स्वीकार्येति भावः । स्यादेतत् शोभनम्पचतीत्यादौ कर्मणि फलेऽभेदेनान्वितशोभनार्थवाचकाद् द्वितीयावज्ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ करणफलान्वयिवाचकात्तृतीयावच्च शोभनेन पक्व इत्यादौ शोभनादिपदार्थस्य कर्तृव्यापारेऽभेदेनान्वितस्य कर्तृत्वमिति तद्वाचकात्तृतीयाया अपि साधुत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः कर्तृकर्मणोः कृतीतिमूत्रव्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे स्तोकम्पाक इत्यादौ स्तोकपदात्पृष्ठीवारणाय धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयि याकर्म तद्वाचकात्पृष्ठी भवति कर्तृसाहचर्यादित्युक्ततद्दिरोधापत्तेः । भवन्मते कर्तुरप्यभेदेनान्वयस्य दर्शनादिति चेत् सत्यम् । परेत्वित्यादिनोपदर्शिनं यन्मतम्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले धातोः पृथक्शक्तिः कर्तृकर्मवाचकप्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तदर्थोपस्थितौ तात्पर्यग्राहक इति, तद्वीत्या पक्व इत्यत्र व्यापारस्य विशेषणतया भासमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्राभेदेन शोभनाद्यन्वयासम्भवात् । नच शोभनम्पचतीत्यत्र फलावच्छिन्नव्यापारस्योपस्थितिरस्तीति तत्रापि फलस्य पदार्थैकदेश-

सुबिभक्तेः प्रयोगोऽस्ति वाच्यम् । धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिक-
त्वात् नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः । तथा हि—धावन्तं, मृगं पश्ये-
तिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् । न चाप्रथमासापानाधिकरण्ये
शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम् । एवमपि द्वितीयानु-
त्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र वाक्यभेद एव पश्येत्यत्र तमिति
कर्मोऽध्याहारात् । पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थे ऽनिष्ट-
मेवेति चेत् ।

फलस्य कर्मत्वादेव । तृतीयेति । तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति
भावः । दृष्टान्ते इति । शोभनं पचतीत्यादौ । तत्र नवनैयायिकवैया-
करणयोरुभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन
तस्य दृष्टान्तत्वाच्चिन्त्यात् । पश्य मृग इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य
नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम् । दार्ष्टान्तिके ।
पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ । विशेषणसमर्पकादिति । अन्व-
यबोधकाले इत्यादिः दुरुपपादत्वादिति । एवं च तथा प्रयोगविलय
एव स्यादिति भावः ।

तथा तत्र कथं शोभनादिपदार्थान्वय इति वाच्यम् । तत्र तत्प्रत्यनुपूर्वमित्युक्तज्ञा-
पकात्तथान्वयस्वीकारेऽपि प्रकृते पदार्थैकदेशव्यापारे तथान्वयस्वीकारे मानाभाव
इत्याशयात् । ननु पचति भवतीत्यादौ पृथक्पदाभ्यामुपस्थितयोस्तथान्वयोऽस्तु
नाम, पक्व इत्यादौ त्वेकेनैव पदेनोपस्थितयोस्तथान्वयस्यादृष्टतया ऽध्याहारस्यास-
म्भवदुक्तितयाचेत्यमेवेत्यनुपपन्नमित्यत आह—सर्वसम्मत इति । प्रकृतोऽपीति
पश्य मृगो धावतीत्यादावपि भाष्यसम्मतरीत्याह—वस्तुत इति । तत्रापि
पचतीत्यादिस्थलेऽपि, संसर्गतेवेति कर्मत्वस्येति शेषः । पदाध्याहारस्य सम्भवे
कदाचिद्विशेषणत्वसम्भावनास्यात्तस्यात्रासम्भव एवेत्याह—उपस्थितिपूर्वकमि-
ति । तत्र भावनायाम्, तस्य फलस्य वादिप्रतिवाद्युभयसम्मतस्य दृष्टान्तत्वमि-
त्याशयेन शोभनपचतीत्यादेर्दृष्टान्तत्वमित्याह—तत्र नव्येत्यादिना । धावतीत्वे-
तद्घटकधातुजन्योपस्थितिविषयक्रियायाः सर्वदा न विशेषणत्वमत आह—
अन्वयबोधकाल इति । एवञ्च द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वेच, तथा प्रयोग-
विलय एव पश्य मृगो धावतीति प्रयोगविलय एव । यत्तु वासरूपन्यायेन तिङ्

मैवम् । अदध्याहारे गौरवात् । तस्य च मुनिवचनविरोधेना-
प्रामाणिकत्वात् । त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अपि च
आपाक्षीदेवदत्तोऽवेहि इत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । एक-

गौरवादिति । एकवाक्यतयाऽन्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे
गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाद्येत्यत आह—
तस्य चेति । शत्रुसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिवचनेन विरोध
इति बाध्यम् । अकिञ्चित्करत्वादिति ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे
साधुत्वस्थच्छासत्त्वे इत्यादिः । नास्तीति । एवं च तत्र द्वितीया दुर्वा-
रेति भावः । न चेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं,

भविष्यति मृगपदादन्तरङ्गत्वात्प्रथमास्त्विति न प्रयोगविलय इति । तन्न लादेशेषु
वासरूपन्यायाभावस्य भाष्यकारमतसिद्धत्वात् । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलव-
त्त्वस्य “हेतुर्मात्रं” इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वाच्च । अध्याहारेणेति यत्तदोर्नित्यस-
म्बन्धेन य इत्यस्य तमित्यस्य बाध्याहारेणेत्यर्थः । वाक्यभेद इति यो धावति
मृगस्तम्भश्चेत्येवंरूपवाक्यभेद इत्यर्थः । प्रामाणिकमिति प्रामाणिकस्य पदस्य
मृगो धावतात्यादिवाक्यस्थोपपत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । शत्रुसूत्रस्थेनेति शत्रुविधा-
यकसूत्रस्थेनेत्यर्थः । तत्रहि लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिरिति
वार्तिकम् । अयम्भावः ‘लः कर्मणि’ इत्यनेन विधीयमानो लकारः क्रियाप्रधानी-
भूताभ्रति गुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धा-
न्तात् । एवञ्चेकविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कारकस्यान्यत्र तथान्वयाऽयोगादप्रथमा-
सामानाधिकरण्यन्नोपपद्यत इति । एवम्पूर्वपक्षे अभ्युपेत्यवादेन “अथ मतमेतत्
भवति योग इति चेत् अन्यत्रापि योगः स्यात् । क्वान्यत्र, लङि ‘अपचदोदनन्दे-
वदत्त’ इति अत्रापि लवाच्यसाधनस्य देवदत्तेन सामानाधिकरण्ये सति अपचदो-
दनन्देवदत्तम्भश्चेति प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । एवञ्चेदं सूत्रमनुपपन्नं स्यादिति
समाहितम् । अथवा आदेशे सामानाधिकरण्यमष्टत्वा अनुमानाद्भूतव्यग्रप्रकृतेरपि
सामानाधिकरण्यं भवतीति शत्राद्यादेशयोग्यो लकारः अप्रथमासमानाधिकरणः ।
अप्रथमासमानाधिकरणादेशस्थानित्वात् तादृशलकारो यद्यप्रथमासमानाधिकरणो
न स्यात्तदा अप्रथमासमानाधिकरणत्वेन शास्त्रानुवादविषयो न स्यादित्यनुकूल-
स्तर्कः । भूवादिसूत्रस्थेन का तर्हीत्यादिना कथितेन मुनिवचनेन यथाक्रमं
वार्तिकभाष्यकारवचनेन उभयसङ्ग्रहार्थमेवात्र मुनिपदोपादानम् । नव्यनैयायिका-

वाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम् । न च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जायत एवेति वाच्यम् । तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् । ईदृशेऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि

विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः, 'श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा' इतिवदिति वाच्यम् । नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः । श्रुत्वेत्यादि त्वार्यमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण । क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययाथापेक्षयैव बोध्यते ऽतो द्रव्यादिकं प्रति

नामपि शास्त्रार्थनिर्णायकतया तान्प्रति स्वदीयेति कथनमनुचितमित्याह—ऋषीणा-मिति । द्वितीया दुर्वारेति देवदत्तशब्दादिति शेषः । नैयायिकानुयायिनः शङ्कान्निरस्यति—नचेत्यादिना । विशिष्टस्येति पाकानुकूलभूतकालिकव्यापारविशिष्टस्य देवदत्तस्य धावनानुकूलवर्तमानव्यापारविशिष्टस्य मृगस्येत्यर्थः । एवञ्च यात्रावयवस्य कर्मत्वादिकमस्ति द्वितीयादि न दृश्यते तत्रायमेव प्रकारो बोध्यः । अत्र साधकदृष्टान्तमाह—श्रुत्वेत्यादिना । द्वितीयानापत्तेरिति । तस्माद्विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि वाक्यावयवस्य प्रातिपदिकस्य तत्तच्छक्तियोग्यतायां तत्तद्वोधिका विभक्तिर्भवत्येवेति कल्पनीयम् । अत एव कटम्भीषमम् उदारं शोभनमित्यत्र द्वितीयोपपादकभाष्यसङ्गतिः । तस्माद्विशेष्यवाचकाद्यत्र द्वितीयादि विभक्तिन्तत्र तत्समानाधिकरणविशेषणवाचकेभ्योऽपि सा भवति । राज्ञः पुरुषस्य इत्येत्यत्र तु राज्ञ इति व्यधिकरणमेव । श्रुत्वेत्यादेरुपपत्तिमाह—आर्यमिति । एवञ्चापत्वाद्वाक्यत्वेन द्वितीयास्थाने प्रथमा पूर्वसवर्णदीर्घाप्रवृत्तिरभ्यत एव बोध्या ।

पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः ॥

इत्यादावपीयमेव गतिः । सति सम्भवे नोचेदसाधुत्वमेव नच पश्य मृगो धावतीत्यादौ क्रियाया एव कर्मत्वे तण्डुलमपाक्षीदेवदत्तोऽवेहीत्यादौ तण्डुलादीनां कर्मणा यमाभंप्रति स सम्प्रदानमिति सूत्रेण सम्प्रदानसञ्ज्ञायाश्चतुर्थी स्यादिति वाच्यम् । एतादृशे स्थले स्वार्थे परिपूर्णस्यार्थान्तराकाङ्क्षेति न्यायेनान्तरङ्गत्वादेक-क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वादिकम्भवत्येव । अत एव घटन्न पश्यामि इत्यत्र पश्चान्न-जर्थान्वयः पुरोमवस्कन्देत्यादौ पुर्यादिपदोत्तरद्वितीयाङ्कत्वा तद्विशिष्टार्थस्यास्वा-स्थपदार्थान्वय इत्याशयादित्याशयेनाह—अलमिति । धावनादिक्रियायाः क्रिया-न्तरमिति विशेषणत्वेऽपि न यास्कवचनविरोध इत्याशयेनाह—क्रियाप्रधानमि-

न । साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात् । धातुसंबन्धाधिकारव्युत्पादिते 'पुरीमवस्कन्द' इत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न । लिङ्गमङ्गुल्ययोः कर्तृकर्मतरकारकस्य (१) चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः । कर्मत्वस्य प्रकारतया

धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । भाष्येति । भूवादिभूतस्थान् भाष्यम्, पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तम् । वार्तिकम्—शतृविधायकस्थम् । तस्य—क्रियाविशिष्टक्रियायोः धस्य । कर्मत्वस्वीकारे इति । क्रियान्तरनिरूपिततत्—स्वीकारे इत्यर्थः । कारकस्य । करणादिकारकशक्तेः । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ

त्यत्रेति । नैयायिकानुयायिनस्तु पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगादेर्दर्शनक्रियाप्रति कर्मतासम्बन्धेन विशेषणत्वम् । नच नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयधो ध्युत्पन्न इति व्युत्पत्तिविरोधः । विशिष्टस्य नामार्थत्वाभावात् । नच शुभ्रस्तण्डुलः पचतीत्यप्येवंसति स्यादिति वाच्यम् । प्रामाणिकप्रयोगस्थल एवेतादृशकल्पना ननु सर्वशक्ति स्वीकारात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकाराद्राक्षसो धावति न पश्येत्यादौ नानुपपत्तिरित्याहुः । तन्न । तादृशकल्पनायामपि भावप्रधानमाख्यातमित्यादिवाक्यस्य भाष्यादि-सम्मतार्थकस्य विरोधो दुर्वार एवेत्याशयेनाह—दिगिति । शतृविधायकस्थमिति तच्च प्रदर्शितमधस्तात् । ननु धातूपस्थितफलव्यापारयोरन्यतरस्यान्यतरप्रति कर्मत्वकरणत्वकर्तृत्वस्य स्वीकारादिदन्नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकमत आह—क्रियान्तरेति । तथाच तयोरन्यतरस्य परस्परप्रति तथात्वेऽपि क्रियान्तरनिरूपितन्तत्वम्प्रतिबन्धकं स्यादेवेति भावः । ननु कारकशब्दस्य शक्ति-

१ तथा चोक्तं हरिणाः—

क्रिया न युज्यते निःक्रियानाधारकाकैः ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥ इति ॥

ननु सर्वेषां कारकाणां क्रियावश्वनियमात् क्रियानाधरेत्यमङ्गनमित्तिचेन्न, क्रियापदेन धातुवाच्यफलव्यापारयोरेव ग्रहणेन तदाधारत्वस्य कर्तृकर्मणोरेव सत्त्वेन तद्विपरकारकाणां क्रियानाधारत्वाज्ज्ञेयैः । तथा च लिङ्गानन्वयित्वे सति कर्तृकर्मतरकारकानन्वयित्वमसत्त्वभूतत्वमिति फलितम् ।

अनभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः । अभिहिते त्विति । नन्वेवं पक्षमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया नस्यादिति चेत् । मैवम् । इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । उक्तं च हरिणा ।

हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचक-
(१)धात्वर्थप्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रति-
बन्धकः शोभनं पचति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । अन्यत्रेति ।
कर्मत्वस्य सर्वत्र (२) संसर्गतैवेति भाष्यसंमतपक्षे त्वा (३)द्यमेव
सारम् । अभिहिते त्विति । तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिप-
दिकस्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थे वर्तमानत्वाभावाद् द्वितीयादेः कर्मादि-

मत्परत्वे न पूर्वपक्षविरोधापत्तिरत आह—करणादीति । भिन्नपदोपात्तक्रिया-
न्तरनिरूपितेत्यादि । अत एव वक्ष्यति स्ववाचकेत्यादि । ननु क्रियान्तरम्प्रति
क्रियायाः करणत्वं हरिन्ममेदित्यत्र भुक्त्वा तृप्तो न पावेत्यत्रच नमनभोजनयोर्हृष्ट-
मेवेत्यत आह—हरिन्ममेदित्यादि । दर्शनादिति । एवञ्च पृथक्पदोपात्तक्रिया-
निरूपितकरणत्वाद्ययोगित्वमसत्त्वरूपत्वमिति फलितम् । सर्वत्र तद्वाचकविभक्तेः
सत्त्वे ऽसत्त्वे वा आद्यमेवेति इदञ्च सामान्यतो ऽभिहितम् । वस्तुतस्तु लिङ्गसङ्ख्या-
नन्वयित्वङ्करणादिशक्तिरूपेण भिन्नपदोपात्तक्रियायामनन्वयित्वं वाऽसत्त्वरूपत्व-
मिति लक्षणद्वयमेव बोध्यम् । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे उक्तार्थानामिति न्याये-
नाभिधानस्थले विभक्तेरप्राप्तावपि सङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रस्यावश्यकतोक्तै-
वेत्यत आह—तिङादिभिरिति । भाष्यकृत्परिगणनलब्धमिदम् । उद्भूते उद्भूत-
कर्मत्वादिशक्तिकेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थे ऽनभिहित इति सूत्रात्तात्पर्यप्राप्तकमिति
भावः । उद्भूतत्वञ्च तिङाद्यद्योत्यत्वम् । प्रथमातु प्रातिपदिकार्थस्याभिधानेऽपि
भवत्येव । अत एवाभिहितं प्रथमेति वार्तिकमभिहितं । ततः सो ऽर्थो ऽन्तर्भूतः

१ स्वस्य = विहितस्य विरूपफलदेवाचका यो धातुस्तदर्थं प्रति तदर्थव्यापारादिकं प्रतीत्यर्थः ।
तथा च ' भिन्नपदोपात्तक्रियानिरूपितकरणत्वाद्ययोगित्वमेवाऽऽसत्त्वम् ' इति भवः ।

२ कर्मत्वादित्वाचकविभक्तेः सत्त्वेऽसत्त्वे चेत्यर्थः ।

३ ननु सर्वत्र कर्मत्वादेः संसर्गतया भानस्वीकारे इय्यादिपदार्थस्याप्यसत्त्वापत्तिरत आह—
आद्यमेवेति—लिङ्गसंख्यानन्वयित्वमेवेत्यर्थः । एतेन लक्षणद्वयं सूचितम् । लक्षणैक्ये तु विशेष्य
विशेषणभावस्य निनिगमनाविरहेण व्यत्यासे गौरवं स्यादिति भावः ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
 . शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्धयते ॥
 प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

शब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति भावः । न स्यादिति । पञ्चधात्तत्तरनिष्ठया ऽभिधानादिति भावः । गुणाश्रया—गुणनिरूपिता । प्रधानम्—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् । अनुरोधमेव विशदयति । प्रधानविषयेति । गुणेऽनुक्ताऽपि तद्वद्वक्तवत् प्रतीयते । तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिताउक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशत इति । अत एव प्राप्तादे आस्ते इत्यादौ सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसिद्धिः । इदं च “स्वादुमिणमुलि” ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रान्यभाष्यार्थानुवादिन्यो चेमे हरिकारिके इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति । यथा ग्रामाय गन्तुमिच्छति ग्रामं गन्तुमिच्छतीति च । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यादौ प्रधानेषिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थीद्वितीयं । गमेग्रामः कर्म इषेस्नुभे कर्मणी इति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं चोभयत्राप्यावृत्त्या शाब्दोऽन्वय इत्येव प्रतीयते अत्र प्रयोगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाच्चतुर्थ्यौ न कदा ऽपि भवत इति कैयटात् । एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्वमेवपीष्टमेवेति यत्केन चित्

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । अभिधानादिति ओदनपदार्थगतकर्मत्वशक्तेरित्यर्थः । प्रधानविषयेत्यादिना प्रदर्शितानुरोधेन प्रकान्ताशङ्कासमाधानासम्भवादाह—तुल्यन्यायादिति । अत एव उक्तानुरोधस्य सत्त्वादेव । सदिनिरूपितेति प्रआङ्पूर्वात्सदधानोरधिकरणे वञ् आदिना ज्ञायने आस्त इत्यस्य सङ्ग्रहः । “स्वादुमि णमुलि” ति सूत्रे भाष्ये इति इदमनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । अनुरोधमेव विशदयति—एवमुभयेति । इतिचेति । गत्यर्थकर्मणीति । द्वितीयाच्चतुर्थ्यौ प्रकृतार्थं भाष्यन्तरतो द्रव्यति—इष्यत इति । न कदापि गन्तुमित्यत्र ग्रामपदार्थस्यान्वयकाले एतेनार्थान्वयः । शाब्दान्वयो बोभयथा चतुर्थीद्वितीययोरप्रवृत्तिर्व्यनिता । सच शाब्दोऽन्वयः सकृच्छ्रुतस्य न सम्भवतीत्यावृत्तिरपि सूचिता कदापीत्यस्योपादानात् । सन्सूत्र इति सन्विधायके

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥ इति ॥

अत एव पक्त्वौदनो भुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमैव पचेरप्राधान्यात् । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोऽन्वयः किं त्वन्यतरेण शाब्दोऽपरे-

प्राचीनेन वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिना साधित्यन्तेनोक्तं तदतितुच्छ-
मिति बोध्यम् । स्वरूपव्याक्रियैव च पराक्रियेति न्यायेन तथैवानु-
वदति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । अत एव 'स्वादुमी' ति सूत्रे भा(१)ष्ये
तुमुन्क्त्वाणमुलादयःस्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन स-
मानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत
इत्यादावोदने द्वितीया न । अन्यथा कृत्वादस्य कर्त्तर्यापत्तौ पचिक्रि-
याकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेवेत्युक्त्वा न वक्तव्यमव्ययकृतां

धातोः कर्मण इति सूत्र इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वित्यादिना यन्मनोरमायामभिहितन्त-
स्वादुमीतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति केचित् तन्न मनोरमाकारस्य तत्र निर्भराभा-
वादिति सूचयन्नाह—एवञ्चैतद्विरोधादिति । अत्र प्रयोग इत्यारभ्य यत्कैयटेनो-
क्तन्तद्विरोधात् । यद्यपि स्वादुमीतिसूत्रस्थभाष्यमादावेव वक्तुमुचितन्तथापि कैयटो-
क्तमपि सप्रमाणमिति बोधयितुं तद्भाष्यमाह—अत एवेत्यादिना उक्तार्थस्येष्ट-
त्वादेवेत्यर्थः । “आचतुमुनः समानाधिकरणे प्रत्यया” इति हि तत्र वार्तिकेन्यस्य
व्याख्यानपरम्भाष्यमाह—तुमुन् क्वेति । तुमुनस्तत्रत्यमुदाहरणं भोक्तुमोदनः
पच्यत इति वार्तिकस्थं यत्समानाधिकरणपदन्तदर्थस्य प्रतियोग्याकाक्षाशान्त्यर्थ-
म्पूरणेन यद्भाष्यकृतोक्तन्तदाह—स्वान्वयिनेति । तुमुनादिप्रकृत्यर्थान्वयिनेत्यर्थः ।
एतस्यैव विवरणं समभिव्याहृतेनेत्यारभ्यानुप्रयुज्यमानेनेत्यन्तम् । आख्यातेनेति

१ 'आ च तुमुनः समानाधिकरणे' आ च तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति
वक्तव्यम् । केन ? अनुप्रयोगेण । किंप्रयोजनम् । स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते
तृतीया यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यमात्रं तुमुनः समानाधिकरणे इति । न वक्तव्यम् ।
अव्ययकृतोभावे भवन्तीतिभावे भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ।
तुमर्थे इति वर्तते । तुमर्थश्च कः । मावः । ' इति भाष्येण आचतुमुनः इति वार्तिकस्यैव भुज्यते
इत्यनेन समानाधिकरणयाय एमुलः कर्मणि विधाने यवागूपदाद्वितीया नैव प्राप्नोति । एमुलादि
प्रकृत्यर्थोऽन्वये द्वितीयास्वीकर्तृमते च 'स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते' इत्यस्य दुर्बारतयाऽऽरम्भ प्रत्या-
ख्यानयोः फलभेदः स्यादिति फलभेदवारणायोभयप्रावृत्त्या शाब्दान्वयेन द्वितीया नैव भवतीतिमावः ।

पार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव । तद्यथा पक्त्वा भुज्यते ओदनः । किं पक्त्वा अर्थादोदनम् । यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते । एवं च विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यत हरिर्हरिं वेत्युभयं साधु । प्राप्तानन्द इति । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ।

भावे विधानादित्युक्तम् । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय एव लभ्यते । तत्र वचनारम्भ एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानेऽपि ह्युक्तरीत्या सनादिसूत्रस्थाभाष्यसम्मत्याऽभाव एवोचितः । एवं च कैयटोक्तं क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यप्यासाध्वेव वचनारम्भेऽसिद्धेः । तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरयं स्वभीवां यत्स्वसमानाधिकरण-गुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहित-त्वेन वा प्रकाश इति सुधियो विभावयन्तु ।

शेषः समानाधिकरण इति समानमेकं यदधिकरणन्द्रश्यरूपङ्कारकन्तस्मिन्नि-त्यर्थः । अत एवाह—तद्वाच्येति । एवञ्चाख्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत्कादि-प्रकृत्यर्थकारकन्तस्मिन्निति फलितम् । कारकभेदे तु गुणीभूतक्रियाकर्मत्वबोधिका द्वितीया भवत्येव पक्त्वौदनङ्गप्राप्तो गम्यत इति यथा पूर्वोक्तवचनारम्भफलमाह—तेनेति । द्वितीया नेति पञ्चात्वर्थकर्मत्वबोधिकेति शेषः । न वक्तव्यमिति उक्ता-र्थकन्तद्वातिरुक्तमित्यर्थः । विधानादिति अव्ययकृतो भावे इति वचनादित्यर्थः । लभ्यते इति अन्यथा, आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यात् एतदेवोपपादयति—तत्रेति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये, एषाम् मूलोक्तानाम्, सनादीति आदिना स्वादुमीत्यस्य सङ्ग्रहः । असाध्वेवेति अत एव क्षप्यतिहन्तुं शक्यमिति भाष्यकारीयप्रयोगस्य सङ्गतिः । एवञ्चोक्तभाष्यद्वयबलाद्यत्फलितं तद-शयंति—तुमुनाद्यन्वयीति । स्वसमानाधिकरणेति अत्र स्वपदं शक्तिपरम् ।

तद्वदेवेति । खण्डनीयमेवेत्यर्थः । मैवमित्युक्त्वा शाब्दबोधवैलक्षण्यसूचनाय कर्तुरीप्सिततममित्यस्यारम्भ इति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाराय स्वयमाह—ग्राम-मिति । ईप्सिततमत्वोपलक्षितमिति इच्छार्थकसन्प्रत्ययसत्त्वात् तेनोद्देश्यत्वं

यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह-कचिदिति । विष(१)
वृक्ष इति । यादि तु वर्धिच्छिद्योरन्यतरेण सह कर्मतया ऽन्वयो
विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम् । तृणं स्पृशतीति ।
यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगस्तज्जन्यसंयोगा-
दिफलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ।

अन्यतरेण सहेति । इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्वदेवेति
बोध्यम् ।

मैवमिति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं

लक्ष्यते । अत एव उद्देश्यत्वस्य भानादेव । गामिति अस्य विप्रायेत्यादिः ।
गोरपीत्यपिना विप्रसमुच्चयः । तत्रैव गव्येव, अयम्भावः काकेन पुण्डरीकादिकं
यथा परिचाय्यते तेन गृहविशेषस्य प्रतीतिस्तथा ईप्सिततमशब्दस्येच्छार्थकसम्प्र-
त्ययघटितत्वात्तेनोद्देश्यत्वमुपलक्ष्यते । अत एव प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापार-
जन्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमीप्सिततमत्वमिति कथयन्ति । तथाच विप्राय
गान्ददातीत्यत्र स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया
इच्छारूपतादृशव्यापारस्य विप्रविपयकत्वेन विप्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा जायते । कर्म-
णेत्यस्य सत्त्वे तदभावेतु यमभिप्रैति यं फलाश्रयत्वेनाभिसम्बन्धुमिच्छतीत्यर्थः

१ परेतु निपातेनानभिधानस्य कारकविभक्तिप्रयोजकत्वे न फलम्, विषवृत्त इत्यत्र तु
' ज्ञेत्तुम् ' इत्यत्र तुमुनः साधुत्वाय क्रियाध्याहार आवश्यक इति " समानकर्तृकेषु " इत्यनेन
तुमुन्विशानाय ' इध्यते ' इत्यध्याहणीयम् । तथा च ' विषवृत्तोऽपि संवर्धं स्वयं ज्ञेत्तुमिध्यते
इति यत्तदमाप्नोतम् ' इत्यर्थेनाध्याहृतनिष्ठा कर्मण उक्तत्वाच्च द्वितीया । " नारद इत्यबोधि स्ः "
इत्यत्र तु ' अबोधि ' इत्यस्य अमुमित्येव कर्म । ' अमुपागच्छन्त पदार्थम् अबोधि ' इत्यनेन
' अदःपदार्थनिष्ठविषयतन्निष्पत्तातीतकालिकहरिनिष्ठज्ञानानुकूला व्याहारः इति बोधः ।
तत्र ज्ञानाकारकाज्ञातायाम् ' नारदः ' इति ज्ञानाकारनिर्देशः । ननु नारद इत्यस्याभेदेन ज्ञाना-
न्यथे फलस्यापि फलाश्रयत्वत्कर्मतया द्वितीया दुर्बला इति चेन्न, ' नारदः ' इति प्रथमान्तस्यैव
ज्ञानाकाररत्नेनाप्रातिपदिकत्वात्तदप्राप्तेः । किञ्च ' मधिरि ' इत्यादौ प्रत्यासस्या यद्विमर्शार्थेऽव्यय-
न्तद्विमर्शयन्तेनैव समानविवधानात् तत्राधिशब्देनाधारत्वोक्ततया समस्यप्राप्तया ' वचन-
सामर्थ्यात्प्रसमी ' इत्यपि न कल्पनीयम्, निपातेनाभिधानेऽपि विभक्तिरन्वीकारे बाधकाभावात् ।
अतएव ' अन्न अन्न अपः ' इत्यत्र ' औ ' इति निपाते नाधिकारणत्वस्योक्तत्वेऽपि अन्नशब्दात्प्र-
समी सिध्यतीत्याहुः ।

स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलशालि कर्मेत्येवाऽस्तु । किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत् । मैवम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थाना' मिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्भाधनाय 'कर्तुरीप्सिततम' मिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदा-

भासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् । अत एव 'कर्मणा यमभिप्रैती' ति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे गां ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसंज्ञा स्यादिति भाष्य-कैयटोक्तं संगच्छते । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः । फलान्तरमप्याह—अग्नेरिति । ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः । न चाग्नौ तच्चरितार्थम् । तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रय-

स्यात् । तथाच गोः सम्प्रदानत्वस्य प्राप्तिरिति दाधातुप्रयोग एव सम्प्रदानसंज्ञा भवतीत्यस्यानाश्रयणाद्वात्स्वन्तराग्रयोगेऽपि तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—पर्यायेणेति । तदनाश्रयणे मानन्तु प्रकृतभाष्यमेव, यमभिप्रैतीत्यत्र कर्तृबोधकतिङ्गसत्वात्केनाभि-प्रैतीत्याकाङ्क्षायां स्वनिष्ठक्रिययेति प्रतीतं स्यात् तथा क्रियया प्रथमतो गौरभिप्रेयते पश्चाद्गवा विप्र इति गोरन्तरङ्गत्वात्सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्तिः । एतेन विप्रे सम्प्रदान-संज्ञा चरितार्था, धात्वन्तरार्थयोगे कर्मत्वञ्चरितार्थमिति परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञैव स्यादिति कर्मण एव स्यादिति भाष्यस्य तात्पर्यमिति ध्वनितम् । उद्देश्यत्वञ्च फलात्मकभाष्ये प्राह्यम् । क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् । तदाश्रयत्वाद्ग्रामादेरप्युद्देश्यत्वव्यवहारः । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वार्थकत्वं एवोक्तभाष्यसङ्कतिरित्याशयेनाह—चतुर्थ्या इति । शक्तिः सम्प्रदानत्वशक्तिः । उद्देश्यत्वन्तु उद्देश्यपदशक्यतावच्छेदकम्पदार्थान्तरम् । यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति तन्न । घटो द्रव्यमित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति व्यवहारस्येच्छाविषयत्वस्याप्रतीतावपि दर्शनात् । उद्देश्यत्वमेव चतुर्थीवाच्यमिति प्राचीनमतन्तत्समाना-धिकरणं सम्प्रदानत्वमिति प्राचीननवीनोभयसम्मतमित्याशयेनाह—सर्वसम्म-तमिति । एतेन प्रघटकेनोद्देश्यत्वस्य भानार्थङ्कतुरीप्सिततममिति सूत्रमनुद्देश्य-त्वसानार्थन्तथायुक्तमितिसूत्रमितिसूत्रकाराशयो वर्णितः । विप्राय गान्ददतीति शब्दादिप्राभिनसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकन्दानमिति सम्प्रदानविप्रीयं विप्र-सम्प्रदानकमितिवा बोधः । फलान्तरम् पृथक्सूत्रद्वयोपादानस्य फलान्तरम् ।

सीनयोः संग्रहार्थं 'तथा युक्त' मित्यस्याप्यावश्यकत्वात् । अनी-

त्वात् । वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापोस्तितशब्दः क्रियाशब्द एव ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः । ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् । अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः । न त्वावश्यकमिति । श्रेष्ठ-

यदुक्तम्भूले माणवकस्यापादानत्वमप्राप्तमिति तदाशयमाह—ईप्सिततमपदाभाव इत्यादिना तदपवादत्वापत्तेः वारणार्थकधातुयोगे ईप्सितस्यापि कर्मत्वं प्राप्तमिति निरवकाशतया कर्मसंज्ञापवादत्वापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि "वारणार्थानां" मिति सूत्रेऽपि भूत एव कृपादन्धं वारयतीत्यादौ कृपादेरपादानत्वस्य सिद्धिः । यदीप्सितशब्द इच्छाविषयपरः स्यात्तदा तत्र कृपस्येच्छाविषयत्वाभावान्न स्यात् । ईप्सिततममित्युक्तमिति वारणार्थकधातुयोगे माणवकादेः कर्मणोऽपवादत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणार्थेप्सिततममित्येतत्पदघटितसूत्रकरणे इत्यर्थः । सावकाशस्येति अयम्भावः शुक्लतमः पट इत्यादौ यथाप्रवृत्तिनिमित्तशौक्ल्यगतप्रकर्षे तमप्रत्ययो भवति तथात्रापीप्सितशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तमाप्ताच्छा तस्याः प्रकर्षे तमपा भवितव्यमिच्छायाः प्रकर्षस्तु यद्यपि स्वतः सम्भवति तथापि व्याख्यानात्तद्विशेषणासिगतः प्रकर्ष इह विवक्षितः । आसिश्च धात्वर्थफलानुकूलव्यापारात्मकः सम्बन्धस्तत्प्रकर्षश्च प्रकृतं तादृशसम्बन्धघटकफले धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपः । एवञ्च वारयतेरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारार्थकनया तद्वटकतादृशव्यापाराभावामकफले प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वसत्त्वात्तदाश्रयमाणवकादौ कर्मसंज्ञा प्रवर्तते यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौ भक्षणानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारात्मकः प्रवृत्तिविधात एतद्वटकप्रधानव्यापारप्रयोज्यभक्षणानुकूलव्यापाराभावामकफलाश्रयत्वाद्भोः कर्मत्वम्भवति । ईप्सिततमशब्दघटकेन सना इच्छार्थकेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमिति प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वकर्मसंज्ञाप्रयोजकतया न कृपादाविति, तेष्वपादानसंज्ञा चरितार्थेति सा ईदृशप्रकर्षयुक्तफलाश्रये कर्मसंज्ञया बाध्यते । "वारणार्थानां" मिति सूत्रघटकेप्सितशब्दार्थस्तु वारणार्थकधातूपस्याप्यफलाश्रयत्वरूपः । एतद्वटकाभावप्रतियोगित्वव्यापारप्रयोज्य यत्फलमुत्तरदेशसंयोगादि तदाश्रयत्वादभिकृपादावपादानसंज्ञा भवतीति ततः सन्नप्रत्ययेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमत एवाह—भूत एवेति । यत् ईप्सितममत्वमुक्तरूपात्मकं विवक्षितमत एवेत्यर्थः । तत्र अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र

प्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम् ।

संग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः । तस्यापीप्सित-
तमभिन्नत्वात् ।

उक्तरूपात्मिकेप्सिततमशब्दार्थवटकफलव्यापारयोः प्रकृतत्वन्तु प्रत्यासत्त्या लब्धम् ।
तरफलन्तु यदा माषभक्षणेनाश्वस्य पुष्टिर्जायतामितीच्छया माषक्षेत्र एवाश्वबन्धन-
ङ्केनापि पुरुषेण कृतन्तत्र माषेष्वश्वबन्धनातीति प्रयोगो भवति तादृशस्थले कर्तृस-
मवेतो यः प्रधानीभूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलङ्गलाधःसंयोगोऽपि तदाश्रयत्वान्मा-
षाणाङ्कर्मसंज्ञा स्यादिति तद्वारणम् । भक्षणरूपफलस्य बन्धधात्वर्थत्वाभावात् ।
उक्तीत्या ईप्सिततमपदघटितसूत्रे कृते द्वेष्योदासीनस्यच कर्मसंज्ञासिध्यर्थन्त-
थायुक्तमिति सूत्रमपि कार्यम् तच्चेप्सिततमभिन्नसङ्ग्रहार्थमिति द्वेष्योदासीनयोः
सङ्ग्रहः । इत्याशयेनाह—द्वेष्यसंग्रहोऽपीति ।

नन्वनीप्सितपदाभावे तथायुक्तमित्यस्येप्सिततमञ्चक्रियायुक्तं क्रियाजन्यफला-
श्रयः कर्मत्वार्थः स्यात् । एवञ्च कृपादन्धं वारयतीत्यादौ कृपादेर्निरुक्तेप्सिततमभि-
न्नत्वात्पुनरपि वारणार्थानामिति सूत्रान्निर्वकाशमिति वाच्यम् । द्वेष्योदासीनयोरेव
कर्मसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमनीप्सितपदमपि कर्तव्यन्तर्दर्थश्चेप्सिततमभिन्न-
मित्येव न किन्तु नञो ऽसुराधर्मादिपदघटकनञ्वदीप्सिततमविरोधीत्यर्थः ।
तद्विरोधश्च द्वेष्योदासीनयोः तत्रोदासीनत्वमिच्छाद्वेष्यार्थत्राभावस्तत्त्वमेवञ्च कृपादे-
र्निरुक्तोदासीनत्ववत्त्वेऽपि प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं तथायुक्तत्व-
मिह विवक्षितमिति । तथायुक्तत्वाभाववत्त्वेन न तथायुक्तमित्यस्य प्राप्तिरित्याश-
यात् । नचैवन्नतथायुक्तमित्येवासिष्यति वाच्यम् । पयसः करणत्वविवक्षया पयसा
ओदनं भुंक्त इति यत्र प्रयोगस्तत्र पयसः कर्मत्ववारणाय तथायुक्तज्ञानीप्सितमि-
त्यस्याप्यावश्यकत्वात् । नचैवन्नत्वावश्यकमिति मूलविरोध इति वाच्यम् । मूलस्य
यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । अत एवेदोक्तम्भाव इति मूलकारस्य भावः । वस्तुतस्तु
तदावश्यकमित्यत्र तात्पर्यम् । पयसो यदा करणत्वमात्रविवक्षा तदा प्रकृतधात्वर्थ-
प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यता पयसो नेति तस्य न
कर्मसंज्ञा । द्वेष्योदाहरणञ्चोरान्पश्यतीति अत्र चोरानामिन्द्रियसंयोगाद् दृश्यमा-
नत्वेऽपि न तं दर्शनोद्देश्यता इति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । व्याख्या-
नादेवेति । तथाशब्दोपादानमूलकादित्यर्थः । केचित्तु प्रकृतधात्वर्थफलवत्कर्मत्वेव
सूत्रकार्यन्तथायुक्तमिति न वाच्यमिति लाघवम् । नचैवम्मूलोक्तीत्या 'वारणार्था-
नामीप्सित' इति सूत्रमनवकाशतया कर्मसंज्ञया वारणार्थकघातुप्रयोगे बाधकं स्या-

इदं त्ववधेयम् । ईप्सितानीप्सितयोः शब्दबोध एकरूप एव । ईप्सानीप्सादेरधिशीङादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगे ऽपि द्वितीया-
वाच्यकोटावप्रवेशात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । कर्मणि
द्वितीयेति सूत्रे हि तत्तत्सूत्रैर्यावतां कर्मसञ्ज्ञा विहिता ते सर्वे तेन
रूपेणोपस्थिताः । तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका

एकरूप एवेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित
इत्यर्थः । तदाहेप्सानीप्सादेरिति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोः ।
आदिनाईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः । उपयोगेऽपीति । स्वरूपतः सत्तयेति
भावः । तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह अनन्यलभ्य-
स्येवेति । भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थत इच्छाविषयत्वादित्वा-
भादिति भावः । आधारवाचिकेति । इदमुपलक्षणं दिवो योगे करणवा-
चकात्वात् । आधारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीप्सित-

दिति वाच्यम् । प्रवृत्तिविघातोहि वारणम् प्रवृत्तिविघातश्च प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापार
एव स एवच सर्वत्र वारयतेत्यर्थः । एवञ्च कृपागत्यादौ नेतादशधात्वर्थफलाश्रयत्वमिति
कृपादेन कर्मत्वप्राप्तिरिति वारणार्थानामित्यस्य चरितार्थत्वात् । द्वेष्योदासीनयोस्तु
धात्वर्थफलाश्रयत्वाद्भविष्यति कर्मत्वमित्याहुः । तदपेक्षलम् उक्तरीत्या शब्दबोध-
कृतवैलक्षण्यसम्पादनाय सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात् । किञ्च यदा न गवि प्रवृत्तिः
किन्तु सम्भावितप्रवृत्तिप्रागभावस्यात्यन्ताभावस्येवा विवक्षा तादृशस्थले ध्वंसस्य
प्रतियोगिपूर्वकत्वेन ऽवृत्तिध्वंसस्य सम्भवाद्यवेभ्यो गां वारयतीति प्रयोगानुपपत्ति-
रिति प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापारमात्रस्य वारयत्यर्थत्वमयुक्तमेव द्वेष्योदाहरणम्भोरा-
न्पश्यति व्याघ्रान्पश्यतीत्याद्येव नतु विषम्भुङ्क्त इति । महाभयादिभ्यो दुःखस्य
सम्भावितस्य निवृत्त्यर्थं यदा विषम्भक्षयति, तदा भक्षणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वादुद्दे-
श्यत्वाच्च तस्य कर्तुरित्येव कर्मत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एव “य एष मनुष्यो
दुःखार्तो भवति सांन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यांयो मन्यते,
अतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयतीति” भाष्यकारेणोक्तम् । उदासीनोदाहरणम्भुणं स्पृशती-
त्याद्येव । यद्यपि द्वेष्योदासीनयोः प्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वन्तथापि तेषाञ्च
मुख्योद्देश्यत्वमिति कर्तुरित्यस्य तत्राप्राप्तिरिति बोध्यम् ।

वैरूप्यरहित इति तेनोद्देश्यत्वभानकृतवैरूप्यस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।
भासत एवेति एतच्च कर्मणा यमभिप्रेतीतिसूत्रस्य भाष्याह्वयत इति प्रागेवा-

लाघवात् । क्रियाया धातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्लाभात् इष्टम-
त्वादेस्तु भानाभावात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा
च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः । यद्यपि
कर्मणि कर्त्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थ
इति तुल्यम् । तथा ऽपि तन्निरूपकं फलं, व्यापारः, स्वाश्रयद्वारा

तममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेवं शक्यमस्त्वित्यत
आह—क्रियाया इति । फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः । देवदत्तादिशब्दैरिति ।
आदिना तिङन्तम् । नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः ।
आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न लभते इत्यत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव
शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाद्
विशेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्त्यम् । अभेद इति । विशेष्यविशेषण-
भाव इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति । हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः । फलमिति ।
कर्तृरित्यभिदिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः । व्यापार इति ।
कर्तृविषये । स्वाश्रयेति । स्थाल्यां पचति तदुल्लसित्यत्र कर्मद्वारा
ऽधिकरणं भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराऽधिकरणम् ।
फलोभूते इति । पदजन्योपस्थितावविशेषे ऽपि तत्फलभूते शाब्दबोधे

भिहितम् । ईप्सागतेन इच्छाविशेषणीभूतव्याप्तिगतैत्यर्थः ननु सर्वत्राधारवाचक-
त्वमनुपपन्नं “दिवः कर्मच” इति सूत्रविषये आधारप्रतीत्यभावादत आह—इदमु-
पलक्षणमिति । नन्वेवमिति एवम् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे । तस्यैव
आधारत्वस्यैव, शक्तिविशेषरूपस्य अखण्डोपाधिरूपस्य, चिन्त्यमिति चिन्ता-
बीजन्तु अखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यत्वे तस्य विशेषणतया शाब्दबोधविषयत्व-
कल्पनेन प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायविरोधः । “कर्मणि द्वितीये” तिसूत्रस्य “सुपा-
क्कर्मादयो ऽप्यर्था” इति भाष्यस्यच विरोधापत्तिरिति । किञ्च धर्मस्याखण्डोपाधि-
रूपस्य वाच्यत्वे तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तस्यच कर्मेतरावृत्तित्वविशिष्ट-
सकलकर्मवृत्तित्वरूपत्वे महागौरवन्तस्याप्यखण्डोपाधिरूपत्वे तदाश्रयाखण्डोपाधि-
रूपधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वं युक्तमिति । वस्तुतस्तु पञ्चकम्पातिपदिकार्थ इति
पक्षस्य मुख्यतया कर्मादीनां द्योत्यत्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव युक्तम् । विशेष्य-
विशेषणभाव इति इतरसम्बन्धानवच्छिन्नेत्यादिः । पदजन्योपस्थितविशे-
षेऽपि फलव्यापारयोर्धातुजन्योपस्थितविषयत्वस्य समानत्वेऽपि । इदमुपलक्षण-

तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं सङ्गच्छते । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौरवात् । ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिमूत्रस्वरसमझापत्तेश्च । अत एव भाष्यकार आह—‘सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङां’ इति । न च तिङोऽपि धर्ममात्रमर्थः । कर्तरि कृत्, लः कर्मणि च, तयोरेव कृत्यक्तखलर्था, इति मूत्राणां वैरूप्यापत्तेः । पाचक्रो देवदत्तः, पक्व ओदन इत्यादीं सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च । तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव

इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं संख्यायार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिके-
वोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र
विस्तरः । तन्निष्ठधर्मस्येति । आधारेतरावृत्तिन्वे सति सकलाधारवृत्ति-
त्वरूपस्येत्यर्थाः । आधारता तु शक्तिविशेषरूपाऽखण्डैवेत्याशयः ।
नत्वाधारतैव निरूपकाश्रयसम्बन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति
न गौरवमत आह—कर्मणीति । लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्ट-
त्वेन सूत्रेऽपि तत्परतैवोचितेति भावः । आधारस्य शक्यत्वेनानन्ता-
धारतानामाधारतात्वेनानुगमान्न शक्याननन्त्यमिति बोध्यम् । कर्माद-
योऽपीति । अपिना संख्या । सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता ।
शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यतइति बोध्यम् । संख्या चेति । चेन

मिति फलभूतशाब्दबोधवैलक्षण्यप्रतिपादनमुपलक्षणमित्यर्थः । सञ्ज्ञया कर्मा-
दिसञ्ज्ञया, अर्थस्य सञ्ज्ञनः, निमित्तत्व इति शाब्दबोधजनकोपस्थिति-
निमित्तत्वं इत्यर्थः । तत्रापि पदार्थोपस्थितावपि, इत्याशय इति आधारादि-
रूपधर्मिण एव वाच्यत्वमिति प्रतिपादकमूलस्याशय इत्यर्थः । निरूपकाश्रयसम्ब-
न्धभेदेन क्वचिदाश्रयतानिरूपकं विह्वलितरूपम् फलङ् क्वचित्संयोगः क्वचिद्विभाग
इति यथायथमूहनीयमित्यर्थः । आश्रयः तण्डुलादिः । सम्बन्धभेदेनेति पक्षति
गच्छतीत्यादौ फलाधारता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना यवेभ्यो गां वारयतीत्यादाव-
भावरूपफलाधारता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नेति भेदेनेत्यर्थः । नन्वेवमाधारस्य
शक्यत्वे तन्निष्ठाधारस्वस्योक्तरीत्या भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदक-
भेदाच्छक्तिभेदापत्तिरत आह—आधारत्वस्य शक्यत्व इति । आधारता-

वाच्यम् । अकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथा ऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव । न हि तिङ्कृतोर्वै-
लक्षण्यं सूपपादम् । प्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता ।

परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । गां दोग्धीति । गोसम्बन्धिपयःकर्मकं दोहनमर्थः । स्यादेतत् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सित, मिति सूत्रा-
भ्यां गतार्थमेतत् तथा हि । त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः ।

कर्तृकर्मणी । वैरूप्यापत्तेरिति । कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्विषये धर्मपर-
तेति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह— पाचक
इत्यादि । स्वीकारादिति । कृतमिति शेषः । प्रपञ्चितमिति । लादेशशत्रादे-
स्तिङां च वैषम्यं सर्वथा दुरुपपादमित्यद्भ्योति भावः ।

तेन नटस्येति । अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्व-
मविवक्षा सर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयथाऽपि गृह्यते । प्रकृते
चान्त्या । गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रकलुनक्रियाजन-
कत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावः । तदंशस्यापि परिगणनलभ्य-

त्वेन अखण्डोपाधिरूपेणेति शेषः । अनुगमादिति अनुगताकारप्रतीतिविषय-
त्वात् । अनुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकतया एकत्वेन शक्तेरेकत्वमिति व्यवहार
इति भावः । शक्तिरपि कर्मत्वादिरूपा शक्तिरपि । एतैः कर्मादिपदैः धर्म्यभेदम्
शक्तिमदभेदम् । एवञ्च कर्मत्वादिशक्तिमान् द्वितीयार्थ इति रीत्या स्वीकार्यमिति
भाष्यसम्मतमेव युक्तमिति बोध्यम् । यत्प्रपञ्चितन्तदाह— लादेशेति ।

नटस्य शृणोतीत्यादौ यथा नटे ऽतिप्रसङ्गप्राप्तिस्तथाह— अपादानादीति ।
अन्त्येति सर्वथा ऽप्रसक्त्या ऽविवक्षारूपा इति शास्त्रकलुसमिति उपयोगग्रहणस्य
नटे ऽपादानसञ्ज्ञाव्यावर्तकत्वेन भाष्यकृता चारितार्थस्योक्तत्वेन तच्छास्त्रकलुस-
मित्यर्थः । नच नटीयगीतेन श्रवणक्रियासम्भवे तद्विज्ञस्य तदस्यान्यथासिद्धतया
क्रियाजनकत्वमिति वाच्यम् । द्वारेण द्वारिणो ऽन्यथामिद्वत्त्वाभावात् । तदंशस्य
कर्मयुगित्यंशस्य, नच दुहादिपरिगणने कृतेऽपि स्थाल्यान्शेऽपि पय इत्यत्र स्थाल्या
अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मसञ्ज्ञा स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थव्यापाराप्राक्-
मयुक्तस्य सम्ज्ञानिमित्तत्वात् । द्विविधा ऽविवक्षायाः प्रकृतसूत्रे ग्रहणे मानन्तु

दापनमङ्गीकरणं च याचेः । विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरित्यादि । एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत् त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अत एव हि अणौ कर्तुणौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः । अत एव चाकडारसूत्रे 'अपादानमुत्तराणि' । गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति

त्वात् । न च नटान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वविवक्षै-
वात्रेति वाच्यम् । 'आख्यातोपयोग' इति सूत्रउपयोगग्रहणेनानुपयोगे
आख्यातुर्गृहलक्षणयापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः । गोस-
म्बन्धीति । गोकर्मकं पयःकर्मकं चेत्यर्थः । तत्र पयस एवेप्सिततमत्वे
आह—तथा युक्तमिति । त्यजनोपसर्जनमिति । गौः पयस्यजति । गवा
पयस्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः । न्यायसिद्धतयेति । व्यापारद्वयाथ-
त्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः । प्राचाम्—'हंतुमिति चे' ति सूत्रेभाष्य-
कृताम् परत्वादिति । ग्रामादायातीत्यादौ सञ्ज्ञान्तराप्राप्तावपादानत्वं
सावकाशम् । कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ । भाष्यमिति । तच्च

गान्दोग्धि पय इत्युदाहरणपरम्प्रकृतसूत्रभाष्यकटस्य शृणोतीति प्रत्युदाहरणपरञ्च
भाष्यमेव । ननु नटस्य शृणोतीत्यत्रान्याऽविवक्षा स्वीकृता सा न सङ्गच्छते ।
श्रुधातोर्निःसरणविशिष्टश्रवणार्थकत्वेन प्रथमाया अपि तस्याः सम्भवादिति कस्य-
चिच्छङ्काक्षिरस्यति—नचेत्यादिना । अनिष्टत्वेति यदि नि सरणाववित्त्वाविव-
क्षायाकटस्येति पृष्टी तदा निस्सरणावधित्वविवक्षायाकटाच्छृणोतीत्यस्याप्यापस्या
“ आख्यातोपयोगे ” इति सूत्रस्थापयोगग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति श्रुधातोर्लक्षणया
तादृशार्थबोधकत्वज्ञेति कल्पनीयमिति भावः । “अर्काधतञ्च” इति सूत्रस्य पृष्टी-
बाधनार्थमारम्भेणेतसूत्रसाध्यकर्मसञ्ज्ञायां या द्वितीया सां सम्बन्धार्थिकेति प्राञ्ज-
स्नञ्च युक्तं सर्वकारकविषयेऽप्येवमपवादत्वस्य सम्भवेन सम्बन्धार्थकत्वापत्तेरित्या-
शयेन व्याचष्टे—गोकर्मकमिति । स्यादेतदित्यादिना शङ्काकरणसमये “अर्काधि-
तञ्चे”ति सूत्रस्थोपन्यासः कृतस्तत्प्रयोजनन्दर्शयति—तत्र पयस एवेति ।
ईप्सिततमत्वे तदुपलक्षितोद्देश्यत्वे अत्र यत्र यत्रोद्देश्यत्वन्तत्र कर्तुरित्यस्य, यत्र
तदभावः, तत्राकथितञ्चेत्यस्य प्राप्तिरिति विवेकः । इति प्रतीतेरिति एतेन व्यापा-
रद्वयार्थकत्वन्दर्शितम् । विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोहि दुहेर्य इति भावः ।

पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदम् । अवधिभूता, या

भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम् । 'अस्यापादनत्वाविवक्षायां प्राप्त्या परत्वादित्युक्त्यसंगतेस्तद् ध्वनयन्नाह—पञ्चकर्मित्यादि । अवधित्वे-
त्यादि । अ(१)पादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः । ईदृशे च विषये

यदुक्तन्यायसिद्धयेति तत्रान्यन्यायासम्भवादाह—सूत्रद्वयेति । "गतिबुद्धीति" सूत्रस्य नियमार्थत्वम्भाष्यकारमतसिद्धमिति प्राचामित्यसङ्गतमत आह—हेतुमति-
चेतीति । एतच्च भाष्यम् अपादानमुत्तराणीति भाष्यम् । अस्य "अकथितञ्च" इति सूत्रस्य । असङ्गतेरिति पूर्वस्य परस्य च यत्र प्राप्तिस्तत्रैव विप्रतिषेधसूत्रस्य प्राप्तिरिति कर्तरीत्यादिसूत्रद्वयविषयकमेव । तथाचाकथितमिति सूत्रकार्यमित्ये-
तदभिप्रायकमिति भावः । पञ्चकर्मिन्यादीति एतेन पञ्चम्या अवधित्वद्वितीयाया फलाश्रयत्वप्रतिपाद्यमित्युभयविवक्षा वक्तुमशक्येति शङ्काया नावकाश इति सूचि-
तम् । गोशब्दस्यैव शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वसम्भवात् । पञ्चम्या अपादानत्वशक्ति-
विशिष्टार्थाभिधायकत्वमिति सिद्धान्ताभिप्रायेणाह—अपादानत्वेति । ननु यदि शक्तिद्वयविवक्षा तदा शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वं विभक्तेरुपपादनीयन्तच्च न सम्भवति परत्वाज्जातकर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वमात्रस्य द्वितीया प्रतिपादनसम्भवादत् आह—ईदृ-

१ अपादानत्वकर्मत्वे तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वसमानाधिकरणतद्विश्लेषाश्रयत्व—धात्वर्थ फलाश्रयत्वादि धर्माभिव्यङ्ग्यशक्तिविशेषरूपे एव । अतएव फलाश्रयत्वात् कर्मत्वम् । विश्लेषाश्रयत्वात्पादानत्वमित्यादिव्यवहारसङ्गतिः । अन्यथा कर्मत्वादेः फलाश्रयत्वादिरूपत्वे 'फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्' इत्यस्य फलाश्रयत्वात्फलाश्रयत्वमित्यर्थकत्वापरया शाब्दबोधानापत्तिः, स्वस्मिन्स्वरस्य हेतुत्वासम्भवात् । एवञ्च "क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका" इति समर्थसूत्रमाध्यात् सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमान्, क्रियाकारकसम्बन्धश्चार्थः । अत एव 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैकरूपेण द्वितीयाविधानं सङ्गच्छते । अन्यथा 'अधिशीङ्' 'दिवः कर्म च' 'कर्तुरोष्मित्तमम्' इत्यादिभिरुद्देश्यतावच्छेदकभेदेन कर्मसंज्ञा विधानात् कर्मपदस्य नानार्थकतया 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यावृत्तमन्तरात्तत्कर्मत्वबोधकद्वितीयादभिद्धिः ।

कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन द्वितीयाविधानेन नावृत्तिः, कर्मसंज्ञाशाप्यतादृशशक्तेः सर्वविधकर्मसु सत्त्वात् । तथा च "अकथितञ्च" इति सूत्रविहितद्वितीयायाः पक्षीविभक्तेरिव सम्बन्ध-
मात्रमर्थः । तत्तत्सूत्र विहितकर्मसंज्ञाकार्यं द्वितीयायाश्च विभिन्नरूपेणैव कर्मबोधकत्वमिति च मनोरमोचितश्चित्येति शब्दरत्नग्रन्थाकृतम् इत्याह अत्राशुचिबोद्धन्तिवत्यादि ।

मनोरमाकारास्तु 'उद्देश्यतावच्छेदकफलाश्रयत्वादिरूपं नानारूपं कर्मत्वं विभक्तिवाच्यम् नहि तदतिरिक्तं कर्मत्वशक्तिरूपं कर्मत्वम्, प्रमाणाभावात् । न च 'फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्'

गौस्तभिष्ठो यः पयःक्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रे-
रणेत्यर्थात् । तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् । अत्रोच्यते ।
कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामशनीयादितिवत् षष्ठी प्राप्ता

आकडारसूत्र तद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः । इति
स्थितमिति । प्राचां ग्रन्थे इति शेषः ।

अत्रारुचिबीजं तु यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापार एव
धात्वर्थस्तदा ऽपादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमाव-
श्यकमेवमन्येष्वपि । किं च कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवाद एव । तदभावे
तद्विषये ऽपि षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न सम्बन्ध-

शेचेति । उभयोः शक्त्योः प्रातिपदिकेन प्रतिपादनविवक्षा जाता त्वेकैव विभ-
क्तिस्तादृशविषय इत्यर्थः । इति स्थितमित्यस्माद्भाष्ये स्थितमित्यर्थः प्रतीयते ।
परन्वेवं वक्तुमशक्यम् । वक्ष्यमाणानुपपत्तेरत आह -- प्राचाङ्गग्रन्थ इति ।

अत्र प्राचामित्यनेन प्रतिपादेन अपादानत्वविवक्षायां गोः पयोः दोग्धृत्येव
भवतीत्याशयेनाह -- अपादानत्वाविवक्षायामिति । अन्येन शास्त्रान्तरेण,
असिद्धेरिति कर्मसंज्ञाया इति शेषः । एकव्यापारार्थकत्वं यदा पचादिधातूनान्तदा
तत्कारकस्य कर्मसंज्ञार्थम् “अकथितञ्च” इति सूत्रम् । यदुक्तमाक् षष्ठीबाधनार्थ-
मिदं सूत्रमित्येतस्माद्विभक्तेः सम्बन्धार्थकत्वमिति तद्दूषयति -- किञ्चेति ।
क्रियाजनकतासमानाधिकरणेति । एतेन कारकत्वमपि शक्तिविशेष एव ।

इत्यस्यापङ्क्तिः, कर्मत्वमित्यस्य कर्ममशकत्वमित्यर्थेनादोषात् । “ एकः पूर्वपरयोः ”
इति सूत्रमाधोक्तगुणविधायकरास्त्रावृत्तिवत् “ कर्मणि द्वितीया ” इत्यस्यावृत्तिरिष्टेव, तत्र-
द्वितीयया विभिन्नरूपेण बोधस्यानुमविकत्वात् ।

यत्तु शब्दरत्नकाराः ‘ शेषत्वेन विवक्षायां प्राप्ता षष्ठी बाधितुम् ‘ अकथितञ्चेति सूत्रम् ।
तथा वेदशेषवत् सम्बन्धवात्र द्वितीयार्थः ’ इति मनोरमादण्डनाथे “ किञ्च कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवा-
द एव तदभावे तद्विषयेऽपि षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न सम्बन्धत्वेन
बोधकनोचिता ” इत्याहुः नञ् युक्तम् कर्तुरितिमृत्राभावे शेषषष्ठ्याः प्राप्तिमग्नवेऽपि नस्त्वे
कर्मत्वात् विवक्षायामेव कर्तुरित्यस्य प्राप्तया तदानीं शेषत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्तौ “ कर्मणि द्वितीया ”
इत्यस्य तदपवादत्वाभ्यन्तरेण तद्विहितद्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वाभावेऽपि “ अकथितञ्च ”
इत्यस्यापादानत्वविषक्षायां प्रवेशेन तदानीं “ षष्ठी शेषे ” इत्यस्यापि प्राप्तया ‘ येन प्राप्ते ’
इति न्ययेनापवादतया तद्विहितद्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुस्तत्त्वविदः ।

तां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथा चेह षष्ठीवत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थं
इति स्थितम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गोः

त्वेन बोधकतोचिता । तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणक-
र्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम् ।

व्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुरीप्सिततम' मित्यनेनापि द्विकर्मकत्वम-
स्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनाम् । तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन
द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः ।

प्रधानकर्मण्या(१) ख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ॥

तनैव रूपेण शाब्दबोधविषयता संज्ञिन इति ध्वनितम् । अपादानसम्प्रदानाधि-
करणानामपादानत्वादिनाऽविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव शाब्दबो-
धविषयतेति बोध्यम् । मूलह्रस्वण्डयितुमुपक्रमते—व्यापारद्वयेति । अपिः
“तथायुक्त” मिति सूत्रसमुच्चायक । यथाप्रयोगमित्यनेनातिप्रसङ्गो वारितः ।
ग्रहणमिति मूलपरिगणितभिन्नानामपि, ग्रहणमित्यनेनोक्तम् । उक्तरीत्या धातू-
नान्द्विकर्मकांश्च बोधिते लकाराद्युपतिविषये व्यवस्थामाह—तत्रेत्यादिना । ये
दुहादयः पञ्चादयश्च इत्युक्तेरिति इति भाष्यकारोक्तेरित्यर्थः । इष्टव्यवस्थासिद्धये
प्रधानकर्मत्वन्दर्शयति—प्रधानेति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्यशाब्दबोधे यः

१ प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुह दीनां गन्ते कर्तृश्च कर्मणः ॥
इति भाष्यकारिका । अस्या अर्थः—प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां न्यादिधातूनां लदयो भवन्ति ।
अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्रामम् । दुहादीनामप्रधान कर्मणि लादयो भवन्ति । दुह्यते गोः पयः ।
गन्ते प्रयोज्यकर्तृ रूपकर्मणो वाचका लादयाः भवन्ति । गन्ते यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन । इति ।

ननु अनुपदमेव शब्दरत्ने ‘एकव्यापारार्थतदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मण’ इत्युक्त्या
व्यापारद्वयार्थतदुहादियोगेऽपि कर्तृनिष्ठ प्रधानधार्तव्यव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयरूपप्रधानकर्मणि
प्रत्यय इति प्रतीयते तच्चानुक्तम्, “अप्रधाने दुहादीनाम्” इति भाष्योक्तेरिति चेन्न,
दुहादीनां “द्रवद्रव्यनिविभगानुकूलव्यापारगिरूकव्यपारार्थकत्वपक्षे “अकर्तृतत्त्व”
इति सूत्रमस्त्वपक्षे एव “अप्रधाने दुहादीनाम्” इति भाष्योक्तेः सत्वात् । तत्र पक्षे “प्रधान-
कर्मण्याख्येये” इत्यनेनसंग्रहात् पूर्वोक्तप्रधानकर्मत्वस्य दुहादीनां गवारूपकर्मणि अभावात्त-
त्संग्रहाय तदुक्तेः । व्यापारद्वयार्थकत्वे तु उक्तप्रधानकर्मत्वस्य गदादी सत्त्वेन “प्रधानकर्मण्याख्येये”
इत्यनेनैव दुहादिकर्मणः संग्रहात् तदपक्षे “अप्रधाने दुहादीनाम्” इत्युक्तौ भाष्यतात्पर्यार्थ-
भावात् । विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकतया कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणप्रथमव्या-
पाराश्रयस्य गोः प्रधानकर्मत्वात्तेः ।

क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी । तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधु-

वात् । एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने(१) पाठोऽयुक्तः । अर्थनि-

कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा माणवकान्मागोपदेशं जिघृक्षत इत्यर्थविवक्षा दर्शिता तदा ऽनुदाहरणत्वं, यदातु प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायन्धात्वर्थस्तदभिप्रायेण न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्ठोऽसौ यद्याचष्टे तदा ऽपायेन युज्यते” इत्युक्तमनेन सर्वथा ऽविवक्षायामुदाहरणत्वमृच्छेदं दर्शितम् । भिक्षि “पौरवं गां भिक्षते नैत-
दस्ति कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षितोऽसौ यदि ददाति तदा ऽपायेन युज्यते” अनेन भिक्षयातुविषये याचिधातुवदुदाहरणम-
नुदाहरणत्वञ्च कल्पनीयमिति कथितम् । चिञ् वृक्षमवचिनोति फलानि वृक्षस्या-
पादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । नैतदस्ति कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थावगमात् । एतेनात्रापादानत्वाविवक्षैव नास्तीति निर्दिशि-
तम् । ब्रुवि शासि “पुत्रन्धर्ममंश्रुते पुत्रन्धर्ममनुशास्ति पुत्रो धर्ममप्रतिपद्यते”
पुत्रन्धर्ममप्रतिपादयतीत्यर्थः । अनेन सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणत्वमित्युक्तम् ।
नैतदस्ति कथितात्र पूर्वा सम्प्रदानसंज्ञा वचनानुशासनकर्मणा धर्मेण पुत्रस्याभि-
प्रेयमाणत्वासम्प्रदानत्वम् । तस्याविवक्षाचात्र नास्तीति प्रदर्शितम् । तस्मात्
त्रीण्यंबोदाहरणानि पौरवं गां याचते माणवकम्पन्थानमृच्छति पौरवं गां भिक्षत
इति । इतिचायुक्तमिति भाष्योक्तपरिगणनपरवाक्ये याच्धातुसमानार्थकभिक्षेरुपा-
दानादिति शेषः । एवन्वयार्थत्वेन दुहादिवद्द्वयार्थत्वेन, अतिप्रसङ्ग इति गमा-
दिधातूनां संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराद्यर्थकतामाश्रित्य भृशङ् प्रामङ्ग-

१ “अकथितञ्च” इति सूत्रे भाष्ये :-

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नमिच्छिन्नजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशामि गुणेन च यत्नचने तदकीर्तितमाचरेत् कविना ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । अत्रोपयोगेन्याऽयमर्थः—उपयुज्यत इत्युपयोगेऽः=पयःफलदि । तस्य
निमित्तम्=गो वृक्षादि, तत् । ब्रुविजाम्योगुणः=मन्थनम् प्रदानकर्म क्रिययाः पथ्याभ्यादगुणत्वं
कारकाणाम् । तेन चयत्नचने=मन्वध्यते तच्च अपूर्वविधौ=पूर्वमंशानामपादानादीनां विधौ=
विषयामावे, यदा कर्मापेक्षया पूर्वमंशानां विधिविषयामावे इत्यर्थः=एकव्यापारार्थकत्वेऽपादा-
नत्वाविवक्षायां कर्मत्वविवक्षायां चेति यावत् । अंशविनम=अभिनयनं कर्मेति । “आख्यानांपयोगे”
इत्यत्रापि “नटस्य शृणोति” इत्यत्र “अभिनयञ्च” इति कर्मसंज्ञामाशङ्क्य “नैपशेषः ।
परिगणनं तत्र क्रियते “दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नमिच्छिन्नजामिति” इत्युक्तम् । अत्रापि परिगणने
न सन्ति पथ्यादय इत्युक्तम् भाष्यानुक्तानामिति ।

रेव । एवमग्रेऽप्यूहम् (१) । यत्तु प्राचोक्तम् ।

बन्धनेयं सञ्ज्ञेति चायुक्तम् (२) । एवं द्रव्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रस-
ङ्गस्त्वनभिधानेन वारणाय इति दिक् ।

अपादानत्वमात्रेति । विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षाया-
मिति भावः । गोः क्षीरेति । न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वविवक्षाया सेति

च्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरूपो ऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्वयं द्रष्टव्य इत्याश-
येनाह—दिगिति ।

१ अत्रोद्देश्यम्—अकथितशब्दोऽप्रधानवाची, असंकीर्तितवाची च । तत्र “केनाकथितम् ?
अपादानादिविशेषक्याभिः” इति भाष्यादत्रासंकीर्तितपर एव नत्वप्रधानपरो हृदः, गच्छतीत्यत्र
केनेत्याकाङ्क्षा सरस्वेऽपि गच्छतीति व्युत्पत्तिक्रमोपदे केनेत्याकाङ्क्षया अदर्शनेनेव
कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणकृतानाश्रयरूपाप्रधानार्थकङ्क्षयाकथितपदे केनेत्याकाङ्क्षया अनुत्था-
नाद्भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । त्रिधाप्रधानार्थकस्य ग्रहणे ‘गांदोश्वि पयः’ इत्यदावपादानत्वादिवि-
वक्षायां चरितार्थं कर्मत्वमपादानत्वादिविधाधकस्यादिति तद्वारण्यासंकीर्तितपरत्वाश्रयणम् ।
तथाचापादानत्वादिविवक्षायां कर्मत्वाप्राप्त्या नापत्तिरिति भावः । असंकीर्तितत्वञ्च द्विधा पूर्व-
निधिविषयप्रसक्तपूर्वकापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्त्या च । तत्राद्ये गांदोश्वि पय
इत्यादि । द्वितीये याचि प्रच्छिन्नभिक्षियोगे बलि याचते वसुधाभित्यादि । पूर्वत्रापादानत्वाविवक्षायां
कर्मत्वम् । तद्विवक्षामपादानत्वम् । इति गांदोश्वि, गोदोश्वि, इत्युभयं साधु । उत्तरत्र पूर्वविषयस्य
कस्याप्यप्राप्तेः बलि याचते इत्येकमेव साधु । नचापादानत्वप्रसिद्धिः, विभागस्यधात्वर्थत्वे एव
तत्प्रवृत्तेः याचेश्च परस्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापारार्थकत्वात् । अत्र एव कैयटेनोक्तम्
“असंकीर्तितपथ्याया कथितग्रहणे गांदोश्वि, गोदोश्वि इति च । याचि पृच्छिन्नभिक्षियोगे कर्मसंज्ञै-
वेति व्यवस्थेति” इति । तथाच मनोत्माकारमते एकव्यापारार्थकत्वे सम्बन्धत्वेन विवक्षायां
षष्ठीप्राप्तौ तद्विधानार्थं सूत्रम् । रत्नकारमतेऽपादानत्वाद्यविवक्षायां केनापि कर्मत्वाप्राप्त्या कर्मत्व-
विवक्षायां कर्मत्वार्थं सूत्रम् । इति दिक् ।

२—अत एव प्रकृतसूत्रे, “अकथितञ्च” इति सूत्रे च भाष्ये दुह्यादीनां परिगणने परस्वत्व-
निवृत्तिस्वरवत्त्वेऽप्युभयानुकूलव्यापारार्थकस्य, इदं ‘भवश्यं वारिण्यामि’ इति वाक्योच्चारणजनक-
ज्ञानविशेषरूपस्वीकारानुकूलव्यापारार्थकस्य च याचेश्च ग्रहणेन भिक्षेः कर्मत्वासिद्धौ तत्परिगणनं
संगच्छते । अन्यथोभयार्थक्याचिनैव भिक्षियोगेऽपि कर्मत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अर्थनिबन्धनत्वे
भाष्योक्तपरिगणनभङ्गरूपोपस्तु न परिगणितार्थकानामैव कर्मत्वविधानार्थं परिगणनस्य चारिता-
र्यात् । न च “अहमपीदमचोयमचोयं” इति भाष्यप्रयोगविरोधः, व्यापारद्वयार्थकत्वेन बहूनां
द्विकर्मकत्वस्येष्टत्वेन तदुपपत्तेः ।

दुष्टाच्यर्थरूपिप्रच्छिचिब्रून्नामुजिकर्मयुक् ।

नीहृकृष्मन्ववहदण्डग्रहमुष्पचकर्मभाक् ॥ इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहेः पाठो निर्मूलः । जग्राह द्युतरं शक्-

वाच्यम् । पठ्यन्तार्थकस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्व्यर्थ-
श्चैव पचिर्विकारयोगेषष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयती-
त्युक्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्तमिति दिक् । निर्मूल इति ।
अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्सम्बन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः ।
द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थतया बोद्धव्यम् । उदाहरणमप्य-

ननु क्रियायामन्वयेऽपि कदाचित्पष्ठीसम्भवात्क्षीरविशेषणत्वमात्रेण षष्ठीप्रति-
पादनमयुक्तमित्याशयेनाशङ्कः कृत्वा तान्निराचष्टे — नचेति । षष्ठ्यन्तार्थस्येति
शेषेत्यादिः । स्वान्वययोग्यानामभिव्याहारइति कथनेन यत्र तत्समभिव्याहाराभावः
क्रियायामन्वयविवक्षाच्च शेषत्वविवक्षाच्च तत्र षष्ठी भवत्येव । मातुः स्मरति नटस्य
शृणोतीत्यादौ यथा इति व्युत्पत्तेरिति । एतेन पयः पदसमभिव्याहारे धात्वर्थान-
न्वय इति दर्शितम् । अत एवेति उक्तव्युत्पत्तिसत्वादेव, आदिना तण्डुलानोद-
नम्पचतीत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र निर्वर्तनं विकलेदनं च पचेरर्थः । तण्डुलान् विकलेद-
यन्नोदननिर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । इत्युक्तम्भाष्य इति “कर्तुरीप्सिततममि” ति
सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । तन्नहि “अथेह कथम्भवितव्यम् तण्डुलानोदनम्पचतीति
आहोस्वित्तण्डुलानामोदनम्पचतीति उभयथा भवितव्यम्, कथम् इह तण्डुलानोद-
नम्पचतीति द्व्यर्थः पचिः तण्डुलान्पचन्नोदननिर्वर्तयतीति इहेदानीन्तण्डुलानामो-
दनम्पचतीति द्व्यर्थश्चैव पचिः विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदननिर्वर्तयति”
इत्युक्तम् । यद्यपि फलव्यापारावादाय सर्वेषामेव धातूनान्द्व्यर्थत्वमितीह द्व्यर्थ-
त्वाभिधानमनुपयुक्तमिति शङ्का भवति तथापि विकलेदूनविशिष्टनिर्वर्तनम्पचेरर्थ
इत्यर्थभिप्रायेण द्व्यर्थत्वाभिधानम् । विकलेदनवैशिष्ट्यञ्च कचिस्सामानाधिकर-
ण्येन यथा आद्ये तत्र विक्लितिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुलानान्निर्बुत्तिरूपफलाश्रयत्वात्
ओदनस्य कर्मता द्वितीयप्रयोगे तु करणत्वेन विक्लितिविशिष्टनिर्वर्तनम्पचेरर्थः । तत्र
तण्डुलानान्धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वाभावान्न कर्मत्वङ्किन्तु विकार-
योगविवक्षया शेषे षष्ठीतिबोध्यम् । विक्लिषेञ्च सम्बन्धाकाङ्क्षायां सन्निधाना-
त्तण्डुलसम्बन्धिनी सेति विज्ञायते । अत्र भाष्ये यथा मातुः स्मरतीत्यत्र कर्मजः

मित्युदाहरणमप्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथा ऽपि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि । दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराशयेनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लङ्कृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम् ।

न्यादयो ण्यन्तानिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ इति ।

एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः शतं दड्यन्ता (२) मिति भाष्यं विरुद्धयेत । शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिश्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् । तथा मन्थेरपि

युक्तमिति । शक्रात् द्युतरुज्जग्राहेत्येव प्रतीतेः । पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार द्युतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः । द्विकर्मकत्वमिति । अकथितसूत्रविषयतयेत्यर्थः । कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः । अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह—एवं चेत्यादिना । प्रधानमिति । उद्देश्यत्वादिति भावः । तस्योद्देश्यत्वे मानमाह—अर्थिनश्चेति । न तु निग्रहार्थ इति । शरीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः । तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः । एतत्सर्वं

शेषत्वविवक्षया षष्ठी भवति, तथैव तण्डुलपदादपि सा सिद्धैवेति विशिष्य विकारयोगे षष्ठीत्यभिधानेन षट्थ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यानामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तिः सूचिता । मूलन्नास्तीति भाष्यानुक्तत्वादिति हेतुः पूरणीयः अत एवाह—द्विकर्मत्वमिति । ननूकरीत्या द्विकर्मकत्वे साधितमेवेति कथमप्रक्रियाकृदुक्तोदाहरणस्यायुक्तत्वाभिधानमित्याकाङ्क्षायामाह—शक्रादिति । एतेन तादृशप्रयोगाभाव एवेति ध्वनितम् । इतरेषान्द्विकर्मकत्वञ्च व्यापारद्वयार्थत्वेनाभिहितमित्याशयेनाह—अकथितेति । ननु भाष्यानुक्तत्वेनेतरेषान्द्विकर्मकत्वस्य प्रामाणिकत्वाभिधानमयुक्तमत आह—कैयटेति । तद्रीत्यैवेति कैयटाद्युक्तरीत्येत्यर्थः । ननु ग्रहणार्थत्वेऽपि निग्रहार्थत्वं सिद्धमेवेत्यत आह—शरीरेति । तस्मादेवेति अर्थिनश्चेत्येतस्मादित्यर्थः । एवञ्च मूले

प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः “येनापविद्धस-
लिलस्फुटनागसन्ना देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मन्ये” इति । अत्रामृतं
मुख्यम् । उद्देश्यत्वात् । अम्बुनिधिस्तु गौणः ।

यदपि व्याख्यातार आहुः—द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ
इति । तद्रभसात् । तथा हि । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे ‘दुहिपच्योर्बहुलं
सकर्मकयो’ रिति वार्तिके तद्रभाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते
कैयटहरदत्ताभ्यां तत्रैव स्फुटीकृता माधवोऽप्याह—जयतेः
कर्षतेर्मन्येर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि । उदाजहार च—तण्डुलानो-
दनं पचतीति ।

माधवादिरित्या लाघुत्पत्तिनियामकम् । यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं
तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोऽहम् ।

द्विकर्मकेष्विति । अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः । पचेरप्रामाणिकत्व-
दूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—कैयटेति । अत्रारुचिबीजं तु
पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततमिति कर्मणो वृक्षस्यैकव्यापारप-
रित्यागेन कर्तृत्वविवक्षयाऽपि भाष्यस्य सूत्रपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वे
न मानमिति

अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषादित्यन्तन्देहलीदापकन्यायेनोभयप्राप्तेति । मूलादि खण्ड-
यितुमुपक्रमते—एतत्सर्वमिति । सर्वम् मूलम्परममूलं श्लोकस्य पठनम्प्राची-
नखण्डनम्प्रागुक्तं वक्ष्यमाणञ्च सर्वम् । प्रागुक्तमिति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे
प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापारविशेषणेत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः ।

ननु ‘कर्तुरीप्सिततममि’ तिसूत्रस्यप्रागुक्तभाष्यसम्मतमेव पचेर्द्विकर्मकत्व-
मिति कथमप्रामाणिकत्वाभिधानमत आह—अकथितसूत्रेति । अत्रेति कैयटे-
त्यादिकथने व्यापारद्वयार्थत्वे फलपाकानुकूलव्यापारार्थत्वे इत्यर्थः । तदाद्यदुग्ध-
म्फलम्पचतीति प्रयोगः एकव्यापारेति फलपाकानुकूलव्यापार एव पचेरर्थः । तदा-
द्यदुग्धः फलम्पच्यत इति प्रयोगः कालनिष्ठस्य द्वितीयस्य व्यापारस्याधुना परि-
त्यागः । भाष्यस्य “दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति भाष्यस्य । एतच्च भाष्यं
कर्मवदिति प्राप्तकर्मवद्भावस्य सकर्मकाणामप्रतिषेध इत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते कर्मवद्भा-
वविधायकम् । एतत्सूत्रेति । “अकथितञ्च” इति सूत्रेत्यर्थः ।

यच्चकथितञ्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—अकथितशब्दो यद्य-
प्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपाश्यां दोग्धि पय इत्यत्र
पाणिकांस्यपाश्याोरपि स्यात् । करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरव-
काशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गोदुहादिपरिगणनादिति । तन्मतान्तरा-
धिप्रायेण । अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्यास्तां तावत् ।
शतं जयतीति । जि अभिभवे । यत्तु जि जय इति व्याख्यातं
तन्न । तस्याकर्मकत्वात् यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथाऽपि
चकारेण सङ्गृह्यन्त इति कैयटः ।

अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । ‘अहमपीदमचोद्यं
चोद्य’ इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वद-
र्शनादिति भावः । तथा च भट्टिः—स्थास्तुं रणे स्मेरमुखो जगाद

तन्मतान्तरेति । पूर्वापपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः । भाष्यानु-
क्तानां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति । उदाहृतस्वपरग्रन्थाश्च
यथाश्रुतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । कैयट इति ।
अत्रारुचिवीजमुक्तम् ।

इति भाव इति । अर्थनिबन्धनेयं सम्भवेति घदतां कैयटादीनामि-
त्यादिः । द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ।

यदुक्तमूले मतान्तरेति तदयुक्तप्रागुक्तं यद्भाष्यसंमतमतान्तरेत्याह तस्य
युक्तत्वमेवेत्याशयेनाह—पूर्वापपादितेति । एवञ्च हरदत्तोक्तमसङ्गतमिति भावः ।
ध्वनितमिति मतान्तरेष्वभिधानेन ध्वनितमित्यर्थः । उक्तमिति “अकथितञ्च”
इति सूत्रविषयत्वं यदि जयत्यादीनाम्भाष्यकाराभिमततन्तदा चकारेण तेषां सङ्ग्रह
उचितस्तत्रैवेतु न मानमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ।

ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यार्थनिबन्धनार्थत्वाभावेनाप्राप्तिस्तदा द्विकर्मकत्वकथमनु-
क्तानामित्याकाङ्क्षायामाह—द्विकर्मकत्वन्विति । यथा—प्रयोगव्यापारद्वयार्थ-
कत्वं कल्पनीयमिति भावः । कुरुपञ्चालादेरेव देशपदेन ग्रहणे किम्मानमत आह-
व्याख्यानादिति । “अधिशीङ्स्थासामि” त्यादिसूत्रारम्भमूलकाद्वयाख्याना-
दित्यर्थः । तथैव कुरुपञ्चालादिशब्दानामेव देशवाचकत्वेनोदाहरणात् । मूलमि-

मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोऽपि-शिलोच्चयोऽपि क्षिति-
पालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव । मारविश्व-उदारचेता गिरि-
मित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । एवं च नाथत्यादयो
बहवो द्विकर्मका बोध्याः । देश इति । कुरूपञ्चालादिरेव गृह्यते ।
तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्न वैयर्थ्यम् । गोदोह इति । न चेह
कालत्वात्सिद्धिः । लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् ।
तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति । यत्तु प्राचोक्तम् । अकर्मकधातु-

कुरूपञ्चालादिरिति । व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः ।
नवैयर्थ्यमिति । शीङादेरपि शयनपूर्वके व्यापने कृत्या कर्तुंरित्येव कर्म-
त्वस्याऽऽस्यादियोग इव सिद्धत्वादिति भावः । एवं चैवं कल्पनयोक्त-
देशादीनामेव कर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति । प्रसिद्धस्येति ।
क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । तेनेति । देशादीनां
ग्रहणेनेत्यर्थाः । यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्था इति । तन्न । जन्यमा-
त्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वाभावात् । यदि तु जन्यमात्रस्य
कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादिना न तस्य कालत्वम् ।

त्यादेरित्यत्रादिपदेन “समानोदरे ज्ञयित ओचोदात्” इति निर्देशस्य सकृदग्रहः
“अकर्मकधातुभिर्योग” इति वार्तिकमेव स्वानन्वयेण न कर्मसम्प्राविधायककिन्तु
स्वार्थकरणकव्यापने धातूनां कृतिकल्पनेन सिद्धकर्मत्वानुवादकमित्यस्य वक्ष्यमाण-
त्वात्तदभिप्रायेणाह—शीङादेरपीति । शयनपूर्वके शयनादिकरणके नन्वेवन्ता-
दशदेशग्रहणेऽपि तस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमेवातस्तत्कालितमेवैतदित्याह—एवञ्चेति ।
तादृशदेशग्रहणेचेत्यर्थाः । एवं कल्पनया स्वकरणकव्यापने कृतिकल्पनया, उक्त-
देशादीनाम् कुरूपञ्चालादीनाम्, एवकारेण वैकुण्ठादीनां व्यवच्छेदः । मूलाहु-
क्ताथस्य न श्रद्धेति प्रतीतिरत आह—सूचयतीति । ननु क्रियापि काङ् एव
प्रसिद्धपरिमाणसूर्यक्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्काल एवेत्युक्तेरत आह—क्रियाया
इति । जन्यमात्रकालोपाधिरित्यस्य जन्यमात्रन्तत्तत्पदार्थनिष्ठाभेयतानिरूपिता वा
कालनिष्ठा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकमित्यर्थः । क्रियाया इव
जन्यघटादेरपि मासादिपदव्यवहार्यत्वम् “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” इति सूत्रोदा-
हरणसिद्धये स्वीकार्यमेवेत्याशयेनाह—यदित्विति । न कालत्वम् न कालपद-

भिर्योगे देशकालाध्वमावेभ्यो द्वितीयेति केचिद । नदीमास्ते इत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । आस्यते मास इति यथा । केचिदित्यप्यसङ्गतम् । द्वितीयाया माष्यसम्मतत्वात् । नदीमित्युदाहरणमप्यसङ्गतम् । ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशमात्रम् । तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम् । अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात् । अत एवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रासिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिगिति व्याख्यातम् ।

“गतिबुद्धि” ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । न त्विह ‘कर्तरि कर्मव्यतिहार’ इति वत् कर्मशब्दः क्रियापदः । कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा-

किं तु मासत्वादिनैवेति भावः । एतच्च नापूर्वं वचनमित्याकरे स्पष्टम् । अध्वानं स्वपितीति । स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ।

कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययस्योचित्यादित्यर्थः । ननु ‘कर्त्तरि

व्यवहार्यत्वम् ननु स्वप्राताद्येदा स्वापकरणकव्यापने वृत्तिस्तदा अध्वानं स्वपितीतीष्टमेवेत्यत आह—स्वापमात्रेति । “एतेनाकर्मकधातुभिर्योग” इति मौलवचनस्यापूर्वत्वशङ्कां वारयति—“अकथितञ्च” इतिसूत्रे ऽकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथन्निष्कर्मकत्वमिति प्रश्ने । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा, मित्यत्र प्रसिद्धत्वसूचकहिशब्दोपादानेन सर्वत्र स्वार्थकरणकव्यापने कृत्या कालादिकर्मकत्वसम्भवस्य सूचनात् । अकर्मणामित्युपलक्षणम्, सकर्मकाणामप्येवङ्कल्पनया कालादिकर्मकत्वस्य सम्भवात् ।

‘कृत्रिमाकृत्रिमयो’ रिति परिभाषया कृत्रिमाधिकरणकं कार्यजातमुक्तञ्चतु तत्र हेतुरुक्त इत्यत्रग्रन्थस्य हेतुपरत्वमेवेत्याशये—कार्यसम्प्रत्ययस्येति । एवञ्चोचित्येन हेतुनोक्तार्थः साधनीय इति भावः । कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिति तच्च गन्तुमिच्छतीत्यप्राप्त्यैव एवं सर्वत्र सन्दर्शनप्रार्थनाप्यवसायारम्भनिवृत्तेः सत्त्वेन तत्तन्निरूपितकर्मत्वमस्येवेति कृतिमत्कर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च कृत्रिमाकृत्रिम-

र्याकर्मकाणा' मित्येवावक्ष्यत् । नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः ।
णिजर्थेनाप्यमानस्य यादि भवति तर्हि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति ।
तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति
कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिध्यति । उक्तं च ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मताङ्गतः ।

नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ इति ।

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं
बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च ।
स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन सम्बद्ध्यते । हेतुमति णिज्वि-
धानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एवोपजीव्याऽपि कर्तृ-
सञ्ज्ञा । एवं च ।

कर्म" ति सूत्रे क्रियाया अपि कृतिकर्मत्वोक्तेरिदमसङ्गतमत आह—
कर्मति । प्राञ्च इति । 'हेतुमति च' इत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः । गुणक्रिया-
याम्—णिज्विप्रकृत्यर्थक्रियायाम् । स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने
हेतुत्वं, कर्मसञ्ज्ञानियमस्य च । प्रेषणे—एतत् । तृतीययेति । स्वध-
र्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः । विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह—
हेतुमतीति । अन्तरङ्गत्वादिति । एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः । अस्य

न्यायेन कर्मकारकस्यैव ग्रहणमिति नियमासिद्धिरित्याह—इदमसङ्गतमिति ।
प्राञ्च इत्यभिधानमूलकारस्य यद्यरुचिबोधनाय तदा तस्यार्थस्य भाष्यकारसम्मत-
तत्वादेवङ्गयनमसङ्गतमेवेत्यत आह—हेतुमतीति । हरिकारिकायां स्वातन्त्र्यादि-
त्यनेन कर्मत्वप्राप्तिहेत्वभिधानङ्कृतमिति भ्रमनिवारणायाह—स्वातन्त्र्यादित्य-
स्येति । स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृवृत्तिधर्मेण कर्तृत्वेनेत्यर्थे तृतीयया इत्यस्य न काभ-
इत्यत आह—स्वकार्येणेत्यर्थ इति । एवञ्च तृतीययेति फलितार्थकथनमिति
भावः । मूलेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति । हेतुमति णिज्विधानादित्यनेन
यद्युपजीव्यत्वमेवोपपादितमिति ज्ञायते तदाऽत एवेत्यनेन पुनरुपजीव्यत्वमभिधाने
पौनरुक्त्यमत आह—विशिष्टाया इति । स्वकारकविशिष्टाया णिजर्थेन सम्बन्ध-
इत्यर्थः । मूले ऽत एवेत्यस्योक्तहेतोरेवेत्यर्थः । एवञ्च अन्तरङ्गत्वसत्त्वे च "गति-

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

भयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥ इति ॥

अस्त्वेवम् । लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् । नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत् । शृणु । णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्याद् विप्रतिषेध एव नास्ति । अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसंभवः । अर्थप्राधान्य-

विधित्वमित्ययं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः । तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां एयन्तानां कर्मकर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा पुरकार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थमन्यते ।

पुरस्कारे त्विति । तुनाऽरुचिः सूचिता । प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीन-त्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थ-प्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति । किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रोपलक्षणं न तु

बुद्धीतिसूत्रस्य नियमार्थभाष्यकाराभिमतमिति विधित्वपक्षस्य निर्मूलस्य कथनम-सङ्गतमत आह—अस्येति । अस्य गतिबुद्धीतिसूत्रस्य तदेवाह—तत्र हीति । “आकडारादि” तिसूत्र इत्यर्थः । कर्मेति प्रथमान्तम् मन्यत इति मूलकृदिति शेषः । अरुचिरभिमान इति मन्यत इत्याभ्यां सूचिता सा अनुपदमेव व्यक्तीभविष्यति । मूले शाब्दप्राधान्यपुरस्कृत्येति प्राशया इति शेषः । न प्राबल्यप्रयोजन इति लौकिकौ दृष्टान्तोऽत्र साधकः, यथा अन्तरङ्गमास्यादिकार्यप्रधानराजाज्ञया बाध्यत इति इह शास्त्रे शब्दस्य प्राधान्यात्तदुपरोधिकर्मत्वस्य राजत्वप्राबल्यमिति ।

ननु यथाशाब्दप्राधान्यप्रयोजकव्यापारे तथोद्देश्यत्वलक्षणमार्थप्राधान्यप्र-योज्यव्यापार इति द्वयोः समत्वमेवेति ब्रूयादित्याशयेनाह—अन्यानधीनत्वेति । एवञ्च द्विविधं प्राधान्यन्तप्रास्तीति प्रयोजकव्यापार एव प्रबल इति भावः । परो-क्तमुपजीव्यत्वमपि खण्डयति—किञ्चेत्यादिना । भाष्यस्य परोक्तस्य तर्हि

पुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम् शान्तिनिति । स्वर्ग-
कर्मकं शत्रुनिष्ठं यदुगमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्म
गातिरित्यर्थः । नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म,
न च शत्रवः कर्तारः । तेषां गत्यादिमूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् मैवम् ।

तत्सञ्ज्ञकपरम् । अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम् । आकडारसूत्र (१)
स्थस्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । किं च
परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्थ नियमा-
र्थतैवोचिता । एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न । 'प्राक् कडारा'
दिति शास्त्रवाधापत्तेः । स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे । नन्विहेति । तथायु-

कागतिरत आह—आकडारेति । तस्य सूत्रस्य पाठभेदेऽप्यस्य नियमार्थत्वमेव-
त्याह—किञ्चेति विपरीतनियमशङ्कां वारयति—एषामिति । योगे कर्तुरिति
शेषः । तदाहि गत्याद्यर्थानामणौ कर्तुणौ यदि भवति तदा कर्मसंज्ञं चेति नियमा-
कारः । शास्त्रवाधापत्तेरिति तादृशनियमेन कर्तृसंज्ञाया व्याकृत्या परकार्यस्य
विधानाभावादिति भावः । किञ्च भवदुक्तो नियमाकारश्चेत्पाचयस्यादियोगेऽपि
कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्यापारस्योक्तद्विविधप्राधान्यस्य सत्त्वात्प्राप्नोति नचेष्टापत्तिः । आक-

१—अयमभावः “आकडारात्” इति सूत्रे माध्वे ‘लोकं व्याकरणे च इन्द्रः, शक्रः पुरुषः ।
कन्दुः, कोष्ठः, कुमूलः इत्येकस्य द्रव्यस्य, कर्तव्यम्, इतव्यम् इत्यत्रैकस्य प्रत्ययस्य प्रत्यय-कृत-
कृत्यसंज्ञकस्य च बहुसंज्ञादर्शनादाकडारादिष्वपि संज्ञानां समावेश एव स्यान्न बाध इति आकडारा-
दिति सूत्रम् । तत्र पुनः शङ्कितम् । “आकडारादेका संज्ञा” इति, “प्राक्कडारात्परं कार्यम्” इति,
वा सूत्रं कर्तव्यम् । अत्र कैयटः “एका संज्ञा” इति पाठे संज्ञाद्वयप्राप्तेश्च प्राप्ततया ‘एकैव
संज्ञा न द्वितीया’ इति नियमार्थमेव सूत्रम् “प्राक्कडारात्परं कार्यम्” इति पाठे तु
परपदेन संज्ञाप्रकरणान् संज्ञारूपं परकार्यमेव ग्राह्यम् । नृणां च परभूताया यस्याः संज्ञाया
पूर्वसंज्ञया बाधः प्राप्नोति तत्र पाठान्तरमाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रम् । नन्वत्रापि पाठे संज्ञाया-
विरोधाभावेन पठ्याग्रेण प्रवृत्त्या पूर्वसंज्ञाया अपि चागितार्थसम्भवेनोभयोः प्रसक्तो नियमार्थ-
मेव स्यात्परमेव न पूर्वनिविदाच्चम्, नियमेऽनुवाद दोष इत्यादिपक्षकत्वरूपनाद्वारा विशिष्टस्यो-
चित्येन ‘अत्रप्रकरणे संज्ञानां बाधपक्षमात्रेण इतिकल्पनेनादोषात् । तेन परयाऽनवकाशया
पूर्वासावकाश गच्छते । द्वयोश्च नायकाशयोर्विप्रतिषेधे इत्यापूर्वाबाध्या । इत्येतद्वस्तुतत्तवम् । तत्र
‘एकासंज्ञा’ इति कल्पे ‘अङ्गसंज्ञा भवः संज्ञायाः समावेशः, ‘कर्मधारयत्वे तत्पुष्यप्रमाणम्’, ‘गतिदिशः
कर्तृभूतस्तु चग्रहणम्’, गुरुलघुसंज्ञे, नदीषिसंज्ञे ” ‘परमैपदसंज्ञापुरषसंज्ञा,’ ‘गतिबुद्धयादानां

पुन्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम्, इत्यादिवातिवैर्दृष्टान्युक्तानि । ततः “गतिबुद्ध्यादोनाप्यन्तानां कर्मकर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञाप्राप्नोति ।” इति भाष्ये उपपत्तम् । अत्र कैयटः “एकसंज्ञाधिकारे गत्यादि सूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारेत्वेतन्त्रः, प्रयोजकन्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्ग एक संज्ञाधिकारादन्यतरेण भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधान-सन्निधौ प्रधातृस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति पृथगगुणास्तद्विषयस्वकार्यं न प्रयुज्यते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादोनामेवाप्यन्तानां कर्ताप्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयतोदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु ‘परं कार्यम्’ इति पाठस्तदाऽविरोधात् (एकसंज्ञा-नियमराहित्यात्) सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गं गत्यर्थादानामेवेति नियमेन यन्तवातन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्गः । एषां कर्मसंज्ञैव इति नियमस्तु न “प्राकङ्गारात्परं कार्यम्” इति शास्त्रावापत्तेः । ननु भाष्ये “आरम्भसामर्थ्यात्” इत्यनेन विधायकत्वप्रतीत्या गत्यादिसूत्रस्य नियमपक्षे तद्विरोधोऽन आह रत्ने “आरम्भसामर्थ्यादित्यस्य पक्षत्रय-मरम्भसामर्थ्यादित्यर्थः इति । यद्वा हेतुमतिचेति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रस्य नियमत्वोक्त्या कर्तुरित्यस्य यन्तधातुविषयत्वावयवत्वेन यन्तधातुविषयस्य ‘कर्तुरीप्सिततमम्’ इत्यस्या-रम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । किञ्च ‘परं कार्यम्’ इति पठे विधायकत्वं दुरुपपादम्, उभयोरप्य-विरोधद्रष्टव्यः । अत्र एवाग्रे भाष्ये “नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञास्यति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयम् “हृकोन्यतरस्याम्” इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति । “यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्येतत्रैव सूत्रे हृकावकरीष्येताम् नाकरीष्यता-मन्यतरस्याग्रहणमित्यर्थः इति कैयटः । ‘परं कार्यम्’ इति पाठेऽपि नियमेन वारणे तु भाष्यकैयटादिकमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

अत्रेदं तत्त्वम् यद्यपि शाब्दबोधोयमुख्यविशेष्यताश्रयस्वरूपं शाब्दप्राधान्यं णिजर्थव्यापार-स्यैवेति लोके राजमन्त्रिणोरिव प्रधानकार्यं सर्वतोबलवदिति न्यायेन उपजीव्यामन्तरङ्गामपि कर्तृ-संज्ञां बाधित्वा कर्मसंज्ञैव स्यदिति गत्यादिसूत्रस्य न्यमत्वं प्राप्तं तथापि राजकुमाराध्याप-कयोरिव, आरम्भसामर्थ्यादित्याकङ्गारादिसूत्रस्थमाध्यप्रामाण्यात्, विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति न्यायात्, लोकव्यवहाराच्चोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्येन शाब्दप्राधान्यापेक्षया बल-वत्त्वमिति कर्तृसंज्ञा स्यादिति तद्व्युत्पत्तार्थं गत्यादिसूत्रमिति विधित्वमेव स्येति प्राप्नोति । नवीनास्तु शाब्दप्राधान्यस्य, अयानधीनत्वञ्चक्षणार्थप्राधान्यस्य च णिजर्थव्यापारे स्तत्वात्, हेतुमतिचेति सूत्रभाष्ये “एतेषामेव यन्तानां यः कर्ता सणो कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति” इत्युक्तेश्च नियमार्थत्वमेव गत्यादिसूत्रस्य । आकङ्गारादिसूत्रस्थमाध्यन्तु नियमसूत्रारम्भसामर्थ्या-दित्यर्थकम्, यन्तविषयककर्तुरिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकं वेति न तद्विरोधः ।

तथा च णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वञ्चेत्तदा गत्यायर्थकणिजन्तधातूपत्तव्यापार-जन्यफलाश्रयस्यैव नान्यस्येति कर्तुरितिसूत्रे णिजर्थव्यापारजन्यफलाश्रयतिरिक्तस्येति ततमस्य ग्रहणान्न देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्मत्वमित्याहुः । अत्र नियमार्थत्वपक्ष एव श्रेयान् भाष्यस्वरसादिति दिक् ।

कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव । न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीना' मित्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति वदतो भाष्यकृत् एव तत्र प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात् । ननु स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति

कमित्यनेनापि न । तस्यानीप्सितत्वाभावात् । तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्च । लक्षणां विनेति । कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः । अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तृरूपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम् । 'तत्प्रयोजको हेतु' रिति

द्वारादिति न्यासान्तरेण वैरूप्यापत्तेः । नचणौ यः कर्ता स एव णौ कर्म भवति ननु तद्भिन्न इति विपरीतनियमः कस्मान्न भवतीति वाच्यम् । लक्ष्यविसंवादापत्तेः । ण्यन्ते कर्मान्तरस्य भवन्मतेऽभावेन ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्च कर्मान्तरसम्भावनाया अभावेन सौत्राकर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । अनीप्सितत्वाभावादिति प्रकृतिजन्यशाब्दबोधे प्रधानीभूतो यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यकलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वस्य सत्वेनोद्देश्यत्वाभावात्मकानीप्सितत्वाभावादित्यर्थः । ननु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रयोजकव्यापारस्य प्रवृत्तेर्लौकिकमनीप्सितत्व स्वर्गादीनामस्त्येवेत्यत आह—तत्रापीति कर्तुः क्रियया तथायुक्तमित्येवंसूत्रार्थस्य सत्त्वात् । मूले स्वतन्त्रोपलक्षणमिति स्वतन्त्रे लाक्षणिकमित्यर्थः । कर्तृपदस्य शक्तिविशेषावच्छिन्ने परिभाषितत्वादिति भावः । अत एव कर्तृपदस्य तत्र लक्षणामत्वादेव, दाधानोर्विभागानुकूलव्यापारोऽर्थः । तादृशविभागवधित्वस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वस्य च प्राप्तौ परत्वात्कर्तृसंज्ञैव सार्थस्य स्थानेनत्वपादानत्वमिति कथमत्र पञ्चमीति न शङ्क्यम् । "अपादाने चाहीयरुहो"रिति ज्ञापकादिति गृह्याण । "अपादाने या पञ्चमी" भवति तदन्ताद्वा तसिः स्यात् तच्चेत् अपादान हीयरुहसम्बन्धि न चेदिति तदर्थः । ग्रामाद्ग्रामस्तोवा गच्छतीति तदुदाहरणम् । अत्र हीयेति कर्मप्रत्यये सति हीयते इति यद्भवति तदेकदेशानुकरणमस्त्येन पर्युदासरूपज्ञापकेन कर्मप्रत्ययान्तदाधातुयोगे विप्रतिषेध इति शास्त्राप्रवृ-

चेत्सज्ज्ञान्तरा(१)नुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे
सेत्यवधेदि ।

नीवहोरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथाऽपि

सूत्रेऽप्येवमेवात एव णिच्सिद्धिः । अवधेहीति । किं च प्रयोजककर्तृ-
व्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाक्षतं कर्मत्वम् । किं च णिजु-
त्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वस-
त्त्वात् । अकृतव्यूहा इति त्वनित्या । नास्त्येव वा ।

प्रापणमिति । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि
तत् । तथाऽपीति । अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथं चिद् गत्यर्थानामप्यत्र

स्याऽपादानस्वरभवति । सार्थं पुनं जहाति अयं सार्थाद्धीयते इति सम्प्रत्ययात् । हीयत
इति कर्मकर्तारं लः हीयतेऽपगच्छतीत्यर्थः । न केवलं बुद्धिबुद्धीतिसूत्र एव कर्तृग्रहणं
स्वतन्त्रोपलक्षणङ्गित्वन्यत्रापीत्याह—तत्प्रयोजक इति । एवमेव तत्पदमपि
स्वतन्त्रपरामर्शकमेव । “कर्तुरीप्सिततममि” तिसूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणां विनापि
निर्वाह इत्याशयेनाह—किञ्च प्रयोजकेति । एतत्सर्वङ्गमसंज्ञाया प्रागप्रवृत्तिम-
भ्युपेत्य वस्तुतस्तु गतिबुद्धीतिसूत्रस्य णिचि कृते प्रवृत्तिः । “कर्तुरीप्सिततममि”
त्यस्यतु प्रागेव प्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिगन्धोऽपि नेत्याह—किञ्च णिजुत्पत्तेरिति ।
ननु कृतमपि कार्यन्विर्तयन्तीत्यर्थका कृतेति न्यायेन प्राक् प्रवृत्तायाः संज्ञाया
अपगमे पुनस्तस्याः प्रवृत्तिरभिप्रेता, अथवा प्रयोज्यस्य कर्तृत्वन्नङ्क्षयतीति स्वर्गा-
दीनाङ्गमसंज्ञा प्राङ्मनविष्यतीत्यत आह—अकृतेति । अनित्यमिति “ह्वोरि”
तिसूत्रे सतुक्प्रहणात् एतत्कैयटानुरोधेन । स्वमतेनाह—नास्त्येवेति ।

गतिरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रम् प्रापणन्तु तादृशव्यापारानुकूलव्या-
पार इत्याह—उत्तरदेशेति । अत एव प्रतिषेधादिति नीवहोरित्यस्मादेव
प्रतिषेधादित्यर्थः । यथाकथञ्चित् विशेषणतया जातिविशिष्टस्य शब्दार्थत्वेऽपि
जातिशब्दव्यवहारवत् अपिना विशेष्यतयेत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र गतीतिसूत्रे अत

१ ननु कर्मसंज्ञोद्देश्यकोटौ संज्ञान्तरानुपहितत्वस्याप्रवेशात् तेन रूपेण कर्तृपदस्याबोधकतया
‘संज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य’ इत्यसङ्गतमिति चेन्न, कर्तृपदस्य संकेतिसम्बन्धेन कर्तृ-
पदवशेन शक्ततया धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वतन्त्रत्वावच्छिन्ने संज्ञान्तरापादानाद्युपहितानु-
पहिते लक्षणेति तदर्थत्वेनादोषात् । तथा च कर्तृपदेन धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य ग्रहणेन
सार्थाद्धीयते इत्यादावपि नासङ्गतिरिति भावः ।

गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावनमात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव । तेन वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्धयति । अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । सूत इति ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ।

ग्रहणमिति भावः । प्राप्तिं मत्वेति । न चेति सूत्रे भाष्ये हृकोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्तेऽभ्यवहरतिमुदाहृत्याप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात् । विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्रत्यकैयटाच्च । न गतीतिसूत्रभाष्ये 'हृवह्योरप्रतिषेधः' सम्प्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे एव उदाहरणाच्च । तत्रैव वह्निं गत्यर्थः देशान्तरप्रापणं वह्नेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम् । प्राप्तिश्च सम्बन्धमात्रं न संयोग एव । सुखं प्राप्नो, धनं प्राप्नो, भूःप्राप्तेत्यादिव्यवहा-

एव णिजन्तस्य गत्याद्यर्थकत्वमुपजीव्य गत्याद्यर्थानामणौ कर्ता यः स णाविति व्याख्यानमपि सुष्ठु सङ्गच्छते । एतावता प्रबन्धेन मूलं संयोज्य सिद्धान्तरीत्या-मूलं खण्डयितुमुपक्रमते—नवेति । सूत्र इत्यादिना अभ्यवहरतिम्, अभ्यवपूर्वक-हृधानुम् प्रत्यवसानार्थत्वाद्धि प्राप्तिरत्र अप्राप्त इति संयोगानुकूलव्यापारमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकस्य गत्यर्थत्वमिति तदाशयः । उदाहरणादिति प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वेऽप्राप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । विपूर्वइति । विहरति देशन्तुरग इति शब्दात्सग्यगच्छतीत्यर्थावगमात् केवलस्य गत्यर्थत्वे विपूर्वं इति न वदेदिति भावः । अभ्यवपूर्वं इति हरतिरित्यस्यानुषङ्गः अप्रतिषेध इति न गतीतिप्रतिषेधो नेत्यर्थः । प्रापणं यदि गतिः स्यात्तदा प्रतिषेधाभावाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । नन्वेतावता हरतेरस्तु तथा वहत्तेस्तु गत्यर्थत्वाभावे विम्मानमत आह—तत्रैवेति । न गतीतिसूत्रएवेत्यर्थः । इति भाष्येणेति वार्तिकस्थवा-हप्रहणप्रत्याख्यानपरेणेति शेषः । वहधातोर्गत्यर्थत्वाभावे हेतुमाह—प्राप्तिश्चेति । एवञ्च संयोगत्वेन संयोगस्य तन्मध्ये प्रवेशान्न गत्यर्थत्वमिति भावः । सुखम्प्राप्त इति अत्र समवायत्वेन सम्बन्धस्योत्तरत्र स्वस्वामिभावत्वेन सम्बन्धस्य प्रवेश इति विवेकः । गत्यर्थत्वाभावे कर्तरि क्तप्रत्यय एव कथमत आह—आदिकर्मणीति । चस्त्वर्थे । नन्वेवन्तर्हि 'नीवह्यो' रिति वार्तिकस्य

आदयतीति । अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्त्तरीति परस्मै-
पदम् कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव । तदपवादस्य 'निगर-
णचलनार्थेभ्यश्चे' त्यस्य 'अदेः प्रतिषेध' इति निषिद्धत्वात् ।
सस्यमिति । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या,
तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । स्मारयतीति ।

यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मस्स्वयमेवेत्युदाह्रियते
तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोद्धव्यम् ।

शब्दायतेरिति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरे' त्यादिना
व्यङ्ग्यम् । ततो हेतुमणिञ् । धात्वर्थेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै-

रात् । आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः । देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनु-
पपत्त्या क्वचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्येव तादृशमपि गत्यर्थ-
कत्वमभिमत्य वार्तिकारम्भः । वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम्
हिंसेति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेर्बृत्तिर्बोद्धव्या । भाष्यप्रयोगादेवेति ।
आद्ययानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेव यागे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वा-
भावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः ।

परास्ता इति । इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतः शब्दक्रिया-

का गतिरत आह—देशान्तरप्राप्तेरिति । परं केवलं सुखम्प्राप्त इत्यत्र तथावग-
त्यभावादाह—क्वचिदिति । ग्रामम्प्राप्त इत्यादौ नान्तरीयकतया तस्य प्रतीतिः
इत्यभिमत्य एवमङ्गीकृत्य उक्तभाष्यविरोधो ह्यभिमानत्वोक्तौ हेतुः । एवञ्च
न्यायसिद्धार्थानुवाद एव वार्तिककृता कृत इति तत्त्वम् । ननु क्षेत्रस्थानां यवाना-
म्भक्षणे यवानां यद्यपि प्राणवियोगसत्त्वाद्धिंसा भवति तथापि धातोस्तदर्थत्वाभा-
वान्न निषेधस्य प्राप्तिरत आह—हिंसाङ्गेति । हिंसाया अङ्गं विशेषणमिति
वाच्यार्थः । भक्षणकरणकहिंसने धातोर्बृत्तिरिति भावः । भक्षयतेः स्वार्थणिजन्त-
प्रकृतिकहेतुमणिजन्तस्य भक्षयतेः अस्मादेव निषेधात् "गतिबुद्धि इतिसूत्रेऽणीत्यत्र
हेतुमणिञ्च एव ग्रहणम् । मूले—स्मारयतीति चिन्तनार्थोऽयन्न मित् । ननु
यदि भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वन्तदा स्मारयति देवदत्तेनेत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह—
आध्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरतेः—चिन्तनार्थस्य स्मरतेः ।

वक्ष्यमाणरीत्या ऽयुक्तमूलं योजयति—इदमिति । शब्दायतेरिति वचनमि-

रिपूनिमिति कर्म प्रयुज्जानाः परास्ताः । यत्तु प्राचा अय, क्रन्द, शब्दाय, ह्येवां नेत्युक्तम् । तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव । क्रन्दहे-
ओस्तु शब्दक्रियात्वमात्रेण प्राप्तिसम्भावना । वस्तुतस्तु नासौ
सूत्रार्थ इत्युक्तम् । यदपि श्रु, ग्रह, दृशा, मिति कर्मत्वमुक्तम् । तत्र
दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम् । ग्रहेस्तु
द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथाऽपि बहुनामसंमतम् ।
अत एव 'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत्
बोधितवानिति व्याचख्युः । तथा अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः
सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति ।
युक्तं चैतत् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र

णामिति पक्षे भाष्ये ह्याययति, शब्दाययति, क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो
न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । एवं च तत्र पक्षे शब्दायतः प्रतिषे-
धानुक्त्याऽकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानम् । शब्दस्य धात्वर्थेन
संगृहीतत्वे ऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावे न मानमिति बोध्यम् ।
व्याचख्युरिति । तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम् । अन्यथा
ऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । ग्राहेः—बोधनाति-
रिक्तार्थग्राहेः । ततश्चेति । एवं व्यधिकरणत्वादन्त्यपदार्थाभावाच्च
बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । प्रतिग्राहिते इति । अस्य जाययेत्यादिः ।

त्यर्थः । कैयटपदसूचितामरुचिमाह—वस्तुत इत्यादिना । एवञ्च । तत्र पक्षे
प्रतिषेधानुक्तौ च । तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । ननु धात्वर्थसङ्गृही-
तकर्मकत्वमेव मानम्भविष्यतीत्यत आह—शब्दस्येत्यादि । बहिर्भूतेति अन्त-
र्भूतशब्दात्मककर्मण इत्यादि । तेन—एवं व्याख्यानेन । बोधनार्थस्य 'बुध्यर्थक-
त्वेन गतिबुद्धीतिसूत्रस्य प्राप्तिरन्यार्थकत्वेन नेति भावः । अन्यथा अन्यार्थस्यापि
द्विकर्मकत्वस्य प्रामाणिकत्वे । एवञ्चेति—धेनोरभिधानेन । अन्यपदार्थत्वा-
भावादिति । धेनोः क्तेनाभिधानादिति भावः । तत्र जाययेत्यास्यादित्वे तृतीया-
न्तस्य व्यधिकरणत्वाद्बहुव्रीहिघटकत्वन्न सम्भवतीत्यत आह—तृतीयातत्पुरुष-
मिति । बहुव्रीहिरिति । जायाप्रतिग्राहितशब्दस्य द्वन्द्वसंज्ञकगन्धमाल्यशब्देन

क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । ष्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावेणेव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैकार्थीभावकलनात् ।

तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः । बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात् । अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च । तदाह—जायानिष्ठेति । ननु द्विकर्मकत्वेऽपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव के इष्टसिद्धिरिति चेन्न । णिजुत्पत्त्यर्थं प्रयोजकजायाया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं तन्निष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन द्विशार्थस्यैवैतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषये कर्मत्वविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् । कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असम्भव इत्यभिमानात् । न च निवृत्तप्रेरणप्रतिग्रहधातोर्णिजिति गन्धमाल्यकर्मण्येव क्ते

बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः । ननु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेत्यर्थे बहुव्रीहिं कृत्वा तेन जाययेति तृतीयान्तस्य तत्पुरुषोऽस्त्वित्यत आह—बहुव्रीहिणेति । विधायकाभावादिति । समुदायार्थस्य तृतीयान्तार्थकृतत्वाभावेन 'तृतीयातत्कृतेति' सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः । ननु अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय 'सुप्सुपा' इतिसमासोऽस्त्वित्यत आह—अवयवेनेति । द्विकर्मकत्वेऽपीति । बोधनातिरिक्तार्थस्य ग्राहेर्द्विकर्मकत्वेऽपीत्यर्थः । कर्मत्वाविवक्षायामिति । सम्बन्धित्वेन विवक्षाया-मित्यर्थः । इष्टसिद्धिरिति । जायया प्रतिग्राहिते इत्यर्थे तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा जायाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यस्या इत्यर्थे बहुव्रीहिसमासेनेष्टसिद्धिरिति भावः । हेतुत्वार्थमिति । हेतुसंज्ञार्थमित्यर्थः । कर्तृत्वार्थमिति । कर्तृसंज्ञासिध्यर्थमित्यर्थः । ईदृशार्थस्य—तादृशव्यापाररूपार्थस्य । एतत्कर्मसंज्ञेति । धेनोः कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेत्यर्थः । ईदृशविषये—कर्तुः कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरन्यतरस्य सत्त्वमस्तु, अन्यतरस्य विवक्षास्त्वित्यत आह—कर्मत्वशक्तेरपीति । तत्समनियतत्वेन—कर्तृत्वसमनियतत्वेन । अभि-

अभिवादित्शोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम् ।

अभिनि ॥ नेरल्पाक्षतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतो-
च्चारणं तादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह-संघातपूर्वकस्येति । तेनेह
न । निविशते यदि शूकाशिखा पदे इति । क्वचिन्नेति । 'एष्वर्थे-
ष्वभिनिविष्टाना' मिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम् । उपपदविभक्ति-
माह-उभसर्वतसोरित्यादिना । उभमर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ
तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः-उभशब्देनोभय-
शब्दो लक्ष्यते । अन्यथा तसोऽसम्भवादित्याहुः । वस्तुनस्तु वृत्ति-

इष्टसिद्धिर्जायापदेन पृष्ठीसमास इति वाच्यम् । प्रकृत्यैव तदर्थलाभा-
णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः । ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्र-
पराणां समासेऽन्यपदार्थपरत्नमिव प्रतिग्राहि-शब्दस्यधेनुपरत्वेऽपि
वृत्तौ गन्धमाह्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह-अन्यपदार्थेति । तदन्त-
र्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिवलेनाङ्गीकारे ऽप्यन्यान्यन्तर्भावेण
तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः । अभिवादयतेरिति । वदि अभिवादन
इति गत्यन्तस्येत्यर्थः ।

व्याख्यानात् सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभावं दर्शयति-
पूर्वनिपातेति ।

निविशनइति । अत्र एव सत्त्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संग-
च्छते । भाष्यप्रयोग इति ससर्थसूत्रस्थ इति शेषः । उभसर्वयोस्तसा-

मानादित्यभिधानमरुचिमूचनाय, तद्वीजन्तु शक्योर्भेदे तथा विवक्षा
सम्भवत्येवेति ।

निवृत्तप्रेषणग्रहधातोः स्वीकारमात्रार्थकग्रहधातोः षिचिं तादृशस्वीकारानुकूल
व्यापाररूपार्थे णिचि उच्छृङ्खलस्य शङ्कां वारयितुमुपक्रमते-नन्वित्यादिना ।
अन्यान्यन्तर्भावेणेति वृत्तौ विग्रहघटकपदार्थातिरिक्तार्थस्यान्यपदार्थभिन्नस्य बोधकः
शब्द इत्यर्थे मानाभाव इति भावः । व्याख्यानादिति । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगमू-
लकव्याख्यानादित्यर्थः । बीजाभावमिति पूर्वनिपातप्रकरणस्यानियतत्वात्पूर्वनि-
पातस्य संघातविवक्षासाधकत्वाभावाद्बीजाभासत्वमित्यर्थः ।

अत एव-संघातस्य विवक्षायाः सत्त्वादेव । भाष्यप्रयोग--बोतोगुणव-

विषये अयच्चप्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तम् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु । धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः । तन्न । तथा सति अपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्ये' त्यस्येव दार्ष्टान्तिके जशत्वस्यापि अपवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यम् । 'कस्य च द' इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धिगिति विभक्त्यन्तमेव । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपो लुक् । उभयतः कृष्णमिति कृष्णस्य

विति । उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं पष्ठार्थ इति बोध्यम् । उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषयेऽपि नायच् वार्त्तिके । उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवायचि तत उभयशब्दात्तस्यपि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः । वृत्तिविषये इति । वृत्तौ कृतायामित्यर्थः । प्राचीनैर्हि 'उभौ साभ्यासस्ये' ति निर्देशेन वृत्तिघटके परत एवायजिति व्याख्यातं तदाह—उभशब्दादित्यादि । एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः । अविभक्तिक इति । अनुत्पन्नविभक्तिक इति व्याख्यातारः । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादित्यभिप्रेत्याह—जशत्वस्येति । अतिदेशादिति । अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः । आद्यादित्वा-

चनादितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः । ननु नित्यमितिसूत्रेणायचो वृत्तिविषये विधानादुभशब्दोद्देश्यकत्वं पष्ठार्थ इति वक्तुमशक्यमित्यत आह—उभांश इति । ननु मौलवचने तर्हि कुतो नायजित्यत आह—उभशब्दस्येति । यत्र संख्येयपरतास्ति तत्र 'उभादुदात्त' इत्यस्य प्रवृत्त्या नित्यमित्यस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः । प्राचीनसम्मतव्याख्यानानुरोधेनाह—वृत्तौ कृतेति । धिगित्यत्र विभक्त्यश्रवणेनाविभक्तिकत्वं स्पष्टमेवेत्यत आह—अनुत्पन्नेति । सूत्रेणैव तस्मिन्प्रत्ययस्योपपत्तावाद्यादित्वकल्पनमनुचितमित्यभिप्रायेणाह—कृष्णसम्बन्धीति । ननु सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तित्वन्तस्य सम्बन्धत्वन्तु 'नीलो घट' इत्यादौ बाधितन्द्वयोरभेदादत आह—विनापीति । सम्बन्धम्—सम्बन्धविशेषम् । षष्ठ्याः शब्दरूपतया सम्बन्धत्वन्न सम्भवतीत्यत आह—भेदसम्बन्धेति । भेदप्रयोज्यसम्बन्धेत्यर्थः । सच स्वस्वामिभावादिरूपः । ननु नाम्नोरेव द्विधाऽभिसम्बन्धाभिधानमसङ्गतम् क्रिययोरपि द्विधा सम्बन्धस्य दर्शनात् । 'पञ्चाङ्गके' इत्यादौ,

पार्श्वद्वये ऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ।

नाम्नोर्द्विधव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वाऽपि क चिद्वेत् ॥

इति वृद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम् । द्विधे-
त्युक्तिः सामानाधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या । षष्ठीतदपवादयोरेकको-
टितया वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः ।
कथं धिङ्मुखेति, सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया

दिति । कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थं पञ्चम्यास्तसिलित्य-
न्ये । सामानाधिकरण्येन—विनाऽपि सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावेन ।
षष्ठ्येति । भेदसम्बन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । नाम्नोरित्य(१)
नेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेना-
न्वय इति सूचितम् । वैयधिकरण्येति । षष्ठ्या वेत्येतद्वैयधिकरण्योपल-
क्षणमिति भावः । क्रियान्वय इति । बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः । धिक्शब्द-

‘पुरीमवस्कन्द’ इत्यादौ चाभेदस्य, ‘कृष्णन्मेचेत्सुखं यायात्’ इत्यादौ भेदसम्ब-
न्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावस्य, प्रतीतेरत आह—नाम्नोरित्यनेनेति । एवञ्च
नाम्नोरेव द्विधा सम्बन्धप्रतिपादनेन तात्पर्यं किन्तु क्रियाकारयोर्विशेषसम्बन्धाभिधाने
तात्पर्यमिति भावः । ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यपदानुक्तेः कथमेवमभिधानमत
आह—षष्ठ्या वेत्येतदिति । बोधनीयंति । विधेयभूतेत्यर्थः । एवञ्च ‘धिक्
मुखं’ इत्यत्र जीवसीत्यादि विधेयक्रियायाम्मुख्येतरयान्वयस्तस्यामेव धिक्शब्दार्थ
निन्द्यत्वस्यान्वय इति क्रियाया निन्द्यत्वस्य प्रतीतिर्नतु मुख्यत्वस्येति भावः ।
तथाच यस्मिन्वाक्ये सम्बोधनेन विभक्त्यन्तस्य क्रियावाचकस्य च तादृशस्य
प्रयोगस्तत्र तस्याङ्क्रियायामन्वयो यत्रतु सम्बोधनविभक्त्यन्तमात्रस्याप्रयोगस्तत्र

१ न च ‘लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति, ’ ‘पुरीमवस्कन्द’ ‘पथांचक्रे,’ कृष्णं
नमेचेत्सुखं यायात्’ इत्यादौ द्विधान्वयस्येष्टत्वात्तरंगप्रहाय नाम्नोरित्युपलक्षणं वाच्यमिति
क्रिययोरिव क्रियाकारकयोरपि द्विधा सम्बन्धः स्यादिति वाच्यम्, तस्य सजातीययोरेव प्रत्यनुयो-
गिनोरुपलक्षणत्वात् । सजात्यभावरूपत्वेनेत्याह—क्रियाकारकयोरिति । ‘स्तोकं पचति’
इत्यादावभेदेनाप्यन्वयदर्शनात् क्रियापदेन व्यापार एव ग्राह्यः ।

धिकशब्दयोगाभावात् । क्रियापदं च कचिच्छ्रुतं कचिदाक्षिप्तमित्य-
न्यदेतत् । तथा च मूर्खसम्बोधकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यत इति
वाक्यार्थः । एतेन हा तात हा देवि धीरा भवेत्यादि व्याख्यातम् ।

यत्त्वाहुः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति सम्बोधने
प्रथमैव भवति सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति । तन्मन्दम् ।
सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसम्भवाभावात् । देव प्रसीदे-
त्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेत् नैतावता कारकविभक्तित्वं
लभ्यते । किं च देव त्वां भजे त्वां भजन्तीत्यादौ सम्बोध्यस्य
वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् । उपर्युपरीति । कथं तर्हि

योगाभावादिति संबोधनस्य क्रियान्वयात् क्रिययैव धिको योगो न तेना-
पीति भावः । व्याख्यातमिति । तातेत्यादेर्हर्शशब्देन न योग इति भावः ।
हापदस्य चाध्याहृतत्वमित्यनेन मामित्यनेनवान्वय इति तात्पर्यम् ।
कारकविभक्तित्वमिति । कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः । संबोधनपदार्थस्य

विधेयक्रियावाचकम्पदमध्याहृतव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । यत्र धिङ् मूर्खं जीवसीति
प्रयुज्यते तत्र जीवनरूपा क्रिया न विधेया तस्याः सिद्धत्वात्किन्तु जानीहीत्यस्य
शेषता कल्पनीया । अभिमुखीभवन्मूर्खोद्देश्यकं जीवनसम्बन्धि निन्दाकर्मकं
यज्ज्ञानन्तदनुकूलप्रवर्त्तनाविषयो व्यापाः इति शाब्दबोधः ।

न योग इति । किन्तु जानीहीत्येतदर्थे तातेत्यस्य । त्वां हा, मां वा हा,
इति वाक्यद्वयमेवात्र बोध्यम् । हापदस्येति । खेदार्थकस्येति शेषः । ननु
सम्बोधनपदार्थस्य क्रियायामन्वयस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन तिङ्समानाधिकरणे
प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य सत्त्वाच्च तन्मन्द-
मित्यादिना प्रतिपादितमसङ्गतमत आह—कर्तृकारकेति । ननु यदि कारकत्व-
न्तर्हितस्य कर्तृत्वमप्यस्त्वित्यत आह—सम्बोधनपदार्थस्येति । देव त्वम्प्र-
सीदेति वाक्य इत्यादिः । त्वमित्यनेन—एतदर्थेन । अभेदेपीति—फलिता-
भेदेपीत्यर्थः । शब्दत इति । सम्बोधनपदार्थे इत्यादिः । उद्देश्यतयैव तस्य तत्रा-
न्वयस्य स्वीकारादिति भावः । ननु तस्मिन् वाक्ये त्वमित्येतदर्थेन सह देवेत्यस्या-
भेदस्य सत्त्वाद्वास्तुगत्या ऽऽश्रयत्वमप्यस्तीत्यत आह—वास्तवेति । बहूपप्लव
इति वचनपुरुषाद्यव्यवस्थारूप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाक्यैकदेशन्यायेन 'प्रजानि

‘उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ । उच्यते । उपरिबुद्धीनामु-
त्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं च आग्नेहितत्वाभावाच्च
द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्व-
स्यात्र ग्रहणम् । तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः ।
अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति-अभितः परित इति ।
प्रतिभातीति । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः । न तु

देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुप-
पादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम् । वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय
कर्तृत्वे तु बहूपप्लव इति भावः । नास्य प्रवृत्तिरिति । अत एव
‘सर्वेषामयमस्तानामुपर्युपरि वर्तते’ इत्यादौ न द्वितीया । अत्र
ह्युपर्युपरित्यस्यातिशयोऽर्था न सामीप्यम् । वीप्साद्विर्वचनं चात्रेति
बोध्यम् । उपसर्ग इति । बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसम्बन्धस्य क्रियागतत्वात्

देवदत्त’ इत्यस्य व्रजानि देवदत्त जानीहीत्येतदर्थं कृतास्ति । एकतिङ्वाक्यमित्यस्य
श्रयमाणैकतिङ्वाक्यमित्यर्थ इति निघातस्य सिद्धिरप्यस्ति । अत एव सम्बो-
धनस्य कर्तृकारकवाचित्वव्यवहारोऽपि प्राचाम् देवदत्तेत्यस्योक्तन्यायेन देवदत्त
त्वजानीहीत्येतदर्थकत्वेन विधेयक्रियाकर्तृकारकवाचित्वात् । अत एव तिङ्गसमाना-
धिकरणे प्रथमेति वार्तिकस्याप्युपपत्तिः । यत्र क्रियावाचकम्पदञ्च श्रूयते तत्रापि
“अस्तिभवंतीपर” इति न्यायेन गम्यमानक्रियान्वयोऽस्त्येव । भवन्तीपर इत्यस्य
लट्पर इत्यर्थः । अत्र भवन्तीत्युपलक्षणम्, लकारान्तरस्यापि कचित्सम्भवादत्
आह—इति भाव इति । एवञ्च मूलोक्तञ्चिन्त्यमित्यत्र तात्पर्यम् । ननु प्रथम-
समाधानेन उपर्युपरि बुद्धीनामित्यस्य सूपादत्वेन यद्वेत्यादिनोक्तद्वितीयसमा-
धानस्य नोपयोगः । किञ्च बुद्धीनाम् इना, श्रेष्ठा बुद्धीनां तामुपर्युपरित्येवंद्विती-
यापि वक्तुं शक्येत्यत आह—अत एवेति । द्वितीयसमाधानादेवेत्यर्थः । एतदे-
वाहावेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अनिशय इति । यथा ‘उपर्युपरि’लोकं हरिः’
इत्यादौ द्विरुक्तस्योपर्युपरित्यस्य समीपोर्ध्वदेशवृत्तिस्त्वमर्थः । प्रतियोगित्वरूपः
सम्बन्धो लोकपदोत्तरद्वितीयार्थः । लोकप्रतियोगिकसामीप्यवदूर्ध्वदेशवृत्तिर्हरि-
रित्यर्थः प्रतीयते, न तथा प्रकृते, किन्तु बुद्धीनां लौकिकपुरुषबुद्धीनामुपर्युपरि
तद्वधिकृतिशयविशिष्टाश्चरन्तीत्यर्थ इति न द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः । द्विर्व-
चनञ्चात्रेति । चस्त्वर्थः । ननु ‘बुभुक्षितञ्च प्रतिभाति’ इत्यत्र कर्मप्रवचनीययुक्त

कर्मप्रवचनीयः । अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः । सामर्थ्यमिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः । नदीमन्विति । द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः । स चेह (१) साहित्यरूप इत्यनुना द्योत्यते ।

लक्षणेत्थम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसम्बन्धि विद्योतनमर्थः । सम्बन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति । भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्याद्योत्यः । लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः । वृक्षं वृक्षमिति । (२) इह वीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते ।

बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः । मध्य इति । अन्तरा इति हि मध्ये इत्यर्थकम् ।

इत्येव द्वितीया सिद्धा प्रतिशब्दस्येत्थम्भूताख्याने तस्याः संज्ञायाः प्राप्तेरत आह— बुभुक्षितेति । बुभुक्षितेनान्वितो यः प्रत्यर्थः प्रतियोत्यस्तद्रूपो यः सम्बन्धस्तस्य क्रियागतत्वमित्यर्थः । सच प्रतिभावरूप एव । एतच्च सति स्फूर्तिकत्वमेव एतस्य सम्बन्धस्य प्रतियोत्यता, वाच्यस्तु स धातारेवेति सूचनाय बुभुक्षितस्य न भातीत्यस्य प्रतिशब्दाद्यटितस्य लेखः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु तस्याप्युपादानङ्कृतं स्यात् । एवञ्च बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभाव इति बोधः । अन्तरा-शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह—अन्तरा इतिहीति । मध्यत्वान्वयवधित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अन्तरान्तरेणेति सूत्रे परस्परसाहचर्यादव्यययोरेव ग्रहणञ्च तु टावन्तृतीयान्तयोः ।

१ “ पुरस्तादपवादो अनन्तरान् ” इति न्यायेन “ सहयुक्ते ” इत्यस्यैवापवादतया अपवादानामुत्पन्नसमानदेशस्वर्यौचित्येन तृतीयापदेनात्र तत्सूत्रोपात्तसदृशशब्दो लक्ष्यते । तदर्थश्चात्र समानेकालि क्रियागुणवत्त्वादिरूपसाहित्यमेव गृह्यते तदर्थत्वेन तस्यैव प्रसिद्धत्वात्, न तु सादृश्यादिरूपम् । अनप्य ‘ सहार्थे ’ इत्यनुक्त्वा ‘ तृतीयार्थे ’ इत्युक्तिः संगच्छते ।

२ ननु “ अर्थमर्थं प्रति परार्थम् ” इति सरूभूत्रस्यभाष्याद्यत्र बीप्सावाचकत्वमव्ययस्य तत्र “ अव्ययं विभक्ति ” इति नित्यसमासप्राप्तया पर्यादेर्वीप्सावाचकत्वे ‘ वृक्षंवृक्षं सिषति ’ इत्यत्र नित्यपमासापत्तिः । योनकत्वपक्षे “ अर्थमर्थं प्रति ” इति भाष्यासङ्गत्यापत्ते द्विर्वचनस्यैव बीप्सावृत्तित्वात् प्रतिशब्दस्य तत्रावृत्तेः समासामेऽपि ‘ वृक्षं परिषति ’ इत्यादौ बीप्साया

परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीय-
सञ्ज्ञया बाधात् षत्वं न । एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता

लक्ष्यलक्षणेति । वृत्तप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानात् वृत्तो ल(१)क्षणं
विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम् । कर्मणीति । वृत्तपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्म-
त्वात् । अत एव वृत्तस्य प्रतिसेचनमित्यादौ पृथीति भावः । विषयत-

अत एवेति—कर्मणि द्वितीयाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । पृथीति कर्तृकर्मणोरिति
सूत्रविहिता षष्ठीत्यर्थः । एतेनास्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञया षत्वाभावो यथा
भवति तथा कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीयापि सिद्धेवेति “कर्मणिद्वितीया”
इत्ययुक्तमिति परास्तम् । “शेषे षष्ठा” तु वक्तुमशक्या कर्मप्रवचनीययोग-
विहितद्वितीयायास्तद्बाधकत्वात् । ननु लक्षणादीनां विषयत्वन्द्योत्यत्वेन वाच्य-
त्वेन वा वक्तव्यन्तच्चान्यतरदप्यत्र न वीप्सायान्निर्बन्धनस्य स्वीकारादत आह—
अन्यद्योत्याया इति । द्विर्वचनद्योत्याया इत्यर्थः । विषयत्वन्तु तद्व्यतिरिक्तवाक्य-
जन्यशाब्दशेषविषयत्वादुच्यते । वीप्साया विषयत्वबोधनाय सूत्रे वीप्सापदप्र-
त्यादिसान्निध्येनोपात्तम् । इतरे वीप्स्यातः । ननु परिशब्दस्य क्रियया सम्बन्धो,
ननु वृक्षेणेति कथमप्यस्यापत्तिः कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्यैव
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वादत आह—विशिष्टक्रियासम्बन्धे इति । परिद्योत्य
सर्वतो भावविशिष्टक्रियासम्बन्धे इत्यर्थः । यदि क्रियया सम्बन्धो न स्यात्तदा
कर्मत्वाभावाद् द्वितीयापि न स्यात् । एवञ्च कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धा-

अप्रतीतेः, ‘वृक्षं वृत्तं परिगृह्णाति’ इत्यत्र वीप्साया प्रतीतेश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विर्वचनस्यैव
वीप्साया मुख्यबोधनकत्वमिति पठ्यदेवीप्साद्योतकत्वेऽपि न मानुमन आह—इह वीप्साद्विर्वचनेनैव
घट्यते, परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते इति, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति,
व्याख्यातमाकरे इति चेति ।

१ ननु लक्ष्यलक्षणत्वस्य शाप्यशापकत्वरूपत्वे वैपरीत्येन विद्युत्प्रकाशेन द्वितीयाप्रवृत्तिरन आह-
वृत्तप्रकाशेनेति । तथा च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं लक्षणत्वम्, ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं
लक्ष्यत्वमिति भावः । वृत्तगतप्रकाशज्ञानेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानात् स्वविषयप्रकाशाश्रयत्व-
सम्बन्धेन वृत्तविषयकं यज्ज्ञानं तज्जन्यं यत् स्वविषयदेशवृत्तिस्वसम्बन्धेन प्रकाशविषयकं ज्ञानं
तादृशज्ञानविषयत्वाद् वृत्तस्य लक्षणत्वम्, विद्युत्प्रकाशस्य च लक्ष्यत्वं बोध्यम् ।

इति व्याख्यातमाकरे । ' पञ्चम्यपाङ्परिभि ' रिति तु न भवति ।

येति । अन्यं (१) द्योत्याया अपि वोप्सायाः सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः । इतरे लक्षणादयस्तु द्योत्या एवेति बोध्यम् । इति तु न भवतीति विशिष्टक्रियासम्बन्धे विशेषणेनापि सम्बन्धात्प्राप्तिरिति भावः । एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन । (२) कर्मत्वाविवक्षायांमपि द्वितीयार्थं

अयान्वितत्वरूपमिह कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमस्तीति भावः । अभ्युपेत्यवादोऽयमिति ध्वनयन्नाह—एतत्सर्वमिति । एतत्सर्वम्—इह वोप्सेत्यादिनोक्तम् । हरदत्तानुरोधेनेति । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेतिहि तेनोक्तम् । कर्मत्वाविवक्षायामिति तादृशशक्तिमत्त्वेन

१ ननु विषयताया अपि वोप्साया वाच्यत्वद्योत्यत्वादन्यतः प्रयोज्याया एव सम्भवेनोभयोरभावे विषयताया अप्यसम्भवादोऽन ग्राह्य—अन्यद्योत्याया इति । तथा च कर्मप्रवचनीयसंज्ञानिमित्तत्वेन वोप्साया अपि निमित्तत्वव्यविषयताऽस्तीति भावः । •

२ अयमभावः ' प्रतिमासम् ' इत्यादौ प्रतेरपि वोप्साद्योतकत्वस्य दृष्टतया ' वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति ' इत्यादिष्वपि प्रतिशब्दद्विर्वचनयोश्चोभयोरपि द्योतकत्वमेव । न चान्यत्र वैयर्थ्यम्, ' व्यतिलुनीते ' इतिवदुपपत्तेः, लक्षणादीनां द्योत्यत्वेन तस्माच्चर्याद् वोप्साया अपि द्योत्यत्वात्प्राप्त्या च । अत एव ' वृक्षं वृक्षम् ' इत्यत्र द्वितीयामिद्धिः । न च कर्मणि द्वितीया, तस्य कर्मत्वे सेचनेऽन्वयेन वृक्षेण सामर्थ्याभावात् ' प्रति वृक्षम् ' इत्यादौ समाप्तानापत्तेः, कर्मप्रवचनीय संज्ञाया द्वितीयार्थकत्वादेव भाव्ये " किमर्थं म्पुनरिदमुच्यते ? नचोपसर्गभावार्थम्, क्रियायोगाभावात् इत्युक्त्वा " द्वितीयार्थम् " इति सिद्धान्तितम् । अत एव " अर्थमर्थं प्रति " इति भाष्यं सङ्गच्छते । इति नवीनाः ।

प्राचीनस्तु द्वितीयार्थः कर्म । तस्य च प्रकृतबुद्धिस्थयावन्निष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकता-सम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः । प्रत्यादयः क्रियाविशेषका एव । ' ज्ञाफलं तु पत्वाभावः । प्रतिना समासस्तु न प्रतेरतदर्थकत्वात्, क्रियान्वयेन सामर्थ्याभावाच्चेत्याहुः ।

अत्र प्राचीनमतमेव ज्यायः । तथाहि—उपपदविभक्तेरिति न्यायात् कर्मण्येव द्वितीया । वोप्साविषये कर्मत्वाविवक्षा तु कर्तृमशक्या, द्विरुच्चारणकर्माभूतनिष्ठादसंज्ञा प्रयोजकविभक्त्यर्थ-सम्बन्धवच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधरूपस्यैव प्रत्याख्या " नित्यवोप्सयोः " इत्यनेन तद्विधानात् कर्मत्वविवक्षायां द्विरस्यैवानापत्तेः । अत एव कर्मनासम्बन्धावच्छिन्न-व्यापकताया द्विर्वचनेन बुबोधयिष्या ' वृक्षो वृक्षः सिञ्चति ' इति न प्रयोगः । अतस्तादृशपदव-सम्पादनाय पूर्वं कर्मणि द्वितीया ततो व्यापकत्वद्योतकत्वं प्रयुक्त्या प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया पत्वाभावोऽपि सिद्ध्यति । एवञ्च कर्मत्वाविवक्षायां वृक्षराशेः विभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्न-व्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकत्वाभावाद् द्वितीयातः प्राग् द्वित्वासम्भवः । वृत्तेरन्यत्र व्यापकताबोधकत्वस्य द्विर्वचनं विना प्रतेरदर्शनेन द्वित्वाभावे वोप्साया अप्रतीत्या कर्मप्रवचनीय

वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् । ममाभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । ममाभिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां

सञ्ज्ञायाः आवश्यकत्वात् । किं च परेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्वयत्वेन कर्म-
प्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्रार्थे भागाप्रतीत्या

विवक्षायां “कर्मणि द्वितीया” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति स्पष्टमेव । अनापत्तिरिति । कर्मप्रवचनीय इत्यत्र बाहुल्यकार्त्तरि भूते ऽनीयर् । कर्मशब्दोऽत्र क्रियागतविशेषस्य बोधकः । ये कर्म प्रोक्तवन्तः, सम्प्रति तु न तथा, किं प्रयुज्यमानक्रियाकृत-सम्बन्धविशेषस्य द्योतका इति लब्धम् । एवञ्च यदि प्रयुज्यमानसेचनक्रियागतविशेषद्योतका एते, तदा अप्रयुज्यमानक्रियाकृतविशेषाद्योतकत्वात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव न स्यान्महासंज्ञाकरणादिति भावः । ननु भवन्मते कथमत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति चेदित्यम्—वृक्षमप्रति विद्योतते विद्युदित्यत्र प्राप्तिरूपायाऽविद्यमाना क्रिया तत्कृतो यो विलक्षणो वृक्षविद्योतनयोर्लक्ष्यलक्षणभवाख्यः सम्बन्धस्तद्योतकत्वमस्ति ।

इत्थम्भूताख्याने उदाहरणम् । ‘अस्मिन्देशे प्रतिपुरुषं सौन्दर्यमान्ते’ इत्यादौ प्राप्तिक्रियाजनिताधाराधेयभावाख्यस्य पुरुषसौन्दर्ययोः सम्बन्धस्य द्योतकतास्ति । भागे—‘वृक्षमप्रति फलानि तिष्ठन्ति’ अत्राप्रयुज्यमानप्राप्तिक्रियाजनिता योऽवयवावयविभावो जन्यजनकभावो वा सम्बन्धस्तरपरिच्छेदकतास्ति । वीप्सायाम्—‘वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति’ इत्यत्र । वृक्षस्य जलसंयोगाख्यसेचनस्य च यो व्याप्यव्यापकभावाख्यः सम्बन्धः सोऽप्रयुज्यमानतत्तद्वक्षावच्छिन्नोत्पत्तिकृत इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च यद्यत्र वृक्षस्य क्रियाकर्मत्वमाश्रित्य कर्मणि द्वितीया प्रतेः सेचनगतसर्वतोभावरूपसम्बन्धद्योतकता च कल्प्यते, तदा, ऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यत्र

संज्ञापि न स्यात् । कर्मत्वविवक्षायापि प्रतेरेव व्यापकतयैवतस्वीकारेण कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः द्वितीयास्वीकारे तु ‘वृक्षो वृक्षः प्रतिनिश्चिते’ इत्यादावपि द्वितीयास्ति । न च तिङा कर्मत्वस्योक्त्या प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमायाः स्त्वं द्विमत्यर्थे नम्बन्धेनान्वयाभावेन द्वित्वयोग्यपदाभावेन द्वित्वस्याप्यनापत्तिः, अमिहितकारके द्वितीयथाया अमुदभूतशक्तिप्रवेने कर्मतादिवोधकतया सुरुपविभक्त्यर्थमम्बन्धेन सेचनेऽन्वयाभावेऽपि द्विभारणीयपदघटकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नान्वयापकतानिरुद्धिव्याप्यतावदर्थबोधकतया प्रकृतवृक्षशब्देऽस्यतत्वात् । “द्वितीयार्थम्” इति भाष्योक्त्या तु न विरोधः, ‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्यकर्मकधातुममभिव्यक्तिरभिप्रायेण तदभाष्यप्रवृत्तेः । तथा च कर्मणि द्वितीयायाः द्वितीया प्राचीनोक्त-
त्वाभावे एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः फलमिति परे । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मत्वान्मामिति द्वितीया ।
अत्र च एव भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् । अभागे इति कर्मप्रवच-
नीयत्वे निषिद्धे 'उपसर्गप्रादुर्भ्या' मिति षत्वम् । पूजायां चेति ।
'सुः पूजाया' मिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते ।

कथं निषेधोऽत आह—अत्र चेति । अर्थतो भागे पर्यवसानमादाय
निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ।

समासानापत्तिः । अत एव प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थस्याभिधानमिति
सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः । अन्यथा प्रतेर्भवदुक्तरीत्यानिवेशोऽन्वयित्वेना-
सामर्थ्यात्समासो न स्यात् । अत एवैतस्मूत्रभाष्ये—“कस्य लक्षणादयो ऽर्था
निर्दिश्यन्ते वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।
गत्युपसर्गसंज्ञे माभूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तम्प्रति
गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । नच वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदन्तर्हि प्रयोजनम्—
द्वितीया यथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृक्षम्प्रति विद्योतते वृक्षमनु
विद्योतते ” इति प्रघट्टकेनच वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग इत्यनेन वृक्षप्रतिशब्दयोः
सम्बन्धो दर्शितः कर्मप्रवचनीययोगेन द्वितीयाच स्पष्टमभिहिता । किञ्चोक्तोदाहरणे
शुतेरकर्मकत्वात्कर्मणि द्वितीया वक्तुमप्यशक्येति बोध्यम् । मूले प्राञ्च इत्यस्य
प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । तस्योपपत्तिरपि तत्रेत्यनेन दर्शिता । तत्र तस्मिन्प्रत्युदाहरणे ।
अत्रार्थे माप्रानुयादित्यत्रार्थे । यन्माप्रानुयात्तद्दीयतामित्युक्ते भाग एव
वक्तृतात्पर्यावगमः । यदितु यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकत्वेन भागवाचकत्वमेव
प्रकृतोऽस्तिस्वति स्वीक्रियते, तदातु न कापि शङ्केति बोध्यम् ।

कालाध्वनोर्गोत्यन्तसंयोगः सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभावस्तस्मिन्नर्थे प्रातिप-
दिकाद् द्वितीयेत्यर्थे केनात्यन्तसंयोग इत्याकाङ्क्षायाङ्गुणेन क्रियया अभावेन वा
सति सम्भक्तीति तेषां लाभे प्रत्यासत्त्या 'कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीया' इति यद्यपि
लभ्यते, तथाप्यन्यकालेनात्यन्तसम्बन्धोऽन्यकालप्रतिपादकात् सेति कुतो नेत्यत
आह—येन कालेनेति । संयोग इति । गुणादीनामिति—अभावोदाहरणं
'मासम्भोजनाभाव' इति । ननु यन्मूले समासनिवृत्तेरेव फलत्वादित्युक्त्वा तस्मा-
दित्युपसंहृततन्तदयुक्तमन्यार्थङ् कृतस्य कुल्यादेरन्योपकारकत्वस्य दृष्टतया तिष्ठन्तेन
योगे कृत्वोऽर्थप्रयोगसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादत आह—अन्तरङ्गत्वाच्चेति । अल्पा-

कालाध्वनोः । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो(१)निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । द्वितीया स्यादिति-श्रुतत्वात् कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । मासस्येति । ‘ कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण ’ इति षष्ठीत्याहुः । तन्न । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विगहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह ‘ षष्ठी शेष ’ इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम् ॥

॥ इति द्वितीया ॥

कालाध्वेति । येन कालेनाध्वना वा ऽत्यन्तसंयोगस्तत्त्वृत्तिभ्यामित्यर्थः । तस्मादिति । अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन शेषग्रहणानुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम् ॥

इति द्वितीया ॥

पेक्षस्वरूपञ्चात्रान्तरङ्गत्वम् । नच विशेषविहितत्वेनान्तरङ्गादपि तत्सूत्रम्बलवद्भविष्यतीति वाच्यम् । अचारितार्थविषयतायास्तस्योक्तेरिति भावः । एतेन—अन्तरङ्गत्वेन । अननुवृत्ताविति । “कृत्वोऽर्थ” इति सूत्र इत्यादिः । एवञ्च वक्ष्यमाणरीत्या सप्तसूत्र्यामेव शेषग्रहणानुवृत्तिः । तेनैव—कृत्वोऽर्थ इत्यनेनैव । परास्तमिति । अल्पापेक्षस्यान्तरङ्गत्वन्तत्सम्मतमिति तद्वीत्यैव तदुक्तमपास्तमित्यर्थः । यदि तु तादृशान्तरङ्गबहिर्ङ्गभावो न सिद्धान्तिसम्मत इत्युच्यते तदा तु तेनैव द्वितीयेति तत्त्वम् ॥

इति द्वितीयाविवरणम् ॥

१ गुणेन, क्रियाया, द्रव्येण, प्रभावेन वा निरन्तरसम्बन्ध इत्यर्थः । सम्बन्धे निरन्तरत्वगुणाद्यनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वेन विवक्षितप्रवृत्तिस्थयावधवधवृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपम् ।

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं
स्वातन्त्र्यम् । आह च—

धातुनोक्तक्रिये नित्यंकारके कर्तृतेष्यते ॥ इति ।

प्रधानीभूतेति । प्राधान्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे(१)धान्वर्थ-

ननु प्राधान्यमुख्यविशेष्यत्वरूपञ्चेत्प्रयोज्यव्यापारे तदभावात्प्रयोज्यस्य कर्तृ-
त्वं णिच्समभिव्याहारे कर्मणि यत्र प्रत्ययस्तत्र चैत्रेण पञ्च इत्यादौ च फलव्यापा-
रयोर्व्याप्तासत्तत्र कर्तृत्वं कस्यापि स्यादत आह—प्राधान्यञ्चेति । 'देवदत्तेन
पश्यते तण्डुल' इत्यादौ देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार
इति । धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ विभागावच्छिन्न-
क्षरणानुकूलव्यापारस्य 'गोः पयो दोग्धि चैत्रः' इत्यत्र दुहधात्वर्थत्वात्तत्र क्षरणे

१ रत्नकारमते कर्मप्रत्ययस्थले फलविशेष्यकबोधस्वीकारेण 'देवदत्तेनोदनः पच्यते'
इत्यादौ 'देवदत्ताभिन्नकर्तृनिष्ठधात्वर्थव्यापारजन्या, भोदनाभिन्नकर्मनिष्ठा विस्मितिः'
इति बोधेन व्यापारे फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतायाः सत्त्वेन तादृग्व्यापारश्रयेऽप्यसि-
द्धायाय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । इदमुपलक्षणं न तु विशेषणम् इति भवः । न च प्राधान्य-
लक्षणस्य कर्तृत्वार्थवदिततया कर्तृलक्षणस्य च प्राधान्यपदार्थवदिततया प्राधान्यज्ञानकर्तृ-
ज्ञानयोः परस्परपेक्षत्वेनान्योन्याश्रय इति बाध्यम्, कर्तृप्रत्यय समभिव्याहारे इत्यपहाय
तृचमभिव्याहारे इत्यस्य निवेशेनादोषात् । नचैवमपि 'देवदत्तेन यज्ञः ततः पाचयति' इत्यादौ
प्रयोज्यव्यापारस्य प्रकारताश्रयतया अव्याप्तिः, तत्र णिचोऽपि प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्वीकारेण
पञ्चधात्वर्थव्यापारमादाय प्रयोज्यस्य, पाञ्चिधात्वर्थव्यापारमादाय प्रयोजकस्य च कर्तृत्वाच्चेति ।
नचैवमपि तृचमभिव्याहारज्ञानं विनापि कर्तृत्वज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वेन तदुपलक्षणस्यैव ज्ञानमिति
चेन्न, धातुविशिष्ट व्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वेनादोषात् । वै० स्वजन्यबोधविषयत्वेन तत्पर्यवर्षयत्व-
स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वं नर । ३३ ताम् ।
नचैवमपि 'अग्नेर्माणिक्यं वारयति' इत्यत्र बाधिताः संयोगानुकूलव्यापाराभावा-
नुकूलव्यापारार्थकतया संयोगानुकूलव्यापारस्य जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वात्तदाश्रयस्य मणवकारेः
कर्तृत्वापत्तिरिति बाध्यम्, स्वजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयीभूतजन्यत्वेन प्रतीयमान भावा-
प्रतियोगित्वरूपतृतीयसम्बन्धस्यापि दानेनोक्तापश्यमाधात् । ननु वरारथोक्तदोषत्राणेऽपि स्य-
न्ताण्येनच पाञ्चिधातोरेव विस्मृत्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकतया द्वितीय-
व्यापारस्य जन्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तदाश्रये प्रयोजकेऽव्याप्तिरिति बाध्यम्, धातुनिष्ठशक्त-
विशिष्टव्यापाराश्रयत्वप्रकारकेच्छीय विशेष्यताश्रयस्य कर्तृत्वस्वीकारात् । वै० पूर्वोक्तसम्बन्धैरेव ।
तथाचानेकव्यापारार्थकस्यापि पाञ्चिधातोः शक्तेर्भेदेनादोष इति दिक् ।

साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारादनन्तरं
क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति । आह च—

निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वम् । धातुनोक्तक्रिये कारके
नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः ।

यद्व्यापारादिति । अनन्तरशब्दयोगे 'दूरान्तिकार्थे' रिति सूत्रेण
पञ्चमी । यत्र = येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः । वस्तुत इति । वस्तु-

ऽतिव्याप्तिरिति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वनिवेशः । अत्र धातौ
तत्त्वनिवेशनीयम् । अन्यथा णिजन्तजन्यशब्दबोधे प्रयोज्यव्यापारस्य प्रयोजक-
व्यापारविशेषणत्वात्तत्र णिच्प्रकृतिकधात्वर्थस्य प्राधान्यव्यवहारो न स्यात् । नच-
ष्टापत्तिः । 'चैत्रेण पाचयति तण्डुलं यज्ञदत्त' इत्यत्र चैत्रेऽव्याप्तेः । णिच्तु प्रयोज-
कव्यापारवाचक एव । एवञ्च णिजन्ततत्प्रकृतिकधात्वोर्भिन्नतया तदुभयार्थव्यापा-
रयोः स्वस्वार्थमपि प्राधान्यस्य सत्त्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः । "कारके" इति
सूत्रस्थभाष्यात् तत्तद्भात्वर्थकारकचक्रप्रवर्तकत्वं कर्तृत्वमिति लभ्यते । तच्चारोपित-
मनारोपितं वेत्यन्यदेतत् । स्थाली पचतीत्यादावाद्यम् । चैत्रः पचतीत्यादाव-
न्यम् । यद्व्यापारस्यान्यव्यापारप्रवर्तकत्वविवक्षा तदा तद्व्यापार एव धात्वर्थः ।
मूलोक्तार्थस्तु न युक्तः तस्मिन्नर्थे भाष्यकृता स्वतन्त्रपदस्यापरिभाषणात् । कर्तृ-
संज्ञाबाधितकर्तृत्वशक्तिमत्त्वन्तु कर्तृत्वम् । साचोकस्वतन्त्रे तिष्ठति, तस्या विभ-
क्तिद्योतयत्वात्प्रकृत्यर्थविशेषणता, कर्तृक्रियाभावसम्बन्धस्तु, तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य
तद्घटककर्तृत्वभेदेन विशेषणता । एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादिभ्यः कर्तृचैत्राभिन्नकर्तृकः
पाक इतिरित्या बोधः । धातुना नित्यमुक्तक्रिय इति भ्रमवारणाय—धातुनो-
क्तेति । अत्र क्रियापदप्रधानव्यापारपरन्तदाश्रयस्य कर्तृत्वसंज्ञैव, नतु कर्मसंज्ञे-
त्यस्यार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये नित्यपदम् ।

अनन्तरशब्दार्थेन यागे षष्ठी प्राप्ता, ताम्बाधित्वा पञ्चमीत्याशयेनाह अन-
न्तरशब्देति । मूलपठिनवचने यदेत्येतदपेक्षया यत्रेत्यधिकमत आह—यत्रेति ।

व(१)स्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिवदकं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किञ्चित्प्रत्यगौरिति वद् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता । व्यापारव्याधिकरणफलाश्रयः कर्म । कर्तृकर्मद्वारामम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम् । पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च(२)पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोप-कर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयववि-भागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्त्तारः । स्थाल्यां पचतीत्यत्र तृतीयोपात्त-

नीत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्कर्त्तृत्वादिकमनिर्देश्यम् इदं वस्तु कर्तृवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः । हि=यतो वस्तु, तत्तद्रूपेण न व्यवस्थितम् । तामेवाव्यवस्थां दर्शयति—स्थाल्येत्यादि । कारकत्वमिति । विशेषणत्वादि यथा खञ्जकुब्जादावव्यवस्थितमेवं कार-कत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः । तण्डुलानोदनं पचती-त्यत्र कारकस्यापि तण्डुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनप-दार्थान्वयेन षष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः । प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति । प्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः । अनेकधात्वमेव दर्शय-ति—एवं च पचेरिति । तण्डुलधारणादिपरत्वे इति । आदिना आपाकस-

अधिकरणादीनामित्यर्थः । अव्यवस्थान्दर्शयति—तण्डुलानोदनमित्यादिना । कर्मणः कर्त्तृत्वस्थलमाह—कर्मकर्तरीति । कारकसामान्यस्य न कर्त्तृत्वविवक्षे-

१ वस्तु विशेषमात्रनिष्ठत्वेन गोत्वादिवत् तत् = करणत्वं निर्देशुमशक्यमित्यर्थः ।

२ कर्तृत्वादीनां वैभक्तिकत्वे चेत्यर्थः ।

व्यापाराश्रयापि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री । देवदत्तादिव्यापार-
स्यैव तद्भातूपात्तत्वात् । तथा—आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः
कर्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म । अधिपूर्वैः शीङ्गादिभिरु-
पात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि । एतेन(१)
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे क(२)र्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम् ।

मातिधारणम् । अवयविभागादीनि । आदिना रोटिकाद्यवयवमेलनम् ।
तण्डुलाः कर्तार इति । कर्मकर्तरीत्यर्थः । संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्व-
विवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोध्यम् ।

त्याशयेनाह—सम्प्रदानेति । अपादानग्रहणं, तच्चार्थकर्मकञ्च सम्भवतीत्यत आह -
उक्त इति ।

मूले —आदिखादिभ्यामित्यादिना केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनै-
कस्यैव शब्दभेदेन सञ्ज्ञाभेदः प्रदर्शितः । गलाघःसंयोगानुकूलव्यापारो यद्यपि
णिच्प्रकृत्यदधातुना, खाद्यधातुना, चाभिधीयते, स एवच भक्षधातुनापि, तथापि
“आदिखाद्योन” इति निषेधात्ताभ्यां णिच् सति प्रकृत्यर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृ-
सञ्ज्ञैव भवति, नतु कर्मसञ्ज्ञा, यदातु भक्षधातोर्णिच् सति सएवार्थो भक्षयति -
नाऽभिधीयते, तदा निषेधवचनाभावात्प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य “गतिबुद्धि” इति
सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञा भवतीति प्रकारेण शब्दविशेषनिमित्तकत्वं सञ्ज्ञायाः । एते-
नेति—वक्ष्यमाणपरिहारेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं इति । एतादृशो
व्यवहारो वेदान्तिनामस्ति, तस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति केवाञ्चिदुक्तिरियम् । स्वप्र-
काशशब्दस्य स्वमात्मानप्रकाशयति विषयीकरोतीत्यर्थः कार्यः । एवञ्चैकस्य कर्म-
त्वकर्तृत्वञ्च बाधितं । कर्तृसञ्ज्ञायाः कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वादिति तेषामभावः । नच
तेजसो यथा ग्राह्यत्वंद्रव्यत्वेन ग्राहकत्वंद्रुद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्वेनोपाधिना
भवति, उपाधिभेदस्यैवोभयव्यवहारनियामकत्वात्, तथा ज्ञानस्यापि भविष्यतीति
वाच्यम् । “नित्य विज्ञानमानन्ःश्रद्धा” इति श्रुत्या ज्ञानपदवाच्यश्रद्धैव । तच्च -
“नेहानानास्तिकिञ्चन” इति श्रुत्या धर्मरहितत्वेन प्रतिपादिनमित्युपाधिभेदस्यैवा-

१ कर्तृत्वादेः शब्दविशेषनिमित्तकत्वव्यवस्थापनाह निर्धर्मणि ब्रह्मणि तदसम्भवरूप वक्ष्य-
माण परिहारेणेत्यर्थः ।

२ कर्तृत्वकर्मत्वविरोध इत्यर्थः, सहानवस्थानरूपविरोधस्य कर्तृकर्मणोरभावात् ।

शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिसम्भवाभावात् ।

उपात्ते—उक्ते इत्यर्थः । स्वप्न(१)काशत्वे—ज्ञानविषयत्वे । कर्तृकर्मविरोध इति । (२)अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः शब्द(३)विशेषोपाधिकस्य—(४)

भावात् । अन्यथाऽद्वैतानापत्तिः । नच लौकिकोपाध्यभावस्य तत्र भवन्मते सत्वात्कथञ्चिर्भिमिकत्वमिति वाच्यम् । अभावस्याधिकरणात्मकतयास्वभिन्नधर्मशून्यत्व-सत्वादित्याह—ज्ञानविषयत्व इति । आधाराधेयभावस्येति त्वनेन कर्तृत्व-खण्डनम् । विषयविषयिभावस्येति कर्मत्वखण्डनम् । एवञ्च ज्ञानस्य ब्रह्मात्म-कस्य स्वप्रकाशत्वमिति व्यवहारासङ्गतिः ।

उक्तविरोधस्य परिहारमाह—मूले शब्दविशेषोपाधिकस्येति । अत्रोपा-

१ स्वप्रकाशत्वञ्च अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारस्य ग्यत्वात्यन्ताभावाधिहरणत्वरूपम् । घटा-दावतिव्याप्तिवारणाय सत्य-तम् । अतीतानागतयोर्नित्यानुभेयेषु धर्मादिषु चातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । न च तेषामप्यागमादि वेद्यत्वेन नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, फलव्याप्यतारूपवेद्यत्वस्य लक्षणे निर्विष्टत्वेन तस्य तत्राभावादनित्याप्तेर्दुर्बलत्वात् । विषयावच्छिन्नमभिव्यक्तिविशिष्टं चैतन्यं फलम् । अभिव्यक्तिश्चेद्भेदद्वारा अर्थनिवृष्टमनःपरिणामविशेषः सचादृष्टादिषु न सम्भवति तेषामिन्द्रियागोचरत्वात् ।

२ आधाराधेययो विषयविषयिणोरुचैक्ये इत्यर्थः । अयम्भावः—प्रपूर्वैककाशधातो ज्ञान-विषयीकरणमर्थः । तथा च स्वमात्मानं प्रकाशयत्युज्जानं तत्स्वपकाशमित्युच्यते । एवञ्च ज्ञानस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च प्राप्नोति । तच्च न सम्भवति कर्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञया बाधादित्युक्तं केन चित् । तदुक्तं खण्डयति-अभेदे इत्यादिना । आधाराधेयभावस्येत्यनेन कर्तृत्वं खण्ड्यते स्वनिष्ठधेयनानिरूपितस्वनिष्ठविषयत्वस्याप्यङ्गीनात् । विषयविषयिभावस्येत्यनेन कर्मत्वं निरासितं स्वनिष्ठविषयनानिरूपितस्वनिष्ठविषयत्वस्याप्यङ्गी-हे । नानेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः खण्ड्यते । किन्तु निर्धर्मिणि ब्रह्मणि कर्तृत्वकर्मत्वयोरसम्भवेन कर्तृकर्मशब्दप्रयोगः खण्ड्यते ?

३ अत्रोपाधिशब्देन निमित्तं लक्ष्यते । कर्तृत्वादिनिरूपितोपाधित्वस्य धातुरूपाशब्दविशेषे बाधात् । स्वगतधर्मस्यान्यत्रात्मक उपाधिरिति वेदान्तिमतम् । नहि धातुरूपाः शब्दः स्वगतधर्मं कर्तृत्वादावभास्यति ।

साध्यव्यापकत्वे मति साधनाव्यापकत्वरूपस्य नैयायिकाभिमतोपाधेरप्यत्रासम्भव एव । कर्तृ-त्वादौ धातूनां निमित्तत्वत्वज्ञानमेवेत्याह—शब्दविशेषनिमित्तकस्येति । कर्तृत्वस्य धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्मत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वेन निवक्ष्यामीन्वात् ।

४ 'यत्सत्त्वादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः ब्रह्मणो घटादीनामिव प्रत्यक्षविषयत्वेन न प्रत्यक्षत्वं किन्तु स्वात्मकप्रकाशरूपत्वेनेति प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवाभावादित्यनेन द्योत्यते । आदिनाऽनुमित्यादेः संप्रभः ।

एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् अपादानेऽति-

शब्दविशेषनिमित्तकस्य । कर्तृ (१) कर्मशब्दयोराश्रयविषयोप-
लक्षकत्वे, स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे
वा लक्षणैव दोष इति बोध्यम् । परेति कर्मत्वाभिमततापेक्षया परे-
त्यर्थः । गम्यादिकर्तर्यतिव्याप्तिवारणायैदम् । अपादाने इति । प्रया

धिशब्दो निमित्तपरः, इत्याशयेनाह—शब्दविशेषनिमित्तकस्येति । यद्धात्व-
र्थक्रियया यस्य स्वानन्त्यविवक्षा स तद्धात्वर्थकर्ता, यद्धात्वर्थप्रधानव्यापारविशे-
षणफलाश्रयत्वविवक्षा यस्य तत् तत्कर्मेतिरीत्या धातुस्वरूपो यः शब्दस्तन्निमित्त-
कत्वन्तयोरित्यर्थः । प्रत्यक्षादाविति मूलेन ब्रह्मणः प्रत्यक्षरूपत्वन्दर्शितम् । तस्या-
यम्भावः । यथा घटादिविषयाणां स्वभिन्नापरोक्षज्ञानविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वव्यवहार-
स्तथा न ब्रह्मणः, किन्तु स्वात्मकस्वप्रकाशः । स एव प्रत्यक्षपदेन व्यवह्रियते,
इति । “यत्साक्षादपरोक्षात्” इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु
ब्रह्म यदि न जन्यज्ञानविषयस्तदा तस्मिन्स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽपि कथमिति चेत् ?
शृणु, किम्ब्रह्म यद्यवेद्यं स्यात्तदा तादृशव्यवहारविषयो न स्यादिति तर्केण तादृश-
व्यवहारं खण्डयसि, उत स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽस्माकमित्येतादृशव्यवहारविषयत्वेन
हेतुना अवेद्यत्वाभावानुमानङ्गोपि । नाहः, आपाद्यापादकयोर्द्वयोरपि ब्रह्मणि
सत्त्वाबोधकम् । न द्वितीयः—हेत्वसिद्धयास्वरूपासिद्धेः । ब्रह्मणः शब्दावेद्यत्वात् ।
“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेः । ननु भवन्मते ब्रह्मस्वप्रकाश-
मिति वाक्यघटकः स्वप्रकाशशब्दो यौगिको रूढो वा । आद्ये स्वप्रकाशयतीति व्युत्पत्त्या
स्वपदार्थस्य कर्मत्वप्रकाशशब्दार्थस्य प्रकाशकर्त्रर्थकत्वं वाच्यम्, तच्च विषयत्वाश्र-
यरूपम्, उभयथाप्यनुपपत्तिः । निर्धर्मिकश्चबोधकश्रुतिविरोधात् । द्वितीये स्वप्र-
काशशब्दः स्वप्रकाशशब्दव्यवहार्य इत्यर्थको वाच्यः, तत्रापि तच्छ्रुतिविरोध इत्यत
आह—कर्तृकर्मशब्दयोरिति ।

१ ननु ‘कर्तृकर्मविरोधः’ इति ग्रन्थो मास्तु कर्तृत्वकर्मत्वविरोधपरः तयोरेव तत्राभावाद्
विरोधस्य दूरागस्तत्वात् । परन्तु कर्तृकर्मपदयोः क्रमेण विषयिविषययोरुपलक्षकत्वेन विरोध-
परोऽस्तु स्वप्रकाशयतीति व्युत्पत्त्या कर्तृत्वकर्मत्वप्रतीतावपि कर्तृकर्मपदयोर्विषयिविषययोरुप-
लक्षकत्वात् । नन्वेवं स्वपदार्थस्याकर्मत्वं ‘कर्मण्यण्’ इति अणोऽप्राप्तया स्वप्रकाशशब्दस्या-
साधुत्वापत्तिरत आह—स्वप्रकाशशब्दस्त्वेति—स्वप्रकाशशब्दस्य स्वपदव्यवहार्यत्वे लक्षण-
योक्तदोषाभाव इति भावः । तत्पक्षेऽप्याह लक्षणैव दोष इति । तथा च कर्तृकर्मविरोध इति
ग्रन्थोऽसंगत एवेति भावः ।

व्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मेति परिष्कुर्वन्तोऽपि प्रत्युक्ताः । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि त(१)त्त्वानवच्छेदकत्वात् । तत्र णिचो

गात् काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । धात्वर्थनावच्छेदकेति । संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः । तत्वे वेति । एयन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वे वेत्यर्थः । वचनबलात् । गत्यादिनियमबलात् । ननु विभागस्य तत्त्वेन 'कर्तु' रिति 'तथा-युक्त' मिति च प्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽवध्यन्वयिनो विभागस्य

ननु भवन्मते तस्य वाक्यस्य का गतिः ? इति चेदिदम्—स्वञ्ज्ञासौ प्रकाशश्चेति कर्मधारयः । प्रकाशशब्दो भावघञन्तः । स्वाभिन्नः प्रकाशः, तस्य भावः स्वप्रकाशत्वम् । 'कृतद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानश्भावप्रत्ययेन" इति सिद्धान्तात् । त्वप्रत्ययार्थोऽत्र स्वाभेद एव । सच नातिरिक्त इति यत्किञ्चिदपेक्षया परत्वमव्यावर्तकमत आह—कर्मत्वाभिमानेति । फलाश्रयत्वेनास्योपस्थितत्वादित्यर्थः । कर्मापेक्षयेतितु नोक्तम्, एतावत्पर्यन्तङ्कर्मत्वस्यासिद्धेः । अतिव्याप्तीति । 'ग्रामङ्गच्छति चैत्रः' इत्यत्र चैत्रे गमनक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वसत्त्वादित्यव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र फले तद्भात्वर्थत्वमपि विशेषणन्देयम् । तेन स्यन्देन पूर्वोत्तरदेशयोः कर्मत्वापत्तिः । काशीङ्गच्छतीति । अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य गम् धात्वर्थत्वमिति विभागस्य धात्वर्थत्वमस्तीति भावः । एतन्मते भेदः आधेयत्वञ्च द्वितीयार्थः । भेदे प्रकृत्यर्थस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयः । तस्यच भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयः । ग्रामपदार्थस्याधेयत्वेऽप्यन्वयः । ग्रामपदार्थस्यच द्वेधा भानमिति ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलग्रामभेदविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः परमते । स्वमते तु कर्तृविशिष्टस्नाहशब्दाप्रार इत्याकारकः । संयोगस्यैव तथात्वमिति गम्धातोः संयोगावच्छिन्नव्यापार एव शक्तिरिति भावः । धात्वर्थनावच्छेदकेत्यत्र धातुपदङ्गणपठितधातुपरम्, उत तद्भिन्नस्यापि बोधकम् ? नाद्यः, इत्याह—ग्रामङ्गमयतीति । तन्मते—नैयायिकमते । गमनस्य संयोगावच्छिन्नव्यापारस्य । न द्वितीयः, इत्याह—तत्त्वेवेति ।

व्यापारार्थकत्वं न प्रकृतेः । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यति-
व्याप्तेः । पारि(१)भाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद्
व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवधेहि । एक-
सञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशया बाधात् । अत एवात्मानमा-

धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—एकसञ्ज्ञेति । सावकाशया
इति । विषं भुङ्क्ते इत्यादौ सावकाशया इत्यर्थः । 'कर्तु' रिति
कर्मसञ्ज्ञात्वपादानसंज्ञायाः परत्वाद् बाधिका । अत एव ग्रामं
न्यजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यम् । अपादाननिष्ठविभागीय-

मूले—अपादानेऽपि तर्हीति । एवञ्च तद्व्यावृत्तये धात्वर्थतावच्छेदकत्व-
विशेषणनिवेशपर्यन्तानुधावनं विफलमिति भावः । एवं सति परया कर्तृसंज्ञया
बाधेन चैत्रश्चैत्रङ्गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणेन यद्भेदेऽपि द्वितीयायाः शक्तिरिति
प्रागुक्तन्तोचितमिति च 'वचनबलादि'त्यनेन सूचितम् ।

ननु स्वमते यदि सूत्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तिनिर्णयस्तदा ऽपादानस्य कर्मसंज्ञा
प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कते—नन्विति । तत्त्वेन—धात्वर्थकुक्षिप्रवेशेन । विभाग-
जन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इत्याशयः । उद्देश्यत्वात् नोद्देश्यत्वभेदेन सूत्रद्वयो-
पन्यासः, द्वितीयमूत्राभिप्रायेणेदमुत्तरमित्याशयेनाह—विषम्भुक्त इत्यादाविति ।
आदिनोदासीनतृणादिसङ्ग्रहः । आद्यमूत्रस्य यत्र फलाश्रयत्वेनोद्देश्यता तत्र
प्रवृत्त्या विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यसं-
योगाश्रयत्वेन प्रयागात्काशीङ्गच्छतीत्यत्र काश्या एवाद्देश्यता, ननु प्रयागस्येति तत्र
प्रयागे सावकाशा ऽपादानसंज्ञा ग्रामन्यजतीत्यत्र कर्मसंज्ञया बाध्यते । अतएव-
प्रथमसूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञाबाधकत्वादेव । प्रकारान्तरेणाप्यतिप्रसङ्गं
वारयति—अपादाननिष्ठेति । 'ग्रामाद् गृहमायाति' इत्यत्र यद्यपि विभागाव-
च्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थस्तथापि संयोगीयो, योऽनुयोगितारूपः सम्बन्धः
स एव फलतावच्छेदको, ननु विभागीयः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमेव
कर्मसंज्ञाप्रयोजकम् । अन्यथा कालिकसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वस्य पर्वतादावपि
सत्त्वेन 'ग्रामस्पर्वताद्गच्छति' इति यत्र, 'तत्र पर्वतं गच्छतीति स्यात् । यत्र विभा-
गावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थस्तत्राप्यनुयोगितासम्बन्ध एव फलतावच्छेदको, ननु

त्मना हन्तीत्यादौ परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये ।

रामेणेति । इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथाऽपि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । सत्त्व-प्रधानानि नामानीत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृतसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः । तथा च राम-निष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यमाणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः ।

सम्बन्धस्य फल(१)नानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्यपि बोध्यम् । अत एव एकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्वाध्यवाधकभावादेव । अहंकारादिति । आदिना शरीरम् ।

विभक्त्युपस्थितानामिति । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदन्तोपस्थि-

प्रतियोगितालक्षणः । अत एव 'वृक्षाद्विभजते' इत्यादौ वृक्षादिशब्देभ्यः पञ्चमी-सिद्धिः । न च "आत्मानमारमना हन्ति" इतिवच्चेन्नचैत्रङ्गच्छतीति प्रयोगापत्तिः ? तत्रापि शरीराद्युपाधिभेदेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्य कल्पनासम्भवमिति वाच्यम् । प्रामाणिकप्रयोगस्योपपत्तये एवङ्कल्पनायाः सत्वात् ।

स्वसिद्धान्ते पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थेनत्र विभक्त्येत्यकारकाणाम्प्रातिपदिकार्थ-विशेषणतैव, नतु क्रियाविशेषणत्वमिति प्रसक्तामूलासङ्गतिस्परिहरति — विभ-क्त्यर्थस्यन्यादिना । एवञ्च द्विभक्त्यन्तनोपस्थितानान्तत्तद्विभक्त्यर्थसम्बन्धेन क्रियाविशेषणत्वं स्पष्टमेव । तद्व्यत्यासेन — फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभाव-व्यत्यासेन फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेच धातोः शक्तिः । कर्तृकर्म-बोधकप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्तद्बोधनात्पर्यग्राहक इति स्वसिद्धान्तप्रमाणेनैव । तत्र कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे — मूले — रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयत्वफल-

१ फलावच्छेदकसम्बन्धश्च तत्तद्भातुमभिहारे फलनिष्ठाधेयतावच्छेदकत्वेन प्रतीति-विषयीभूतसम्बन्धविशेष एव । स च वृत्तानियामकः कालिक विषयितासम्बन्धातिरिक्त एवेति न दोषः । यदा फलविशिष्टव्यापारवाचकत्वमेव धातूनाम् वै० स्वजनकत्वेन प्रती-ति विषयत्व-स्वनिष्ठतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्बृत्तित्वैतदुभयसम्बन्धेनेति तत्तद्भातुनिष्ठवृत्तीयफलनिष्ठाधेयतावच्छेदकसम्बन्ध एव फलतावच्छेदकसम्बन्धो बोध्य इति नातिप्रसङ्गः ।

यत्तु वाजपेयाधि (१) करणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाक इत्यपि स्या (२) दिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम् । 'कर्तृकरणे कृता बहुलं' 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विनो-
क्तिः सम्भवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम् ।

तानामित्यर्थः । व्यत्यास इति । तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः । तत्र व्यापारजन्यफलमेव धान्वर्थ इति भावः ।

तदिष्टापत्तीति । तत्प्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः । तत्रैव मानमाह—कर्त्रित्यादि यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्णिणिकान्वयात् तेषां चारितार्थ्यमिति । तन्न । भवतिक्रियायां कर्तृत्वान्वये कर्तुंरुक्तत्वात्तृतीयानामप्यस्या

भूतधात्वर्थे उक्तं, तच्च स्वोत्पादकप्रवृत्त्युद्देश्यत्वरूपम्बोध्यम् । एवमप्राणवियोगात्म-
कफले बागव्यापारसाध्यत्वाभिधानङ् कृतन्तेन करणकारकस्य सर्वत्र स्वव्यापारद्वारा
फलप्रत्येव जनकत्वात्तत्रैवान्वय इति ध्वनितम् । मीमांसकैर्यदुक्तं 'काष्ठैः पाकः'
इत्यपि स्यादिति तत्पाकक्रियायाः सिद्धावस्थापन्नाया एव पाकपदेनाभिधानात्कार-
कान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेनानभिधानेन नात्र कारकान्वय इत्यभिमानेन ।

वस्तुतस्तु पाकादिशब्दवटकधातुना अत्रापि साध्यत्वेनैव क्रियाया अभिधानेन
तस्यां कारकान्वये बाधकाभाव इत्याशयेनाह—तदिष्टापत्तीति । तत्रैव प्रकृत्या
तेन रूपेणाभिधाने । भवति क्रियायामिति । 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ यद्यपि
भवतिक्रियाबोधकम्पदञ्चास्ति तथापि " अस्तिभवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति " इति
भाष्यकारोक्तेरापि सा प्रतीयत एवेत्याशयेनेदम् । कर्तुंरुक्तत्वादिति ।

१ अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्नित्यधिकरणम् । विषय-संशय-पूर्वपक्ष-सिद्धान्त—
निर्णयार्थमकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यममूहात्मकं महावाक्यमिति यावत् । विचारणीयं वाक्यं विषयः ।
सिद्धान्त उत्तरपक्षः । वस्तुतस्त्वावधारणं निर्णयः । शेषं स्पष्टम् ।

२ तन्मते मात्रघञन्तेन सिद्धरूपाया एव क्रियाया अभिधानात् कारकाणां साध्यरूप
क्रियायामेवान्वयस्य नियमात् 'काष्ठैः पाकः' इति न भवतीति भावः । वस्तुतस्तु 'उभयप्राप्तौ
कर्मणि' इत्यादिसूत्राणां सावार्थकप्रत्ययान्तयोगे एव प्रवृत्त्या तत्रापि धातुना साध्यरूपक्रियाया
अभिधानमावश्यकम् । तत्र साध्यरूपप्रवृत्त्यर्थक्रियायाः सिद्धरूपसात्वर्थक्रियायामन्वयस्तु स्ववृत्ति-
क्रियात्ववत्त्वसम्बन्धेन बोध्यः । एतेन साध्यरूपक्रियायाः सिद्धरूपक्रियायामनन्वय एवस्या-
दित्यपि परास्तम् ।

अनभिहिते किम् ? हरिः करोति । जीवन्त्यनेन जीवनः । शाब्दिकः । शब्ददर्दुरं करोतीतिठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । अपठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त' इत्यादि बोध्यम् । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसम्बन्धिधान्यामित्यर्थः । चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या 'परि-

हरिणा त्रात इत्यसिध्दापत्तेः । करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः कर्तृवृत्तीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेश्च ।

यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारे न मानमत आह—अपठ्यर्थेति । आकृतीति । इदं च यथायथं सर्वविभक्त्यपवादः । नास्तेति । नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः । करणशब्दानुवृत्त्येति । एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम् । ननु मनसादेव

प्रधानेतरयोरिति न्यायेन प्रधानेभवतिक्रियाकर्तृत्वस्याभिधानेन गुणभूतपच्चिक्रियाकर्तृत्वमप्यभिहितमिति भावः । ननु न प्रधानक्रियायाङ्कर्तृत्वेनान्वयः किन्तु करणत्वेनेति तदनुयायिनः शङ्कां वारयति—करणत्वेनेति । पार्ष्णिकस्यापीति । इदङ्कर्मण इत्यत्र समानाधिकरण्येनान्वयि तद्विषयकबोधस्य पश्चाद्भवता तद्विषयेऽपि पार्ष्णिकत्वव्यपदेशः । नन्वेतादृशे स्थले हरिकर्तृकत्राणबोधाभावे दृष्टापत्तिरित्यत आह—कर्तृवृत्तीयान्तेनेति । असङ्गतेरिति । तद्व्यवहृतकर्तृपदांशस्यासङ्गत्यापत्तेरित्यर्थः । विग्रहवाक्यजेति । लौकिकविग्रहवाक्यजेत्यर्थः । इदञ्चेति । "प्रकृत्यादिभ्यः" इति वार्तिकञ्चेत्यर्थः । आदिशब्दोऽत्र प्रकारे । तेन 'बन्धित्वेन घटाभावः' 'दण्डत्वेन कारणता' इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिः । नामसम्बन्धीति । नामज्ञाप्यमित्यर्थः । बन्धित्वेनेत्यादौ स्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमृतीयार्थः । ननु 'दिवः' इति सूत्रे करणशब्दानुवृत्त्या संज्ञयोः समावेशो भविष्यतीत्यत आह—एकेति । मूले—'बन्धनसा देव' इत्येतत्सिद्धिरूपं संज्ञाद्वयसमावेशफलमुक्तन्तदसङ्गतमिति हरदत्तानुयायिन उक्तिं खण्डयति—नन्वित्यादिना । षष्ठ्या प्राप्तेरिति । यथा 'अक्षाणान्धेविता' इत्यत्रापवादत्वात्तृतीया बाध्यते । तद्वदिति शेषः ।

कथणे सम्प्रदान' मित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्याग्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे समावेशार्थश्चकारः तेन मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति । 'मनसः सञ्ज्ञाया'

इत्यसङ्गतं कृद्योगलक्षणपट्टीप्राप्तेः । न च कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्य-
व्यवहारेण धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम् । अतः स्तोत्रं पाक
इत्यादौ पट्टी नेति वाच्यम् । धात्वर्थं भेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैव
तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावान् । ध्वनितं चेद्भाकडारसूत्रे कैयटे ।
तादृशसञ्ज्ञासत्त्वं दृढतगमानाभावश्चेत्यरुचेराह—किं चेति । कर्मत्वं

तत्र—“कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे । कर्तृसाहचर्यादिति । यथा धातुप्रति-
पाद्यप्रधानव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणन्तथा मुख्यतया तदर्थफलाश्रयस्य तत्र
ग्रहणमित्यत्र साहचर्यं हेतुत्वेनाभिहितम् । मुख्यत्वाभिधानं व्यपदेशिवद्भावेन यस्य
कर्मत्वन्तद्व्युदासाय । अत एव—तादृशकर्मणो ग्रहणादेव । अत्र स्तोत्रपदार्थस्य
व्यपदेशिवद्भावेन यत्कर्मत्ववत्तत्राभेदेनान्वयात्कर्मत्वं, नतु मुख्यं कर्मत्वमस्तीति न
पट्टीति भावः । “कर्मणि द्वितीया” इति सूत्रेण मुख्यकर्मणो ग्रहणमित्यत्र साधका-
भावाद्व्यपदेशिवद्भावलब्धकर्मत्ववतोऽपि ग्रहणमिति द्वितीया भवति धात्वर्थे फले
भेदेन क्रियाकारकभावसम्बन्धेन तदुपपत्तौ स्तोत्रपाक इत्यत्र पष्टपभावोपपत्तौ तत्र
स्तोत्रपदार्थस्य फलेऽभेदेनान्वयादिति भावः । अत्र—मनसादेव इत्यत्र । अप्रवृ-
त्ताविति । “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याप्रवृत्तौ । अत्र प्रमाणमाह—ध्वनितञ्चेद-
मिति । तत्रहि—अक्षान्देवित्यत्रापवादत्वाद् द्वितीयायाः षष्ठी बाधिका,
तृतीयायास्तु परत्वादिति प्रतिपादितम् । अत्र पष्ट्याः “कर्तृकर्मणोः” इति विहिता
या तृतीया बाधकत्वाभिधानेन मनसा देव इत्यत्रापि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिन्याय्यवेति
ध्वनितमित्यर्थः ।

ननु “कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे धात्वर्थफलाश्रयकर्मण एव ग्रहणमिति
कल्पनया न पट्टीप्राप्तिरत आह—तादृशसञ्ज्ञासत्त्वं इति । समाविष्टकर्मकरणसंज्ञा-
द्वयसत्त्वे इत्यर्थः । नचैवंसति ‘मनसादेव’ इति प्रयोगस्यैव तद्बुद्धेः स्यादिति
वाच्यम् । “हेतौ” इति सूत्रविहिततृतीयान्तस्य पञ्चाद्यजन्तादेवशब्देन समासा-
त्प्रयोगोपपत्तेः । “दिवः कर्मच” इति सूत्रे संज्ञाद्वयसमावेशफलकचकाराभावेऽपि
किञ्चेत्यादिनोक्तफलमन्यथासिद्धमित्याशयकशङ्काभिरसितुमाह—नचेति । वैक-
ल्पिकत्वेऽप्येवेति । चकाराभावे कर्मकरणसञ्ज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्त्या वैकल्पिकत्वेऽ

मित्यलुक् । किं चाक्षैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादाणि कर्तुर्णौ कर्मत्वं न । 'अणावकर्मका' दिति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः ।

यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम् । तदाकर-
विरोधादुपेक्ष्यम् ।

स्यादेतत् । करणसंज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः । करणे ल्युट् । कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः । कर्मणि लट् । अक्षैर्दी-
व्यतीत्यत्र तु सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव

नेति । न च वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावात् कर्मत्वा-
भावः 'सिद्ध इति वाच्यम् । तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे
मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः । फलान्तरमाह—अणा-
विति । दीव्यतेऽक्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम् ।

पीत्यर्थः । अपिना समावेशनमुच्चयः । "येषां देशकालादिभिन्नकर्म न सम्भवति
त एवाकर्मकपदेन गृह्यन्ते" इति तैत्तिरीयम् । कर्मत्वाभाव इति । गतिबुद्धीति-
सूत्रविहितेत्यादिः । अन्यत्र निरूपितत्वादिति । अत्र शास्त्रेऽविवक्षितकर्मका-
णामप्यकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम् । अत एव भाष्यकृता 'कृतपूर्वीकटम्'
'भुक्तपूर्वीभोदनम्' इत्युदाहृतम् । अत एव "णेरणौ" इति सूत्रव्याख्यानावसरे
'लावयति केदारन्देवदत्त' इति प्रयोगे—लुनातेर्निवृत्तप्रवर्णणिचि द्वितीया कैयटेन
स्वीकृता । अत एव "अधीनार्थ" इति सूत्रभाष्ये—कर्मणः शेषत्वविवक्षया 'मातुः
स्मर्यते' इत्यत्र भावे लकार उदाहृतः । फलान्तरमिति । संज्ञयोः समावेशस्ये-
त्यादिः । स्वयम्फलान्तरमाह—दीव्यन्त इत्यादिना । ननु स्थलत्रयेऽपि कर्म-
संज्ञायाः फलमुक्तं, नतु करणसंज्ञाया इत्यत्र आह—करणव्याप्तेति । चकारो-
भिन्नक्रमेण तृतीयापदानन्तरं दृष्टव्यः । मूले—यत्तु प्राचेति । प्रक्रियाकृतेत्यर्थः ।
अस्योपस्थानमिति । "दिवः कर्मच" इत्यस्योपस्थानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु
मूलोक्तरीत्याऽक्षैरक्षानित्यस्योपपत्तिर्युक्ता । कार्यकालपञ्चविशेषकथनेन 'देवदत्तो
वामेनाक्षणा पश्यति' इत्युक्ते इक्षिणेन न पश्यतीति यथा गम्यते, तथा यथोद्देश-
पक्षेनासिद्धिरिति गम्येत तदसंगतम् । यथोद्देशपक्षेऽपि "प्रधानान्यात्मसंस्काराय
सन्निधीयमानानि गुणभेदप्रयुज्यते" इति "किञ्चित्च" इति सूत्रस्य कैयटोक्तरीत्या

“सहयुक्ते” ॥ पुत्रेणेति । पितुरत्र क्रियया संबन्धः
शाब्दः । पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्रधान्यम् । अप्रधानग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकार्थ-

बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसम्बन्ध एव सम्भव इति पश्चात्तस्यापि
मानसस्तत्सम्बन्धबोध इति भावः । शाब्दत्वं च विवक्षानिबन्धनमेवं
चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । सहैव पुत्रैर्दश-
भिर्भारं वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्व-
रूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपी-

गुणाद्यन्वयित्वमित्यत्रादिना द्रव्यक्रिययोः संग्रहः । न चैवंसति द्रव्याद्यन्वयित्वाभाव
इत्येव द्रव्यपदार्थस्य प्रथमन्तन्त्रान्ते प्रतिपादनादुचिनमिति वाच्यम् । “ गुणसमु-
दायो द्रव्यम् ” इति पतञ्जल्युक्त्यनुसारेणैवमभिधानात् । गुणोदाहरणं ‘पुत्रेण
स्थूलः’ इति । द्रव्योदाहरणं ‘पुत्रेण सह पितुर्धनमिति । क्रियोदाहरणं ‘पुत्रेण
सहागतः पिता’ इत्यादिप्रसिद्धमेव । एषु शाब्दङ्गुणान्वयित्वं पितर्येवेति पुत्रस्या-
प्रधान्यम् । आर्थिकगुणाद्यन्वयित्वन्तु तत्रापि । अत एव पुत्रेण सहागमनमपितु-
रित्यत्र पितरि शाब्दस्य कृत्प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य सत्वेन ‘कर्तृकर्मणोः’ इति पृथी
भवति । शाब्दत्वन्तु इतरसम्बन्धं विनापि वाक्यजन्यशाब्दाबोधे भासमानत्वमेव ।
सहार्थः—साहित्यम् —तच्च स्वसमभिव्याहृतशब्दजन्योपस्थितिविषयगुणादि-
समानाधिकरणगुणाद्यन्वयित्वमेव । सामानाधिकरण्यमत्र कालिकप्रत्यासत्या
कचित् यत्र क्षेत्रे निलवापोत्तरम्माषवापस्तत्र ‘तिलैः सह माषान्वपति’ इति
प्रयोगाद्वैशिकमपि कचित् । एतत्तृतीयार्थस्तु क्रियावाचकशब्दसत्वे प्रतीयमानता-
दृशक्रियान्वयित्वमेव । यत्र तु गुणद्रव्ययोरुपस्थितिस्तत्र सहशब्दस्य प्रयोगबला-
त्प्रतीयमानतत्त्वपदार्थसम्बन्धित्वमेव । एवञ्च ‘पुत्रेण सह पितुर्धनम्’ इति शब्दा-
त्पुत्रस्वामित्वसमानकालिकपितृस्वामित्ववद्भनमिति बोधः । ‘पुत्रेण सह स्थूल’
इति शब्दात् पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान्पतेति बोधः । ‘पुत्रादेः
सहार्थयोगस्तु तत्तद्द्वारक एवेति विभावनीयम् । एतत्सर्वं हृदि निधयाह—
आथ इतीत्यादिना । तस्यापि—पुत्रस्यापि । तत्सम्बन्धबोधः—गुणादि-
सम्बन्धबोधः । अप्रधानत्वाभिमतं यथा विशिष्टाभावस्य सत्तास्ति तथोपपादयति—
शाब्दत्वरूपेत्यादिना । विवक्षानिबन्धनत्वकथनेन पित्रा सहागतः पुत्र इत्या-
द्यपि भवतीति सूचितम् । विशेष्याभावकृत इति । विशेष्याभावकृतोऽपीत्यर्थः ।

त्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयो-
क्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम् ।
प्रथमायाश्च कारकविभक्तिवमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र
प्रपञ्चितं च । अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम् पष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमाप-
वादत्वमित्यस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः । अनन्तरस्येति न्यायेन च
प्रथमापवादस्यैव चाऽऽपत्तेः । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन वाचनिके
सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्विधिनेऽर्थाच्छेषपष्ठ्यपवादत्वमुपपद-
विभक्तीनामवतिष्ठते । किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्

अपिनोभयोरभावयोः समुच्चयः । अन्यत्र—शेखरादौ । वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रु-
तमूलमसङ्गमत आह—प्राचीनैरिति । सीरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकयोः
साक्षात्सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा उपपदपदार्थेनतु यत्किञ्चित्क्रिया-
द्वारकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्वहिरङ्गंति तेषाम्भावः । परस्विदमयुक्तम् ।
'नमस्यति देवान्' इत्यत्र नम शब्दार्थयोगसत्त्वाच्चतुर्थीप्राप्तिमाशङ्कयानेन
न्यायेन द्वितीयासाधनपराकारविरोधात् । प्रकृते नमः पदार्थस्य क्रियात्वमस्तीत्यु-
भयोरपि समत्वात् । यथा मुण्डयतौ मुण्डस्य क्रियात्वन्तद्वत् ।

अत एवाह—वस्तुत इति । तदिति—उपपदविभक्तेरिति वाक्यमित्यर्थः ।
अत एव सत्सम्यपेक्षया ऽधिकरणसत्तया बलवत्त्वन्तत्रच दीयत इति सूत्रे
भाष्यकृता ध्वनितम् 'कैयटेनतुस्पष्टीकृतन्तस्तसङ्गच्छते । एवन्तर्हि मूलमसङ्गनमेव
स्यादत आह—अन्तरङ्गत्वमिति । ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे पाठाभा-
वेनाकारकविभक्तिवाक्यन्तेन वचनेन प्रथमासाधनमत आह—प्रथमाया
श्चेति । कारकविभक्तिर्वहि क्रियाजनकार्यकविभक्तिर्वत्, तच्च प्रथमाया
अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरेव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिककारोक्तेः ।
अन्यत्र—उद्योतादौ । नन्वस्य वचनस्यापूर्वत्वकल्पनापेक्षया पूर्वोक्तीत्याऽन्तर-
ङ्गत्वमूलकत्वमेवास्त्वित्यत आह—अन्तरङ्गत्वंत्विति । प्रथमापवादत्वस्येति ।
यदि पकृतसूत्रे प्रधानग्रहणन्न क्रियते तदा सार्थकगन्धयोगे षष्ठ्या इव प्रथमाया
अपि प्राप्त्या बाध्यसामान्यचिन्तायामभयापवादत्वापत्तिः । अन्तरङ्गादप्यपवादस्य
बलवत्त्वादिति भावः । नन्वत्र बाध्यविशेषचिन्तैव तर्ह्यस्त्वित्यत आह—अनन्तर-
स्येति । षष्ठीविधायकमूत्रापेक्षया प्रथमाविधायकमूत्रस्य पुरःपूर्तिकत्वेन तद-
पवादकत्वापत्तेरित्यर्थः । एवञ्चेष्टव्यवस्थाया असिध्या अप्रधानग्रहणस्यावश्यकत्वेन
तेन न्यायेन तत्खण्डनासङ्गतिः ।

कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्त्वं दुरुपपादम् । न च सम्बन्धस्य क्रिया (१) कारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं बहिरङ्गं पुत्रेऽपि तृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वात्साहित्यस्य । क्रियायाः प्राधान्यास्त-
न्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम् । अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् । तदेव ध्वनयन्नाह—इत्यादौ कारकविभक्तेरिति ।

तस्य वचनस्यापूर्वत्वे तु तेन वचनेनेष्टस्य सिद्धया तत्स्वण्डनमुचितमिति मनसि निधायाम्—उपपदेत्यादि । न्यायेनचेत्यत्र चत्स्वर्थे । अर्थादिति । परिशेषादित्यर्थः । इदं सर्वमन्तरङ्गत्वाभ्युपगमेन । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह—
किञ्चेति । पदान्तरेति । तदर्थेत्यर्थः । एवञ्चान्तरङ्गत्वमनैमित्तिकत्वरूपमल्पा-
पेक्षत्वरूपं वा भवता वाच्यन्तदुभयमपि न सम्भवति, अन्यादृशान्तु तद्वक्तृमश-
क्यमिति भावः । तन्त्वम्—अन्तरङ्गत्वम् । प्रार्चानोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वद्वयं खण्डयति—
नचेति । सम्बन्धस्येत्यस्य उपपदार्थेन सहेत्यादिः । क्रियेत्यस्य यत्किञ्चिदि-
त्यादिः । तत्प्रयुक्तमिति । उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः कार्यम्—विभक्ति-
रूपम् । अस्य बहिरङ्गत्वापपादनेन क्रियाकारकभावात्मकसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन
तत्प्रयुक्तं विभक्तिरूपकार्यमन्तरङ्गमित्याहुः । एवमभिधाने समाहिता सिद्धि-
रित्याह—पुत्रेऽपीति । अपिशब्दः पितृसमुच्चायकः । तृतीयानापत्तेरिति ।
‘सहयुक्त’ इति सूत्रविहिततृतीयानापत्तेरित्यर्थः । एतदुपपादयति—एकेति ।
यत्क्रियाकर्तृत्वमपि तुस्तत्क्रियाकर्तृत्वमेव पुत्रस्येत्युभयत्रोपपदार्थसम्बन्धस्य समतया
पुत्रशब्दादप्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमा स्यादिति भावः । नचैवं सति “सहयुक्ते” इति सूत्र-
वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्, द्रव्यगुणयोगे चारिताध्यात् । केचित्तु प्रधानाभूता या
क्रिया तत्सम्बन्धनिमित्तककार्यमन्तरङ्गमिति तन्न्यायार्थः । कारकविभक्तेः प्रधान-
निमित्तकत्वेन प्राबल्यादित्याहुस्तन्मतं खण्डयति—क्रियाया इत्यादिना । यदि
प्रधानक्रियायामेव कारकान्वयनियमः स्यात्तदा भवदुक्तेः सम्भवः स्यात्स एव तु
नास्तीत्याशयेनाह—अप्रधानक्रियायामपीति । पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ
भावस्युद्भूतप्रतिपाद्या क्रिया यद्यपि प्रधानाभूता तथापि पुत्रेण सहागत इत्यत्र

१ सम्बन्धमात्रं क्रियाकारकमवमूलकम् । तथाहि—‘राहुः पुरुषः’ इत्यत्र राजकर्मकं
पुरुषकर्तृकं यदा सेवनं तदेव स्वस्वामिमात्रस्तयोः । ‘देवदत्तस्य छात्रः’ इत्यत्र यदा देवदत्तकर्तृकं
छात्रकर्मकमध्यापनं तदा गुरुशिष्यमात्रस्तयोः । एवमेव सर्वत्रोद्यम् ।

मात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । पितुरागमनमित्यादौ कारकवि-
भक्तेः प्राबल्याच्च ।

“येनाङ्गविकारः” ॥ अङ्गशब्दोऽर्थ आद्यजन्तस्तदाह—

अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पिनेत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

अर्श आद्यजन्त इति । व्या(१)ख्यानादिति भावः । अन्यथा येन
गुणेन कारणत्वादिनाऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्याऽक्षि
कारणमस्येत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणवचनात्कारणशब्दादरेव स्यात्,

कर्त्तरिकृत्यत्वत्वेन तदर्थस्यैव प्राधान्येन क्रियायास्तत्राप्राधान्येन भवदुक्तो
नियम एव नास्तीति भावः ।

मूले—पुत्रेण सहागत इत्यत्र पितृशब्दादन्तरङ्गत्वात्प्रथमासुपपाद्य तद्धिन्न-
रीत्या पितुरागमनमित्यत्र कर्तृपष्ठ्याः कारकत्वमुक्तमिति प्रथमा न कारकविभक्तिरिति
कश्चिद्ब्राम्भ्येतेति. तद्भ्रमनिरासार्थमुक्तम्—तदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । अत
एवाह—अत्रादिनेति । उक्तवाक्य इत्यर्थः । नचैवंसति प्राबल्यञ्चेति चकारा-
सङ्गनिरिति वाच्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् । यतो वचनेनापूर्वेण कारकविभक्तेः
प्राबल्यमुक्तमतोऽप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुमित्यन्वयः । एतेन द्रव्यगुणयोगे तृतीया-
सिद्धयर्थमावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रं तद्विशेषविहितत्वेन परमपि कर्तृकर्मणो-
रिति सूत्रम्बाधित्वा पितुरागमनमित्यत्र पितृशब्दात्तृतीयाविधायकं स्यादिति अप्रधा-
नग्रहणमावश्यकमिति परास्तम् । वाचनिकेन तेन न्यायेन कारकविभक्तेरेवैताद-
शस्थले प्रबलाया. प्रवृत्तिबोधनेन विशेषविहितत्वम्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च नम-
स्यति देवानित्यत्र नमः शब्दयोगेन परत्वात्प्राप्तमपि चतुर्थीम्बाधित्वा द्वितीया
यथास्थादित्येतदर्थं वचनमावश्यकम् । अत एव ‘गाः स्वामी गच्छति’ इत्यत्र
“स्वामीश्वर” इति पष्ठो बाधित्वा धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन गवो कर्मत्वाद्
द्वितीया भवतीत्याशयेनाह—अलमिति ।

व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अत एव
“अङ्गशब्दोऽयम् । समुदायशब्दः” इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा—अजन्त-
त्वाभावे । अङ्गशब्दस्यावयवे सुप्रसिद्धतया गुणवाचकस्यैव प्रत्यासत्त्योपस्थितिः
स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते तद्वाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः स्यादि-

१ ‘अङ्गशब्दोऽयं समुदायवचनः । (अर्शबाधवन्तः) येनेति च करणे एषा तृतीया ।
येनावयवेनाङ्गा = समुदायो द्योत्यते तस्मिन् भवितव्यम्’ इति भाष्यकारीयव्याख्यानादित्यर्थः ।

अङ्गिन इति । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते सन्निधानात् । सचार्थाद्विकृत एव नह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति । तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति । संजानीत इति । ‘सम्प्रतिभ्यापनाध्याने’ इति तद् । कृद्योगे परत्वात् षष्ठी ‘पितुः सज्ज्ञाता’ । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—आध्याने परत्वात् अधीगर्थे’ इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् ।

द्रव्यादीति । उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ॥ इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुर्गिष्यते ॥ इति च ।

अद्वया काण इत्यादी तु पण्ड्येव स्यादिति बोध्यम् । प्रकृत्यर्थेति । अर्शआद्यच्च कृतेरित्यर्थः । शरीरस्येत्यवयव्युपलक्षणम् । सम्भवतीति । लक्ष्य सम्भवतीत्यर्थः । द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये । एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वम् । नियतक्रियमिति क्रियया नियतमित्यर्थः । क्रियामात्रविषयमिति यावत् । हेतुकरणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह—अना-

शयेनाह—येन गुणेनेति । लक्ष्यत इति । तद्वाचकात्तर्तीयेति शेषः । अद्वया काण इत्यादाविनि । आदिना पादेन खञ्ज इत्यस्य सङ्ग्रहः । यदि तु सूत्रेऽङ्गशब्दमपरित्यज्य गुणिशब्द उपोपादीयते तदा तु न दोष इत्यवश्यम् । प्रकृतिस्वस्याव्यावर्ततया संदेहनिवृत्तये आह—अर्शआद्यजिति । यद्यप्यक्ष्येव काणन्तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोमाद्यया शरीरे प्रयोगस्तथा शरीरावच्छिन्नात्मन्यपि व्यवहारस्य दर्शनादाह—शरीरस्येत्यवयव्युपेति । विकारसम्भवस्य सूत्राप्रतिपाद्यत्वाद्विकारः सम्भवतीत्युक्त्यनुपपत्तिरन आह—लक्ष्यत इति । त्रितयसाधारणमिति । त्रितयनिरूपितमित्यर्थः एवं क्रियामात्रविषयमित्यत्र विषयशब्दो निरूपितार्थकः, तस्य करणत्वे न्वयः । अथवा विषयशब्दो जनकार्थकः । वैषम्यान्तरमिति । एतेन यत्क्रियाजनकङ्करणन्तत्राप्यनेनैव तृतीया भविष्यतीति “कर्तृहरणयोः” इति सूत्रे करणशब्दो नोपादेय इति परास्तम् । शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । एवञ्च—व्यापारवदेव । करणमिति । भेदेचेत्यर्थः । एवञ्च करणत्वशक्त्यपेक्षया हेतुत्वशक्तिर्विलक्षणा तृतीयार्थ इति भावः । ननु तृतीया

फलमपीति । एतच्च 'प्रत्यय' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति । अयं तु विशेषः अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वेन

श्रिते त्विति । एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः । विकल्प्यते इति । तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या, हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्तविवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्पव्यवहार इति बोध्यम् । फलेन सहेति । तच्च फलं फल(१)

विकल्प्यते इति मूलमसङ्गतम् ? समानार्थत्व एव विकल्पव्यवहारात् । अत एव "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति जैमिनिनाप्युक्तम् । यथा "ब्रीहिभिर्वैवा यजेत" "उदितेऽनुदिते वा जुहोति" इत्यत्र । अन्यथा द्वितीयादिभ्योऽपि विकल्पव्यवहारः स्यादत आह—तदर्थत्वेनेति तादर्थ्येनेत्यर्थः । एवञ्च विकल्पत इत्यस्य विवक्षाभेदेन भवतीत्यर्थः ।

फलमपीह हेतुरिति परममूले उक्तम्, तत्र यदिहेति तस्य—इह सूत्र इत्यर्थः । केषाचिन्मते मतान्तरेतु इहेत्यस्यैतत्सूत्रोदाहरणे इत्यर्थः । आद्यमते तृतीयार्थः फलत्वेन फलन्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, तस्यतु जनकतासम्बन्धेन वासादावन्वय, इत्यध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोधः । अन्यमते तु फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासादिहेतुत्वविवक्षा यत्र तत्राध्ययनाय वसतीति प्रयोगादध्ययनस्य हेतुरूप-तृतीयार्थेऽभेदेनान्वयः । तृतीयार्थस्यतु जन्यतासम्बन्धेन वामेऽन्वय, इत्यध्ययनाभिन्नहेतुजन्यो वास इति बोधः । तदेतदुपपादयति—तच्चफलमित्यादिना ।

१ 'फलमपीह हेतुः' इति मूले यदा 'इह' पदेन 'हेतौ' इति सूत्रं विवक्ष्यते तदा इह सूत्रे हेतुपदेन फलत्वेन फलमप्युच्यते इत्यर्थः । तथा च फलं तृतीयार्थः । तथा चाध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति 'अध्ययनेन वसति' इत्यनेन बोधः । यदा च 'इह' इत्यस्योदाहरणे इत्यर्थः । तदा हेतुत्वेन रूपेण फलमपि तृतीयार्थ इत्यर्थः । उभयत्रापि प्रकृत्यर्थोध्ययनस्य तृतीयार्थेऽभेदेनान्वयः । इत्यभेदः संसर्ग इत्यन्तग्रन्थामिप्रायः । चतुर्थ्या अर्थमाह—उपकारकत्वेनेति—यदा तादर्थ्यपदेन उपकारकत्वं गृह्यते तदाऽध्ययनस्य निरूपकता सम्बन्धेन (स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपितनिरूपकतासम्बन्धेन) उपकारकत्वरूपचतुर्थ्यर्थे, तस्य स्वरूपसम्बन्धेन वासेऽन्वयः । तथा च अध्ययननिरूपितनिरूपितावदुपकारकत्ववान् वास इति बोधः । 'इतिमते इदम्' इत्यन्त शब्दरत्नाशयः ।

यदातु उपकार्यश्चतुर्थ्यस्तदाध्ययनस्याभेदेनैव उपकार्येऽन्वयः, तस्य च स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्वसम्बन्धेन वासेऽन्वयः । तदाह अध्ययनोपकार्यक इति ।

सह तु निरूपकतेति । गम्यमानेति । न तु श्रूयमाणैवेत्याग्रह इति भावः । साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थः प्रतीति

त्वेन तृतीयार्थ इत्येके । हेतुत्वेनैवेत्यन्ये । अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मते इदम् । अध्ययनोपकार्यका वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राभ्यभेदेनभानमेवेति बोध्यम् । गम्यमानेति । श्रमेणेत्यादिपदजबो-

हेतुत्वेनैवेत्येवकारेणास्य मतस्य मुख्यत्वन्दर्शितम् । यदा तु तादर्थ्यं चतुर्थी तदापि मतभेदेन शाब्दबोधे वैलक्षण्यमित्याह चतुर्थ्यामिति । आद्यमते उपकारकत्व-
ञ्चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपकत्वमस्मन्नेनान्वयः । प्रत्ययार्थस्यत्वाश्रयतया वासेऽन्वयः । द्वितीयमते उपकार्यश्चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, तस्य तु स्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्वेन वासेऽन्वय इति मतभेद इति बोध्यम् ।

नन्वलं श्रमेणेत्यत्र क्रियावाचकपदाप्रयोगात्कथं कारकविभक्तिः ? यदि तु तद्विनाऽपि कारकविभक्तिस्तदर्थस्य यत्र कुत्रचिदन्वयस्तदा कारकाणां क्रियामात्रान्वयित्वनियमभङ्ग इत्यत आह—गम्यमानेतीति । अत्र प्राञ्चः अलंशब्दो निषेधार्थः । अलम्भोजनेनेत्यादौ तथा दर्शनात् । निषेधस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षत्वात्प्रतियोगिवाचकपदं स्मर्यते । तच्च योग्यत्वादिह—साध्यमिति । तदर्थान्वयित्वेन श्रमेणेति तृतीया । नचाध्याह्रयमाणं यत्साध्यमिति तस्य नामत्वात्तदर्थो न क्रियेति कथन्नत्र तृतीयान्तार्थान्वय इति वाच्यम् । विशिष्टार्थस्याक्रियात्वेऽपि तद्वचककृतप्रकृत्यर्थस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य क्रियात्वात्तस्याङ्गणकारकान्वये बाधकाभावात् । गम्यमानेत्यस्य स्मर्यमाणपदजन्यबोधविषयेत्यर्थ इति । वस्तुन इदन्न युक्तम् । साध्यमिति पदं स्मृतिविषयो, मानसज्ञानविषयो वा । भवतु भयथापि, तस्यानुच्चारितत्वात्प्रत्यायकता बाधिता । “ उच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः ” इति भाष्यकारोक्तेः । तस्माद्यथा पदार्थे पदशक्तिप्रहकाले ‘पदैकदेशस्यापि शक्तिप्रह इति पदैकदेशादपि तस्यार्थस्योपस्थितिः । सत्या, भामा, भामादिभ्यो यथा, तथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशपदस्यापि शक्तिप्रह इति तस्माद्वाक्यार्थस्योपस्थितिः । एवञ्च श्रमेण साध्यमिति वाक्यार्थे श्रमेणेत्यस्य ‘शक्तिरिति श्रमेणेत्येतत्पदजन्यबोधविषयत्वमव्याहतमिति भावः ।

अस्य सिद्धान्तत्वसूचनायाह—स्पष्टञ्चेदमिति । ‘ इग्यणः सम्प्रसारणम् ’ इति सूत्रभाष्येऽपि । तत्र हि—वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायां “ सम्प्रसारणाच्च ”

भावः । 'मा चापलायेति गणान व्यनैषी' दित्यत्र तु यतध्वमिति शेषः । अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥

इति तृतीया ॥

ध्वविषयेत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सहयुक्त' इत्यत्र भाष्ये तदाह - न तु श्रूयमाणेति । श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः । ज्ञाप्यते इति । चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्तादाण आत्मनेपदमिति तदर्थः । सा ज्ञेदित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः ।

• •

इति तृतीया ।

इत्यादानुवादप्रदेशे वाक्यात्परत्वानुपपत्तिप्रसक्त्या सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणशब्देन गृह्यत इत्युक्तम् । परममूलस्य तु स्ववाच्यक्रियास्य प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रूयमाणपदजन्यबोधविषयत्वमेवागतमिति न तु श्रूयमाणेत्यसङ्गतमेवेत्यत आह - श्रूयमाणस्वमात्रवाचकेति । स्वमात्रवाचकपदम्प्राधान्येन क्रियाबोधकम् । तेन चतुर्थ्यर्थे ज्ञापिततृतीयायाः काचित्कत्वेन अशिष्टव्यवहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति, अभिधानस्वाभाव्यादयमंशः सिद्ध इति भावः । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचारुणां यो व्यवहारः क्रिया तद्वैयर्थ्यस्य प्रयोगे यत्प्रसङ्गान्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वनिवृत्त्यन्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया भवतीति वार्तिकार्थः । अत्र दाणधात्वर्थो दानपूर्वक उपभोगः कामुककर्तृको दासीसम्प्रदानकदानपूर्वक उपभोग इति बोधः । दास्यै दत्त्वानामुपभुङ्क्त इति फलितम् ।

इति तृतीयाविवरणम् ।

अन्वर्थसज्जाबलेनाह—दानस्येति । तेन अजां नयति ग्रामं, हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददानीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम् । भाक्त इति । अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'न शूद्राय मतिं दद्यादित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । आग्रह इति । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकं भाष्यं प्रत्या(१)ख्यातम्' । भाष्यान्तरमाह—खण्डिकेत्यादि । चपेटां

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो यदि दाणधात्वर्थस्तदा कर्मणि स्वत्वनिवृत्तिः प्रधानव्यापारेण सम्पन्नेति पुनर्ग्रहणासक्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह इदञ्चेति । अपुनर्ग्रहणायेत्यस्योपादानञ्चेत्यर्थः । वाच्यता — दाणधातुवाच्यता । भाक्तत्वम्—गौणत्वं, तच्च किञ्चिन्निरूपितमेवेति निरूपकाकारुक्ष्णशान्त्यर्थमाह अधीनीकरणरूप इति । ननु स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एव चेद्वानन्तदा 'न शूद्राय मतिन्दद्यात् इत्यत्रानुपपत्तिः ? मतिशब्दार्थे व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवेन द्वितीयाया अनुपपत्तेरत आह—नशूद्रायति । तज्जनकम्—मतिजनकम् । शास्त्रम् वेदादिरूपम् क्रिय ग्रहणमिति 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रे कर्मणोऽतिपरित्यज्य क्रिययेति वक्तव्यमि-

१ अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वार्थं वार्तिकम् । तत्र शयनादि क्रियाया अपि प्रतीयमानपतिकर्तृकदर्शनकर्मत्वेन यदा विवक्षा तदा शयनस्यापि दर्शनकर्मतया शयनरूपेण कर्मणा (कर्मसंज्ञकेन) करणभूतेन यं पनि संयोगादिसम्बन्धेन सम्बन्धुमिच्छति तस्य सूत्रेणैव सम्प्रदानत्वं स्यादिति वार्तिकं व्यर्थमिति भाष्याशयः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणे इदं भाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति भावः । एवञ्च 'पत्ये शेते' इत्यनेन पतिव्यस्यदानकदर्शनादिकर्मोभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमित्येव बोधः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणे 'शिष्याय शास्त्रमुपदिशति' इत्यादावपि सम्प्रदाने चतुर्थी विध्यति । तादर्थ्यचतुर्थीवसिद्धे सम्प्रदानसंज्ञा 'दाशगोदनी सम्प्रदाने' इत्येतदर्थः, सम्प्रदानत्वेन बोधार्था नैत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रसङ्गः । यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय इति । बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर् ।

ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषि(१)त्वमुद्देश्यत्वम् । शेषत्वमप्रधान-
त्वरूपम् । शेषित्वं नास्तीति । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि
ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव पगत्वात् 'कर्तु'गिति कर्मसञ्ज्ञया
बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

त्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म, कया क्रियया ? सन्दर्शना-
दिक्रियया इत्यादिना प्रत्याख्यातम् । 'पत्ये शेते' इत्यस्मात्पतिसम्प्रदानकम्पत्नीक-
तृकं ज्ञानमिति शाब्दबोधः । यदि वृत्तिकारमतार्थ एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतः
स्यात्तदा सूत्रस्थकर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र
न सम्भवतीति पत्ये शेते इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपा-
दनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे—चपेटामिति । चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकरतलम् । संयोग
इति । कपोलप्रसृतकरतलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । शेषित्वमप्रधानत्वन्तश्चोद्दे-
श्यस्यैव सम्भवतीति कलितार्थमाह—उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह—
शेषत्वमप्रधानत्वमिति । एवञ्च कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिनाऽ
भिसम्बन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदर्थमिति भावः । ग्रामसंस्कारश्च तदीय-
पुराणसम्बन्धेनाधिकसस्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विलक्षणा सुषमा । बाधादिति ।
सम्प्रदानसंज्ञया इति शेषः न दोषः । नातिप्रसङ्गः । सम्प्रदानत्वशक्तिमान्
क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थ्यर्थः । आद्यस्य तद्वात्वर्यकर्मसम्बन्धित्वेनेच्छावि-
षयो यस्तस्मिन्विशेषणता । एवञ्च सम्प्रदानविप्रसम्बन्धि गोकर्मकन्दान-
मिति शाब्दबोधः । . .

१ शेषित्वम्=प्रधानत्वं 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः' इ'त, यस्त्वत्र 'परार्थस्तंबयं' शेष
इति ब्रूम इति च शबरोतेः ।

अत्र कर्मणोतिनिर्दिष्टस्य शेषत्व 'कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते' इति भाष्यात् । यमिति निर्दिष्टस्यो-
द्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वम् । तथा च कर्मप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगितया यमिच्छति तत्सम्प्रदान-
सम्प्रदानत्वम् 'अजाग्रामं नयति' इत्यनेन 'अजाग्रामयोः संयोगो भवतु' इति विवक्षाया न
कर्मत्वम्, 'अजासम्बद्धो ग्रामो भवतु' इति ग्रामस्योपकार्यत्वविवक्षायान्तु सम्प्रदानत्वं
ग्रामोत्पत्त्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्वर्थसज्जाबलेनाह—दानस्येति । तेन अजां नयति ग्रामं, हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददानीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवंपजां नयति ग्राममित्यत्रापि

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम् । भाक्त इति । अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'न शूद्राय मतिं दद्यादित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । आग्रह इति । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्या(१) ख्यातम्' । भाष्यान्तरमाह—खण्डिकेत्यादि । चपेटां

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो यदि दाणधात्वर्थस्तदा कमणि स्वत्वनिवृत्तिः प्रधानव्यापारेण सम्पन्नेति पुनर्ग्रहणासक्त्याऽपुनर्ग्रहणायेत्यस्य वैयर्थ्यमत आह इदञ्चेति । अपुनर्ग्रहणायेत्यस्योपादानञ्चेत्यर्थः । वाच्यता — दाणधातुवाच्यता । भाक्तत्वम्—गौणत्वं, तच्च किञ्चिन्निरूपितमेवेति निरूपकाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह अधीनीकरणरूप इति । ननु स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार एव चेद्दानन्तदा 'न शूद्राय मतिन्दद्यात् इत्यत्रानुपपत्तिः ? मतिशब्दार्थं व्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यासम्भवेन द्वितीयाया अनुपपत्तेरत आह—नशूद्रायिति । तज्जनकम्—मतिजनकम् । शास्त्रम् वेदादिरूपम् क्रिय ग्रहणमिति "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रे कर्मणेति परित्यज्य क्रिययेति वक्तव्यमि-

१ अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वार्थं वार्तिकम् । तत्र शयनादिक्रियाया अपि प्रतीयमानपतिकर्तृकदर्शनकर्मत्वेन यदा विवक्षा तदा शयनस्यापि दर्शनकर्मतया शयनरूपेण कर्मणा (कर्मसंशङ्केन) करणभूतेन यं पतिं संयोगादिसम्बन्धेन सम्बन्धुमिच्छति तस्य सूत्रेणैव सम्प्रदानत्वं स्यादिति वार्तिकं व्यर्थमिति भाष्याशयः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणे इदं भाष्यमसङ्गतमेव स्यादिति भावः । एवञ्च 'पत्ये शंते' इत्यनेन पतिमम्प्रदानकं दर्शनादिकर्माभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोधः । क्रियामात्रकर्मणोऽग्रहणेन 'शिष्याय शास्त्रमुपदिशति' इत्यादावपि सम्प्रदाने चतुर्थी सिध्यति । तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे सम्प्रदानसंज्ञा 'दाशोऽन्तौ सम्प्रदाने' इत्येतदर्थः, सम्प्रदानत्वेन बोधार्थं चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रसङ्गः । यमभिप्रेतैत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय इति । बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर ।

ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषि(१)त्वमुद्देश्यत्वम् । शेषत्वमप्रधान-
त्वरूपम् । शेषित्वं नास्तीति । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि
ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव परत्वात् 'कर्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञया
बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

त्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म, कया क्रियया ? सन्दर्शना-
दिक्रियया इत्यादिना प्रत्याख्यातम् । 'पत्ये शेते' इत्यस्मात्पतिसम्प्रदानकम्पत्नीक-
तृकं ज्ञयनमिति शाब्दबोधः । यदि वृत्तिकारमतार्थ एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतः
स्यात्तदा सूत्रस्थकर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र
न सम्भवतीति पत्ये शेते इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपा-
दनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे—चपेटामिति । चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकरतलम् । संयोग
इति । कपोलप्रसृतकरतलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । शेषित्वमप्रधानत्वन्तश्चोद्दे-
श्यस्यैव सम्भवतीति फलितार्थमाह—उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह—
शेषत्वमप्रधानत्वमिति । एवञ्च कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिनाऽ
भिसम्बन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदार्थादिति भावः । ग्रामसंस्कारश्च तदीय-
पुरीषसम्बन्धेनाधिकसस्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विलक्षणा सुषमा । बाधादिति ।
सम्प्रदानसंज्ञया इति शेषः न दोषः । नातिप्रसङ्गः । सम्प्रदानत्वशक्तिमान्
क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थर्थः । आद्यस्य तद्भात्वर्थकर्मसम्बन्धित्वेनेच्छावि-
षयो यस्तस्मिन्विशेषणता । एवञ्च सम्प्रदानविप्रसम्बन्धि गोकर्मकन्दान-
मिति शाब्दबोधः । . .

१ शेषित्वमप्रधानत्वं 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः' इ'त, यस्त्वत्र 'परार्थस्तत्वं' शेष
इति ब्रूम इति च शबरोतेः ।

अत्र कर्मणोतिनिर्दिष्टस्य शेषत्वं 'कर्मनिमित्तत्वेनाश्रीयते' इति भाष्यात् । यमिति निर्दिष्टस्यो-
द्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वम् । तथा च कर्मप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगितया यमिच्छति तत्सम्प्रदान-
सम्प्रदानत्वम् 'अजाग्रामं नयति' इत्यनेन 'अजाग्रामयोः संयोगो भवतु' इति विवक्षाया न
कर्मत्वम्, 'अजासम्बद्धो ग्रामो भवतु' इति ग्रामस्योपकार्यत्वविवक्षायां न सम्प्रदानत्वं
ग्रामोत्पत्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” ॥ प्रीष् तर्पणे । अस्मात्
कर्मणि लट् । हरये रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्म-
सञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम् (१) प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते

अस्मात्कर्मणीति । कथादेशचुरादेवंत्यर्थः । प्रीड् प्रीताविति दैवादि-
कादित्यपि कश्चित् । हरिं प्रीणयतीति । 'प्रीयमाण' इति निर्देशेन प्रीया-

प्रीक्षातोरणद्वय पाठादाह—ऋयादेश्चुरादेर्वेति । परन्त्वदम्बोधम्, यदा चुरादेः कियते तदा आधुपीयत्वाणिजभावे इदम् । कश्चिदिति । अत्राह—चित्रीजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लडसम्भव इति । ननु हरिम्प्रीणयतीत्यनुपपन्नम्प्रीयातोरपि रुच्यर्थत्वेन सम्प्रदानसञ्ज्ञायाः प्राप्तेरत आह—प्रीयमाण इति । निर्देशेनेति । अत्र कर्मणि प्रत्ययो दृश्यते यदि रुच्यर्थकत्वमात्रेण तदर्थयोगे सम्प्रदानसञ्ज्ञा स्यात्तदा कर्मणि ज्ञानञ्च प्रत्ययो न स्यादित्याशयः । इदम्प्रीयातोरपि रुच्यर्थत्वाभिमानेन ज्ञापकप्रदर्शनम् । वस्तुनस्तु नात्र ज्ञापनोपयोगः । प्रीधानोः कर्मार्थकप्रत्ययपकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावादेव प्रीयमाण इति निर्देशस्योपपत्तेः । तथाहि—‘हरये रोचने भक्तिः’ इति प्रयोगघटको रुच्यातुरकर्मक इति फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलसामानाधिकरणस्य व्यापारे उपपत्तये विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारो धातुवाच्य इति वक्तव्यम् । एवञ्च फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रीतेर्भक्तिमात्रनिष्ठत्वेन व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यादकर्मकता । सच व्यापारः स्वमात्रसाध्यकव्यापारप्रयोज्यतारूप एव । हरिम्प्रीणयतीत्यत्रनु समवायावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारोऽर्थ इति फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयो हरिरिति फलवैयधिकरण्यस्य व्यापारे सत्त्वाद्धानोः सकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययस्य प्रीयातोः प्रकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वाभावस्य चोपपत्तिः अत एवाह—इति भाव इति । एतदेव परममूले न्यकट्टोऽभिलाषो रुचिः

१ तत्रविदस्तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यनुकूलप्रीतिसमाप्ताधिकरणो व्यापारो रुचैरर्थः । पञ्च रुचैरर्कमन्त्रव्यवसायेन रुच्यर्थप्रीतिरूपफले इरेरन्वयविवक्षायां 'षष्ठो शेषे' इति षष्ठ्यां प्राप्तायामनेन सम्प्रदानत्वं विधीयत इति शेषपृष्ठपञ्चादत्तमेवैतस्य । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽमित्यपेक्षेति इति न तद्योगे सम्प्रदानत्वम् । प्रीथातोस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थः । तथा च रुच्यर्थस्वाभावसम्बन्धवत्त्वं कर्मण्ये लटि ज्ञानजादेशे च 'प्रीथमाणः' इति निर्देशस्य भिद्यथा 'प्रीयमाणः' इति स्त्रीनिर्देशेन तद्योगे सम्प्रदानत्वाभावरूपेण चिन्त्यते । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायामित्यमूत्रनुप्राधानुरोधेनेत्याहुः ।

मोदकः पथि । अत्र पथो मा भूत् ।

“श्लाघन्हुङ्” ॥ श्लाघा स्तुतिः । कृष्णाय श्लाघते कृष्णं

त्वर्थकर्मणः सम्प्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न सम्प्रदानत्वमिति भावः ।
अत्र पथ इति । न च तदभावे सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायां चारि-
तार्थ्येन परत्वात्तया बाधसिद्धिरिति वाच्यम् । देवदत्तं रोचत

रित्यनेनाभिहितम् । ‘हरिस्त्रीणयति भक्तिः’ इतिशब्दान्दरिनिष्ठा या प्रीतिस्तदनु-
कूलो भक्त्याश्रयको व्यापार इति बोधः । एवञ्चोक्तप्रीत्यात्वर्थफलस्य फलनावच्छेदक-
समवायसम्बन्धेनाश्रयो हरिरिति तस्य प्रीयमाणपदबोधत्वमिति सम्प्रदानसंज्ञा
हरेर्भवति । एतत्सूत्राभावे ‘हरये रोचते भक्तिः’ इत्यादौ “शेषे षष्ठा” हरिशब्दा-
त्प्राप्तेति, तत्सूत्रापवादत्वमस्य । ननु प्रीयमाणपदाभावे पथः सम्प्रदानसंज्ञाप्रा-
प्त्या मूलेऽभिहिता सा न सङ्गच्छते, अधिकरणसंज्ञया अस्या बाधसम्भवादित्या-
शयकशङ्काजिरस्यति—नचेत्यादिना । एतदभावे—प्रीयमाणपदाभावे ।
शेषत्वविवक्षायाम् । यत्र क्रियाजनकत्वमात्रस्य विवक्षा शक्यन्तरस्यत्ववि-
वक्षा तत्र । तथेति अधिकरणसंज्ञयेत्यर्थः । एवञ्च प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति भावः ।
इत्यस्याप्यापत्तेरिति । विनिगमनाविरहाद्यथाऽधिकरणत्वाविवक्षायामधिकरण-
संज्ञाया शेषत्वविवक्षायाञ्चरितार्थायाः सम्प्रदानसंज्ञाया बाधः, तथा कर्मत्ववि-
क्षायाङ्कर्मसंज्ञाया बाधापत्तावस्याप्यापत्तेरिति भावः । एतेन—कारकपदसम्बन्धेन ।
क्रियाजनकस्यैतत्संज्ञाप्रवृत्त्या शेषत्वविवक्षायाञ्चरितार्थप्रदर्शनमसङ्गतमिति परा-
स्तम् । इत्यस्यापीत्यपिना देवदत्तं रोचते मोदकः पथित्यस्य सङ्ग्रहः । एवञ्च
कर्मसंज्ञापवादत्वमस्याः संज्ञायाः । अन्यथोक्तरीत्या कर्माधिकरणसंज्ञाभ्यामेत-
द्विषयस्य व्यासत्वाद्दोषः स्यादिति मूलाशयः ।

“श्लाघन्हुङ्” अत्र ज्ञापनवचनाज्ज्ञेये. सन्नन्तात्कर्मणि ज्ञानच् । अत्र
णिच्प्रकृतिणिजन्तौ द्वावपि धातू सकर्मकाविति कस्मिन् कर्मणि ज्ञानजित्याका-
ङ्क्षायां णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणि सन्नन्तार्थकर्मणि वा प्रत्यय इति मतभेदः । श्लाघ-
धात्वर्थो विशिष्टगुणवप्रतिपत्त्यनुकूलशब्दप्रयोग एव । एवञ्च यदा स्तुतिमात्रस्य
धातुवाच्यत्वविवक्षा तदा फलनावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तादृशप्रतिपत्तिरूपफ-
लाश्रयत्वः कृष्णस्य कर्मत्वमिति—‘कृष्णं श्लाघत’ इति भवत्येव । यदातु तादृश-
स्तुतिपूर्विका बोधना धात्वर्थस्तदा ‘कृष्णाय श्लाघत’ इति प्रयोगस्य सिद्धये
सूत्रमिथ्याशयेनाह—स्तुत्येति । अत्रापि स्तुतिः कृष्णस्यैव । स्मगदिति पञ्चमी
हेतौ । परस्मै—स्वसखीजनाय । स्तुतिपूर्विका बोधना स्तुतिपूर्वकबोधानुकूल-

स्तौतीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथय-

इत्यस्याप्यापत्तेः (१) ।

कृष्णं स्तौतीति । स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः । श्लोप्यमानपदेन

व्यापारानुकूलव्यापारः । प्रथमोपस्थितत्वाणिचप्रकृत्यर्थकर्मण्येव शानजिति प्रथममतेन यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य ज्ञीप्स्यमानत्वमिति, प्रकृते कृष्णविषयकसखीजनसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन कृष्णस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । ननु यस्माद्धातोः कर्मणि प्रत्ययो भवति तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वन्तत्र चेत्तादृशं तत्र तेन प्रत्ययेन भवितव्यम्, प्रकृते तु भवता गिचप्रकृत्यर्थकर्मणि प्रत्ययः कृतः, सच सन्नन्तादित्येवंकथमित्यत आह— तस्यापीति । गिचप्रकृत्यर्थकर्मणोऽपीत्यर्थः ।

ज्ञापनविषयेच्छेति । विषयतासम्बन्धेन तादृशपदार्थविशिष्टं यज्ज्ञानन्तदनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयकेच्छाविषयत्वादित्यर्थः । विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमस्येव । प्रयोज्यसखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारो मद्विषयधनमिति ज्ञानात्सखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो जायतामित्याकारेच्छा गोप्या, अस्तीति, तादृशेच्छाविषयव्यापारप्रयोज्यव्यापारजन्यज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाज्ञीप्स्यमानपदेन तस्य बोधनं सम्भवतीति भावः । कृष्णस्य कर्मत्वप्राप्तावनेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । श्लाघ्यधनयोगे विवरणवाक्ये परस्मै कथयतीत्यत्र कथधातोरपि । स एवार्थः, इति कर्मसञ्ज्ञा “गतिबुद्धि” इत्यनेन ।

१ वस्तुतस्तु शेषत्वविवक्षायांनास्य चारितार्थ्यम्, ‘कारके’ इत्यधिकारात्कारवत्त्वविवक्षायामेवास्य प्राप्त्या तत्र शेषषष्ठ्यविषयत्वात् । कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिशक्त्यभावे कारकत्वाभावस्यापि नियतत्वात् । नचैवम् ‘आख्यातोपयोगे’ इति सूत्रे ‘उपयोगे इति किमर्थम् । नस्य श्रुणोति’ इति भाष्यं विरुध्येत, तत्रापि कारकाधिकारात्कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिशक्तेरभावेनापादानत्वाप्राप्तेरिति वाच्यम्, उपयोगग्रहणसामर्थ्यात्तत्र व्याप्यशक्तेरभावे कारकत्वरूपव्यापकशक्तिस्वीकारेऽप्यन्यत्र तथा कल्पनेमानाभावात्कामावाच्य । तथा च कारकत्वविवक्षायां कर्मत्वादिरूपव्याप्यशक्तेरपि विवक्षाया आवश्यकत्वात् तत्तत्संज्ञाया एतद्विषयेऽवश्यं प्राप्तत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादतया पथश्चतुर्ध्यात्तिरेव दोषः । अतएव तदवग्रहणाभावे बारणार्थानामिति सूत्रस्य कर्मसंज्ञाया अपवादत्वोक्तिरपि संगच्छते । अन्यथा कारकत्वमात्रविवक्षायां चारितार्थ्योत्तदसङ्गतिः स्यात् । किञ्च सत्यपि प्रीयमाणग्रहणे कारकत्वमात्रविवक्षायाप्रस्य चारितार्थ्येन शेषत्वमात्रविवक्षायाम् ‘भक्तिर्हरेरोचते’ इत्यनिष्टापत्तिदुष्परिहरेव स्यात् परत्रात्वषष्ठ्यापत्तेः । कर्मत्वापत्तिस्तु न सिद्धान्ते रोचतेरकर्मत्वत्वादिति विभावयन्तु सुविधः ।

तीत्यर्थ इति । तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात्

प्रथमोपस्थितत्वाणिचप्रकृत्यर्थकर्मैव प्रा(१) ह्यम् । तस्यापि ज्ञाप-
नविषयेच्छाविषयत्वाच्छानुपपत्तिरिति भावः । हनुडादेरपि हनु-
त्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम् । अन्ये त्विति । प्राधान्यात् ज्ञीप्स्य-
मानपदेन एवार्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः । तदेवाह-कृष्णायेति ।

परशब्दार्थस्य सखीजनस्यनु न भवति, तत्र ज्ञानसामान्यस्य बुद्धिपदेन ग्रहणात् ।
अत्र कथं वा स्वार्थत्वेन चाक्षेपज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । किन्तु कर्मणा कृष्णेन
सखीजनमभिसम्बन्धुमिच्छतीति सम्प्रदानसञ्ज्ञा तस्य भवति कृष्णेनाभि-
सम्बन्धस्तुकृष्णविषयकचाशुपज्ञानाश्रयत्वमेव । अत एव परशब्दाच्चतुर्थी कृता ।

ननु यदि णिचप्रकृत्यर्थकर्मत्वमेव ज्ञीप्स्यमानपदस्य तत्र प्रवृत्तये विवक्षित-
ञ्चेत्तदा जिज्ञास्यमान इत्येवोच्यताम्, तावतापि सनर्थेच्छाविषयज्ञानविषयत्वस्य
कृष्णे सत्त्वाजिज्ञास्यमानत्वस्य सत्त्वादिष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—मूले—
अन्यन्त्विति । एतत्पक्षे कृष्णस्य ज्ञानकर्मत्वं, न विवक्षितं, किन्तु ज्ञानाश्रयत्व-
मिति णिजन्मार्थकर्मणि ज्ञीप्स्यमान इत्यत्र शानच् । तदेवाह—प्राधान्या-
दिति । णिजर्थस्य प्रकृत्यर्थमिति प्राधान्यादित्यर्थः । ज्ञानकर्माकाङ्क्षानिवृत्तये
आह—आत्मानम्परंवेति । मूले नन्वस्मिन्पक्षे कृष्णस्य प्रकृत्यर्थकर्मणा आत्मना
परेण वाऽभिसम्बन्धेच्छासत्त्वात्सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्राप्नोत्येवेति प्रकृतसूत्रस्य नोपयोग
इत्यत आह—कारकशेषत्वादिति ।

नन्वेतन्नोपपद्यते सम्प्रदानत्वप्राप्तेर्जागरूकत्वाद् अह—कर्मणेति । अत्र

१ ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयकच्छायाविषयताश्रयरूपकर्मणः श्लाघादिधातुयोगे
सम्प्रदानत्वं विधायते ज्ञीप्स्यमानपदेन तादृशकर्मोपस्थितेः । अत्र 'ज्ञीप्स्य' इति पञ्चतत्प्रकृतिक
सन्नन्त्यस्य कर्मद्वयम् । एकं विषयतासम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टे णिचप्रकृतेः कर्म । द्वितीयं समवाय-
सम्बन्धेन ज्ञानाश्रयस्तदनुकूलव्यापाराश्रयश्च । तत्र विनिगमनाविरहादुभयं कर्मप्रत्ययान्तेनाप-
स्थाप्यते इत्युभयोः पक्षभेदेन सम्प्रदानत्वम् श्लाघादेश्च श्लाघादिपूर्वकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो
व्यापारोऽर्थः प्रकृतेः । यदा कृष्णस्य विषयतया ज्ञानान्वितत्वेन णिचप्रकृतिकर्मत्वं ज्ञीप्स्यमानपदेन
बोध्यतं तदा 'कृष्णाय श्लाघते' इत्यस्य स्वनिष्ठानुरागसूचकश्लाघापूर्वककृष्णविषयकज्ञानानुकूल
पर (सखी) समवेतव्यापारानुकूलः गोपीनिष्ठो व्यापार इत्यर्थः । यदा तु एतन्तार्थकर्मणो ग्रहणं
तदा ज्ञाने विषयतया परस्यात्मनो बान्धवे, समवायसम्बन्धेन ज्ञाने व्यापारे च कृष्णस्यान्वय-
स्तदाऽपि एतन्तार्थकर्मणः कृष्णस्य सम्प्रदानत्वम् तथा च स्वानुरागसूचकस्वपरान्वयनरात्मिन-
श्चाप्यस्वगुणविशिष्टविषयकज्ञानानुकूलकृष्णनिष्ठव्यापारानुकूलः गोपीनिष्ठो व्यापार इत्यर्थो बोध्यः ।
एवं 'कृष्णाय न्युते' इत्यत्रापि बोधद्वयमूहम् ।

पष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । हनुतइति । सपत्नीभ्यः कृष्णं हनुवाना
तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्य चित् हनुतइति वा ।
तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः । प्रकाशनस्थे-
याख्ययोरिति तद्ध ।

कारकशेषादिति । 'कर्मणा यमभिप्रैती'ति सम्प्रदानत्वाविचक्षया शेष-
त्वादित्यर्थः । सपत्नीभ्य इति । तत्र हनुवानेत्यन्तमाधिकार्थकथनम् ।
स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । एवं शपते इत्यपि व्याख्येयम् ।

पक्षे श्लाघादर्धातोः श्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधने वृत्तिर्बोद्ध्या, तच्च श्लाघ्य-
त्वं स्वनिष्ठमन्यनिष्ठवेत्यन्यदेतत् । एवञ्च यदि गोपीकर्तृकस्वात्मपगन्यतरनिष्ठश्ला-
घ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधनेन कृष्णो व्याप्रियते तदा सम्प्रदानत्वस्य "कर्मणा"
इति सूत्रेणास्त्येव प्राप्तिः । यदि तस्याविवक्षा, किन्तु सम्बन्धसामान्यस्य विवक्षा,
तदा पष्ठ्यामप्राप्तायां सम्प्रदानत्वं विधीयते । अत्रेदं बोध्यम् । द्वितीयमते जाप्य-
मान इत्येवसिद्धे सन्प्रत्ययोपादानमनर्थकमिति णिच्सनोरुभयोरुपादानात्पाणिनेर्णि-
च्प्रकृत्यर्थकर्मणो णिजन्तार्थकर्मणो वा ग्रहणपक्षभेदेनेष्टमिति मतद्वयमपि सप्र-
माणमेवेति । ननु न्हुङ्धावर्थोऽत्र न्हुतिपूर्वकबोधानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार
इति न्हुवानेत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह—तत्र न्हुवानेत्यन्तमिति । अत्र
न्हुतिकर्त्राकाङ्क्षाशान्तये न्हुवानेत्युक्तं, ननु कर्तुरपि धात्वर्थकुक्षौ निवेश इति
भावः । मूले—तमेवार्थमिति । न्हुतिरूपमेवार्थमित्यर्थः । कृष्णमित्यस्यान्यस्मै
जनयेत्यादिः । एवञ्च प्रथमपक्षाभिप्रायेणेदं व्याख्यानम् । द्वितीयमतेनाह—
यस्यकस्येति । मूलकाराभिप्रेताथस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—स्वाभिप्राय-
मिति । एवञ्चात्रोभयविषयकबोधनेच्छा सन्त्यर्थः । तत्र प्रथमपक्षे स्वकर्तृकन्हुति-
कृष्णोभयकर्मकत्वं ज्ञाने द्वितीयपक्षे तु यत्किञ्चित्कर्तृकान्हुतिरात्माचेत्युभयं ज्ञान-
कर्मत्वेन विवक्षितमिति भावः । तिष्ठत इत्यत्र स्याधातुः स्थितिपूर्वकबोधानुकूलव्या-
पारानुकूलव्यापारार्थकः । आद्यमते बोधे स्वकर्तृका स्थितिः, कृष्णश्च कर्म ।
द्वितीयमते तु स्वकर्तृका स्थितिरात्माच बोधे कर्म । प्रथममते बोधे सखीजननिष्ठ-
त्वस्य विवक्षा । द्वितीयमते तु बोधे तादृशे कृष्णनिष्ठत्वस्य विवक्षेति बोध्यम् ।
शपते इत्यत्र शप् । धात्वर्थस्तु स्वनिष्ठानुरागाज्ञानसूचकक्षब्दोच्चारणपूर्वकबोधानु-
कूलव्यापारानुकूलव्यापार एव । तत्रायमते बोधे तादृशाक्रोशस्य कृष्णस्यच कर्म-
त्वविवक्षा । सखीजननिष्ठत्वस्यच विवक्षा । द्वितीयमते तु बोधे कृष्णनिष्ठ-

“धारेरुत्तमर्णः” ॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ।

स्पृहेरीप्सितः ॥ परत्वा(?)दिति । तेन ‘परस्परेण स्पृहणीयशोभं, स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि’ रित्यादि सिद्धम् । यदा

सिद्धमिति । स्पृहणीये कर्मण्यनीयरिति भावः । यदा विति । कर्मणः

त्वस्य तादृशाक्रोशकर्मकत्वस्य स्वात्मकर्मकत्वस्यच विवक्षा बोध्येत्याशये-
नाह-एवमिति ॥

“धारेरुत्तमर्णः” । धृङ् अवस्थानार्थकस्तस्माणिच अवस्थानानुकूलो
व्यापारः प्रतीयते । स एव धारयतेरर्थ उत्तमर्णश्चावस्थित्याश्रयसम्बन्धी “देवदत्ताय
शतन्धारयति चैत्र” इत्यत्र देवदत्त उत्तमर्णः । यतो द्रव्यञ्चैत्रेण गृहीतमपि
देवदत्तसम्बन्धित्वेनैवावतिष्ठते । चैत्रकर्तृको देवदत्तसम्प्रदानकः शतकर्मकावस्थि-
त्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधः । अवस्थितिद्वयान्यस्वामिकत्वानुत्पत्तिः । पृष्ठी
प्रकृतसूत्राभावे उत्तमर्णस्य नामार्थान्वयित्वेन प्राप्नोति तदपवादोऽयम् । ननु
ऋणज्ञाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानं, तज्जन्योऽधमर्ण-
निष्ठः परिशोधननाशयोऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि ‘भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः’
इत्यत्रानुपपत्तिः’ मोक्षस्योक्तऋणत्वाभावादिति चेन्न । उत्तमर्णायाधमर्णेन तदवश्य-
मेव देयमिति तत्र ऋणत्वव्यवहारात् । यद्यस्यावश्यकं देयं, तत्र ऋणत्वव्यवहा-
रस्य पितृऋणापाकरणे पुत्रोऽधिकारीत्यत्र प्रसिद्धिरित्येव ॥

“स्पृहेरीप्सितः” । अत्र स्पृहधातुरिच्छायास्तदनुकूलव्यापारस्यच वा-
चकः । ईप्सितत्वञ्च—धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । तच्च फलम्प्रकृतधातु-

१ प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वाकर्मत्वम् । प्रकर्षविवक्षायादित्यस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्ने-
च्छानुकूलत्वमननः‘योगरूपव्यापारवाचित्वविवक्षायामित्यर्थः । विषयतारूपफलतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनेच्छारूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्सुष्पादेस्तत्र कर्मत्वम्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलत्वच्छा-
समानधिवारण्युपारवाचिन एव स्पृहधातोः ‘स्पृहेरीप्सितः’ इत्यत्र लक्ष्यानुरोधाद्ग्रहणात् ।
तथा चाकर्मकस्थले एव सम्प्रदानत्वप्राप्तेरिति तत्रैवम् । परन्तु यो योजने परत्वादित्यस्यासङ्गतिरेव ।
यदा स्पृहिरिच्छामात्रवाचा फलावच्छिन्नेच्छावाची च । तथा च प्रथमार्थे फलस्य धात्वर्थत्वा-
भावेन कर्मत्वाप्राप्त्या सम्प्रदानत्वम् । द्वितीयार्थे उभयोः प्राप्ते परत्वाकर्मत्वमिति केचित् ।
अत्रापि धातुमन्त्रस्य फलव्यापारोभयार्थकत्वमिति प्रतिष्ठापकः । यदा विषयतासम्बन्धावच्छिन्ने-
च्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे परत्वाकर्मत्वम् । इच्छानुकूलव्यापारार्थकत्वे शक्तिमास्यसम्बन्धस्यैव
फलतावच्छेदकतायाऽत्र तत्राभावेन कर्मत्वाप्राप्त्या सम्प्रदानत्वमित्युपाध्यायः ।

तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी । तेन 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे'ति सिद्धम् । एतच्च सर्वं हरदत्तादिरित्योक्तम् । वाक्यपदीयहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेष-
षष्ठ्याश्च बाधिकेयं सम्प्रदानसञ्ज्ञेति स्थितम् । तन्मते स्पृहणीय-
मित्यत्र दानीय इतिवत् सम्प्रदाने कृत्यः । कुमार्य इवेत्यत्र तु विभ-
क्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम् ।

“क्रुधद्रुह” ॥ क्रुध कोपे, द्रुह द्रोहे, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । असू-
येति कण्ड्वादियगन्तः । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ।

शेषत्वेन विवक्षेत्यर्थः । इति स्थितमिति । शेषत्वविवक्षायां चार्गिताध्यर्हेन
कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वायोगोऽत्रारुचिः । सम्प्रदाने इति । बाहुलकादिति
भावः । व्याख्येयमिति । षष्ठ्यपवादात्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्तुमशक्ये-
त्यभिमानः ।

वाच्यमेव ग्राह्यमिति न नियम इति । यदा स्पृहधात्वर्थेच्छाजन्यस्वाकारस्य
विवक्षा तदा कर्तुमीप्सिततममिति कर्मत्वाप्राप्त्या “शेषे षष्ठी” स्यादित्यस्य
सूत्रस्याारम्भः । पुष्पेभ्यः स्पृहयन्तीति वाक्यात्पुष्पे सम्प्रदानिका इच्छेति बोधः ।
यदानु विषयत्वावच्छिन्नेच्छायानुकूलव्यापारस्य स्पृहधातुवाच्यत्वविवक्षा तदा फल-
तावच्छेदविषयनासम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य पुष्पेषु
सत्त्वात्पुष्पाणाङ्गकर्मसञ्ज्ञा भवति—पुष्पाणि स्पृहयतीति । एतदेवाह—मूले—तेनेति ।
किं निदमित्या हांशायामाह—स्पृहणीय इति । इतिस्थितमितीति । हेल-
राजीयग्रन्थ इति शेषः । तत्रहि उभयबाधकत्वोक्त्याऽस्य सूत्रस्य निरवकाशत्व-
मभिप्रेतम् । तच्च न युक्तम्, यदा इच्छाया एव धातुवाच्यत्वविवक्षा धात्ववा-
च्यस्यैव फलस्यच विवक्षा तदा कर्मसञ्ज्ञाया आप्राप्त्या शेषषष्ठीबाधकत्वेनास्य
चारितार्थादित्याह—शेषत्वविवक्षायामित्यादिना । अभिमान इति ।
यथा मृतशब्दार्थस्य कर्मत्वेऽपि तस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षायां ‘मातुः स्मरति’
इत्यत्र षष्ठी भवति तथाऽस्य सूत्रस्य शेषषष्ठ्यपवादत्वेऽपि सम्प्रदानत्वाविवक्षायां
शेषत्वविवक्षाया तादृशप्रयोगस्य निर्वाहे सति विभक्तिविपरिणामकल्पनमन्याख्य-
मित्येतद्वीजम् ॥

“क्रुधद्रुहेर्ष्या” । क्रोधादीनामेतत्सूत्रघटकधात्वर्थानां सर्वेषाङ् कोपप्रभ-
वानामेव ग्रहणस्याभिप्रेतत्वेऽपि सामग्रीवैजात्याद्वैजात्यमतस्तेषां स्वरूपमाह मूले—

तत्र क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या असहनम् । असूया तु गुणेषु दोषारोपः । कुयद्गुणोरकर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठी प्राप्ता, अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ।

“राधिक्षियोः” । कारकमिति । कर्मकारकमिति तु प्राचः

अमर्ष इति । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप इत्यर्थः । अपकार इति । अपकारविषयच्छेत्यर्थः । असहनम्—उत्कर्षविगोधिधर्मारोपानुकूलो व्यापारः । गुणेषु—गुणविषये । दोषारोपः—दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः । अकर्मकत्वादिति । क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः । द्वितीयेति । तत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

क्रोधोऽमर्ष इत्यादिना । प्ररूढकोपः—आधिक्यप्राप्तः कोप इत्यर्थः । अपकारः—दुःखजनिका क्रिया । गुणविषय—गुणात्मकविशेष्ये । दोषत्वारोपः—दोषादिकृतस्वारोपः । फलस्य दुःखस्य तस्य फलस्य धात्ववाच्यत्वे तु सकर्मकत्वं स्यादिति भावः । मूले—सकर्मकत्वादिति । उत्कर्षविरोधिधर्मारोपस्य विशेष्यतासम्बन्धेन व्यापारवैयधिकरण्यादायः सकर्मकः, द्वितीयस्तु स्वीयविशेष्यताश्रयगुणवत्त्वसम्बन्धेन तादृशारोपात्मकफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वात् सकर्मक इति भावः । द्वितीया प्राप्तेति—मूले । उक्तन्तच्चायुक्तद्वितीयारूपस्य फलस्य सञ्ज्ञया विरोधाभावादिति तत्पदन्तत्प्रयोजकसञ्ज्ञोपलक्षणमित्याशयेनाह—तत्प्रयोजिकेति । सर्वेषाङ्कोपप्रभवाणामेवैतत्सञ्ज्ञानिमित्तत्वमतश्चेतनस्य यत्र कर्तृत्वन्तत्रैतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ न काचित्क्षतिः । यत्रत्वचेतने कर्तृत्वविवक्षा ‘मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि’ इत्यादौ यथा तत्र चेतनत्वारोपेण प्रयोगः ।

‘अप्रतिकोप’ इत्येतद्विशेषणस्य यत्प्रयोजनम्परममूलेऽभिहितं—भार्यामीर्ष्यतीत्यादि, तत्रान्यकर्तृकदर्शनासहनजन्यतद्दर्शनविरोधिभार्याकर्तृकावृत्तदेशस्थित्यादिप्रयोजकज्ञानानुकूलव्यापार एव दृश्यधात्वर्थ इति । तत्र फलताविच्छेदकविषयतासम्बन्धेन भार्यायास्तादृशज्ञानाश्रयत्वात्कर्मता । द्विष्वानुस्तु न क्रुधादिसमानार्थक इति तदर्थयोगेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा । औषधन्द्वेष्टीत्यादौ यथा । अत्र द्विषधात्वर्थो बलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्यो यो विलक्षणोऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः स एवेति, न क्रुधादिसमानार्थकतादृशवृत्तिविशेष एवानभिनन्दनशब्दार्थः । अत एव “योऽस्मान्द्वेष्टि” इत्यादौ नैतत्सूत्रस्य प्रवृत्तिः ॥

प्रमादः एकसञ्ज्ञाधिकारात् । न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णसम्बन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः ।

“अनुप्रति” । गृण इति श्रान्तस्यानुकरणात् षष्ठी । होत्रे इति । कर्मत्वे प्राप्ते ।

“परिक्रयणे” । क्रयो धनार्घ्यपणेनात्यन्तिकस्वीकरणम् । तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे—नियतेति । भृत्या—वेतनादिना । तादर्थ्य इति । तस्मै

प्राथमिकेति । रात्रीद्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः, तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । इत्यर्थाभ्युपगमेनेति । तस्य प्रधानाभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ।

कर्मत्वे प्राप्ते इति । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं

“रात्रीद्योर्धस्य विप्रश्नः” । एतयोर्धोः यत्सम्बन्धा विविधः प्रश्नस्तस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा भवति । मूलेऽन्यमनोपपादनावसरे कर्मसञ्ज्ञायाः प्राथमिकप्राप्तिः कथिता तस्या उपपत्तिमाह — प्रश्नविषयेति । प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः । पर्यालोचनन्तु अज्ञानविरोधिज्ञानानुकूलव्यापार एव । प्राचीनोक्तकर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—प्रश्नविषयरूपफलेति । तच्च फलं शुभाशुभरूपम् । तस्य शुभाशुभरूपफलस्य कर्मसञ्ज्ञा यादृशफलाश्रयत्वस्य कृष्णे सत्त्वाद्भवन्मते प्राप्ता तच्च फलन्न प्रधानाभूतव्यापारजन्यं, यच्च फलम्पर्यालोचनाख्यप्रधानव्यापारप्रयोज्यन्तत्कर्मणोः शुभाशुभयोर्धात्वर्थेनापसङ्ग्रहादेतावकर्मकाविति भावः । अत एव इयन् राधोऽकर्मकादेवेत्युक्तेः ।

“प्रत्याङ्ग्यां श्रुवः” अत्र सोपसर्गश्रुतातोः प्रवर्तनाजन्याऽभ्युपगमोऽर्थः । विप्राय गाग्रप्रतिशृणोति आशृणोतात्यादौ विप्रस्य प्रवर्त्तनान्वयित्वेन षष्ठी प्राप्ता तां सम्प्रदानसञ्ज्ञा बाधते । विप्रसम्प्रदानकम्प्रत्याश्रवणमिति बोधः ।

“अनुप्रतिगृणश्च” । अत्रानुप्रतिपूर्वकगृवातोः शंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारत्वकम्प्रोत्साहनमर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यानेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा विधीयते । होतुः कर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—शंसितुरिति । शंसनं सूकादिना इन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानम्, तद्विषयो यो हर्षोऽन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषस्तदनुकूलोऽब्धयु-

कार्यायेदं तदर्थं कारणम् । तस्य भावस्तादर्थ्यम् । व्याप्ता उपकार-
कत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभि-
मानं भावप्रत्ययेने'ति सिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चानेकधा । तेन
ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति । भक्तिज्ञानायेति । ज्ञानात्मना
परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचका-
च्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव । भक्तिज्ञानं कल्पत
इति । यदा तु 'जनिकर्तु'रिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञान-

प्रोत्साहनं तयोरर्थः । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मतयाऽन्वयः होतुश्च
शंसितर्यभेदान्वयः एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात् कर्मत्वप्राप्ति-
रिति भावः ।

धनादीति । आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम् । अनुकथेति । साक्षात्परम्परया
चेत्यर्थः । ब्राह्मणाय दधीत्यादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं-
बोध्यम् । ज्ञानात्मनेति । आत्मशब्दस्तद्धृत्यधर्मपरो ज्ञानत्वेन परि-
णमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावाच्चतुर्थी, किन्तु

निष्ठो व्यापारः स एव प्रतीयते । सच व्यापार 'आधामोदइव' इत्यादिशब्दप्रयो-
गरूपः । शंसनविषयऋषिरूपफलात्मकप्रोत्साहनंनु शंसितरि होतरि वर्तते,
होत्रभेदस्तु शंसितरि कर्मणि वर्तते इति कर्मसामानाधिकरण्यमस्तीति बोध्यम् ।
एवञ्च मुख्यकर्मत्वस्य शंसितरि सत्त्वेच " प्ररिक्कयणे सम्प्रदानम् " " साधक-
तमम् " इत्यनुवर्तते ॥

लोके धनशब्दस्य रूपकादौ रूढ्या प्रयोगस्य दर्शनादादिपदमूलेऽभिहितं,
तत्सङ्गब्राह्मणमाह—आदिनेति । शतस्य दानात्मकव्यापारद्वारा क्रयणक्रियाजनकम् ।
यदुक्तमूले उपकारकत्वं द्वानेककथेति तस्यानेकधात्वन्दर्शयति—साक्षादित्या-
दिना । साक्षादुपकारकत्वस्योदाहरणं—यूपाय दार्विति, परममूले दर्शितमेवेति
परम्परयेत्यस्योदाहरणमाह—ब्राह्मणायेति । तच्छब्दो ब्राह्मणबोधकः । एतेन यत्र
प्रकृतिविकृतिभाव एव तत्रानेन वार्तिकेन चतुर्थीति वदन्तः परास्ताः । कल्पीत्य-
र्थग्रहणम् उत्पत्तिश्च कल्परर्थः । कल्प्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्च-
तुर्थीति वार्तिकार्थः । उत्पद्यमानार्थवाचकञ्च विकारवाचकमेवेति तद्वाचकाच्चतुर्थी
सर्वत्रोदाहृता । ननु ज्ञानात्मशब्दो यदि ज्ञानस्वरूपस्य बोधकस्तदा विव्रियमाण-

स्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । 'कृतृपी'त्यर्थग्रहण-
मित्याशयेनाह—सम्पद्यत इत्यादि ।

उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभ^(१)सूचको भूतविकार
उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । वातायेति ।
वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । समामविधानाज्ज्ञापकादिनि
भावः । एवं सुखयोगेऽपि बोद्धव्यम् । 'तुमुन्वुनौ क्रियाया' मिति

प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिभक्तिकर्त्तृकेति
यावत् । रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमैवेति । भक्त्यु-
पादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः ।

समासविधानादिति । 'चतुर्थी तदर्थे' नि हितसुखयोगे समामविधा-
नाज्ज्ञापकादिन्यर्थः । तदाह—एवमिति । वृत्तावाशीर्ग्याप्रतीतेन 'चतुर्थी

वाक्ये ज्ञानशब्दाच्चतुर्थी विवरणवाक्ये ज्ञानशब्दात्तर्तयेति कथमुत आह -
आत्मशब्द इति । तद्वृत्तीति । ज्ञानवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च—आत्मनशब्दस्य
धर्मपरत्वे च । तस्य—आत्मन् शब्दस्य । ज्ञानत्वेनेति तृतीयाथो वैशिष्ट्यम्,
परिणामो रूपान्तरप्राप्तिः, तथाच यादृशो वाक्यार्थबोधस्तमाह—ज्ञानत्ववि-
शिष्टेति मूले—परत्वादिति । चतुर्थ्यपेक्षयेत्यादिः । 'भक्तिर्ज्ञानकल्पत' इत्यस्य
भक्त्यभिन्नो ज्ञानरूपः परिणाम इत्यर्थः । भक्तिरत्र मननजन्यन्तिदिध्यासनम् ।
एतस्यैवाविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिसाधनब्रह्मज्ञानसाधनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् । यातु
देवविशेष्यकाराध्यस्वप्रकारकज्ञानरूपा भक्तिस्तस्याः साक्षान्न तत्त्वज्ञानसाधन-
त्वाङ्गिन्तु परस्परयैव ॥

मूले—शुभाशुभेति । सुखदुःखेत्यर्थः । भूतविकारः—भूतानां विकारः ।
यदि समामविधानाज्ज्ञापकादितशब्दयोगे एव चतुर्थी तदा, एवं सुखयोगेऽपीत्यु-
त्तरग्रन्थातङ्गतिरेत आह—चतुर्थी तदर्थेति हितशब्दार्थोऽप्येसाधनम् ।
ब्राह्मणाय हितमध्ययनमित्यत्र चतुर्थ्यर्थः सम्बन्धस्तस्य हितपदार्थैकदेशे दृष्टेऽन्वयः
यत् 'चतुर्थीचाशिषि' इति सूत्रेण विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य समामविधायक-

सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—
क्रियेति । क्रियाफलकम् । क्रियावाचकप्रकृतिकामित्यर्थः । तुमु-
निति ष्वलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहरक
इत्यपि विवरणे बाधकाभावात् । कर्मणीति । तथा च द्वितीयाप-
वादोऽयमिति भावः ।

यत्तु प्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्,
प्रयुज्यमानस्य भा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तन्न । अप्राप्तस्य
नियमायोगात् । न च तादर्थ्यं इति प्राप्तिः । न हि फलार्था यान-
क्रिया किं त्वाहरणार्था । आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ।
तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववच-

चाशिपी' ति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः । आशीरर्थयोगे आशीर्विष-
यस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते । न च वृत्तौ तथाऽ
न्वया व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् । न हि फलार्थेति । यद्यपि

त्वेन “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रञ्चरितार्थमिति न ज्ञापकत्वसम्भव इति, तदेतत्ख-
ण्डयति—वृत्ताविति । हितयोग इत्यत्र हितशब्दः सुखशब्दस्याप्युपलक्षणम् ।
आशीरर्थाप्रतीतिमुपपादयति—अशीरर्थयोग इत्यादिना । आशीरर्थकभूयादि-
स्यादिपदयोग इत्यर्थः । विषयस्य—धनपुत्रभेदः । तदाश्रयस्य—तत्सम्बन्धिनो
देवदत्तादेः । नचेति । नहीत्यर्थः । तथान्वयः— उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः ।
उद्देश्यविधेयभावेनान्वये भेदोपस्थितः कारणत्वात् । हरदत्त इति । अत्रारुचि-
बीजन्तु वृत्तौ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति न नियमः । “लोहितोष्णीषा
ऋत्विज” इति वाक्यबोधोऽप्योष्णीषानुवादेन लोहितविधायकतायाः प्राप्ताप्राप्तिवादि-
पर्यालोचनेन, सम्प्रदायसिद्धित्वात् । नचैवं सति “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रस्य
‘चतुर्थीचाशिषि’ इति सूत्रविहितचतुर्थ्यन्तस्य समासविधायकत्वेन चरितार्था-
ज्ञापकत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति वाच्यम्, चतुर्थीविधायकस्य तस्य सूत्रस्य हि
आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकत्वात्प्रातिपदिकाक्रियाद्वारके आयुष्यादियोगे षष्ठीचतुर्थ्या-
वित्यर्थ, इति उभयोरपि क्रियायामन्वय, इति देवदत्ताय सुखभूयादित्यत्र
देवदत्तायेत्यनेन सह सुखमित्यस्य सामर्थ्याभावेन समासाप्राप्तेरिति नानेन यत्र

नग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह—इति सूत्रेणेति । न च तादर्थ्ये इत्येव गताथता शङ्क्या । भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतिततया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमापसङ्गात् ।

यत्तु प्राचोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ष्वलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तस्मिन् ष्वलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात् गुणीभूतयानस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् । ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठ्येवास्तु । अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतगर्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ।

ब्राह्मणस्य दधीत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथाऽपि फलेनाहरणद्वारा न कोऽपि यानक्रियोपकारकं इत्याशयः । तुमुनेवेति । भाववचनप्रज्ञादीनां तुमुनपवादतया तत्समानार्थत्वात् । एवं चेदं प्रथमापवाद इति भावः । 'द्विषां विघाताय विघातुमिच्छत' इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्यं चतुर्थी, विघाताथं यद्विधानं तदर्थेच्छावत इत्यर्थः । एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वा-

चतुर्थी तत्र समासविधायकता तस्य सूत्रस्येति, चतुर्थी तदर्थेति सूत्रस्य ज्ञापकत्वोक्तिर्युक्तैवेत्याशयात् ।

मूले—यत्तु प्राचेति । प्रसादकृतेत्यर्थः । पूर्वोक्तस्वग्रन्थविरोधशङ्कास्परिहर्तुमाशङ्कते यद्यपीत्यादिना । यानक्रियोपकारः—यानक्रियाकृतोपकारः इत्यर्थः । इत्याशय इति । अनेनारुचिर्ध्वनिता, तद्बीजन्तु यानक्रियाकृत उपकारः फले विक्रयभक्षणादिकर्मस्वरूपः सम्भवत्येवेति । नचैवं “तादर्थ्यं चतुर्थी” इत्यनेनैव चतुर्थी सिद्धेति प्रकृतसूत्रस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । फलानामाहरणकर्मत्वेन द्वितीया प्राप्तेति तद्भावनार्थमस्यारम्भात् । ननु, भाववचनप्रज्ञादीनान्तादर्थ्यद्योतकत्वं सूत्रान्न लभ्यत इत्यत आह—भाववचनेति । तत्समानार्थत्वात्—तुमुन् समानार्थत्वात् । अत्रार्थशब्दो नाभिधेयवाची, उभयोरपि भावाभिधायकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । किन्तु प्रयोजनवाची । एवञ्च तुमुनपवादत्वेन तुमुन्समानफलकत्वमस्येति बोध्यम् । नन्वेवं यत्र तुमुन् तत्र तुमुनैव तादर्थ्यं द्योतितमिति 'द्विषां विघाताय' इति चतुर्थ्यनुपपत्तिरत आह—द्विषामित्यादि । एतेनेत्यस्यार्थमाह—उत्तरेति । विधानेषणयोक्त्यर्थः । तद्द्योतनेति । तस्य

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम् । अनादर इति हि कर्मणो (१) विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मैति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥

इति चतुर्थी ।

त्कथं चतुर्थीत्यपास्तम् । उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेऽपि पूर्वक्रिययोस्तद्द्योतनात् । कर्तुं प्राधान्यादिति । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्र प्राप्तेर्नियमासम्भव इति भावः । विभक्त्यर्थेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ।

इति चतुर्थी ।

द्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति शेषः । पूर्वैति हननविधानयोरित्यर्थः । एवञ्च — कर्तुः प्राधान्ये च । तत्र — पाचको व्रजतीत्यत्र । विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्यर्थान्वये विशेषणस्याप्यन्वयोऽस्त्येवेत्याशङ्काकरणापेक्षं मूले—गुणीभूतेति । एतेन एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयाकाङ्क्षैव नास्तीति सूचितम् ।

इति चतुर्थीविवरणम् ।

१ अनादर इत्यत्र विरुद्धार्थो नञ् तेन आदरविरुद्धे तिरस्कारे विद्यमानं यत्कर्म ततश्चतुर्थी-
त्यर्थः । तिरस्कारे विद्यमानत्वं च तद्द्योतकत्वेनेति युष्मदस्तिरस्काराद्योतकत्वाच्च चतुर्थी । नन्वेवमपि 'तुणं मन्ये तृणाय वा' इत्येवोदाह्रियतां कृतं नञः प्रयोगेणेति चेन्न, 'मन्यकर्मणि प्रकृष्यकुत्सितग्रहणम्' इति वार्तिकप्रामाण्येन यत्तच्चतुर्थी विधीयते सतः प्रकर्षेण (अशकृष्टनिष्ठोऽमानतानिरूपितोपमेयत्वाभावरूपेण) यदा कुरमा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी नतु माम्यविवक्षायामित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तादृशप्रतीतिश्च नञ्प्रसङ्गमभिव्याहारे एव । अतएव नञ्प्रतिषेधादाहृतम् । एवञ्च तृणाय मर्या राघुनन्दन इत्यादावपि नञ्प्रसङ्गमभिव्याहृत्यम् ।

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् ।
 ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुवं स्थिरम्—प्रकृत-
 धातूरात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्याविभागाश्रयः । तच्चार्थादवधे-
 रेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत् इति । इह क्रियाविशि-
 ष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुद्ध्यते
 परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादा-
 नाद् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुद्ध्यते । उक्तं च—

प्रकृतेति । कर्तर्यतिव्यामिवागणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञा-
 या इयमपवादः स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था ।
 कर्मणि ग्रामेऽतिव्यामिवागणाय विशेष्यम् । अवधित्वं न विरुद्ध्यत इति ।
 तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । न विरुद्ध्यते—तदनाश्रयत्वादिति

कर्तरिति । प्रयागात्काशीङ्गच्छनीति यत्र प्रयोगस्तत्र गन्तरि चैत्रादावतिव्या-
 सिरित्यर्थः । प्रकृतेति धात्वर्थस्य विशेषणम् । तच्च शब्दप्रयोगाधिकरणकालिकवि-
 वक्षाविषयत्वम् । ननु तत्तद्भातुवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वम् । यत् प्रकृतेति धातोर्वि-
 शेषणमिति, तन्न । ‘‘अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्त’’ इति भाष्यकारोक्ति-
 विरोधापत्तेः । तथाहि—‘‘धनुषा विध्यति’’ इत्यत्र यदा निःसरणपूर्वकव्यधने
 धातोर्बुत्तिस्तदा धनुषो निःसरणाविधित्वात्पातापादानसञ्ज्ञायाधित्वा व्यधनमप्रति
 करणत्वेन विवक्षितत्वात्परत्वात्करणमत्रा भवन्तानि भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । यदि
 धातुविशेषणमेव पूर्वोक्तप्रकृतत्वं स्यात्तदा धनुर्विध्यतीत्यत्र यादृशव्यापाराश्रयत्वेन
 तस्य कर्तृत्वम्भवति तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वापपत्तये व्यध्धातुवाच्यत्वमावश्य-
 कन्तद्व्यापारद्वारैव करणत्वस्य वाच्यनया तदनाश्रयत्वस्य धनुष्यभावेनापादानत्वा-
 प्रसक्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेव । नन्वेवङ्करणसञ्ज्ञावर्तृसञ्ज्ञाप्यपादानसञ्ज्ञाया
 बाधिका भविष्यतीति—सत्यन्तविशेषणं व्यर्थमेवेत्यत आह—अन्यथेति ।
 सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । अपाय
 यत्कारकन्तद्रूपक्रियाजनकमित्यर्थापत्त्या विशेषविहितत्वेनेति शेषः । ननु कर्तृसञ्ज्ञा
 तर्हि निरवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञान्विति । कर्मणोनि । प्रयागात्काशी-
 ङ्गच्छनीति यत्र प्रयोगस्तत्र काश्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदुपात्तेति । धावनाश्रय-
 त्वेऽपि यत्धात्वर्थानाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तदनाश्रयत्वादिति ।

अ(१)पाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

• ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥

मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्व-
स्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन

भावः । अतदावेशादिति । तद्धानूपात्तगत्यनावेशादित्यर्थः । तदावेशा-
दिति पाठे तन्मात्रावेशाद् विभागमात्रावेशादित्यर्थः । विशेषणमिति ।

एकस्य मेषस्यापादानत्वेन विवक्षितस्य कर्तृत्वाभिप्रेतनिष्ठगत्यनाश्रयत्वस्य सत्त्वा-
दित्यर्थः । गतौ तत्त्वं विशेषणन्देयमित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वेवमपि निवृत्तभेदम्यैवा-
पसरणस्य सधातुना प्रतिपादनात्सूत्रात्पात्तगत्यनाविष्टत्वं न सम्भवति “नवैतिङ्-
न्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्” इति भाष्यकारोक्तेः, द्विवचन-
न्वाश्रयगतभेदारोपेण भवति । एवञ्च प्रकृते कथमपादानसंज्ञेति चेन्न । ‘आत्मान-
मात्मना वेत्ति’ इत्यादावारोपितभेदेन कर्मत्वकर्तृत्ववत्परस्परशब्दोपात्तयोरपादान-
त्वकर्तृत्वमेवशब्दोपात्तयोरिति शब्दभेदात्क्रियाया अपि भेदात् । अत एव चैत्रमैत्रा-
वन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यत्र तयोः कर्मत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वसंज्ञैव
स्यात् । शब्दाल्लिङ्गि, तस्यैव हि सर्वत्रार्थस्य भानम् ।

न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादन्ते

इति हयुक्तेः ।

उक्तञ्चेत्यादिना प्रतिपादिनहयुक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अतदावेशादिति पाठे
विभागस्य नच्छब्देन परामर्शोऽसङ्गततरन आह—तद्धानूपात्तेर्नि । प्रकृतधातूपा-
त्तेत्यर्थः । गतशब्दः स्वनिष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियाया बोधकः । क्वचित्तु ध्रुवमेव
तदावेशादिनि पाठस्तदा तच्छब्देन यदि प्रकृतधातूपात्तगतिरेव परामृश्यते तदा
कर्तृरिति तस्य सत्त्वं ध्रुवत्वस्य सम्पादकङ्कर्तृध्रुवत्वस्यानिष्टत्वात् । यदि विभागस्तच्छ-

१ अपाये = विश्लेषहेतुक्रियायाम् । सती सप्तमो चैयम् । उदासीनम् = विश्लेषहेतुधात्वर्थ-
क्रियानाश्रयः । तथा च तद्विश्लेषहेतुतत्क्रियानाश्रयत्वे सति विशेषाश्रयत्वमपादानत्वमिति फलितम् ।

संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां, स च धर्मो न तु धर्ममात्रम् । विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात् । उद्धृतौदना स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधि-

वस्तुतोऽवध्यवधिमङ्गावरूपविभक्त्यर्थसम्बन्धेनावधिक्रिययोरन्वय-

व्दार्थस्तदा तस्योभयवृत्तित्वादतिप्रसङ्गो न वारित इत्यत आह—तन्मात्रेति । तत्पदार्थमाह—विभागमात्रेति । मात्रपदेन गतेर्निर्गसः । अचलस्य—ग्रामादेः क्रियानाविष्टत्वं स्पष्टमेव । अश्वात्पतित इत्यत्राश्वे यद्यपि क्रियाश्रयत्वं तथापि पश्चात्प्राप्तगत्याश्रयत्वं नास्तीति ध्रुवत्वमक्षतमिति भावः ।

अत्रेदम्बोध्यम् । एवंवाख्याने भाष्यसम्मतध्रुवपदार्थस्यैव एव । तथाहि—तत्र त्रस्तादश्वात्पतितः, धावतो ऽश्वात्पतित, इत्यादावश्वे ध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य “अध्रौव्यमविवक्षितमत्र यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति, ‘अलोमिका एडका’ ‘अनुदरा कन्या’ इति, असत्तश्च विवक्षा भवति, ‘समुद्रः कुण्डकाविन्धो-वर्द्धितकम्” इति । असत्तश्चेत्यादिनिदर्शनार्थमुक्तं, नत्वस्य प्रकृते उपयोगः । सतोऽप्यविवक्षेत्येवमुक्तं प्रकृतोपयोगि । तत्र कैयटोक्तस्याध्रुवत्वस्याविवक्षा, तदा भाष्यासङ्गतिः । तेनहि त्रस्तादश्वात्पतित इत्यत्राध्याप्युपपादनावसरे अचलन्ध्रुवमेकरूपञ्च परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीत्युक्तम् । अनेकार्थत्वाद्वातान्त्रासपूर्वकपरिस्पन्दे त्रसिर्वर्त्तत इति नाश्वस्य ध्रुवत्वम् । नवाऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वादित्यादिना समाधानावसरे ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते । अपाये यदनाविष्टतदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके पाने त्रस्तस्याप्यश्वम्यापायावेशाभावाद् ध्रुवत्वम् । एतत्कैयटप्रदर्शितरीत्या मूलेऽप्युक्तम् । तत्र पदधात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वस्य त्रस्ते ऽश्वे सत्त्वाद् ध्रुवत्वमिति यदि व्रजे तदाऽध्रौव्यमश्वे नास्त्येवेति सतोऽप्यविवक्षेत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । किञ्च सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तन्ध्रुवत्वमेव वक्तव्यन्तश्च नोक्तमिति भाष्ये न्यूनतापत्तिः । तस्मान्प्रकृतमूत्रे ध्रुवपदार्थो ऽवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदन्यस्यावधिव्योपयोगिव्यापारस्यानाश्रय इति । अप्पायः—विभागजन्यसंयोगानुकूलो ऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेष एव । अत एव

गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ।

इति हरिणाप्युक्तम् । अवधिना विना गतिर्नापाय इति योजना । अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापाय इति तदर्थः । एवञ्च त्रासस्यावधिव्योपयोगित्वाभिप्रायेण त्रस्तादश्वात्पतित इत्यत्राध्यासिशङ्का सदपि त्रासस्योपयोगित्वञ्च विवक्षितम् । यतः प्रवीणकृतादपि न पतत्यतोऽप्रवीण्यमेवावधिव्योपयोगि

भूतेत्यर्थः । जुगुप्सेति । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकानि-
ट्त्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ।

“भीत्रा” । कथं तर्हि “कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य
संयुगे” इति रामायणम् । अत्राहुः—कस्य संयुग इति । न चैवं
संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः । परयाऽधिकरणसंज्ञया बाधात् ।

इत्यन्यत्र निरूपितम् । सा च क्रिया विभागरूपा । कालिकसम्बन्धेन
फलाश्रयऽतिप्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य कर्मलक्षणे निवे-
शान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वाद्धेत्यन्यत्र

व्यपारपदेन विवक्षितम् । हरिकारिकायामतदावेशादित्यस्य तदावेशाविवक्षणादि-
त्यर्थः । अपादानावृक्षतिमानवध्यवधिमद्भावरूपसम्बन्धश्च पञ्चम्यर्थः । इयञ्च शक्तिः
प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणा, अतो यत्रापादानस्य सत्ता तत्र
विभागोऽपि धात्वर्थः । अन्यथा यत्र वृक्षमजहदपि पर्णम्भूमिं स्पृशति तत्र वृक्षस्य
पर्णम्पततीत्येव भवति, नतु वृक्षादिति ।

अत एवाह—वस्तुत इति । ननु वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्राधोदेशसंयोगानु-
कूलविभागो धात्वर्थस्तत्र विशेषणीभूतसंयोगस्य वृक्षावृत्तिवादसम्भव इत्यत
आह—साचेति । एवञ्च विभागानुकूलस्तःसमानाधिकरणा व्यापारो धात्वर्थः ।
नन्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वाद्बृक्षस्यकर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह—कालिकेति ।
न तदाश्रयस्य कर्मत्वमिति । एवञ्चानुयोमितत्वावच्छिन्नविभागानुकूलो व्यापारो
धात्वर्थ इति भावः । वस्तुतस्तु कर्मत्वस्य प्राप्तरेव नास्तीत्याशयेनाह—
विभागजन्यसंयोगेति । एवञ्च पञ्चम्यर्थस्य विभागेऽन्वयः । फलत्वञ्च संयोगस्य,
नतु विभागस्येति न कर्मत्वापत्तिरिति भावः प्रामादायातीत्यादौ तु विभागजन्यो-
त्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । वृक्षन्त्यजतीत्यत्रतु विभागानुकूल-
स्तद्व्यधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः । प्रतियोगिता फलतावच्छेदकसम्बन्धः । ननु
निवृत्तेर्यत्नविशेषतया तस्मात्रे लक्षणायामपि नापायलाभ इत्यत आह—विश्लेष
इति । बौद्धो विभाग इत्यर्थः । तदुक्तभाष्ये—“अयं योगः शक्यो वक्तुं,
कथं वृक्षेभ्यो बिभेति चोरेभ्यश्चायत इति, इह तावद्वृक्षेभ्यो बिभेति य एष
मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृक्षाः पश्यन्ति, ध्रुवो मे
मृत्युरिति बुभ्या सम्प्राप्य निवर्त्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् । चोरे-

अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तिः । अध्ययनादिति । अद्धय-
यनसम्बन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ।

“जनिकर्तुः” ॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । ‘इज्जादिभ्य’ इति
जनेर्भावे इज् । ‘जनिघसिभ्यामिण्’ इत्युणादिसूत्रेण इण् वा ।
‘जनिवद्धग्रोश्चे’तिवृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः ।
तथा च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति ‘अङ्गादङ्गात्सम्भवसी’ति यथा
तदेतदाह-जायमानस्येति । एते(१)न ‘इकूश्चित्पौ धातुनिर्देश’ इति

विस्तरः । निवृत्तीति । विश्लेषेत्यर्थः ।

इष्टापत्तिरिति । शेषत्वविवक्षया कस्येति षष्ठीत्यन्ये । सम्बन्धिनीति ।
तज्जन्येत्यर्थाः ।

अर्थासङ्गतिमिति । न हि धातुं प्रति कर्तृत्वं किं तु तद्वाच्यक्रियां

भ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः
पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधबन्धनादिपरिक्लेशा इति स बुध्या सम्प्राप्य निवर्त्तयति,
तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम्” इति । एवञ्चेदृशे विषये बिभेत्त्यादयो
भयपूर्वकनिवृत्तिरूपपदार्थे लाक्षणिका इत्यर्थादुक्तम्भवति । कस्य संयुग
इत्येवमन्वये भयहेतुविषयकत्वं जिज्ञासायां स्पष्टतया न लभ्यते इति संयुगे कस्य
बिभ्यतीत्येवमेवान्वयः ।

षष्ठीं क्रियाजनकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षायाञ्चेत्याशयेनाह-शेष-
त्वे इति । अन्य इत्युपादानमरुचिशोधनाय । तद्वीजन्तु “भीत्रार्थानाम्” इति
सूत्रस्य बुद्धिगुणापायमाश्रित्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानकृतमिति यत्र तस्य विवक्षा
तत्र पञ्चमी भवति पञ्चमी, यत्रतु न दृश्यते तत्र बौद्धविश्लेषाविवक्षया षष्ठी-
युक्तैवेति । तज्जन्येति — अध्ययनजन्येत्यर्थः । कारकौधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठेन
जन्यजनकभावसम्बन्धेनान्वय उचित एवेत्याशयः । मूलन्तु प्राचांमनुरोधेन ।
वस्तुनस्तु “पराजेः” इति सूत्रस्य य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्यय-
नस्य दुःखत्वदुर्धरत्वबुद्ध्या ततो निवर्त्तत, इति प्रत्याख्यानैकवाक्यतया योऽध्यय-
नार्थमप्रवृत्तस्तन्प्राप्ययमप्रयोग इष्ट एवेति परापूर्वकजीवातोरनिष्टसाधनत्व प्रकार-

इका निर्देशोऽयमित्याश्रित्य 'गमहने'त्युपधालोपप्रसङ्ग, मर्थासङ्गतिः, समासानुपपत्तिः, चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिना इति भावः । इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रा-
त्प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपा(१)दानमात्रपरमिति तु भाष्य-
कैयटमतम् । तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः । स च हेतु(२)रेव न तूपादानम् । किं च ब्रह्म माया(३)
शबलम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति (४) वेदान्तमिद्धान्तः ।

प्रत्येवेत्यर्थाः । समासानुपपत्तिः, तृजकाभ्या' मिति निषेधात् । उप-
धालोपप्रसङ्गस्तु 'गमेरिडि' त्यादाविव 'जनिघसिभ्या' मित्यादाविव
चानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न कृत इत्यन्ये । सोत्रत्वादिति परे । भाष्य-

ज्ञानमर्थः । अध्ययनपदस्याध्ययनज्ञाने लक्षणं । इवञ्चाध्ययनज्ञानजन्यमध्ययन-
विशेष्यकमनिष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानमिति फलितम् । अतस्तस्मान्नवर्त्तत इति ।

“जनिकर्तुः” इति प्रयोगे उपधालोपप्रसङ्गस्य प्रकारान्तरेणाऽपि वारणं सम्भ-
वतीत्याशयेनाह — उपधालोपप्रसङ्गस्त्विति । “हलः इनः शानच्” इति
सूत्रेऽनुकार्यस्वरूपभङ्गेऽपि शास्त्रीयङ्कार्यङ्कनमेवेत्याशयेनाह — सोत्रत्वादिति ।
मूले—भाष्यकैयटमतमिति तत्र भाष्ये — “अयमपि योगः शक्योऽवकुम्
कथङ्गोमयाद्विज्ञो जायते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः”
इत्युक्तम् । तत्रापक्रामन्तीति प्रतीतिमुपादाय ‘लोकप्रसिद्धयाश्रयेणेनदुच्यते, लोकेहि
यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छति’ इति कैयटेन व्याख्यातम् । यदि प्रकृतिशब्दः

१ उपादानम् = समवायिकारणम् ।

२ निमित्तकारणमेव ।

३ अनादित्वे सति भावरूपं विज्ञाननिरस्यमज्ञानं मायैतदुच्यते । तच्छबलम् = तच्चित्रितम्
तदुपहितमिति ग्रावत् ।

४ प्रकृत्यधिकारणे ‘प्रकृतिश्च प्रतिष्ठा दृष्टान्तानुपरोधात्’ (अ० १ पा० ४ सू० २३)
इति सूत्रे ब्रह्म प्रकृतिः=उपादानकारणम् । चात् निमित्तकारणम् । ‘म ईक्षो चक्रे’ ‘म प्राणम-
सृजत्’ (प्र० ६-३-४) इत्यादिश्रुतेनिमित्तत्वम्, ‘आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात
इदं सर्वं विदितम्’ (वृ० ४-५-६-८) इति श्रुतिप्रतिज्ञायाः, ‘यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
मृन्मयं विज्ञातम्’ इति दृष्टान्तस्य च अनुपरोधात्=अविरोधात् निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च वेदान्त-
सिद्धान्तसिद्धमिति भावः ।

“भुवः” ॥ भवनं भूरिति । सम्पदादित्वाद्भावे किप् ।
पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते । स्वरितत्वादित्याह—
भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । ल्यब्लोप इति । ल्य-

कैयटेति । इदमेव युक्तम् । प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः । प्रत्याख्यान-
परभाष्यसंमतत्वाच्च । किं च वृत्तिमते कारक इत्यधिकृतस्य कारण-
सामान्यवाचिनो निर्धारणसमस्यन्तस्यान्वयोऽसम्भवी न हि कारणानां
मध्ये उपादानकारणमितिवत्कारणानां मध्येकारणमितिसम्भवति ।

भावे क्विविति । व्याख्यानाज्जनिसाहचर्याच्चेति भावः । प्रभव-
तीति । प्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः । सूत्रे भवनमप्येतदेव । अप्रयोग
इति । तदन्तशब्दाज्ञानेऽपि तदर्थज्ञाने इत्यर्थः । यथाप्रविशपि-

कारणमात्रपरः स्यात्तदा दण्डादिनिमित्तकारणवाचकादपि सूत्रसत्त्वे पञ्चमी स्यात्,
प्रत्याख्यानपक्षे तु ततः कार्यस्य निर्गमाभावात्प्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एवेति सूत्रे
प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपर इति लभ्यते । अत एवाह इदमेवेति । इदमेव
भाष्यकैयटमतमेव । तत्रैव—उपादानकारण एव । अत एव मूलोक्तग्रहण इत्यु-
दाहरणं वेदान्तसिद्धान्तानुसार्येवोपात्तम् । अत एव “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इति श्रुतौ ‘यतः’ इति पञ्चमी दृश्यते । कृत्तिकारमते तु वाक्यार्थानुपपत्ति-
रस्तीत्याह—किञ्चेन्न्यादिना । इतिवदिति । व्यतिरेकविषये दृष्टान्तोऽयम् ।
ननु यदि प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपरस्तर्हि ‘पुत्रात्प्रमोदः’ इत्याद्युदाहरणा-
नाङ्गा गतिरिति चेत् पुत्रे उपादानत्वारोपेणेति गृहाण । कारकाधिकारेऽस्य पाठ-
करणेन यथा न सूत्रजन्यशब्दबोधानुपपत्तिस्तथैवार्थकल्पना उचितेति भावः ।

व्याख्यानादिति । प्राचां व्याख्यानादित्यर्थः ननु यदि कर्तरि क्विप् तदा
पूर्वसूत्रादेकदेशस्य कर्तृपदस्यानुवृत्तिर्न स्वीकर्तव्येति लाघवमत आह—जनि-
साहचर्यादिति । भावविहितप्रत्ययान्तजनिशब्दस्थोपादानस्य पूर्वसूत्रेऽस्तीति
तत्तुल्यत्वादित्यर्थः । प्रथम प्रकाश इति । ‘हिमवतां गङ्गा प्रभवति’ इति
भाष्योदाहरणात् । सूत्रे प्रशब्दोपादानाच्च हिमवदुपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथम-
प्रकाश इति बोधः । भाष्यरीत्या तु हिमवतां निःसरमाणा गङ्गा प्रकाशत इति
बोधः । ल्यबन्तस्य गन्धमानार्थत्वादप्रयोग इत्युक्तं तदयुक्तं, उच्चारितस्यैव शब्दस्य
प्रत्यायकताया भाष्यकारसंमतत्वात् । अत एव पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शब्द-
बोधप्रति हेतुरिति नैयायिकानां व्यवहारोऽत आह—तदन्तेति । ल्यबन्तेत्यर्थः ।

बन्तस्य गम्यमानार्थकत्वादप्रयोगे इत्यर्थः । यतश्चेति । यदवाधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः । कालादिति । तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते । प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यपरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

गडोमिन्यादौ 'इग्यण' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्यैकदेशप्रयोगस्त-
(१) स्यैव च पदस्यावृत्त्या सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेऽपीति बोध्यम् । एवं फलेभ्यो यातोत्यादावपि । अर्थद्वारा युक्तमिति । तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः । सिद्धत्वादिति । अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः ।

तदर्थज्ञानस्वोपायमाह—यथेति । तथा प्रकृतेऽपीति । 'प्रासादात्प्रेक्षते' इति समुदायस्य प्रासादकर्मकपूर्वकालावच्छिन्नारोहणकर्तृकर्तृकन्तदुत्तरकालिकम्प्रेक्षणमित्यर्थे शक्तिः । एतच्छास्त्रमेव तत्र शक्तिग्राहकम् । यत्रतु ल्यबन्तस्य साक्षात्प्रयोगस्तत्रतु न पञ्चमी लोपग्रहणात् । एतत्पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तार्थक्रियायाः कर्म, अधिकरणं वा । 'आसनात्प्रेक्षते' इत्येतस्मादासनाधिकरणकपूर्वकालावच्छिन्नोपवेशनकर्तृकन्तदुत्तरकालिकं वर्तमानम्प्रेक्षणमिति बोधः यत्रयत्रानेन पञ्चमी तत्र सर्वत्र 'फलेभ्यो याति' इत्यत्रेव बोधप्रक्रियेति सूचयितुमाह एवमिति । तस्माद्वाक्यात्फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः तादृशार्थे 'फलेभ्यो याति' इत्यस्य शक्तिः । निर्मीयमाणाध्ववाचिनः शब्दस्य पञ्चम्यन्तेनार्थद्वारा यो योगस्तस्य स्वरूपमाह—तदर्थेति । परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव सम्बन्ध इति भावः । यथेतरशब्दस्य नीचार्थकस्य योगे "पञ्चमी विभक्ते" इत्यनेन सिद्धिस्तथान्यशब्दयोगेऽपि तेन सूत्रेण सिद्धौ प्रकृतसूत्रे ऽन्यशब्दग्रहणमपि न कार्यमिति तु नेत्याशये नाह—अन्यार्थयोगेति ।

१ यथा वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले 'प्रविश' 'पिण्डोम्' इत्यादिपदस्यैव वाक्यार्थनिरूपितवृत्तिमश्वस्वीकारस्तथा ल्यबन्तोपपञ्चम्यन्तरस्थलेऽपि पञ्चम्यन्तस्यैव ल्यबन्तार्थविशिष्टस्वार्थे शक्त्या तावन्मात्रेणैव विशिष्टार्थबोध इति भावः ।

यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते । तद्यथा—चैत्रः शूरः इतरः कातर इति । अतो नायमन्यार्थ इति । तन्मन्दम् । प्रतियोग्याकाङ्क्षाया उभयत्र तुल्यत्वात् । उदाहृतको-
शविरोधाच्च । ऋते कृष्णादिति । कथन्तर्हि 'पुरुषाराधनमृते' इति । प्रमादोऽयमित्येके । अन्ये तु 'उभसर्वतसो'रित्यत्र दृशिग्रहणात् चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयादिः साधुरित्याहुः । युक्तं चैतत् । 'ऋते द्वितीया चे'ति चान्द्रसूत्रात् । प्रभृतियोग इति । (१)
प्रभृत्यर्थेयौगड्यर्थः । तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं वितृण्वन

निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात् । परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेना(२)निर्धारकत्वात् । तुल्यत्वादिति । तद्वदन्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । कैट इति । मेरुपृष्ठादारभ्यति

अनभिधानात्—अनुक्तेरित्यर्थः । यस्मान्निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुस्त्वित्येतत् त्रितयसन्निधाने एव निर्द्धारणस्य प्रतीत्या 'तत्रैव तेन सूत्रेण पञ्चमी भवति । एतेन यत्र नीचार्थकस्येतरशब्दस्य प्रयोगस्तत्रापि त्रितयप्रयोगो भवतीति ध्वनितम् । चैत्रादितरो मंत्रो मौढ्येनेति वथा । ननु यथा नीचार्थक-
शब्दप्रयोगे निर्द्धारणस्योक्तिस्तथाभेदविशिष्टवाचकान्यशब्दस्य योगेऽपि कुतो न निर्द्धारणभेदस्यैव निर्द्धारकत्वसम्भवादन आह—परस्परेति । एतेन भेदस्य

१ अयमभावः—“अपादाने पञ्चमी” इति सूत्रे भाष्ये “यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी” इति वार्तिकम् “इदमत्र प्रयोक्तव्यं सत्रं प्रयुज्यते” “कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी मासे” इत्युक्त्वा प्रत्याख्यातम् । नच 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी' इति वचनमन्तरा न संगच्छते । प्रभृतिशब्द-
प्रयोगेऽपि तद्योगे पञ्चमात्रिंशद्यकवचनान्तराभावात् । नच तदभाष्यात् 'प्रभृतियोगे पञ्चमी' इत्येव कल्प्यम् , प्रभृतिपदमात्रं पञ्चम्यर्थं वार्तिकस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यातानामङ्गतेः ।

वस्तुतस्तु 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमा' इति वचनेन पञ्चमीशोधने तु भाष्यतत्पर्यर्थम् मिद्वार्ति-
कस्य कल्प्यवचनेन प्रत्याख्यातानामभावात् । एवञ्च गम्यमानक्रियापेक्षमादानत्वेमादा-
यात्र पञ्चमी मिद्वैत्यत्रैव भाष्यतत्पर्यर्थम् । अतएव शेखरे 'अपादानत्वादेवात्र पञ्चमी मिद्धा ।
कार्तिकीनां विभक्तेऽन एव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्तिकीमादाय गते आग्रहाय-
णीनि बोध इत्याद्युक्तम् इति ।

२ यथा 'नरेभ्यो राज्ञम इतरः' इत्यत्र इतरत्वं (नीचत्वम्) राज्ञसे एव ननु नरे तथा 'नरादन्यो राज्ञमः' इत्यत्र भेदो राज्ञसे एव ननु नरे इति नहि वक्तुं शक्यते परस्परभेदस्य परस्परवृत्तित्वेन स्वेतरव्यवृत्तत्वाभावादननिर्धारकत्वादिति भावः ।

कैयटः प्रायुङ्क्त तत आरभ्येत्यर्थ इति । वचनग्रहणादिति । सामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनति विशषणाशस्तु नेति भावः । यद्वा मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिन्स्तन्मर्यादावचनम् । 'आङ्पर्यदाभिविद्ध्यांरिति सूत्रं' तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसङ्ग इत्यर्थः । परि हरेरिति । 'परेर्वर्जने वा वचनम्' इति वार्ति-

पातञ्जलभाष्यप्रयोगोऽपि बोद्धव्यः । आरभ्येति । (१) अवधिमादायेत्यर्थकं तत् । आदिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी माना-

साधारणवर्मस्त्वन्वितत् । तद्वत्—चेत् शूरः इतरः कातर इतिवत् । अपिशब्देनान्यार्थकपरापरशब्दप्रयोगेऽपि बोध्यमिति बोधितम् । आरभ्येति । मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तङ्गहनभ्रत्रतारागणचित्रिनोऽन्तरिक्षलोक इति, तत्र प्रयोगः कैयटोक्तेरनार्यैवाऽवमुक्तिः । ननु प्रभृत्यर्थस्य तादृशव्याख्यानेऽपि कस्य शब्दस्य कोऽर्थ इति स्पष्टतया न प्रतीयत इत्यत आह—अवधिमिति । तत्—प्रभृतिपदम् । एवञ्च प्रभृतिपदस्यारभ्येत्यर्थकत्वे आरभ्येत्यस्य प्रभृत्यर्थकत्व-ज्ञानुचिन्तमिति भावः । ननु प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे चेत्पञ्चमी तदा यत्र आद्यर्थकस्य प्रकारार्थकस्यवा तस्य प्रयोगस्तत्रापि पञ्चमी स्यादत आह—आदीति । एवञ्च यत्रावधिमादायेत्यर्थकस्य प्रभृतिशब्दस्य प्रयोगस्तत्रावधावभेदेन पञ्चम्यन्तार्थस्यान्वयः । पञ्चमीतु साधुवार्था । नचावधिमादायेत्यत्रावधेरादानकर्मत्वे तद्विशेषणवाचकादपि द्वितीया युक्तवेति वाच्यम् । “अपादाने पञ्चमी” इति सूत्रे “यतश्चाध्वकालनिर्माणम्” इति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य चेदमत्र प्रयोक्तव्यं मञ्ज प्रयुज्यते “कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास” इति भाष्येण प्रभृतिशब्दानावेऽपि तदर्थमन्ताभावेण पञ्चमी भवतीति वचनस्य बोधनात् । अन्यथा तादृशस्थले तत्पदाभावे पञ्चम्यर्थं वचनारम्भस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यानसङ्गतिः स्पष्टैव । यत्रतु न तदर्थस्य सत्ता, तत्रैतु न पञ्चमात्याशयेनादीत्याद्युक्तमिति भावः । प्रकारः—सादृश्यम् । आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेति यत्रार्थस्तत्रतु ग्रहणकर्मवाचकाद् द्वितीयैव भवति, आङ्पूर्वकाद्रमधातोस्तादृशो ऽर्थो ज्ञायत इति क्रियायां योगस-

१ ननु प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीस्वीकारे ‘अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोकः’ इति पातञ्जनभाष्ये द्वितीयाया अनुपपत्तिवारभ्य शब्दस्य प्रभृत्यर्थकत्वादिति चेन्न, ‘अवधिमादाय’ इत्यर्थकस्यैव प्रभृत्यर्थकस्य ग्रहणात् । द्वितीयासमन्वित्याहारे आरभ्येत्यस्य गृहीत्वैत्यर्थकत्वात् ।

कात्पक्षे द्विवचनाभावः । परिरन्नेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थे-
नापेन साहचर्यादिति भावः ।

“प्रतिनिधिप्रतिदाने” च ॥ अस्मादेव निर्देशादाभ्यां
योगे पञ्चमीत्याहुः । मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रति-
निधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ।

“अकर्तरि” ॥ पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् ।
शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादृणम् । ‘तत्प्रयोजको
हेतुश्चे’ति चकारेण कर्तृसज्ज्ञा च । योगविभागादिति । एतच्च
‘हेतुमनुष्येभ्य’ इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्त्रियां चेति ।

भावादित्यन्यत्र विस्तरः । विशेषणांशस्तु नेति । तेन विनेति मर्यादा, तेन
सहेत्यभिविधिरिति वृद्धांताविति भावः ।

अस्मादेव निर्देशादिति । यत्त्रनेन सूत्रेणैवेति । तन्न एतद्धटकीभूत-
प्रत्योः प्रतिनिद्ध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् । उपा-
दीयते इत्यस्य य इत्यादिः । दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं
परावृत्त्य दानम् ।

तृतीयेति । हेतुतृतीयेत्यर्थः । हरदत्तग्रन्थेति । भाष्ये तु न दृश्यते ।

त्वात् । यत्रतुप्रभृतिशब्दस्यैव प्रयोगस्तत्रनु न द्वितीया क्रियायोगाभावात् ।
अन्यत्र—शेखरादौ । कुत्र विशेषणांश इत्यपेक्षायामाह—तेन विनेति ।
तद्वाहित्यतत्साहित्यरूपविशेषणांश इत्यर्थः ।

प्राचासुक्तिङ्खण्डयति—यत्त्विति । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः । प्रद्युम्नः
कृष्णात्प्रति’ अत्र प्रतिशब्दः प्रतिनिध्यर्थकः । तत्र प्रतिनिपूर्वकधाधातोः कर्मणि
किप्रत्ययः । प्रतिदानशब्देच भावे ल्युट् । एवञ्च यत्सम्बन्धिनी एते भवन्तद्व्युक्ता-
स्पञ्चमीति सूत्रार्थः । उपादीयते इति साकाङ्क्षमन् आह—य इति । यद्वत्तन्तस्यैव
प्रतिदानमवाधितन्नस्य विनष्टत्वादत् आह— तत्तुल्येति । मूल्यादेरित्यादिना
तत्सदृशवस्त्वन्तरपरिग्रहः ।

“कर्तृकरणयोरिति” सूत्रविहिततृतीयापवादस्त्वञ्च सम्भवतीत्याशयेनाह—
हेतुतृतीयेति । हरदत्त इत्यनेन सूचितामरुचिप्रकटयति—भाष्येत्विति ।

‘बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे’रिति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ।

“प्रयुग्विना” ॥ समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थ-
त्वादिति भावः । पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी । द्वितीया
तु सन्निहितैव । दूरं दूरेण चेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च
‘दूरान्तिकार्थेभ्य’ इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादधिकरणे ऽप्येभ्यो
विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् । तथा च प्रयुज्यते ‘दूरादावसथान्मूत्र’
मिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्त्वेति । सत्त्ववचनत्वं च

इह—अगुणे स्त्रियां चेत्यत्र ।

सन्निहितैवेति । (१) उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम् ।
सप्तम्यमीति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः । तद्विशेष्यकत्वमिति । सत्त्वव-
चनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः । ‘दूरान्तिकार्थेभ्य’ इत्यस्योदा-
हरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचिता बोध्या । ‘सप्तम्यधिकरणे चे’

इहेत्यस्य स्त्रियामित्येवार्थ इति भ्रमवारणायाह—अगुणइत्यादि । एवञ्च
तादृशवार्तिकनिर्देशासूत्रे यद्विशेषणद्वयन्तप्रायिकमिति कल्पनीयमिति भावः ।

ननु सन्निहितत्वाद् द्वितीयाया एव समुच्चयः स्यादत आह—उभयोरिति ।
व्याख्यानादिति । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति भाष्योक्ति-
रूपादित्यर्थः । अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रातिपदिकार्थ
इति । विशेषणत्वमिति । अभेदेनेति शेषः । एतच्च सत्त्वन्तद्वाचकत्वं
यत्रास्ति तत्र सत्त्ववचनत्वव्यवहारः । उदाहरणे इति । ‘ग्रामस्य दूरन्दूरा-
द्दूरेणवा’ एत्यत्र । दूरादीनामस्यादिक्रियान्वयित्वेनासत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः ।

१ त्वस्तुनस्तत्र द्वितीया न मनुचायते, ‘अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् पञ्चमी भविष्यति’ इति
भाष्यात्, ‘फलति पुरुषाराधनमृते’ ‘आरभ्य तस्यां दशमो तु यावत्’ इत्यादौ ‘ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते’ इति वृत्तनेन द्वितीयायात् ‘विना वातं विना वर्षं विष्टुतः पतनं विना विना जलप्रवाहेण
केनेमी पातिनौ द्रुमी’ इत्यत्रापि तैवेन द्वितीयायाः सिद्धत्वेन समुच्चये फलाभावाच्च । अतएव ‘करणे
च’ इति सूत्रेण तृतीयापञ्चम्योरैव विधानोक्तिः । यद्यत्र द्वितीयासमुच्चयः स्यात्तदा ‘करणे च’
इति सूत्रेऽपि पञ्चमीसमुच्चयार्थमन्यतरस्याग्रहणसम्बन्धावश्यकत्वेन तत्रापि द्वितीयासमुच्चयः
स्यात् । किञ्च ‘पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति वार्तिके द्वितीयायाः
प्रथमोपादानेन “षष्ठ्यतसर्थ” इत्यतः प्रागू “एनवा द्वितीया” इत्यस्य पाठानुमानाद्द्वितीयायाः
समुच्चयासम्भव इति तत्त्वविदः ।

तद्विशेष्यकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते । तदाह-दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोके' ति सूत्रे 'करणे किम-क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोके पचति, क्रिया न द्रव्य'मिति प्राचां ग्रन्थो व्याख्यातः । यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यम्भावाच्चिन्त्यमित्युच्यते न चिन्त्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः । कृदभिहितभावबल्लिङ्गसङ्ख्याद्ययोगित्वमात्रेण तदुपपत्तेः । यद्यपि 'हनशायिकाः शयन्ते' इत्यादौ भाष्ये

त्यत्र तु नास्य सम्बन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम् । क्रिया न द्रव्यमिति । एवं च तत्समानाधिकरण्यविशेषणत्वादत्र स्तोकाशब्दस्याद्रव्यत्वाच्चित्वमिति भावः । तमनूद्येति । प्राचां ग्रन्थमनूद्येत्यर्थः । तदनुपपत्तिः—असत्त्वानुपपत्तिः । कृदभिहितभाववदिति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । यद्वा पक्त्वा पक्तुमित्यादिकृदभिहितभावेत्यर्थः । इत्यादाविति । इदमुपलक्षणं पच-

नन्वेवंसति "सप्तम्यधिकरणेच" इति सूत्रे तस्यान्वृत्तावपि दूरादावसथादित्यत्र दूरशब्दस्य देशविशेषप्रतिपादकतया सत्त्ववचनत्वात्पञ्चमी न स्यादन् आह--सप्तम्यधीति । अनुवृत्तेतु—अनुवृत्ते "दूरादन्तिकार्थेभ्यः" इत्यस्मिन् । अस्य-असत्त्ववचनेत्यस्य । व्याख्यानादिति । आकरोक्तनादशोदाहरणप्रदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क्रियाया द्रव्यत्वाभावेऽपि कथं तदग्रन्थस्योपपत्तिरन् आह-एवञ्चेति । क्रियाया अद्रव्यत्वेच क्रियायां पदभेदेन विशेषणमल्पत्वावच्छिन्नन्तर्दाचकस्य स्तोकादिशब्दस्यामत्ववचनत्वमस्तीति भावः । तमनूद्येत्यस्य व्याख्यातत्वविशिष्टमनूद्येत्यर्थ इति भ्रमवाग्नायाह—प्राचांमिति । असत्त्वानुपपत्तिरिति । विशेष्यन्द्रव्यमिति लक्षणस्य करणादिति भावः । ननु 'कृदभिहितो भावः 'पाकः' इत्यादावस्ति, तेन लिङ्गसंख्यायोगित्वमेवास्ति, अतस्तत्र कथममत्ववचनत्वमिति दृष्टान्तसंगतिरन् आह—वैधर्म्ये दृष्टान्त इति । एवञ्च पाक इत्यत्र भावो वृत्तिपाद्यो यथा द्रव्यवत्प्रकाशने तथा प्रकृते नेत्यर्थः कार्यः । साधर्म्येऽपि दृष्टान्तत्वस्य सम्भवे वैधर्म्यपर्यन्तस्यानुचितत्वमित्याशयेनाह—यद्वेति । "अव्ययकृतो भावे" इति सिद्धान्तात्पकादिशब्दप्रतिपाद्यक्रियाया यथा ऽद्रव्यवन्तथा धातूपस्थाप्यफलस्यापि तथात्वमस्तीति दृष्टान्तत्वं साधर्म्ये द्रष्टव्यम् । इत्यादौ

संख्यान्वयः स्वीकृतः । पचति भवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वान्वयश्च
तथाऽपि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाऽभावो निर्बाध एव । उक्तञ्च—
तीत्यादावपि कारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्य तत्रैव तदन्वयस्य
ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । भवतीत्यादाविति । पश्य मृगो धावतीत्या-
दिशब्दार्थः । लिङ्गस्येति । तन्निरूपितविशेष्यतायामेव द्रव्यत्वमिति
इत्यादिना “उष्ट्रासि हा आस्यन्त” इत्यस्य परिग्रहः । प्रसिद्धस्थलं विहायाप्रसि-
द्धस्य प्रदर्शनमनुचितमित्याशयेनाह—इदमुपेति । सङ्ख्यामिति । द्वित्वादिरू-
पामित्यादिः । एकत्वान्वयनारोपितमस्येव । “एका क्रिया” इति वादिसूत्रग्र-
भाष्यात् । तत्रैव—क्रियायामेव । तदन्वयस्येति—प्रत्ययार्थद्वित्वादीनामन्व-
यस्येत्यर्थः । ङ्याप्सूत्र इति । तत्रहि प्रातिपदिकाधिकारस्य प्रयोजनकथना-
वसरे धातोः स्वाद्युपत्तिशंकाया अपवादैस्तद्व्यवस्थिभिर्बाधप्रतिपादनेन निवारणे
कृते “तिङन्ताच्छि माभूवन्” इति परेणोक्ते, “एकत्वादप्यर्थेषु स्वाद्यो विधीयन्ते
तेचात्र तिङ्क्ता एकत्वादयः” इति कृत्वा, “उक्तार्थत्वात् न भविष्यन्ति, टावाद्यस्तर्हि
तिङन्तान्माभूवन्ति स्त्रियां टावाद्यो विधीयन्ते । नच तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगो-
ऽस्ति” इति भाष्ये उक्तम् । तत्र टावाद्यस्तर्हि प्रतिक्लमुपादाय कैयटेनोक्तं ‘यथा
साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वन्तिङन्तथा तद्गल्लङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति’ भावः ।
नच तिङन्तस्येति—क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण
लिङ्गेनायोगः । नच द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वव्रियतत्वाच्छब्दशक्तानामिति । भाव
इति । अत्र भाष्यकृता तिङन्ताट्टावादिशङ्काया स्त्रीत्वेन योगाभावेन तथा वारण-
कृतन्तथा तिङन्तात्सुबुत्तिरपि संख्यायोगाभावेन न वारिता, किन्तु निहा उक्त-
त्वादिनिराया वारिता । तेन साधनाश्रयसंख्यासम्बन्धयोग्यता तिङन्तवाच्यक्रिया-
या अस्तीति ध्वनितम् । तदुक्त हरिणा —

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्याया ।

भिद्यते नतु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥

इति भाष्यप्रदीपोद्योतऽप्युक्तम् । अत्रैतत्स्वरसात्सावनगतसंख्यायाः क्रिया-
यामारोपेण तिङ्गर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः । आरोपमूलतयाच कर्तुरप्येकत्व-
प्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावाच्च । स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्त-
त्रारोपः । तेन भावेन द्विवचनापत्तिः । यदा तत्र प्रकारान्तरेण संख्यावगमस्त-
दा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव हतशायिकाः शय्यन्ते’ इति यथा । अत्रहि उप-
मानबहुत्वाद्भावार्थे बहुत्वावगतिः । नचैवं ‘पचतः कल्पम्’ इत्यत्र द्विवचनापत्तिः,
संख्यायास्तिङ्गोक्तत्वात् । एकवचनन्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः, तदपि प्रथमाया

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।

असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥

इति पञ्चमी ॥

भावः । क्रियानाधारेति । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः । करणत्वादिभिरिति यावत् । स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितक णत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः । इयमेव—लिङ्गकरणत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव । असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमी ॥

एव, नान्यासामनभिधानात् । यदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकत्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्यापि तत्रैव स्यादिति वैषम्यन्दुरुपपादम् । एतच्च भाष्यकृता “संख्याया अभावात्” इति नोक्तङ्कित्तत्वात्त्वादित्यभिहितन्ततः कल्प्यते इति । एतेन प्रत्ययार्थसंख्यायाः प्रत्ययार्थकत्रादावन्वयस्वीकारः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि निरस्तम् । तिरुन्तार्थक्रियायाङ्कर्मत्वान्वयस्योदाहरणमाह—पश्य मृगो धावतीत्यादीति । अत्र धावनक्रियाया, दृशिक्रियाकर्मत्वमस्ति, एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितेत्यर्थः । वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इत्यत्र भेद्यत्वेनेति यदुक्तन्तदविरोधसम्पादनायैवमुक्तम् । भेद्यत्वेनेत्यस्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थात् । एवकारेण लिङ्गनिरूपितविशेष्यताशन्यत्वमेवासत्त्वमित्युक्तम् । क्रियाशब्दस्य व्यापारमात्रे प्रसिद्धेव्यापारानाधारकारकङ्कर्मकारकमपि तदनन्वयित्वं वक्तुमशक्यम् । पश्य मृगो धावति’ इत्यत्र कर्मत्वान्वयस्य स्वीकारादत आह—धात्वर्थेति । कारकपदमत्र कारकशक्तिपरम्, तत्फलितार्थमाह—करणेति । नन्वेवमपि “उपोनिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेन” इत्यादौ आख्यातोपात्तभावनायां यजधात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनान्वयोऽपि दृष्ट इति दोष इत्यत आह—स्वातिरिक्तेति । अत्र स्वपदङ्करणत्वाश्रयबोधकपदपरम् । पदान्तरत्यनेन स्वस्यापि पदव्यवहार्यत्वं ध्वनितम् । एवञ्च—लिङ्गञ्च, क्रियानाधारकाणि—कारकाणिच, एतैः क्रिया न युज्यत इति यदियमेवासत्त्वरूपतेति कारिकार्थः । एतत्कारिकायां यदियमेवेत्युक्तं तत्कथमिदंशब्दस्य युजधात्वर्थस्यारोपितत्वविशिष्टस्य परानर्शो तस्यासत्त्वरूपत्वेन नपुंसकत्वस्य प्राप्तेरत आह—लिङ्गेत्यादि । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यम् ।

इति पञ्चमीविवरणम्

राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद-
प्रधानादेरुपपत्तिः, तदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानात् न पृथी ।
उक्तन्यायविरोधात् । शेषत्वा (१) भावाच्च । पुरुषशब्दो हि यथा-

प्रत्ययार्थस्य — सम्बन्धस्य । प्रकृत्यर्थम् — राजार्थम् । प्राधान्यादिति ।
संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः ।
तदर्थश्च — प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम् — पठ्यर्थसम्बन्धेनेति भावः ।
यत् तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः सम्बन्ध इति । तन्न । तस्य संसर्गविध-

‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र “पृथी शेषे” इति सूत्रेण पृथी राजशब्दादेव भवति,
नतु पुरुषशब्दादेव प्रमाणाकाङ्क्षायामाह — मूले — प्रत्ययार्थस्येत्यादिना ।
“प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यग्रतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायस्तिङ्गन्ते व्यभि-
चरितोऽत आह — संसर्गेत्यादि । प्रत्ययार्थः — स्वस्वामिभावरूपः, संसर्गः — वि-
शेष्यः पुरुषः, एतद्व्ययनिष्ठा या विषयता — संसर्गत्वरूपा विषयता, विशेष्यत्वा-
ख्या — विप्रयत्नत्वं, एतद्व्ययनिरूपितत्वस्य राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायां स्वीकारादिति
भावः । विशेषणतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिमित्तमादाह — यद्यर्थसम्बन्धेनेति ।
यतो राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायामुभयनिरूपितत्वमन्यत्र सम्बन्धनिष्ठविषयतापि प्रकार-
तानिरूपितेति गौणस्त्वत्र प्रकृत्यर्थमप्रति प्राधान्यव्यवहारः । भाष्यादीति । समर्थ-
सूत्रस्य भाष्यादित्यर्थः । “पृथी शेषे” इति सूत्रेण “पृथीविशेषणत्वेन विवक्षितादेव,
नतु विशेष्यत्वेनाभिहितादिति प्रतिपाद्यन्ति — मूले — प्रधानादिति । “प्रधान-
त्वेन विवक्षितवाचकाः पुरुषशब्दादित्यर्थः । उक्तन्यायेति । “प्रकृतिप्रत्ययौ
सहाय्यग्रतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायेनेत्यर्थः । अयन्न्यायस्तिङ्गन्ते
व्यभिचरितोऽतो भावार्थमाह — प्रकृत्यर्थस्यैवेति ।

१. अयमभावः — भेदं मति सम्बन्धं विना विशेषणत्वात्सम्बन्धेन तदाकाङ्क्षितत्वाच्च सम्बन्धो
व्यतिरिच्यते = तद्भूततया प्रतीयते तत्रैव पृथी । विशेष्यस्य तु पदान्तरामभिव्याहारे स्वार्थनिरू-
पितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वरूपनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा । तत्र
सम्बन्धस्य द्विष्टत्वादिशेष्ये सत्त्वेऽपि नोद्भूततया प्रतीतिरित्याह — शेषत्वाभावाच्चेति । शेषत्वा-
भावादित्यस्य सम्बन्धे विद्यमानत्वाभावादित्यर्थः इति यावत् ।

अतएव अत्र भाष्ये विशेष्यवाचकात् पृथीमाशङ्क्य ‘यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः’ कुतो नु
खत्वेतत् पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थः इति न पुन राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् ?
अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं
पुरुषे सोऽर्थो गम्यते’ इत्युक्तिः संगच्छते इति ।

यथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कार्त्तिको वा । यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव । यच्चप्रधानं शेष इति तन्मूलं प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्रो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथ-

यैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात् । उक्तन्यायेति । प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थं प्राति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः । राजसम्बन्धोपुरुष इत्येव बोधादिति भावः । शेषत्वाभावमुपपादयति—पुरुषशब्द इति । इदमपि-

अयम्भावः, यदा राजा स्वामित्वेन, पुरुषस्त स्वस्वत्वत्वेन विवक्षितस्तदा राजसम्बन्धो पुरुष इति बोधो भवति यदि षष्ठी पुरुषशब्दात्क्रियेत तदा प्रकृत्यर्थस्य पुरुषशब्दार्थस्य प्रत्ययार्थनिरूपेण प्राधान्यापत्तिरिति । इदञ्च समाधानं षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकारं या भानममुपेत्य । यदि तु षष्ठ्यर्थस्य समसगत्यैव भानस्याप्यसम्मतमिति तथैव स्वीक्रियते । अत एव “षष्ठी शेषे” इति सूत्रभाष्ये ‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र राजा विशेषण-पुरुषो विशेष्य इत्युक्तमन्यथा सम्बन्धं विशेषणतया विशेषणतया वा व्यादित्युच्यते तदाप्याह—मूलं—शेषत्वाभावाच्चेति । पुरुषपदार्थस्य शेषत्वाभावादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिरिति । स्वार्थस्य प्राधान्यविवक्षायामप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः क्रियाविशेषणत्वविवक्षायार्थकार्त्तिकः । एवञ्च प्रथमादिभिर्बाधान्न तस्मादनेन षष्ठा इति भावः । नैवमिति उक्तद्विविधरहितः । षष्ठो भवत्येवेति । राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा । विशेषण इति । शुक्रशब्दे इत्यर्थः । प्रकृतित्वेन विवक्षिते इति शेषः । प्राधान्ये चरितार्थत्वादिति । एवञ्च प्रधाने ‘घटः’ इत्यत्र चरितार्थायाः प्रथमाया ‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र राज्ञ इति भागे चरितार्थाया षष्ठ्या विशेषणे परत्वाद्वाद्यापत्तिरिति भावः । षष्ठीवाच्यः सम्बन्ध स्वस्वामिभावादि, सच स्वस्वामित्वसमूहरूप एव, न तु स्वत्वमात्रम् स्वामित्वमात्रं वा । तस्यैकव्यक्तिमात्रवृत्तिनया सम्बन्धत्वायांगात् । सम्बन्धोहि सम्बन्धिभ्यामिन्नः उभयसम्बन्धी भवति । नचाकान्यतरस्य षष्ठीवाच्यत्वेऽपि तत्र आश्रयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेनोभयसम्बन्धिवृत्तिव्यवस्थेति वाच्यम् । निरूपकता सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकनयोभयत्र सम्बन्धवत्प्रतीत्यसम्भवात् । उक्तममूहस्य वाच्यत्वेन तस्य सम्बन्धमिन्नतया राज्ञि स्वामित्वस्य सर्वं पुरुषे स्वत्वस्य सर्वमाश्रयतयैव वर्तत इति सम्बन्धद्वयवृत्तिविवक्षाह । समूहस्यैव वाच्यत्वे “यस्मादधिकं” “यस्यचेदवरचन” तत्र सप्तमीति सूत्रभाष्यमपि साधकम् । तत्रहि—“अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला” इत्यत्रानेन सूत्रेण ब्रह्मदत्तशब्दात्सप्तम्यापञ्चालशब्दात्कर्मप्रवच-

मया वाचः । तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति ।
यथा विष्णोर्विवक्षायां रूपवानितीति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत
इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायमिदमिति भावः ।

कर्मादीनां सम्बन्धसामान्येनान्ययविवक्षणमपि

नीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया प्राप्नोति, अविद्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठसम्बन्धस्य
ससम्बोक्तत्वेऽपि तद्व्याप्त्यस्य पञ्चालनिष्ठसम्बन्धस्य तथाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम् ।
उपपद्विभक्तेरिति न्यायेन समाहितमिति त्वन्यत् । अत्र एव स्वस्वामिभावोऽवय-
वावयवभाव आचारधेयभाव. प्रतियोग्यनु-योगिभावो विशेषणविशेषणभावादिः
सम्बन्ध इति प्रमाणिकानां व्यवहारः सङ्गच्छते । हारिकारिकयाप्येत-
स्फुटम्, तेनहि -

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

• तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इत्युक्तम् । अत्र द्विष्टत्वकथनेन वृत्तिनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धस्योभयवृत्ति-
त्वमावश्यकमिति स्पष्टमेव । असौ — सम्बन्धः, पर विशेषणत्वम्, अर्थः — प्रयो-
जनं, यस्य तत्राद्विशेषणतानियामकत्वाद्, गुणेषु — विशेषणतया विवक्षितेषु
राजप्रभृतिषु, व्यतिरिच्यते — उद्भूततया प्रतीयते भेदे सति विशेषणतया यो
विवक्षितस्तस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन सम्बन्धाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्त-
त्रैवोद्भूततया प्रतीयते । विशेष्येतु पदान्तरसमभिव्याहारे स्वप्रवृत्तिनिमित्तनि-
रूपितविशेषणतया प्रतीयमानस्य न बहिर्भूतसम्बन्धाकाङ्क्षेति न सम्बन्धस्य
विशेष्यतानियामकत्वव्यवहार इत्याह — तत्राभिधीयमानेत्यादिना । प्रधाने उपकारश्च
पदान्तरसमभिव्याहारे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेषणतया
भासमानत्वरूप एव । सम्बन्धस्य द्विष्टत्वभावत्वादिति भावः । एतेन 'राजः
पुरुषः' इत्यादौ राज्ञः इति पदान्तरसमभिव्याहारे सत्येव पुरुषे स्वस्वप्रतीयते
नत्वन्वयात् । राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यप्याहृतसम्बन्धिसामा-
न्यनिरूपितविशेषणत्वस्य प्रतीतिरिति राज्ञि तादृशसम्बन्धैकदेश. स्वात्मत्वमव-
गम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषे स्वत्वमवगमयति । अतस्तस्य तादृशसम्बन्धाश्रय-
स्वम्बहिरङ्गमिति पुरुषात्प्रथमैव भवतीत्यवधेयम् । पुरुषादिपदाप्रयोगे किन्तदिति
जिज्ञासा भवति, सा पुरुष इत्युक्ते निवर्त्तन इति । परममूले — षष्ठ्येवेत्युक्तम्,

सतामिति । एवं च 'नपुंसके भावे कस्य योगे शेषत्ववि-
वक्षायां चे'ति 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वे'ति च प्राचां ग्रन्थे पठ्य-
मानं नापूर्वं वचनमिति भावः । सर्पिष इति । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे,
अधीगर्थदयेशां कर्मणि, कृषः प्रतियन्त्रे, रुजार्थानां भाववचनानाम-
ञ्वरेः, आशिषि नाथः, जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्,
व्यवहृपणोः समर्थयोः, कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे, इत्यष्टसूत्री
तु नेह (१) व्याख्याता, तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा

नापूर्वमिति । 'षष्ठीशेष' इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । अष्टसू-
त्रीति । 'कृत्वोर्थे' ति सूत्रं वृत्तिगीत्योद्धृतम् । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं
नानुवर्त्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये । तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम् ।
अनुवर्त्तत इति । अत एव 'अधीगर्थे'ति सूत्रे 'शेष' इति वर्त्तत इति भाष्ये

तत्रत्या षष्ठी यदीदमापराभूदिति तदा इयमपीत्युचिनन्नन्विदमपीत्यतो व्याचष्टे—
इदमपीत्यादिना ।

नापूर्वं वचनमित्यत्र हेतुः स्पष्टतया नापत्त्यस्त इति हेत्वाकाङ्क्षानुपपत्तये
आह—शेषे षष्ठीति । ननु परममूले 'सर्पिषो जानीते' 'मातुः स्मरति' 'एधोदक-
स्योपस्कुरुत' इत्युदाहरणानि "षष्ठी शेषे" इत्यस्यैवोक्तानि, इदमनुपपन्नम्—
"षष्ठी शेषे" इति सूत्राव्यवधानेन "ज्ञो विदर्थस्य" इत्यादि सप्तम्या अष्टाध्याय्याम्पाठात्
तत्र ज्ञाधात्याद्रीनां विशिष्यपाठात्तदुदाहरणत्वस्यैव युक्तत्वात् । किञ्च व्यवहितमू-
त्राण्युपेक्ष्य व्यवहितपूर्वस्य षष्ठी हेतुप्रयोग इत्यादिसूत्रस्य धारणमप्यनुपपन्नम् ।
"षष्ठी शेषे" इति सूत्रस्य व्याख्यानोत्तरं "ज्ञो विदर्थस्य" इत्यादिसूत्रव्याख्यानस्यो-
चितत्वादित्याकाङ्क्षायामाह—मूलं—ज्ञो विदर्थस्येत्यादि । इहेति । सर्पिषो
जानीते इत्याद्युदाहरणावपर इत्यर्थः । यथाश्रुतमूलासङ्गतिपरिहारार्थमाह—कृत्वो-

१ ननु 'सर्पिषः' इति प्रतीकमादाय 'अष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता' इत्यसङ्गतमत्राष्टसूत्र्या
व्याख्यानस्याप्रसक्तत्वादिति चेन्न, 'सर्पिषो जानीते' 'मातुः स्मरति' इत्यादिषु 'ज्ञोऽविदर्थस्य'
इत्यादीनां विषयत्वेन तद्व्याख्यानस्याकाङ्क्षितत्वात् । यद्वा इह=मूले अष्टसूत्रा तिङन्तोदाहरण-
परतया नव्याख्यातेति तदर्थः । अतएव 'तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्' इत्युक्तिः संगच्छते
इति तदशयः ।

हि—तत्र शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव । तुदयमर्थः । इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् । तथा च लुक्ः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति । तथा च वार्तिकम्—प्रतिपद-विधाना चेत्यादि हरिश्चाह—

कारकैर्व्यपदिष्टं च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ इति ।

तेन शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्य-

उक्तम् । तद्बलाल्लुगभावोऽस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह । तथा चेति । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्तिकबलात्तथा कल्पनेति भावः । वस्तुतो निषेधवार्तिकेऽनुवादायेमानि सूत्रा-णीति बोद्धव्यम् ।

स्मरणमिति । करणे ल्युट् । कृद्योगपठ्येति । अत एव समासनिषे-

धेतीति । मूलासङ्गतिमेवाह—वस्तुत इति । तत्र कृत्वर्थ इति सूत्रे । मध्ये दिवस्तदर्थस्येत्यादिमूत्रेषु । अन्ये—भाष्यकृतः । तेषामिति । मत इति शेषः । अत एव—“ जो विदर्थस्य ” इत्यादिमूत्रेषु शेष इत्यस्यानुवृत्तिसत्त्वादेव । तद्वलात्—षष्ठी शेषसूत्रसिद्धपठ्याः पुनर्विधानबलात् । कुत इति यदि समा-सबाधस्यापि कल्पना तदा लक्षणद्वयबाधः स्यात्, मन्मते त्वेकस्यैव बाध इति लाघवमिति भावः । तथाचेतीति । इदञ्च तथाच वार्तिकमित्यत्र यस्तथा चशब्दस्तस्य प्रतीकधारणम् । वार्तिकबलादिति कथनेन तस्य वार्तिकस्यापूर्वत्वमिति प्रतीयते । एतच्च न युक्तमित्याशयेनाह—वस्तुत इति । मूले—कारकैरिति । करणकर्मकारकैः, व्यपदिष्टं—अत्र व्यपदिष्ट इत्यत्र भूते क्तप्रत्ययः । एतेन यदा शेषत्वेन विवक्षा तदा तादृशापदेशस्य निवृत्तिरिति ध्वनितम् । श्रूयमाणक्रियबहु-ब्रह्मसमाश्रित्यम् । अयोगर्थेत्यादिसूत्रमन्यपदार्थः । प्रतिपदम् पदम्पदमुच्चार्य या विहिता सा समासस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

करणे ल्युडिति । समस्तेऽसमस्तेचेति शेषः । अत एव—कृद्योगलक्षण-पठ्या समासस्येष्टत्वादेव । न केवलान्ननिषेधप्रकरणे एषाम्पाठेऽनिष्टमेव, किन्तु गौरवमपीत्याह—दिवस्तदर्थेति । अत्रैषाम्पाठे “अर्धागर्थे” इति सूत्राकर्मणी-त्यस्य सम्बन्धस्तत्रेति भावः । नच “ षष्ठी शेषे ” “ उभयप्राप्तौ कर्मणि ”

समस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां
 कृद्योगपष्ठ्या समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिसरः । शेषषष्ठ्या समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् ।
 तथा च स्वरार्थेयमष्टमूत्रीनि परमनिष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमि-
 त्यादौ समासभावोऽपि फलम् । न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते । 'न
 लोके' ति निषेधात् । आह च—

धप्रकरणे एनानि नोक्तानि । तथा सति कर्माद्यर्थकरषट्श्यामपि समा-
 सनिषेधापत्तेः । 'द्विस्तदर्थस्य' त्यत्र 'कर्मणी' त्यस्य कर्त्तव्यताप-
 त्तेश्च । ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगपष्ठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे
 'अत्रीगर्थे' त्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह—तत्र चेति । करणल्युडन्त-
 स्मरणादिशब्दैः कृद्योगपष्ठ्या समासे 'अनो भावकर्मवचन' इत्यस्या-

“द्विस्तदर्थस्य” “विभाषोपसर्गे” “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यादि कृत्वोर्थेत्यन्तं
 पठित्वा कस्यचेत्यादिपठनीयम् । तथाच “द्वि” इति सूत्रे कर्मणीत्यस्यानुवृत्त्या
 लाभो भविष्यतीति वाच्यम् । एवमपि तदर्थपदनेष्टार्थस्य लाभानापत्तेः । यथा-
 स्थितपाठेऽपि विशेष वक्तुं शक्नुमः—नन्विति । वैकल्पिकेति स्वरूपकीर्तनमननु
 एवङ्कथनेन विशेषप्रयोजनसूचनम् । मूलं तत्रचेति—हरिस्मरणमित्यादौ कृद्यो-
 गपष्ठ्या समासाङ्गीकारे च । कृदुत्तरेति गतिकारकोपपदादित्यनेनेत्यादिः । ननु
 नायं विशेषः कृद्योगपष्ठ्याममासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरम्बाधित्वास्तो भावेत्यस्य
 प्रवृत्त्यान्तोदात्तत्वमेव भविष्यतीति शङ्कामपाकरोति—करणल्युडन्तेति ।
 अप्रामिरिति । कारकात्पमनान्तम्भावकर्मवचनमन्तोदात्तमिति तस्य सूत्रस्था-
 र्थादिनि शेरः । ननु कर्मण एव शेषत्वविवक्षेति शेषषष्ठ्या समासेऽपि कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या विशेषाभावः, इति चेन्न । स्वविवायके कारकशब्दस्य
 कर्त्तृत्वादिशक्तिप्रकारकबो जजनकपस्वाच्छेषत्वविवक्षायां हर्यादिशब्दानामनथात्वात् ।
 ननु मातुः स्मृतमित्यादौ 'अत्रीगर्थ' इत्यादिसूत्राणाम्प्रवृत्तिर्न सम्भवति, स्मृधा-
 तोः सङ्कर्मकतया भावे कप्रत्ययाभ्यभवेन कर्मणि क्तो वाच्यः, तेन च कर्मण
 उक्तत्वादनभिहितत्वाभावादत आह—आदिकर्मणीति । आदिभूतव्यापारस्या-
 तीतत्वेऽपि भूतार्थकस्य कस्य साधनायारब्धं यद् 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि'
 इति तेन कर्तरि कप्रत्यय इत्यर्थः । एवञ्च कर्मणोऽनभिधानादस्येवात्रीगर्थेति-

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषरक्षणया षष्ठ्या समामस्तत्र नेष्यते ॥ इति ।

एवं स्थिते वृत्त्यादिवद्ग्रन्थेषु इह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यतिङन्तं दृश्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः ।

“सर्वनाम्नस्तृतीया च” ॥ इह सर्वनाम्न इति षष्ठी ।

प्राप्तिरिति भावः । मातुः स्मृतमिति । आ(१)दिकर्मणि कर्त्तर्यत्र क्तः । प्रशब्दं विनाऽपि अनुदत्तादी आदिकर्मयोधवदत्रापि प्रकरणादिना तद्दोषसम्भवः । एतेन 'अत्र कर्मणि क्ते कर्मण उक्तत्वाद्भीगर्थेत्यस्य विषय एव न । भावे तु क्ता दुर्लभः । सकर्मकत्वात् । गत्याद्यर्थकत्वाभावाच्च कर्त्तरि स दुर्लभः' इत्यपास्तम् । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च । षष्ठी चेति । 'चस्यर्थः' । एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः । दुर्लभमिति । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तु कमथमित्युचितम् । प्रथमा-

सूत्रस्य प्राप्तिरिति भावः । नन्वादिक्रियाया अनीतत्वद्योतकप्रशब्दाभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—प्रशब्दमिति । अनुदत्तादाविनि । अनुपूर्वादावातारादिकर्मणिक्तः । आदिना विदत्तादिषड्ग्रहः । एषु प्रशब्दाभावेऽपि ।

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः । प्रकारान्तरेणाप्यभीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिमाह—कर्मण इति । एतेन भव्यमानाण्यादनुदत्तादावस्तु “आदिकर्मणि क्तः,” प्रकृतेतु क्तस्य तथात्वे मांभावा इति परास्तम् । उक्तीत्या भावे क्तस्य सन्वेनादोषान् । एवञ्च—तत्र कर्मण्युक्तिपेदे च । ननु किंग्रहस्य त्रिलिङ्गत्वेन किमः स्त्रीवत्त्वदुर्लभमित्यसङ्गतमतस्तदाशयप्रकटयति—अर्थशब्दस्येति । अयम्भावः,

१ प्रारब्धं कर्म आदिकर्मैत्युच्यते । तत्र सर्वक्रियायाः समाप्तेर्भावाद्भूतार्थकत्प्रत्ययस्याप्राप्तया ‘आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या’ इति वार्तिकम् । तच्च कर्तरि विधायकम्, ‘आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च’ इति सूत्राच्छिज्ञात् ।

सर्वनाम्नः प्रयोगे इति । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः । निमित्तपर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति—एवमित्यादिना । प्राचा तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् । सामान्ये नपुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिद्वा नेयम् । असर्वनाम्न इति 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां

न्तत्वे ऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः । कथं चिदिति । आद्ये क्लिष्टमन्त्ये लक्षणाभावोऽर्थासङ्गतिश्च । कोऽर्थः किमर्थमिति

प्रकृतोदाहरणेऽर्थशब्दसमानाधिकरणः किंशब्दः, एवञ्चार्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वग्र-
थमान्तत्वं वा वाच्यमुभयथा ऽस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिहास्तीति अर्थशब्दस्य
द्वितीयान्तत्वे तत्समानाधिकरणः किंशब्दोऽपि द्वितीयान्त एव वाच्यः । 'एवञ्च
'किमः क' इति सूत्रेण कादेशे—'कमर्थमिति' स्यादर्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वे
तस्य नपुंसकत्वानुपपत्त्या तत्समानाधिकरणकिंशब्दस्यापि नपुंसकत्वानुपपत्तिः ।
अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वमेव यदि, तदा ऽर्थमित्यस्योपपत्तावपि 'किमित्य-
स्योपपत्तिर्न सम्भवतीति ।

आद्ये क्लिष्टमिति । सामान्ये नपुंसकत्वमगतिकगतिकम् । किञ्च शब्द-
प्रयोगस्य स्वायत्तत्वादेवप्रयोगो न युक्तः कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।
अन्त्ये— समासपक्षे । लक्षणाभाव इति अत्र समासपदबहुव्रीहिसमासपरम्,
उत चतुर्थीसमासपरम् । आद्ये, लक्षणाभाव इत्यस्य निमित्तपर्यायप्रयोग इति लक्ष-
णस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभाव इत्यर्थः । समासे पूर्वपदार्थस्य पृथगुपस्थित्यभावेन तत्र
सङ्ख्यायां मानाभावादिति भावः । नान्त्यः, तस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्तेरिष्ट
तथा तत्प्रवृत्तिसम्पादकलक्षणाभाव इत्यर्थः । बहुव्रीहिसमासपक्षे एव दूषणान्तर-
माह—अर्थासङ्गतिरिति । हरौ शब्दायमाने, 'हरिस्तत्र गतः' तन्मृष्ट्वा हरिर्हरौ
गतः तदनन्तरं हरिरुदासीनः सम्पन्नः, इत्यत्र कस्य हरिशब्दस्य कोऽर्थ इत्यत्र ना-
नार्थगततच्छब्दबुद्धौ बोधविषयिण्यभिप्रायेणायप्रयोगः । बहुव्रीहिसमासे तु अन्यपदार्थस्य
प्राधान्येन विवक्षितार्थलाभासङ्गतिरिति भावः । ननु समासपदत्रचतुर्थीसमास-
बहुव्रीह्यन्यतरपरम्, किन्तु कर्मधारयपरमत आह—कोऽर्थः । किमर्थमिति तोति
विग्रहवाक्यसमासयोः समानार्थकत्वस्य न्यायसिद्धतया विग्रहे पुंस्त्वस्य सत्वम्,
अर्थपदार्थे समासे तु यद्यप्युत्तरपदार्थस्य प्राधान्यन्तथापि लिङ्गविशेषविवक्षाराहित्य-
मित्ययम् क्लृप्त इति भावः । चकारेण पूर्वपदार्थे पृथक्सङ्ख्यापतीत्यभावेन वार्तिको-

प्रायदर्शन' मिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथाऽपि भाष्यकृत् 'हेतौ' इत्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्त्तत किं तु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः । वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति ।

“षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” ॥ पञ्चम्या इति । कथं तर्हि ततः पश्चादिति । ततः पश्चात्संस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः ।

तेनेति । यत्तु सर्वनाममूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीया प्रयोजनं 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे' ति । तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते । अत एव सूत्रोपन्यासः । न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम् । कैयटादिविरोधात् 'हेतौ' इत्यत्रोपन्यासस्य निर्वाजित्वापत्तेश्चेति बोद्धव्यम् ।

दाहरणत्वासङ्गतिरपीत्यस्य सङ्ग्रहः ॥

भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्रेदम्पठितमिति यत्र सर्वनाम्नोऽप्रयोगः तत्रापि चेद्वार्तिकस्य प्रवृत्तिस्तदा सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोधः प्राप्नोतीत्याशङ्काम्परिहरति । यत्त्विति । यथाश्रुतसूत्रमते—वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते । अत एव—यथाश्रुतसूत्राभिप्रायकत्वादेव । सूत्रोपन्यासः—“सर्वनाम्नः” इति सूत्रोपन्यासः । “ततः पश्चात्” इति भाष्यप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तिरित्याह—अत्र सार्वविभक्तिक इति । मूलं—प्रत्ययग्रहणश्चिन्त्यप्रयोजनमिति ।

ननु प्रत्ययस्यातसर्थकस्य यत्र श्रवणन्तत्र यथास्यादित्यस्य लाभार्थप्रत्ययग्रहणमस्तु प्रत्ययशब्दस्य सामर्थ्यात् श्रयमाणत्वविशिष्टप्रत्ययलाक्षणिकत्वादिति चेन्न । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् इत्यत्र षष्ठीव्यावृत्तिः प्रत्ययग्रहणस्य फलमिति भवता वक्तव्यन्तच्चान्यथासिद्धम् “अन्यारात्” इति सूत्रे दिक्शब्दग्रहणेनैव सिद्धे ऽम्बूत्तरपदग्रहणमतसर्थप्रत्ययान्तस्य दिक्शब्दस्य योगे या षष्ठी विहिता तस्याः प्रवृत्त्यर्थमिति पूर्वसूत्रेण पञ्चम्यैव सिद्धे । नच पूर्वसूत्रे एवाञ्बूत्तरपदग्रहणमदिक्शब्दस्याम्बूत्तरपदस्य ग्रहणार्थमिति कस्माच्च भवति “सध्यङ् देवदत्तेन” इत्यत्र देवदत्तशब्दात्पञ्चमीसिद्धिस्तत्प्रयोजनम्भविष्यतीति वाच्यम्, दिक्शब्दसाहचर्यात्पूर्वसूत्रे ऽम्बूत्तरपदस्य दिक्शब्दस्यैव ग्रहणत्वान्यस्येत्यस्यान्यस्य प्रयोजनस्य सत्त्वात् । अत

“एनपा” ॥ कथं नहि ‘तत्रागां धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय’
मिति । उत्तरेणेति तत्रागान्तोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् ।

“दूरान्तिकार्थः” ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं (१) समुच्चयार्थम् । तेन च विप्रकृष्टाणि पञ्चमी समुच्चये व्याख्यानात् । न तु षष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदेतदाह—पञ्चमी चेति ।

पञ्चम्यपीति । अत्र सार्वविभक्तिक पष्ठ्यन्तात्तासिरित्यन्ये । चिन्त्य-
प्रयोजनमिति । इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समानाधिकरण बोध्यामिति ।
स्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्नैत्यत्र परेणेति तृतीया । ततः
परेण शास्त्रेण वा सरूपसंबन्धां नेत्यर्थः । ततः परेण नायमनुवर्तते
इत्यत्र सार्वविभक्तिकः पष्ठ्यन्तात्तासिति बोध्यम् ।

एवाह—इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । तत्रहि—“अथ प्रत्ययग्रहणं किं-
मर्थम् ? इह माधुत् प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्” अञ्चूत्तरपदग्रहणस्याप्येतस्यांजन-
मुक्तन्तत्रान्यतरच्छब्दमवक्तुमिति कथितम् । एनवन्तेन योगे यां द्वितीया तस्या
गृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यत्रोत्तरेणेत्यस्य तृतीयान्तत्वमूचनेन वारणवदन्पत्राप्यति-
प्रसङ्गः प्राप्तस्तद्वागम्यमूचकता न कृतमिति न्यूनतामप्रकटयन्नस्यत्राप्यतिप्रसङ्गं
वारयति—स्यधिकारात्परेणेत्यादिना । परेण-शास्त्रेणेति । सहेति शेषः ।
विनापि तद्यांगन्तृतीया । ‘बुद्धो युना’ इतिवत् । ततः परेण नायमनुवर्तते
इत्यत्रतु परेणेति यद्यप्येनवन्तन्तथापि नासङ्गतिरित्याशयेनाह—तत इति ।
षष्ठ्यन्तादिति । परममूलप्रदर्शितेन एनपेतिविभक्त्युत्प्रेषणे पष्ठ्यन्तादित्यर्थः ।
वस्तुतश्चेनपेति सूत्रेण योगावगातो भाष्ये न दृश्यते ततः परेणेत्यत्र न पष्ठ्यन्ता-
त्तसिः, किन्तु पञ्चम्यन्तादेव “पृथग्विना” इतिपूत्रभाष्ये सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शना-
वसरे ‘षष्ठ्यन्तमर्थमन्यथेन’ अन्यादादिभिर्यांगेपञ्चमी । एनपाद् द्वितीया, अन्या-
दादिभिर्यांगे पञ्चमीति प्रदर्शितन्तेननवन्तत्वे पि पञ्चम्याः प्रवृत्तेः ।

१ पृथग्विनेतिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वेन तत्सूत्रसादृश्यत्वात् । ‘षष्ठी च’
इति न्यासेन सिद्धे ‘अन्यतरस्याम्’ ग्रहणसामर्थ्याच्च विप्रकृष्टाऽपि पञ्चमी समुच्यते । नतु
सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये । इति पदमञ्जर्या इत्येताभिः । वस्तुतस्तु पृथग्विनेति सूत्रे
‘सम्बन्धमनुवर्तिष्यते’ इति भाष्यात् ‘पञ्चमी’ इत्यस्यानुवृत्तावपि ‘अस्त्यन्यतरस्यांग्रहणस्य
प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्रापार्थं तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात् । कस्याञ्च नाप्रापयामन्तः
षष्ठ्याम्’ इति भाष्येण न तत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वमिति तत्राहवच्यं चिन्त्यम् ।

“दिवस्तदर्थस्य” ॥ तच्छब्देन व्यवहृणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह—द्यूते इति । कर्मणीति । ‘इह शेष’ इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति भावः । अत एवेह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदा-

समुच्चीयत इति । अतः पृष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः । न तु पृष्ठीति । विधीयन्त इति शेषः । पृष्ठाद्वितीयातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः । तत्राद्योपात्ता अन्त्ये समुच्चये इति बोध्यम् । समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ।

उत्तरसूत्रद्वयेति । अयं भा(१)वः । अत्र ‘शेष’ इत्यस्य संवन्धे ‘विभाषोपसर्गे’ इत्यत्र ‘शेष’ इति संबध्यते, उत न । नाद्यः । ‘दिवस्तद-

अतः—समुच्चयार्थकान्यतरस्याद्गुणान्तरकस्या एव समुच्चयात् । मूलं—व्याख्यानादिति । अक्षरदर्शनसूत्रादित्यादिः । विष्कृतापि पञ्चमः समुच्चीयते, ननु पृष्ठा द्वितीया तृतीया इति पाठः । तथाच पण्ड्या अप्यत्र समुच्चयो निषेध्य इति प्रतीयते । एतदयुक्तम् । पण्ड्यपदस्य गुप्ते एव सत्यादित्यादङ्कपरिहाराय शेषभूयति विधीयन्त इति । ‘शेष’ इति स्पष्टप्रतिपत्तये, तदर्थमाह—पृष्ठाद्वितीयेत्यादिना । तत्र विशेषमाह—तत्राद्योपात्तेति । आद्या पृष्ठा । नन्वेवमपि । निषेधप्रतियोगिविधानकर्मत्वं पण्ड्या अपि प्रतीयते, तच्चायुक्तम्, “दूरान्तिक” इति सूत्रेण पृष्ठीविधानस्य सत्यात् आह—समुदायति । एकसत्वेऽपि द्वयोरभावेन त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्वादिति भावः ।

मूलाशयप्रकटयति—अयमभाव इत्यादिना एतच्च पक्षभेदेनोत्तरसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमिति भावः । अत्र—दिवस्तदर्थस्येत्यत्र । नाद्य इति । “विभाषोपसर्गे” इत्यत्र शेष इति सम्बध्यते इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । समाप्ताभावस्य—

१ केषिन्तु ‘ऊहाने’ ‘अक्षे एकाले’ इत्यदिमूत्रनामधेयत्वेन मात्राभावात्पदलघुत्वसंगरीपस्थेन ‘नोपसर्गे’ इत्यत्र ‘विभाषोपसर्गे’ इत्यतः पदलापनाभावात्, तिङन्ते रूपद्वयार्थविभाषप्रवृत्तस्यावश्यकत्वाच्च विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्याभावेन तेन शेष इत्यस्य सम्बन्धाभावो दुरुपपाद्यः । कृति तु प्रतिपदविधानेति निषेधात् पृष्ठीनमाप्ताभाव एव । अनप्यत्र तद् भाष्यकृता न प्रत्याख्यातम् । तस्माद्योगविभागसामर्थ्यादेव ‘शेषे’ इति न सम्बध्यते इति व्याख्येयम् । अन्यथा पूर्वत्रेव दिवग्रहणं कुर्यात्तदर्थस्येति च न कार्यमिति लाघवम् । नचोत्तरार्थो योगविभागः, संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वात्, इत्याहुः ।

थस्ये' त्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । न च पक्षे 'षष्ठी शेष' इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समासप्रवृत्तिः फलम् । नोपसर्ग इति न्यासेन 'दिव' इत्यस्य निषेधे शेषपष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात् । नान्त्यः । वेदेऽपि 'विभाषोपसर्ग' इति सूत्रेण कमणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तन्निरूपसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यम् । कर्मत्वविवक्षायां 'दिव'

तस्मिन्सूत्रे शेषपदसम्बन्धफलस्य समासाभावस्य । ननु तस्य सूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन यदा न तस्य प्रवृत्तिस्तदा "षष्ठी शेष" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तदा षष्ठीसमासप्रवृत्तिरिति फलमस्येवेत्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेति । पक्षे—'विभाषोपसर्ग' इति सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे । पूर्वशङ्कानिरसनोपायमाह—नोपसर्ग इत्यादिना । विभाषापदोच्चारणेन निषेधविकल्पयोरुपस्थितिकल्पनापेक्षया निषेधमात्रोपस्थापको नकारो विभाषापदमनुच्चार्य तत्र पठनीय इति भावः । नचैवंसति सोपसर्गोदिवधात्वर्थकर्मणि शेषत्वेन विवक्षते षष्ठी नेत्यर्थस्याभिव्यक्त्या षष्ठीप्रवृत्तिरेव न स्यादिति वाच्यम् । अनन्तरस्य" इति न्यायेन निषेधो दिव इति सूत्रविहिपष्ठ्या एव स्यादित्याशयात् । तथापि—'नोपसर्ग' इति न्यामकरणेऽपि । न च पदलाघवाभावः, मात्रालाघवस्य सत्त्वान् । नचैवङ्कल्पनायामपि सूत्रद्वयमस्यैवेत्युत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति मूलस्य का गतिरिति वाच्यम् । पाणिनिपठितानुपूर्वीकोत्तरसूत्रद्वयारम्भादित्यर्थात् । नान्त्य इति "विभाषा" इति सूत्रे शेष इति न सम्बध्यत इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः ।

वेदेऽपीति । अपिना ब्राह्मण इत्यस्य समुच्चयः । "द्वितीया ब्राह्मण" इति सूत्रस्य यत्फलब्राह्मणे द्वितीयायाः सिद्धिरवेति तदपि "विभाषोपसर्ग" इति सूत्रेणैव सिध्यतीति ध्वनयितुमपिशब्दः । द्वितीयायाः सिद्धत्वादिति । "कर्तृकर्मणोः" इति सूत्रविहितषष्ठीबाधिकेत्यादिः विभाषापदबोधनिषेधः पद्याः । साक्षाधुना कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेणैव । ननु "दिव" इति सूत्रेण "द्वितीया ब्राह्मणे" इति सूत्रसाध्यद्वितीयायाः प्रवृत्तिः, कर्मणः कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन विवक्षायाम् । न च तदा 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यस्य प्राप्तिः तत्र 'शेष' इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः । तत्—"द्वितीया ब्राह्मण" इति सूत्रम् । उपसर्गानुच्चारणे "विभाषोपसर्ग" इति सूत्रप्राप्त्या "कर्तृकर्मणोः" इत्यस्य बाधनार्थान्तरस्य सूत्रस्यावश्यकत्वात् । अप्रवृत्त्येति । तत्र 'शेषः' इत्यस्यासम्बन्धेनाप्रवृत्त्यर्थात्, वैयर्थ्यस्य 'द्वितीया

हरति शतस्य दीव्यतीति ।

“प्रेष्यब्रुवोः” ॥ इष्यतेदैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोपमध्यम-
पुरषैकवचनं ‘प्रेष्य’ इति । तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव

इत्यस्याप्रवृत्त्या ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यवसिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदव-
स्थत्वात् । न च ‘द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रे शेषे इत्यनुवर्त्तते तेन
कर्मत्वाविधत्तायां द्वितीयार्थमिति वाच्यम् । विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेर्यु-
क्तत्वात् । वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृति त्विदं न
प्रवर्त्तते इति पुनर्विधानं समासाभावायेत्यपि न वाच्यम् । अत एव
द्वितीया ब्राह्मणे’ इति सूत्रे भाष्यम् । किमुदाहरणम् । गां प्रतिदी-
व्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् । इदन्तहि गामस्य तदहः सभायां
दीव्येणुगिति । दिवस्तदर्थस्ये ’ ति नित्यं पृष्टी प्राप्नोति इति
कैयटश्चेति ।

ब्राह्मणे” इति सूत्रे इत्यादिः । न च “कर्तृकर्मणो” इति सूत्रस्य बाधनार्थमेवा-
स्त्विनि वाच्यम् । वक्ष्यमाणप्रकारेण तिङन्ते एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या तत्र लादेशयोगे
“नलोक” इति निषेधेन “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याप्रवृत्तेः । ननु द्वितीया ब्राह्मण
इति सूत्रे शेषे इत्यस्य सम्बन्धेन “दिव” इति सूत्रबाधनार्थमेव तदस्त्वित्याशङ्कान्नि-
राचष्टे—नच द्वितीयेति । द्वितीयार्थमिति शेषत्वेन विवक्षायामिति शेषः ।
विच्छिन्नत्वेन ‘विभाषोपसर्गे’ इति सूत्रेणेत्यादिः ।

ननु मण्डूकप्लुत्या तत्र शेष इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—वक्ष्य-
माण इति । ननु कृदन्तेन योगे समासाभावार्थं तत्सूत्रमस्त्वित्याशङ्कामपरिह-
रति—कृति त्विदमिति । तादृशरक्ष्याभावादिति शेषः । अत्र हेतुप्रदर्शयन्
स्वोक्तार्थं भाष्यकारसम्मतिमाह—अत एवेति—कृत्यप्रवर्तनादेव । भाष्यमिति ।
दृश्यत इति शेषः । “पूर्वेण—“विभाषोपसर्गे” इत्यनेन । अत्र लादेशयोगस्य
सत्त्वं “नलोक” इति निषेधस्य प्रवृत्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याप्राप्त्या “दिव”
इति सूत्रस्य बाधनार्थमेव “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रमारब्धम् । भवन्मते
“दिव” इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धेन तस्याप्राप्त्या “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन
द्वितीयायाः सिद्ध्या “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रस्य भवन्मते वैयर्थ्यमिति भावः ।
भाष्यमात्रेण प्रमाणङ्किन् कैयटोऽप्युक्तार्थं प्रमाणमित्याशयेनाह—दिव इति ।
कैयटश्चेति । प्रमाणमिति शेषः ।

गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह
समासस्याप्रसक्तत्वात् ।

“कर्तृकर्मणोः कृति” ॥ गुणेति ।

तदुक्तम्—

प्रधाने नियता पृष्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

कृत पूर्वीति ॥ कृतपूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानि-

त्रिमूल्यामिति तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पाद्यन्तस्य तु न प्रैपे प्रयोग इति भावः ।
उभयथा पृष्ठांतद्भावो । इदं चाकथितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

मूलं न एवेह त्रिमूल्यामिन्युक्तं, तदनुपपन्नम्, तृतीयसूत्रस्येहानुपन्यासा-
दित्यत आह—तृतीयस्येति । एवञ्चेहेत्यनेन बुद्धिस्था सम्पूर्णा कौमुदी परामृ-
श्यते, तस्या आख्याया असमासत्वादुदाहरतीति लटो नानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वेऽपि तिङन्तप्रकृतिककल्पप्रत्ययान्तेन
समासस्याप्रसक्तोऽस्थेवेत्यत आह—कल्पनाद्यन्तस्येति । तत्रैपे प्रयोग इति ।
अनादिवाचनद्विशेषः । प्रकृतमूत्रे शेषग्रहणासम्बन्धे भाष्यमपि प्रमाणम् ।
तत्राह—हविषोऽप्रस्थितस्य हविषः प्रस्थितं नेति वक्तव्यम्” यदा प्रस्थितत्वेन
हविषिदेश्यते तदा पृष्ठा न भवतीत्यर्थः । प्रस्थितत्वेन विशेषितं यद्विस्तराच्च-
कान्तानिपदिकान्तं पृष्ठाति फलितम् । इन्द्राग्निभ्याञ्छागं” हविर्वैराग्नेयः” प्रस्थित-
स्येप” इत्येतदस्योदाहरणभाष्ये । अत्र छागमित्यादौ द्वितीया दृश्यते यदि
“प्रेष्यश्च” इतिस प्रत्य शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्तिनादाऽनेन वार्तिनेनेतत्सूत्राप्रवृ-
त्तिसम्पादनेऽपि “पृष्ठी शेष” इति सूत्रेण पृष्ठया दुर्वासत्वेनोदाहरणासङ्गतिः
स्पष्टेव । नच वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्ययन्निषेध इति वाच्यम् । सामर्थ्य-
कल्पनापेक्षया शेषग्रहणासम्बन्धे एव लाववमित्यत्र तात्पर्यात् । उभयथा शब्द-
स्येह भावाभावयोश्चकत्वन्नतु द्वाभ्याम्प्रकाराभ्यामित्यर्थ इति सूचयन्नाह—पृष्ठी-
तद्भावविति । ननु परममूलं ‘गुणकर्मणि वेत्यत’ इत्युक्ततादृशी इष्टिश्च
“कर्तृकर्मणोरिति” ति सूत्रेन दृश्यत इत्यत आह—इदञ्चेति । तत्राह—‘अथेह
कथम्भविन्यन्तेतादवस्य सूत्रमाहोस्विन्नेतादवस्य सूत्रस्येति उभयथा गौणिका-
पुत्र” इत्युक्तम् ॥

त्यर्थः । अविवक्षितकर्मकतया भावे क्तः । “सुप्सुपेति” समासः ।
‘पूर्वादिनिः’ ‘सपूर्वाच्चे’ति कर्तरि इनिः । तद्विधौ ‘श्राद्धमनेने’ति
सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । अथ कथं ‘धायैरामोदमुत्तम’मिति भट्टिः ।

अविवक्षितेति । तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः । पश्चात्तु कर्म-
योगो भवत्येवेति बोद्धव्यम् । अयं च प्रकारस्तद्धितविषय एव । तेन

ननु कर्मणो यद्यविवक्षा तदा कटमित्यस्य कथमप्रयोग इत्यत आह—तद्धित-
वृत्तेरिति । पश्चात्—इन्द्रप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं कर्मयोगः कटादिकर्मयोगः । नन्विह
कटस्य कृत्प्रकृतिकधात्वर्थोत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वमस्येवेति कथं षष्ठी
कटशब्दान्न भवति ? कृद्ग्रहणेन तद्धिते माभूदित्यस्यच कथं लाभ ? इति चेत्
इत्थम्—प्रकृतसूत्रभाष्ये—“धातोर्द्धौ यौ प्रत्ययौ विधीयन्ते तिङ्ः कृतश्च तत्र कृत्प्रयोगे
इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिपिष्यते” इत्यनेन कर्मत्वस्य धात्वर्थनिरूपिततया परिशेषात्कृ-
दन्तयोगे एव षष्ठी भविष्यतीति कृद्ग्रहणानर्थक्यमिति पाठ्य “कृतो ये कर्तृ कर्मणि तत्र
यथास्यार्तद्धितस्य ये कर्तृ कर्मणि तत्र माभूदिति, ‘कृतपूर्वकटम्’ भुक्तपूर्वाभोदनम्’
इत्युक्तं, तेन विवक्षितोऽर्थो लभ्यते । अयमभावः, एतद्द्रष्टविषय एव सकर्मकस्यापि
कृधातोर्भुजधातोश्च कर्मणो विवक्षयाऽकर्मकत्वं सम्पाद्य ताभ्याम्भावे प्रत्यये सति ततः
समासतद्धितवृत्त्योः प्रवृत्त्यनन्तरं कर्मत्वशक्यवच्छिन्नान्वयविवक्षास्तीति कटस्य
तद्धितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमेवास्ति, ननु कृदन्त-
शक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमिति नात्र षष्ठी, किन्तु
द्वितीया । कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयकर्तृ कर्मणोर्ग्रह-
णात् । तण्डुलानाम्पाचकतर इत्यत्र तद्धिताधिक्यसत्वेऽपि पाचकादेः पृथक्
प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन तच्छक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वङ्क्रियाया
अस्तीति षष्ठी भवत्येव । नचात्र ‘नलोक’ इति निषेधः शङ्क्यः, तस्य प्रत्यासत्त्या
निष्ठान्तशक्तिग्रहोपस्थात्पृथ्वाक्रियानिरूपितकर्तृ कर्मणि निषेधविधायकत्वात् । तद्धि-
तविषये—दृश्यमानप्रयोगसम्बन्धिवृत्तिविषये । ननु “नपुंसकं भावे क्तः” इति
क्तप्रत्ययेनेष्टस्य सिद्धौ क्लेशेन भावार्थकप्रत्ययोपपादनमफलमन आह—नपुंसक
इति । अकर्मकेभ्य ऐवेति । सकर्मकस्याविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मत्वं संसाध्य
भावे क्तप्रत्ययप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्यादेवङ्कल्पनात् । नन्वेवंसति भ्रान्तन्देशम-
नेकदुर्गविषयमित्यस्य का गतिरत आह—भ्रान्तमिति । भ्रम् धातोर्गत्यर्थत्वात्
तस्य भावेऽपि प्रत्ययविधायकत्वङ्कथमत आह—तत्सूत्रोपात्तेति । चेन्न—तत्सू-

अत्राहुः—अनित्यमिदम् । ‘तदर्ह’ मिति निर्देशात् । स्त्रीप्रत्यय-

घटं क्रियते इत्यादि न नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव । भ्रान्तं देशमित्यादि तु ‘गत्यर्थाकर्मके’ ति केन निर्बाधम् । तत्सूत्रोपात्त-
धातुभ्यश्चेन तस्य भावे ऽपि विधानादित्यन्यत्र विस्तरः । धातौ
रामोदमुत्तममिति । दधातेः ‘ददातिदधान्यार्विभाषे’ ति एः ‘आतो युगि’
ति युगिति जयमङ्गला । धयैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात् । उत्तम-
पुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारयद्विरित्यर्थाभिमानेन प्रश्नः । यदि त्वामो-

श्रोपात्तेन चेन । अन्यथा तस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिः । अपिशब्दः “कर्तृकर्मणोः
समुच्चायकः । अत एव ‘अजयं सङ्गतम्’ इति सौत्रनिर्देशः सङ्गच्छते । ननु
‘नपुंसके भावे क्तस्य योगे पठ्युपसङ्ख्यान’ मिति वार्तिकेन “गतन्तिरश्चीनमनु-
हसारथेः ” इत्यत्र कर्तरि षष्ठीवद्भावं देशमित्यत्रापि कर्मणि देशश-
ब्दात् षष्ठी स्यात् ।

यदि तु शेषत्वविवक्षया षष्ठीसाधनेन तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानपक्षस्तदा
ऽनूसारथिशब्दादिव भ्रान्तदेशमित्यत्र देशशब्दादपि शेषत्वविवक्षया षष्ठ्या
आपत्तिरिति, चेन्न । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तप्रत्यया
ऽकर्मकेभ्य एवेति सामान्यतो न नियमः, किन्तु नपुंसके भावे क्त इत्यनेन
क्तोऽकर्मकेभ्य एवेति नियम्यते । गतन्तिरश्चीनमित्यत्राविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मका-
दृग्धातानां नपुंसके भावे क्त इत्यनेनैव क्तः । अत एवानूसारथिशब्दात् षष्ठी,
“नपुंसके भावे क्तस्य योगे पठ्या उपसङ्ख्यानम्” इति वार्तिके प्रतिपदोक्तत्वा-
न्नपुंसके भावे इति विहितक्तस्यैव ग्रहणमिति सर्वं सामञ्जसं स्यात् । नन्वेवन्तर्हि
गतन्तिरश्चीनमिति वदत्रापि नपुंसके भावे क्तो दुर्वार इति चेन्न । ‘कृतपूर्विकट’
‘भुक्तपूर्वीशोदनम्’ इत्येतद्वृत्तिविषय एवायम्प्रागकर्मकः, पश्चात्तस्य कर्मसम्बन्धे-
नैतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थानन्वयर्थकस्वरूपाकर्मकत्वाभावेन तस्यात्राप्राप्तेरिति ।

ण इति । तस्य विकल्पेन शप्रत्ययविधायकनया तदभावे “इयान्ध ”
इति सूत्रेणाकारान्तलक्षणो ण इत्यर्थः । प्रमादादिति । नच “पात्राभ्याधेड् ”
इति शप्रत्यये तथा भविष्यतीति वाच्यम् । तस्मिन्कर्तरि शपि तस्य “जुहोत्या-
दिभ्यः ” इति श्लौ द्विवे दधेरिति स्यादिति भावः । पचादित्वेनाचि धाभिरिति
धैरिति स्यात् । अत्रामोदशब्दात् “कर्तृकर्मणोः ” इति षष्ठी कुतो न ? इति
प्रश्नः । आमोदस्य गुणत्वाद्व्याकाङ्क्षाशान्तये आह --पुष्पादीनामिति ।

योरिति । कथं तर्हि 'सुदृतिथो'रिति सूत्रे सुदृ सीयुगे बाधो नेति

दं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाख्यातरीत्या
स्वोक्तियते तदा न काप्यनुपपत्तिः । निर्देशादिति । अयं भावः । तत्रेव,
तस्य, अहं, िति सूत्रत्रयं कार्यम् । अहमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि
षष्ठीति 'तस्य भाव' इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् । एवं सिद्धेतदिति
निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः । एतेन सूत्रे कर्मोपपदादणु-
प्रत्यये उपपदसमासो, अजन्तस्य कर्मोपपदा वा समास इति निर-

अभिमानपदोपादानमूचितामरुचिप्रकटयति — यदित्त्वामोदमिति । जयम-
ङ्गलाख्यातरीत्येति ।

‘ददैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥

इति पद्यम् । इदञ्च तत्रैव व्याख्यातम् । मादृग्भ्यो दुःखन्ददङ्गिरुत्तमामोदमु-
त्तमादीनाङ्गृहीत्वा मादृशां दत्तस्य दुःखस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पद्भिरिव
वातैः को मादृग् विरहाग्निव्याग्रश्चेतयः चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति ।
स्यादिति । दाघातोः पोषणार्थाद्वागश्च “ददातिदधात्योर्विभाषा” इति शणौ,
“लिम्पेः शः” “ज्वलेर्णः” । न काप्यनुपपत्तिरिति । अध्याह्रियमाणस्य
गृहीत्वैवस्यामोदपदार्थः कर्मेति “नलोके” इतिषष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया
भवति । एतेन आमोदप्रगृह्य धायैरित्यर्थविवक्षायां ‘प्रासादात्प्रेक्षते’ इत्यत्रेव
“ल्यङ्लोप” इति वचनेनामोदशब्दात्पञ्चम्या आपत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः
प्रत्युक्ता । गृहीत्वाशब्दस्यैवात्राध्याहारात् । ल्यङ्लोपे कर्मण्यधिकरणं इति
पञ्चमीनु ल्यबन्तं विना तदर्थव्यगतिर्यत्र तद्विषयम् । प्रकृतेतु ल्यबन्तं विना
आमोदस्य धात्वर्थकर्मत्वस्य झटिति प्रतीतिरिति न तेन पञ्चमीप्राप्तिः । अत एव
“आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष” इत्यत्र वक्षः शब्दान्न पञ्चमी ।

‘तदहम्’ इति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेरनित्यत्वज्ञापकत्वेनेत्याशङ्कां
वारयति—अयम्भाव इत्यादिना । तत्रेव । सप्तम्यन्तादिवाच्ये वतिः, तस्य
षष्ठ्यन्तादिवाच्ये वतिः, अहम् तस्येत्यनुवर्तते, शब्दाधिकारोऽत्र, एवञ्चेदं
कर्मषष्ठ्यन्तमिति तत्कर्मकार्हाणकर्तरि वतिरित्यर्थः । एवं योगविभागे गौरवपरिहा-
रायाह—तस्य भाव इत्यत्रेति । चस्वर्थे । असमस्तेति इदन्द्वितीयान्तत्वस्य
स्फोरणाय यदुक्तमग्रावक्ष्यमाणरीत्येति तामाह—एतेनेति । निरस्तमित्यत्रान्वयः ।

वृत्तिः । करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण ।

“न लोकाव्ययनिष्ठा” ॥ उश्च उक्श्च ऊकौ, लश्च लकौ चेति विग्रहः । उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह—हरिं दिदृक्षुरलङ्कुरिष्णवेति । शेषे षष्ठी त्विति । एतेन ‘इक्ष्वा-
कृणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि भिद्ध्यः’ ‘अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मय’ मित्यादि व्याख्यानम् । यद्वा इक्ष्वाकृणां

स्तम् । अत एव द्वितीयासमर्थ्यादिति व्याख्यायते । राजानमर्हतीति च विगृह्यते । तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति बोद्धव्यम् ।

ऊकौ चेति । अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम् । तदन्तविधिरिति । व्य-
पदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम् । ननु नपुंसके भावे कस्येति भाष्ये
वार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधत्रिपदे शेषत्वविवक्षा न । तत्प्रत्याख्याने

तदिति द्वितीयान्तम् । अर्हमिति पचाद्यजन्तम् । नच तदर्हमिति निर्देशस्य
सौत्रत्वेनोपपत्तिरस्तिवति वाच्यम् । सौत्रत्वकल्पनापेक्षया ऽनेकप्रयोगसाधकानित्य-
त्वकल्पनस्य न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव—तदित्यस्य द्वितीयान्तत्वादिव ।
षष्ठ्यन्तत्वेन षष्ठी समर्थ्यादिति स्यात् । अत एव विधिमर्हतीति विग्रहः ।
तत्फलन्तु—असमस्तद्वितीयान्तत्वफलन्तु । मूले—अत्राहुर्गित्युपादानमरुचि-
बोधनाय, ताभ्यमकटयति—भाष्येनिति । एतन्—अनित्यत्वम् नेति भट्टिप्रयो-
गस्योक्तरीत्योपपत्तिः । तदर्हमिति नु कर्मोपपदाणप्रत्ययान्तम् । किञ्चोक्तरीत्या
योगविभागेन व्याख्याने यद्यपि पुनस्तस्येत्यस्यानुपादाने शब्दलाघवन्त-
थापि तस्येत्यत्र स्वरितत्वस्य निर्हेतुकशब्दाधिकारस्य चाश्रयणमिति ज्ञानजनक-
नोव्यापारस्य गौरवमस्त्येवेति ।

मूले—“ लश्च ” इति पृथक्कृत्वा, विग्रहघटकत्वेन प्रदर्शितम् । लश्च उश्च
उक्श्चेति नु नोक्तम् । “ इण्डिशीनाम् ” इति न्यायेन रूपासिद्धिप्रसङ्गादत
एवाह—ऊकौचेतीति । अव्ययपदमुक्तद्वन्द्वाघटकमिति भ्रमवारणायैह—अव्य-
यमिति । ननु यद्युकारेण तदन्तविधिस्तदा हरिं दिदृक्षुरित्यत्र न स्यादत
आह—उपदेशिवद्भावेनेति । सर्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेध इति कथनेन
शेषषष्ठ्यन्तङ्गीकारे दुरापशब्दस्य खलप्रत्ययान्तनया षष्ठी न स्यादिति भावः ।
‘इक्ष्वाकृणान्दुराप’ इत्यादीनां शेषत्वविवक्षया साधनन्दुर्बलमिति सूचयन्नाह—

सिद्धय इत्यन्वयः । न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य
विस्मयमित्यन्वयः । न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति ।

“तुल्यार्थः” ॥ कथं तर्हि ‘तुलां यदारोहति दन्तवाससा’
इति कालिदासः । ‘स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुने’ति माघश्च ।
उच्यते । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इति तृतीया । ‘स्वबालभारस्य तदुत्त-
माङ्गजैः समं चमर्येव तुलाभिलाषिण’ इत्यत्र यथा । उक्तं हि—
विनापि तद्योगे तृतीयेति । व्याख्यानानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि
पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्री-
हिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥

त्वन्निधानात्कातिरिक्तविषये सा न । अत एव ‘पूरणगुणे’ति सूत्रे
सदुपग्रहणप्रत्युख्यानं भाष्ये ध्वनितमित्यरुचेराह—यद्वेति । सहयुक्ते इति ।
स्फुटोपममित्यत्रापमाशब्दो भावसाधनः ॥

इति षष्ठी ॥

नन्विति । चातिकादिति षष्ठीतिनिषेधस्य बाधकादिति शेषः । तत्प्रत्या-
ख्यान इति शेषत्वविवक्षयेत्यादिः । सा नेति—शेषत्वविवक्षा नेत्यर्थः ।
आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्यायैवमेव कल्पनादिति भावः तत्रार्थे प्रमाणान्तर
माह—दूरणेत्यादि । ध्वनितमिति । तत्र हि—“सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्म-
णस्य कुर्वन् । नैतदस्ति, कारकपष्ठ्या निषेधात् । शेषपष्ठ्यान्तु ब्राह्मणस्य
कटमित्यर्थेनासामर्थ्यात्सतीति व्यर्थम्” इत्युक्तम् । यदि कारकषष्ठीविषयेऽपि
शेषत्वविवक्षा स्यात्तदा कुर्वन्नित्येव चांगेऽपि शेषत्वविवक्षा सम्भवतीति कटादि-
योगेनासामर्थ्यप्रदर्शनमसङ्गतं स्यात्तेनेदन्ध्वनितमित्यर्थः । यदि स्फुटोपममित्यत्रो-
पमाशब्दः कर्माङ्गन्तस्तदा ‘भूतिसितेन शम्भुना’ इति करणतृतीयैव युक्ता, कारक-
विभक्तेर्बलवत्त्वात् आह—स्फुटोपमेति । भावसाधन इति । भावेऽभिधेये
प्रत्यय इति भावः साधनत्वेन व्यपदिश्यते । एवञ्च भावेऽङ्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थोप-
मानक्रियायाश्चारादस्य शाब्दोऽन्वयः शम्भोश्चार्थः । तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यामित्यत्रतु
तुलोपमाशब्दो कर्मसाधनाङ्गन्तौ सादृश्यानुयोगिवाचकौ । सादृश्यमेतयोः प्रवृत्ति-
निमित्तमिति बोध्यम् ।

इति षष्ठीविवरणम् ।

आधारस्त्रिधेति । एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः । किं च 'दूरान्तिके'ति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादाधिकरणे ऽप्येता बोद्धव्याः । क्तस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः ।

प्रातिपदिकार्थमात्र इति । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्ताश्च तिस्रः इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया वाधिकेति भावः । वृत्तिभूमिर्यस्येति । यत् क्तान्तिनिरूपि-

ननु चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यो ऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽपि कथं विभक्त्यचतुष्टयमत आह—सप्तम्यथीति । सिद्धत्वादिति । एतेन तत्र न चकारेण सप्तमीविधानं किन्तु प्रथमोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थस्यान्तरङ्गत्वात्तत्र सप्तमी विधीयते । साच कस्मादित्याकाङ्क्षायाःपूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योपस्थानात्तेभ्यः सप्तमीत्यस्य लाभः । अत एवाह—प्रागुक्ता इति । ननु प्रातिपदिकार्थ इति सूत्रस्य परत्वात्तेन परत्वाद्वाधिका प्रथमैव स्यादिति कथञ्चनस्यो विभक्त्य इत्यत आह—इयञ्चेति । अपीति । तेनान्तरङ्गायाः समुच्चयः । एतेभ्योऽधिकरणकारकेऽपि सप्तमी भवति, प्रथमायास्तत्र मात्रपदेन व्यावृत्तेः । सूत्रे—त्रैविध्यमाधारस्य दर्शितन्तत्र सम्मतिरुक्ता—संहितायामितीति । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमधिकरणशब्दस्याधिकरणत्वमेव तच्चैकमिति कथमाधारस्य त्रैविध्यमिति, चेन्न । आधारतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमेनोपकारकसम्बन्धभेदादधिकरणं त्रिविधमित्युच्यते यत्राधारत्वाभिमतपदार्थीययत्किञ्चिदवयवावच्छेदेन संयोगे सति कर्तृकर्मसमवेतक्रियानिरूपिताधारत्वविवक्षास्ति सः । यत्र वा उप समीपे दलेष इति व्युत्पत्त्या व्यवहितसाम्याप्यसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितकर्तृकर्मसमवेतक्रियानिरूपिताधारत्वस्यविवक्षास्ति, सच औपदलेषिकाधार इत्युच्यते । अत एव भूत्येभ्यो यन्मासिकन्दीयते तत्र मासे दीयते 'मासिकम्' इति व्युत्पत्तिः "तत्रच दीयते" इति सूत्रसम्भवा भवति । अत्र बुद्धिस्थदिवसपरिच्छिन्नमासस्य दाधात्वर्थफलविशिष्टाधारकालस्यचोपदलेषोऽस्तीति मास औपदलेषिकमधिकरणम् । मासे ऽतिक्रान्ते दीयते उत्तरकाले दीयते इत्यर्थः स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते फलितायं सूचनाय ।

ननु संयोगसमवायान्यन्तरसम्बन्धेन यः कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारस्तत्र रुढिसत्त्वाद्योगार्थमादाय सामीप्यमादाय व्यवहितस्य कथं ग्रहणमिति चेन्न । 'गङ्गायां

हेतौतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोद्धव्यम् । सीमेत्यादि ।

तपरार्थाभिधायकत्वाश्रयइन्नन्तः शब्द इत्यर्थः । अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः कान्तस्येति षष्ठोत्तपुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः । तादर्थ्ये इति ।

गावः' 'कूपे गर्भकुलम्' इति भाष्यकारीयव्यवहारबलेन तस्यापि ग्रहणात् । अत एव "इको यणचि" इत्यादिमूत्राणामनुपश्लिष्टस्येक इत्यर्थविवरणं सुष्ठु सङ्गच्छते । अत एव च "शब्दस्य शब्देन कोऽन्यो ऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः उपश्लेषात्" इति भाष्योक्तिरप्युपपद्यते । साक्षात्क्रियाधारस्य कर्मकर्तृसंज्ञा अधिकरणसंज्ञाया बाधिका भवतीति परम्परया क्रियाधारस्य सा भवति । साच परम्परा क्वचित्संयोगघटिता क्वचित्समवायघटिता क्वचित्तदन्यतरातिरिक्तविशेषणतासम्बन्धघटिता । आद्या, 'कटे शेते' 'स्थाल्यान्तण्डुलं पचति' इत्यादौ । 'पटे शौक्यं' 'द्रव्यादिषु जातिः' इत्यादौ द्वितीया । तृतीयातु घटाभावे पटाभाव इत्यादौ । तदुक्तं हरिणा—

• • कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वार्यक्रियाम् ।
उपकुर्वन्क्रियासिद्धौ शास्त्रे अधिकरणं स्मृतम् ॥

इति । अत्र व्यवहितामित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिः परम्परयैवान्वयसूचनाय । अत एव 'अक्षेपु शौण्ड' इति विग्रहे "सप्तमी शौण्डे" इति समासः । वैपयिकाधारस्तु मोक्षे इच्छास्तीत्यादौ । यत्र सर्वावयवावच्छेदेन सम्बन्धोऽस्ति स एवाभिधायकधार इत्युच्यते—'तिलेषु तैलं' 'दध्नि सर्पिः' इत्यादौ यथा । अत्रायं विशेषः इच्छा इत्यादौ धात्वर्थेच्छाविषयता यदा मोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षमिच्छतीत्येवान्तरङ्गत्वेन कर्मसंज्ञया भवति । यदातु प्रत्ययार्थसिद्धावस्थापन्नार्थविषयतामोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षे इच्छास्तीति भवति । अत्रापि प्रकृत्यर्थसाधयेच्छाविषयत्वविवक्षायाङ्गमणि षष्ठी भवति । अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

कस्येन् विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमित्यत्र विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरत्वेन मूले व्याख्यातस्तदर्थङ्कययितुमाह—यत् कान्तेति । यत् कान्तार्थैत्यर्थः । वार्तिके कशब्दः कान्तपरः । एवमिन् शब्दोऽपि तदन्तपरः । विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरः । एतदर्थः—परार्थाभिधायकत्वाश्रयः । एवञ्चेन्नन्तः शब्दः परार्थाभिधायकत्वाश्रयो यस्य कान्तार्थस्येत्यर्थः फलिनः । यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निरूप्यनिरूपकभावः । यत् कान्तार्थनिरूपिताभिन्नपरार्थाभिधायकत्वाश्रय इन्नन्तः शब्दस्तस्य कान्तस्य कर्मणि सप्तमी भवतीत्यर्थः सिद्धः । एवम्बहुव्रीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य

एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम् । मेदिनीकारोऽप्याह—

सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति । ..

अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः ॥ इति च ।

फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वाच्च करणस्येति भावः ।

ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावो भूयोदर्शनाश्रयो द्रष्टव्यः—

देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिरेव देशपरत्वेन गृह्यत इत्याशयेन व्याचष्टे—इनो-
विषयेति । एवञ्च बहुव्रीह्यपेक्षया पृथीतपुरुषे लाघवमिति भावः । ‘अधीती
व्याकरणे’ इति शब्दाद्भूतकालिकव्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेतिबोधः । इन्विषयस्य
कर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः कालादिभिन्नकर्मबोधकः । तेन मासमधीती व्याकरण
इत्यस्योपपत्तिः ।

“निमित्तात्कर्मयोगे” अत्र निमित्तपदङ् क्रियाजनकप्रवृत्तिकारणज्ञानविषय-
लक्षणिकम् । फलज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वम्प्रसिद्धमेवेत्यभिप्रायेण परममूले निमित्त-
मिह फलमित्युक्तम् । कर्मयोग इत्यस्य क्रियाकर्मणा योगः सम्बन्धस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
सर्ताति शेषः । फलञ्चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ ससम्यर्थः । तस्य फलत्वन्तु हननक्रिया-
यास्तल्लभेच्छार्थानत्वाद्विध्यम् । एवञ्च ‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति’ इतिशब्दाच्चर्महेतुकं
यद्द्वीपिकर्मकं हननन्तद्विशेष्यकः कर्तृप्रकारकः शाब्दबोधः । अत्र परममूले
हेतुनृतीयेत्यभिधानं ‘हेतौ’ इतिमूत्रे फलस्यापि हेतुपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायेण ।
एवञ्च फलार्थकत्वमपि हननस्य सम्भवतीत्याशयेनाह—मूले—तादर्थ्यचतुर्थ्य-
पीति । एतदेव प्रकटयति—फलस्येति । ‘चर्मणि द्वीपिनं हन्ति’ इत्यत्र,
‘सीम्नि पुष्कलको हतः’ इत्यत्र, पुष्कलकशब्दस्याण्डकोशार्थकत्वे कर्मणा योगः—
समवायः । ‘दन्तयोर्हन्ति कुक्षर’ इत्यत्र ‘केशेषु चर्मरं हन्ति’ इत्यत्र पुष्कलशब्दस्य
शंकुपरत्वे सीमशब्दस्य परिच्छिन्नदेशपरत्वेच संयोगात्मकः कर्मयोगो बोध्यः ।
“यस्यच भावेन भावलक्षणम्” इत्यत्र भावशब्दः क्रियाया बोधकः । एवञ्च
यत्सम्बन्धिक्रियया यस्य क्रिया लक्ष्यते ततः सप्तमीत्यर्थः ।

नन्वस्य सूत्रस्य यत्र क्रिययोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावस्तत्रैवचेत्प्र-
वृत्तिस्तदा ह्यत्र ज्ञापकत्वोपपादिका भूयोदर्शनादिषट्तिता सामग्री सम्भवति तत्रैव
प्रवृत्तिः स्यान्नन्वत्यत्रेत्याशयेन शङ्कते—नन्विति । भूयोदर्शनाश्रयः । साध्य-
साधनयोः सामानाधिकरण्यस्य भूयांसि यानि दर्शनानि तत्रप्रयोज्यः यथा बन्धि-
भूमयोः । नन्वस्तु भूयोदर्शनाश्रयस्वच्छिन्नविच्छिन्नमत आह—ततश्चेति । तदङ्गी-

हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतो निखात इत्याहुः ।

यस्य च ॥ निर्जातकाला क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वालक्षणम् । तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम् । कर्म-

तश्चादिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात् । तु प्रकृते कदा चिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यत आह निर्जातकालेति कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति तदाश्रययोरिति ।

कारकेत्यर्थः । प्रकृते—‘गोषु दुह्यमानासु गत’ इत्यादौ इदं वाक्यङ्गुहिणमिति भागन्तुकपुरुषकर्तृकं गमनक्रियात्पर्यधिकरणकालज्ञानेच्छया भागन्तुकः कदा गत इति यः प्रश्नस्तस्योत्तरभूतम् । एवञ्चात्र न निरुक्तभूयोदर्शनसम्भव इत्याह—कदाचिद्धीति । मूले—निर्जातकालेति बहुव्रीहिः । क्रिया अन्यपदार्थः । एवञ्च निर्जातकाला या दोहनक्रिया सा अनिर्जातकाला या गमनक्रिया तस्या लक्षणम्भवति । मूलस्य न्यूनतापरिहर्तुमाह—कालो देशस्येति । एवञ्च निर्जातदेशा क्रिया अनिर्जातदेशाया लक्षणमिति बोध्यम् । एवञ्च तत्तच्छब्दबोधयत्वेन विवक्षितं यज्ज्ञापकत्वन्तर्देतच्छास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं भूयोदर्शनापेक्षेति नात्यर्थम् । सति गुण इति । अत्र गुणसत्त्वक्रियाधिकरणदेशः पृथिव्यादिर्जात इति गुणसत्त्वक्रिया द्रव्यत्वसत्त्वक्रियाया लक्षणम् यत्सम्बन्धिक्रियेत्यत्र यत्पदबोध्यः क्वचित्कर्म क्वचित्कर्ता ।

अत एवोक्तमूले—तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोरिति, कर्तुः कर्मणश्च यदुदाहरणं तत्र, तयोः कृदन्तबोधयत्वात्प्राधान्यं क्रियायास्तु विशेषणत्वमिति प्रबोध्यते लक्षणव्यवर्तातरित्याशयेनोक्तम्—इति । कर्तृकर्मबोधकप्रत्ययान्तयतितादाहरणद्वये प्रतीयमानमिति उभयत्र सतम्भयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावः । दोहनादिक्रियाधिकरणकालसम्बन्धश्च । तस्य प्रकारत्वमेतं गोपित्यादिवाक्यादुत्तरीयकालावच्छिन्नव्यापारजन्यदोहनाश्रयगोनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यताविशिष्टो दोहनाधिकरणकालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोध्यः । सप्तम्यर्थस्य संसर्गत्वमेतच्चोक्तोभयसम्बन्धेन तादृशगोविशिष्टगमनकर्तृभिन्नश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोध्यः । न द्रव्ययोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावः, किन्तु क्रियाविशिष्टयोरेव । अन्यथा ‘गोषु चैत्र’ इति शब्दादपि गोजाप्यश्चैत्र इति बोधः स्यात् । एवञ्च

ग्याह-गोष्विति । इह अधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनगोदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति । भेद एवेति । न तु (१) शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रा-

क्रियाश्रययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति । शिखी ध्वस्त इत्यादौ शिखा-
यां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवेपेणैव (२) तस्य लक्षकत्वात्

यद्धर्मविशिष्टयोस्तथात्वसम्भवस्तद्धर्मयोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो मानसज्ञानविषयः । व्यञ्जनाया अपि वृत्तित्वमते शाब्दबोधविषयो वेत्याशयेनोक्तं-विशेषणीभूतयोरित्यादि । अत एवोक्तं सूत्रकृता “यस्य च भावेन” इति । तद्विवरणे-निर्जातकालेति । स कालो यदि प्रातः समयरूपस्तदा तस्यैव पक्षत्वं । कालिकसम्बन्धेन गमनक्रियाविशिष्टस्य साध्यता । कालिकसम्बन्धेनैव दोहनकर्माभिन्नगवीनां हेनुता बोध्या । विशेषणांशे पर्यवसानविषये दृष्टान्तमाह-शिखी ध्वस्त इत्यादाविति । इदम्पर्यवसानं यदा शिखाविशिष्टस्य पुरुषस्य जीवननिश्चयस्तस्मिन्समये भवति ।

ननु क्रियाया एव लक्षकत्वं सूत्रकृतोक्तमिति तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यत आह विशिष्टवेपेणिति । अभेदसम्बन्धेन गमनादिक्रियाविशिष्टगवादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनेत्यर्थः । धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं वक्तुमशक्यम्, असत्त्वभूतत्वात्, किन्त्वाश्रयद्वारेणात एव ‘तदाश्रयद्वारेण’ इति मूलेऽभिहितम् । एतेन क्रिययोः साक्षात्तदाश्रययोस्तद्वारेति कस्यचिदुक्तिर्निरस्ता । इदञ्च सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालदेशान्यतरघटितसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते ।

अत्रेदम्बोध्यम् । काचित्क्रिया स्वाधारकालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति, यथा—गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ । काचित्स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नामन्यां लक्षयति, यथा—गोषु धोक्ष्यमाणास्वागतश्चैत्र इत्यादौ । काचित्तु

१ यतो निर्धार्यते, यश्च निर्धार्यते, येन रूपेण निर्धार्यते एतद्वन्नतयवाचकशब्दसमभिव्याहारे एव पथम्यादिविधानम् । एवञ्चावधि (भेदप्रतियोगि) वाचकपदोपात्तधर्मानाक्रान्तत्वं यत्र निर्धार्यमाणस्य तत्रैव पञ्चमी, नतु तादृशधर्माक्रान्तत्वे तदाह-शब्दान्तरेति प्रकृतभेदप्रतियोगि वाचकशब्दोपात्तेत्यर्थः ।

२ अध्ययनक्रियाद्यन्यकालिक ब्राह्मणानां लक्षकत्वाभावेनाध्ययनक्रियायां लक्षणत्वं विश्राम्यति । तदाह विशिष्टवेपेणिति - अध्ययनक्रियाविशिष्टरूपेणेत्यर्थः । धातूस्थाप्यक्रियाया अस्तुभूततया साक्षात्क्षणत्वासम्भवः । सिद्धक्रियास्थलेतु अधिकरणे सप्तमी बोध्या ।

न्ततेति भावः । माधुरा इति । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

नत्विति । गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तता यथेति भावः । तदाह—न

स्वाधारकालानन्तरकालावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति, यथा—गोषु दुग्धासुगत इत्यादौ । लक्षकक्रियाश्रयवाचकत्वन्द्वयोरपि गोशब्ददुग्धमानशब्दयोरित्युभाभ्यां सप्तमी । ननु यत्र क्रियावाचकपदन्न प्रयुज्यते—विवाहे नान्दीमुखः कुर्यादित्यादौ, तत्र कथं सप्तमीति, चेदित्यम् । अत्र विवाहपदस्य विवाहप्राक्काले लाक्षणिकत्वात् “सप्तम्यधिकरणेच” इति सप्तमी । “राहूपरागे स्नायात्” इत्यादौ राहूपरागपदस्य राहूपरागकाले लक्षणा । तस्य सप्तम्यर्थाधारतायामन्वयस्तस्यास्तु स्वनिरूपिताधेयतासम्बन्धेन स्नाधात्वर्थेऽन्वये सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन राहूपरागस्नानयोनिमित्तनिमित्तभावे पर्यवसानम् ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

अङ्गाङ्गादिपदमङ्गादिदेशपरम् । अधिकरण एव सप्तमी, तस्य गमनेऽन्वयः । तस्य स्वसमानकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन पुनः संस्कारयोग्यतायामन्वयो ऽवच्छेदकावच्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वमफलति ।

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ ॥

परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषयकदर्शने अहम्ब्रह्मास्मीत्याकारकापरोक्षज्ञाने ईदृशज्ञानोत्तरकालेऽस्य द्रष्टुः पुरुषस्य हृदयग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारो भिद्यते, सर्वसंशयास्तादृशसंस्कारप्रभवसंशयाश्छिद्यन्ते, जाता नश्यन्ति, पुनरुपपत्तिस्तु तेषान्न भवति सामान्यभावात् । अत एव सर्वपदम् अस्य कर्माणि सञ्चितान्यदृष्टानि क्षीयन्ते नश्यन्ति । प्रारब्धानान्तु भोगान्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । दृष्टपदस्तादृशदर्शनोत्तरकाललाक्षणिकमौपश्लेषिकाधारे एव सप्तमी । मासिकादौ यथा, तथैव बोध्या । एवं हृदयग्रन्थिशब्देन सङ्गभयद्वेषमोहशोकादि यद्यत् तत्सर्वं प्राद्वम् । अविद्याया नाशे तत्कार्याणान्नाशात् । भिद्यत इत्यत्र कर्मकर्तरि लट् ।

मूले—बुद्धे न कपिसंयोग इत्यत्र मूलपदात्सप्तम्यस्यौपश्लेषिकाधारे, अवच्छेदकतासम्बन्धस्याप्याधारतानियामकत्वात् । अत एव ‘शिरसि वेदना’ ‘पादे मे सुख’ इति व्यवहारे यथायथमवधातव्यम् ।

निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्ची विना ऽपि सप्तमी भव-
त्येव । “साध्वसाधुप्रयोगे च” इति वार्त्तिकात् । प्रसिद्ध इति ।
तत्परे प्रसितामक्तावित्यमरः । मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल

ह्यत्रेति । वार्त्तिकादिति । साधुभृत्यो राज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये
साधु । प्रत्यासत्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन

अत्रेदम्नोध्यम् । उक्तत्रिविधाधिकरणेषु मुख्यमधिकरणमभिव्याप्तिकं सर्वा-
वयवावच्छेदेन यत्राधेयस्य सम्बन्धस्तदेव अत एव “स्वरितेनाधिकार” इति
सूत्रभाष्ये आचार्यः किमधिकरणं न्याय्यमन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्म व्याप्त
इत्युक्तम् । अस्य न्याय्यत्वन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे तद्गानाद्भवति अन्यद-
धिकरणज्ञौगम् । सत्तमीतु सर्वस्मिन्नन्यधिकरणे सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्राधिकरणपदे
स्वरितत्वप्रतिज्ञागाद्भवति अत एव गङ्गायाङ्गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र गौणाधारे
सप्तम्युदाहृता भाष्ये । पञ्चमी विभक्ते यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्तते, अत्र
विभक्तशब्दार्थो भेदः एवञ्च यतो निर्धारणभेदश्च ततः पञ्चमीत्यर्थः । यद्य निर्धा-
रणं तत्र भेदस्य सर्वत्रसत्त्वात् । विभक्तप्रहणसामर्थ्याद्भेद एवेति नियमलाभः ।
भेद एवेत्यस्य भिन्नधर्मप्रकाररूपप्रतीतिविशेषत्वमेव एवकारेणाभेदस्य व्यवच्छेदः ।
स च निर्धार्यमाणस्य कापि नास्तीति नियमप्रदर्शनवैधर्म्यप्राप्तोर्त्तत्वाकाङ्क्षा-
यामाह—मूले ननु शब्दान्तरेति । तदुदाहरणं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—गवा-
मिति । उक्तस्य विभक्तपदार्थस्यसत्त्वमुदाहरणं प्रदर्शितमूले—नह्यत्रेत्यादिना ।
यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र विशेषस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमस्येव प्रकृतेतु
निर्धार्यमाणेषु पाटलिपुत्रकत्वान्नास्तीति भेदस्यैव सत्वमावश्यकमिति भावः । अत्र
पञ्चम्यर्थो निर्धारणविषयत्वम् पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषयमाधुरा आढ्यतरा
इति बोधः । “साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रस्थस्यार्चयामित्यस्य व्यावर्त्यप्रदर्शनसमये
साधुशब्दप्रत्ययस्य निपुणशब्द एवोक्तस्तद्वाङ्माह—पातिकादितीति ।
नन्वेवं साधुभृत्यो राज्ञ इत्यस्य वृत्तिप्रदर्शितप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह—
साधुभृत्य इति । नन्वेवमन्यविषयकमपि साधुत्वज्ञेयेत्यत आह—प्रत्यास-
त्येति । एवञ्च यद्विषयकसाधुत्वं शब्दतो बुध्यते तद्वाचकादेव वार्त्तिकेन सप्त-
मीति भावः । अन एव तत्र वार्त्तिके प्रकृत्योगात्मकप्रयोगग्रहणम् । ननु यदि
साधुशब्दार्थस्यार्थिको योगो राजनि गम्यत इति भवत्सम्मतन्तदा वृत्तिप्रदर्शित-
प्रथमोपस्थितं साधुभृत्यो राज्ञ इति प्रत्युदाहरणमपि सम्यगेव । प्रकृतसूत्रेऽर्चया-

इत्यणो 'लुवविशेषे' इति लुप् । पर्यायेणेति । ईश्वरशब्दो भाव-
साधनः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् ।
यस्येति स्वं निर्दिश्यते । यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम् ।
एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः । सा च विशेषणात्
षष्ठीवदिति भावः ॥

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां
कारकप्रकरणम् ॥

तत् स्पृश्यते । अर्चायां प्रतियोगिनिषेधार्थं त्वत्र साधुग्रहणमिति
तत्त्वम् । तत्परे इति । रूढत्वादेतदथस्यैव ग्रहणम् । तेन प्रकपेण सित
इत्यर्थे न ॥ .

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमा
व्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकप्रकरणम् ॥

मित्यस्याभावे "साधुनिपुणाभ्या" मिति तृतीयया योगमात्राक्षेपादिति तस्या-
गानौचित्यमेवेत्यत आह—अर्चायाम्प्रतिग्राह इति । साधुर्मातरम्प्रतिपर्यनु
इत्यत्र यदा ऽर्चा विवक्षिता तदा मानृशब्दात्सप्तमी प्राप्ता परन्तु प्रतियोग-
सत्त्वान्न भवति । एतेन प्रकृतसूत्रे साधुग्रहणमनर्थकम् । साधुशब्दप्रयोगे
"साध्वसाधुप्रयोग" इति वार्तिकेन सप्तम्या दुर्वारत्वादिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता
प्रकृतसूत्रे पुन साधुशब्दोपादानसामर्थ्यात्प्रत्यादिभिर्योगे साधुशब्दे प्रकृतसूत्रेण
वार्तिकेन वा प्राप्ता सप्तमी न भवतीति भावः । अप्रतेरिति । शब्दे समस्तः
प्रतिशब्दो "लक्षणेत्यम्भूत" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाघटकप्रत्यादिलाक्षणिक इत्या-
शयेन वार्तिककृतोक्तमप्रत्यादिभिरिति । नन्वेवंसति प्रकृतसूत्रे एव साधुशब्दो-
पादानमस्तु प्रत्यादियोगाभावे प्रकृतसूत्रेणैव साधुशब्दप्रयोगे सप्तम्याः सिद्धौ
वार्तिके साधुग्रहणमनर्थकमिति चेन्न । साधुः कृष्णो मानरीत्यत्र तत्त्वकथने ऽर्चाया
अभावे ऽपि सप्तमीसिद्ध्यर्थन्तस्य सत्वात् । एवञ्च प्रकृतसूत्रे ऽर्चाग्रहणन्निपुणार्थ-

५९४ सभैरवीशब्दरत्नसहितायां प्रौढमनोरमायाम्

मेवेति ध्वनयन्नाह—उत्त्वमिति । अत एव सप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रस्थसाध्वसाधु-
प्रयोग इति वार्तिकव्याख्यानावसरे साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्चाथर्मत्र
साधुग्रहणन्तेन तत्त्वकथने 'साधुशब्दयोगे सप्तमी भवति, अर्चाग्रहणन्तु तत्र
निपुणविशेषगार्थमेव' इति कैयटः सङ्गच्छन् । मूले "प्रसितोत्सुकाभ्याम्" एत-
द्व्याख्यानावसरे तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरप्रदर्शनं रूढस्यैव प्रसितशब्दस्य ग्रह-
णन्तु यौगिकस्येति प्रदर्शनायेत्याशयेनाह—रूढत्वादिति । प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
रूढिर्योगमपहरतीति न्यायस्यापि प्रसिद्धत्वं एव तात्पर्यम् । एतदर्थस्य—एतदर्थ-
कस्य । सितशब्दो गौरवाची । इत्यर्थे इति । सतीति शेषः । परममूले "यस्मा-
दधिकं यस्यचेद्वरवचनम्" इति सूत्रस्य व्याख्यानम्मङ्गलाय "मङ्गलादीनि मङ्गल-
मध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्यात् । तत्र यस्यचेद्वरवचन-
मिति शब्दस्य यस्य स्वस्य ईश्वरः कथ्यते तद्वाचकादित्यर्थे स्ववाचकात्सप्तमी
यदात्वाेश्वरशब्दो भावप्रधाननिर्देशेनेश्वरत्ववचनस्तदा स्वामिवाचकात्सा भवति ।
अविभुवि रामः, अधिरामे भूरित्यत्र यथा ।

इति सप्तमीविवरणम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितायां शब्दरत्नव्याख्यायाम्

कारकान्तं प्रकरणं सम्पूर्णम् ।

इति शम् ।

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित (१) इति । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति

१ स्वौजसमौढित्यादिविहितस्वादीनामर्थविशेषान् कारकान्तेन निरूप्य प्रसङ्गसङ्ख्या सामान-
मंशा निरूपयितुं तदुपयोगिपरिभाषामूत्रं व्याचष्टे समर्थाश्रित इति । यद्यपि सूत्रे समर्थ इत्येव
श्रूयते तथापि अत्र समर्थ इत्यस्य सामानसंशारूपपदविधेः साक्षाद्विशेषणत्वासम्भवात्सामर्थ्याश्रिते
लक्षणया सिद्धार्थमाह समर्थाश्रित इति । अत्रापि समर्थपदं सामर्थ्यं लाक्षणिकमिति भावः ।
सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षारूपमेकार्थीभावरूपञ्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां शब्दानामाकाङ्क्षा-
वशात् परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । सा च वाक्ये एव । समासाद्विज्ञेयौ च एकार्थीभाव-
रूपसामर्थ्यमेव गृह्यते, 'पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः
समर्थमित्युच्यते । क पृथगर्थानि क्वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि 'राज्ञः पुरुषः' इति । समासे
पुनरेकार्थानि 'राजपुरुषः' इति, इति, 'संस्पृष्टार्थं समर्थम्' इति च प्रकृतसूत्ररथमाध्यात् । एवञ्च
'यत्किञ्चिदजन्यपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोके दृष्टानां' शब्दानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैवोप-
स्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । घट इत्यादौ वारणाय दृष्टानामित्यन्तम् । औपगवादौ
प्रत्ययानां तथा दृष्टत्वाभावेनोपस्थितौ यत्किञ्चिदजन्येति विशेषणम् । अपत्यरूपार्थस्य उपगो-
रपत्यमस्तीत्यादौ तथादर्शनसूत्रात् तद्वचम् । विभक्त्यर्थस्य तु तथात्वम् तद्वाच्यार्थवाचकस्य
शब्दान्तरस्याभावादिति मञ्जूषाकाशः । नन्वेवमपि पशुशब्दस्य लोमवल्गाङ्गूलावच्छिन्ने
शक्तत्वेनातिव्याप्तिरिति चेन्न, शक्तिविशिष्टत्वम् एकार्थीभाव इति स्वीकारात् । वै० स्वपर्याप्तयधि-
करणघटितत्वम्, स्वनिरूपकेतुनिरूपितशक्तिपर्याप्तयधिकरणघटितत्वम्, स्वज्ञानप्रयोज्य-
ज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्तयधिकरणत्वम् एतत्त्रयसम्बन्धेन । अन्त्यसम्बन्धभावेन रथन्तरमण्ड-
कसरसादिसंज्ञाशब्देषु तु न दोषः, तादृशार्थे तेषां हृदयस्वीकारात् ।

एवञ्च विशिष्टार्थघटकनिरूपितां शक्तिमादाय लक्षणमन्वयो विधेयः । तथाहि—'राजपुरुषः'
इत्यत्र स्वं राजत्वावच्छिन्ननिरूपिता शक्तिः, तत्पर्याप्तयधिकरणं राजपदं तद्वर्धितत्वस्य,
स्वनिरूपको राजरूपोऽर्थस्तदितरः पुरुषरूपार्थः तन्निरूपितशक्तिपर्याप्तयधिकरणं पुरुष इति
पदं तद्वर्धितत्वस्य, राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानप्रयोज्यं राजसम्बन्धमिन्नपुरुषत्वा-
वच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानं तज्ज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्तयधिकरणत्वस्य 'राजपुरुष' इति
समुदाये स्वरूपाहङ्गणमन्वयः । अत्रान्त्यसम्बन्धद्वानादघटादिपदे वाक्ये च नातिव्याप्तिः । आद्यं
सम्बन्धद्वयन्तु स्वरूपकीर्तनमात्रपरम् । 'लिट्' इत्यादावपि आस्वादनत्वावच्छिन्ननिरूपितां
शक्तिमादाय लक्षणमन्वयः तथाहि—स्वं लेह्यत्वावच्छिन्ननिरूपिताशक्तिस्तत्पर्याप्तयधिकरण-
लिट्घटितत्वस्य, स्वनिरूपकेतुनिरूपितशक्तिपर्याप्तयधिकरणलिट्घटितत्वस्य च
व्यपदेशिवद्भावेन, यः शिष्यते स लुप्यमानेतिन्यायेन च, अन्त्यसम्बन्धस्य च स्वं एव स्त्वा-
देकार्थीभाववत्त्वं स्वं पदोपपन्नमिति आरोपस्य नोपयोगः ।

भावः । कतिपयेति । यद्यपि उदा(१)त्तवता गतिमता च तिङा गतेः

नन्वेवमपि वाक्यरातिनये वाक्ये, वाक्यैकदेशस्य वाक्यार्थे शक्तिरिति मते 'दधि-मुद्गश्च' इत्यर्थे न 'दधि' इत्यत्र चातिङ्गामितिरिति चेन्न, अन्यसम्बन्धघटकरवज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतायाः शक्तेरारोपिताया एव ग्रहणेनादोषात् । एकार्थोभाव इत्यत्र चिन्निर्देशेनारोपितस्यैवैकार्थत्वस्यवृत्तौ 'वृत्तिप्रयोजकतत्तत्तन्नागरम्भक्षामध्येन स्वीकारात् । वाक्ये, वाक्यैकदेशे च वास्तविकशक्तेः सत्त्वादित्यलं पल्लवितेन ।

१ कुगतिप्रादय इति सूत्रभाष्ये गतेस्तिङन्तेन सह समासविधानायेदं वार्तिकम् । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतिः समस्यते इत्यर्थः । तत्रोदात्तवतैत्यस्योदाहरणम् । 'यत्परिवर्तित' इति । अत्र 'निर्वातैर्यद्यदि' इति निघःप्रतिषेधेनान्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरैणाशुदात्ततया परिरूपगतैरुदात्तवता 'यन्ति' इत्यनेन समासः ।

'अनुव्यचलत्' इत्यादौ 'वि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन 'अनु' इत्यस्य 'व्यचलत्' इत्यनेन समासः । अत्र परत्वात् 'तिङङनिङः' इत्यनेन निघाते 'उदात्तवता' इत्यस्या प्राप्तया गतिमता चेत्युक्तम् । अत्र गतिविशिष्टतिङन्ते न सामान्यविधानाज्ज्ञापकाद् 'व्यचलत्' इत्यत्र तिङत्तत्त्वारोपेणानु इत्यस्य समासो बोध्यः । वार्तिकारम्भे 'वि' इत्यस्य 'अचलत्' इत्यनेन तु न समासः, उदात्तवतागतिमत्त्वयोरभावात् । 'अनुव्यचलत्' इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु न 'गतिमता' इत्यनेनानु इत्यस्य नुदात्तत्वेन 'तत्पुष्पेनृत्यार्थ' इत्यत्रोदात्तस्वरितेत्यस्य सम्बन्धेन उदात्तरवर्तितयागिपूर्वपदके एव तत्पुष्पैः किन्तु समासान्तोदात्तत्वमेव ।

ननु पदसम्बन्धविधेरेवैकार्योभावरूपसामर्थ्याश्रितत्वं लभ्यत इतीच्छार्थकमन् विधायकस्य पदविविधत्वाभावेन सामर्थ्याश्रितत्वं न स्यात् । तथा च 'इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र वाच्यनानाविध्यं नित्यत्वात्मनः' इति भाष्ये विरुध्येतेति चेन्न, पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितस्यापि ग्रहणात् । सहचरितत्वं स्वघटितपादघटकशास्त्रविधेयत्वरूपम्, पदादेश्यकविधि विधायकशास्त्रानुगच्छाः बोधप्रयोजकशदानुपूर्विकपदघटितशास्त्रविधेयत्वरूपं वा बोध्यम् ।

यद्वा पदत्वप्रयोजकप्रत्ययानिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकसंज्ञायां हेत्यनावच्छेदकसंज्ञादकशास्त्रविधेयत्वरूपं पदविविधत्वम् । एवञ्च पदत्वप्रयोजकप्रत्ययः सुनिष्ठरूपः । तन्निष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकभूतसंज्ञाप्रतिपदिकसंज्ञा धातुसंज्ञा च ।

नाट्यमञ्जरीनिष्ठविधेयानिरूपितोद्देश्यता वच्छेदकं कृदन्तत्वं, तद्धितान्तत्वं, समासत्वम्, सनाद्यन्तत्वं । नटमञ्जरीकशास्त्रे कृद्विधायकम्, तद्धितविधायकम्, समासविधायकम्, सनादिविधायकम् । तद्विधेयत्वं कृतद्धितसमाममनादीनामितिपदविविधत्वेन सामर्थ्याश्रितत्वं तेषाम् । एकगोपस्योक्तपदविविधत्वाभावेऽपि 'अपवाद एकगोपे द्वन्द्वं बाधियते' इति भाष्येण द्वन्द्वविषयकतया सामर्थ्याश्रितत्वाभावेन वृत्तित्वव्यवहारः ।

अन एव 'ममासेऽङ्गुलेमङ्ग' इत्यत्र ममासग्रहणस्य, 'पदान्ताढा' इत्यत्रान्तग्रहणस्य च न वैयर्थ्यम् । एवञ्च 'नपदान्ताष्टोरनाम्' इत्यादीनामसामर्थ्येऽपि प्रवृत्तिः सिध्यति । इति दिक् । वृत्तावैकार्योभावरूपसामर्थ्यरक्षीकान्तेव राजपुरुषादिवृत्तिघटकराजादिपदार्थोदी न ऋक्षस्येत्यादि विगोपणव्यवहारः, पदार्थः पदार्थनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेन' इत्यनुभवसिद्धिभिदान्तात् । पदार्थश्च

समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः । तथा ऽपि नासौ नियतः । य आज्ञयत्, अभिप्रभरधृषते, त्यादौ समासादर्शनात् । अत एव भाष्यकृता 'सह' इति योगविभागेनायं साधितः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यामिति भावः । स चेति । एतदपि योगविभा(१)गस्येष्ट-सिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । एतच्च सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे पदमञ्जर्या स्पष्टम् । यदि हि लोके ऽपि स्यात् तर्हि अभिप्रैति इत्यादौ समासात्स्वादयः स्युः । पचतिकल्पमित्यादौ तद्धितान्ताद्यथा । न च छिद्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः । प्रकुरुते इत्यादौ हस्वा-

नित्याधिकारे इति । उपपदमतिङित्यत्रेत्यर्थः । नियत इति । अप्रति-
(२)वद्धप्रसंगे नित्य इत्यर्थः । एवं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं तदंशे न संबध्यत इति भावः । योगविभागेनेति । तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यति । एतदपीति । छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः । एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात्(३) । एतच्चेति । उक्तच्छान्दसन्त्वमित्यर्थः । निर्वाह इति । शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि

स्वीयवृत्तिप्रवृत्तिविशेष्य एव । एवञ्च 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो न, इत्यादि समासादिवृत्तौ विशिष्टशक्तिस्वीकर्तृवैयाकरणनये न्यायमिहमेव । अत एव 'अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये बोधसावकार्याभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः' इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते, एकार्याभावस्य सामर्थ्यपक्षे तादृशविशेषस्यावक्तव्यत्वसूचनात् । नचैवं 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'चैत्रस्य दासभार्या' इत्यादौ देवदत्तस्य गुरुत्वे, चैत्रस्य दासत्वेचान्वयेनोक्तन्यायविरोधात्तादृश-वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिः, स्वनिरूपकाकाङ्क्षाव्याप्यज्ञानविषयत्वरूपनित्यसाकाङ्क्षत्वानाक्रान्त पदार्थैकदेशान्वयस्थलेऽनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेः । नच सामानस्य समुदायशक्त्या बोधकत्वे-ऽवयवस्यानर्थ इत्याऽर्थवन्महदादीनामात्वादिविधायकशास्त्राप्रवृत्त्या 'महादेवः' 'ष्टाकपलः' इत्यादावास्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, सूत्रारम्भसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्याश्रयणेनादोषात् । तथा च वृत्तौ सत्प्राप्त्युपस्थित्यजनकत्वेऽपि व्यपेक्षाकालिकावयवत्वमादायाच्चादिकार्ये क्षत्यभाव इति भावः ।

१ योगविभागेनेष्टसिद्धिरेव न्वन्निष्ठापादानम् । तत्समानविधेयताकृतीययोगेन विभक्त-योगस्यानित्यतया 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' इत्यस्य फलितात्वात् । अत एव 'आतः' इतियोगविभागेन 'वत्सः' इत्यादावेव लोपो नतु साशब्दादिति भावः ।

२ अप्रतिवद्धप्रवृत्तिक इत्यर्थः ।

३ क्वचिदुपसर्गक 'एतदपीति' इति प्रतीकोत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकं लभ्यते तच्चासङ्गतम् एतदपीतिप्रतीकस्यैव तदर्थं भूत्वा ।

पत्तेः । प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषे ऽपि उपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वर्थ (१.)त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ।

इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत्त्वा (२) चित्क एव ।

प्रातिपदिकत्वे तत्त्वेन लुका तदश्रवणादिन्यर्थः । अन्यथेति । सुबन्त-
मित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः । पूर्वशब्द-
स्यैवेति । तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः ।
क्वचित्क इति । कादाचित्क इत्यपि बोद्धव्यम् । योगविभागसिद्धत्वान्

१ 'प्रप्रधानमुपमर्जनम्' इति पूर्वाचार्यवचनेन । 'कालोपसर्जने च तुल्यम्' इति पाणिनि-
वचनेन च उपसर्जनपदस्याप्रधानार्थकतयाऽप्रधानस्यैवोपमर्जनसंशङ्कत्वात् । 'क्रियाभेदायकालः
स्यात्' इति वृत्तस्या कालस्य क्रियाविशेषणतया 'पूर्वं भूतः' इत्यत्र पूर्वशब्दस्यैव कालवाच-
कत्वेना प्रधानार्थकतयोपमर्जनत्वमिति भावः ।

ननु 'विशेषणवाचकस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपमर्जनस्वीकारे पूर्वकाय लभ्यः पूर्वपदस्य
विशेष्यवाचकत्वादिति चेन्न समासशास्त्रे यं शब्दं प्रति यदप्रधानं त प्रति तदुपसर्जनमित्यर्थेन
'अनेन नाम्नां भवानपि भद्रमयं प्रागच्छतु' इत्युक्ते प्रथमान्तार्थस्य दुःखदर्शनेन प्रथमान्तार्थे
तृतीयान्तार्थोन्तररूपप्राधान्यस्य दर्शनात् तादृशप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थे एव सत्त्वेन पूर्वकायादि-
सिद्धः । नचैवं मति पूर्वं भूत इति विग्रहे उभयोऽपि तादृशप्राधान्यस्य सम्भवादुभयोऽपि पूर्वनि-
पातप्राप्त्या 'भूतपूर्वं चरट्' इति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपात इतिग्रन्थामङ्गतिः प्रथमान्तार्थान्न
धानरूपप्राधान्याममानाधिकरणस्यैव तृतीयान्तार्थोन्तररूपप्राधान्यस्य ग्रहणात्, भूतपूर्वं चरट्
'गोत्रान्त्वन्न भूतपूर्वं' 'पूर्वं भूतपूर्वं' इत्यादीं सर्वत्र भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातदर्शनेन लक्ष्यानु-
रोधात्तत्र विशेषणत्वरूपलौकिकाप्राधान्यस्यैव ग्रहणात्, पदार्थकदेशमवचनक्रियायामेव पूर्वपदार्थ-
स्यान्वयेन समामासप्राप्त्या 'भूतपूर्वं' इत्यादिनिर्देशाश्रितसमासस्य भूतशब्दाद्यवयवकसमासे एव
कल्पनेन पूर्वशब्दाद्यवयवकसमामासाप्येवैत्यन्यत्र विस्तरः ।

२ क्वाचित्क इति न समामविधायकं किन्तु सुपेति विभक्तयोगसिद्धसमासानुवादेन
विभक्त्यलोपमात्रविधायकम्, महसुपेतिमूत्रमाध्ये एवेतत्पथात्तदाहङ्कवाचिरक इति । अस्य
क्वाचित्कत्वेऽपि 'हीनको भुङ्क्व राजन् मातेन हितकारिणोम्' इत्यत्र मानेवेत्यस्यासाधुत्वमेव,
उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकृतनियमात्, 'लिङ्गमानाधिकरणे प्रथमा' 'अभिहिते प्रथमा'
इतिवार्तिकात्, प्रथमायाः कारकविभक्तिरपरकभाष्याच्च क्रियायोगे एव प्रथमायाः साधुत्वला-
भात् । नचैवं 'चैत्रद्वयमैत्रोगच्छति' इत्यादौ चैत्रादेरिवार्थेऽन्वयात् क्रियायोगाभावेन प्रथमाया
असिद्धिः, इव शब्दस्य तत्त्वव्यंग्याहृततया चैत्रशब्दस्यैव चैत्रशब्दार्थकत्वेन मैत्रार्थेऽभेदान्वये
क्रियायोगरुत्वात् ।

तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । उद्बाहु-
रिव वाप्नन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते ।

“गोस्त्रियोः” । उपसर्जनं य इति । यत्तु प्राचा गो-
ऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम् । तन्न । चित्रगुरित्यादौ
गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वाद् । गौरीपतिरित्यादौ
अतिप्रसङ्गाच्च । कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् । शृणु ।
उपसर्जनस्य ससम्बन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते
तदर्थं प्रति उत्तरपदयोगोस्त्रियोगुणीभावस्तदेव ह्रस्वत्वम् (१)

तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यस्तप्रयोग
इति । समासे हीवस्य परनिपातः स्यादिति भावः । अयं लोपश्च
प्रत्यासत्या समासावयवविभक्त्येव । तेन समासादुत्पन्नस्य ‘अव्य-
यात्’ इति लुग्भवत्येव ।

ननु गोपदार्थस्येव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगो-
रूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्युच्येत्—गौरीपतिरिति । राजकुमारी-
पुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्व-

पतेन ‘मातेव’ इत्यस्य इवेनेति समासे समस्तस्य द्वितकारिणी म्यनेन विशेषणसमासे
तत्ताधुरमेवेतिरास्तम् । मातेत्यस्य विभक्त्युन्तप्रयुक्ताव्यपत्त्येत्तु कश्चित्साधुत्वं वक्तुं शक्य-
मित्युपाध्यायाः ।

१ तदुक्तं भाष्ये ‘अप्रधानम्’ उपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यं यं
प्रति यदप्रधानं तस्य चेत् मोऽन्तोभवति’ इति । २ तत्रप्रथमया निर्दिष्टं तस्य = तदुत्पद्यतसमासस्य
चेत्तः = अप्रधानशब्दोऽन्तो भवतीति भाष्यार्थः । उपसर्जनवदेनात्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहणम् ।
अत एव ‘इद्गोऽयाः’ इति सूत्रभाष्ये ‘गोऽया न’ इत्येव वक्तव्यम् किमर्थमिदं विधीयते ।
‘पञ्चगोणिः’ इत्यादौ ‘लुक्प्रतिपिद्धे’ इति लुकिप्रतिपिद्धे ‘एकविभक्ति’ इत्यनेनोपसर्जनत्वाद्
गोणीशब्दस्य ह्रस्वत्वं सिध्यतीति किमर्थमिदं भित्तिशब्दश्च ‘गोणीमात्रमिदं गोणिः’ इत्यत्रमात्र-
चपश्यस्य ‘प्रमाणे लः’ इति लुकि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावाद् ध्रस्वी न स्यादित्यभिप्रायेण
ह्रस्वविधानमित्युक्तम् । तस्मात् शास्त्रीयोपसर्जनस्यैवात्र ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यते ।

अतएव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी, गोवत्कयली, इत्यादौ लौकिकोपसर्जनत्वस्येनर
विशेषणत्वरूपस्य कुमारीवत्कयलीशब्दयोः सत्त्वेऽपि ह्रस्वत्वाभावः । गोशब्दे शास्त्रीयोपसर्जनत्व
सत्त्वेऽपि तदन्तसमासत्वाभावाद्गोपः ।

दिश(१)योरिति । दिशोरिति हलन्तेन विग्रहे ऽप्येतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादित्वादृच् ।

वचनसामर्थ्यादिति । विभक्तीत्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासस्तद्व्यङ्गीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् । तदर्थद्योतकश्चाधिरिति भावः । परिशिष्टे तु प्रथमान्तेनायं समासः, षष्ठ्यन्तन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितम् । यत्तु प्राचोक्तं हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरावधीति स्थिते इति । तन्न । नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात् । यदाहुः—अविग्रहो नित्यसमास इति । नन्वस्वपदविग्रहोऽपि स्वीक्रियते । कुम्भं करोमीति यथा । अयमपि तथा ऽस्तु अधिकृत्येति ल्यबन्तस्य समासाप्रविष्टस्य मत्त्वादिति चेन्न । समासार्थलेशमपि अवोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासम्भवात् ।

करणम् । उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूप(२)कथनम् । उत्तरपदस्यैव तथात्वसंभवात् । टज्जति । यतएच् अन एतदेव रूपमित्यन्वयः । सन्निधानादिति । उपस्थितत्वादित्यर्थः । परिशिष्टे त्विति । अत्रा(३)-

२ यद्यपि तत्पुंमकह्रस्वत्वेनापि मिथ्येति तथापि चित्रगुप्तिमावर्थभावश्चकस्य गोमित्रियोरित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकाकान्तथा परत्वात्तत्प्रवृत्तेर्वाचित्येन तदुपन्यासः ।

शरदादिषु दिक्शब्दस्य पाठ-एवऽपि दिशाशब्दस्य तत्राभावान्न टच् । नच लिङ्गविशिष्ट परिभाषया दिशाशब्देन समासेऽपि टज्जुतां, समामानप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ह्याप्पूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ।

पतेन, टचि कृते 'यस्येति चेति च' इति सूत्रेणाकारलोपे प्रकृते ह्रस्वस्य विषयाभावात् 'गोमित्रियोः' इत्यस्योपन्यासोऽत्रचित्त्य इत्यपास्तम् । टावन्तदिशाशब्दस्य भाष्यसम्भवादान्तप्रकृतिकत्वे तु टचः प्राप्तेरेव न । इदं व्याख्यानम् 'दिशार्थमध्ये' इति विग्रहाभिप्रायेण । 'क्लीवाव्ययन्त्वपदिशे दिशोर्मध्येविदक्स्त्रिय' इति अमरस्वरस्यात् दिशशब्देन विग्रहेतु टचासिद्ध्या न ह्रस्वप्रयोजनम् इत्याह दिशोर्गिति ।

१ 'अप्रधानमुपमर्जनमिति सम्बन्धशब्दावेनी तत्र सम्बन्धादेनदुपगन्वयं यं प्रति यदप्रधानं तं न तदुपमर्जनम् । तस्य चेत्तोऽन्तो भवतीति भाष्योक्तेस्तादृशस्यैव ह्रस्वप्राप्तेरिति भावः ।

२ सन्निधानाद्यद्विभक्त्यर्थेऽव्ययं तद्विभक्त्येव यत्सुबन्तं तस्यैव सूत्रे ग्रहणे नान्यसुबन्तेन समासाप्राप्तिविषयिणी स्पष्टैवेति भावः ।

यत्तु व्याचख्युः । विग्रहः इव विग्रहः अर्थकथनमात्रम् । तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमविरुद्धम् । अत एव समासप्रकृतिभूत-मलौकिकं वाक्यान्तरं दर्शयति । हरौ अधीति स्थित इतीति । अत्रेदं वक्तव्यम्—विग्रह इवेत्यसङ्गतम् । अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् । अर्थकथनमात्रमित्यपि न । ल्यबन्तेन समासार्थाऽसंस्पर्शात् । यच्च हरौ अधीति अलौकिकमित्युक्तम् । तदपि न । तत्र हरि डि इत्यस्यैव प्रवेशात् । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्लभत्वापत्तेश्च ।

यदपि व्याचख्युः—अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेऽपि सप्तमी अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति । तदप्यापाततः । अलौकिकत्वं हि नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठ-

रुचिः स्पष्टैव । द्योतक(१)समभिव्याहारे पृथ्वा अप्राप्तेश्च । वाचकत्वेऽपि संनिधानान्त्यागे न मानमिति । विग्रहायोगादिति । एवं च विग्रहे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः । प्रवेशस्यैवेति । एवं च तादृशविग्रह-स्वरूपकथनमसंगतमिति भावः । असंस्पर्शादिति । एवं च तत्रार्थ-कथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वात्किरसंगतेति भावः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । कृतान्वेन कृतैकादेशौकारस्यैव लुक्पहारेणेति भावः । वैकल्पिकेडा-

१ नित्यमिदम् भाष्ये 'इदं कर्म न भवति' 'सुमद्राः' सुमगधाः, इति अथवा नेन समासार्था निदिश्यन्ते । किति हि । अव्ययार्था इमे निदिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यद्व्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यते' इत्युक्तेः । अत्र कैयटः—अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गतात्तत्त्वैव विभक्त्य द्यो विशोपणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः स्मृद्ध्यादयः प्रतिषिधादयिषितास्तदाऽव्ययं स्मृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तुदर्थना भवति । सुमद्रा इत्यत्र तु मदराब्द एव स्मृद्धिविशिष्टार्थमाह मुराब्दस्तु स्मृद्धिद्योतको न तु वाचकः, इति । एतद्भाष्यकैयटभ्यामव्ययीभावविषये वाचकत्वमेवाव्ययानाम् । अनप्य 'वचनप्रद्वयान्तस्मृद्ध्यादिना वक्तव्यं एवाव्ययभावः' इति शेषलोक्ते सङ्गच्छते ।

किंचाव्ययीभावस्य भाष्योक्तौ तर्गिकपूर्वपर्यप्रधानत्वस्यापि वाचकत्वे एव सङ्गतिः, द्योत्यार्थस्य कचिदपि विशेष्यत्वादशीनात् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे 'स्त्रियामितिरव्ययार्थाभिधाने चेष्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः' इति भाष्यवार्तिकपर्यालोचनयापिद्योत्यार्थस्य विशेष्यत्वासम्भव एव लभ्यते, वाचकत्वे एव स्त्रीत्वस्य विशेष्यतया दोषोक्तेरिति । दक् ।

तत्त्वम् न त्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः ।
अतिप्रसङ्गात् । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति
परिगणनादधिना ऽभिहिते ऽपि सप्तमीति । तन्न । परिगणनस्याकरे
प्रत्याख्या(१)तत्त्वात् । ‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रे स्वयमपि
तथैवोक्तत्वात् । ‘क्रमादमुं नारद इत्यत्रोपि स’ इत्यादि(२)प्रयो-
गविरोधाच्च ।

“द्वितीयापञ्चम्योः” इति एतच्च रक्षितग्रन्थे स्पष्टम् ।
यत्तु वदन्ति चैत्रस्य वनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरि-
तार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति । तच्चिन्त्यम् । नित्यसमासस्य
न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासम्भवात् । उक्तं

द्वित्रिपये सेद्धेत्यादावलौकिकत्वंवारणाय नित्येति । आंकरे—अनभि-
हितसूत्रे भाष्ये । परिगणनफलस्य भीष्मं कटमित्यस्यान्वयासि-
द्धिस्तत्रोक्ता ।

रक्षितग्रन्थे इति । अत्रारुचिबोजं तु मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीया-

१ परिगणनफलस्य ‘भीष्मं कटं कुरु’ इत्यादौ विशेष्यवाचककृत्यदोतरद्वितीयया कर्मण
उक्तत्वेऽपि भीष्मशब्दादुत्पद्यमानस्य द्वितीया रूपस्य ‘कटोऽपिकर्मभीष्मादयोपि’ इत्यादिना
कटत्रविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तत्वात्पि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टनिष्ठकर्मणोऽनुक्ततया ‘उक्तार्थानाम्’
इति न्यायाप्राप्त्याऽन्यथामिदञ्च, परिगणने दोषाददर्शनेन च परिगणनस्य निष्फलत्वमात्रे
भाष्यतात्पर्ये परिगणने निपातेनाभिधानेऽपि द्वितीयादुर्वारतया प्रत्याख्यानेऽपि फलेक्याय
नेनाभिधाने द्वितीयादि प्रवृत्त्यौचित्येन निपातेनाभिधानेकारुचिभक्त्यनुत्पत्त्यभिधानं चिन्त्यम् ।

२ वस्तुतस्तु ‘विषवृत्तोऽपि संवर्धस्वयंवेत्तु नसाम्प्रतम्’ इत्यादौ तुमुनः साधुत्वाय ‘इष्यते’
इत्यस्याध्याहारेण कर्मणश्चिन्तोक्तत्वाद्द्वितीयाया अप्राप्तिः । ‘नारद इत्यत्रोपि सः’ इत्यादौ ‘नारदः’
इति श्रीकृष्णायज्ञानाकारानुकरणम् । इति ‘नारदः’ इत्यस्य कर्मत्वेऽपि प्रथमान्तस्त्राप्रातिपदिक-
तयानतत्र द्वितीया । यद्वा नारदोऽनेति शब्दार्थः । नारदपदञ्चेति शब्दस्य तदर्थत्वे तात्पर्यमिहोक्तम् ।
इतिपदमेवकर्मवाचकम् । तन्मन्त्रोत्पन्नाया द्वितीयाया अव्ययत्वाल्लुकि । ‘नारद इत्यत्रोपि’ इत्यस्य
साधुत्वम् । अन्येन इति शब्दस्य कर्मत्वमात्रेणोक्तत्वे विद्यमानतया ‘इति नारदम्’ इत्येव स्यात् ।
नच व्ययमिति सूत्रे विभक्तिरादेन विभक्तिरेव ग्रहणम्, ‘क्षिप्तमृद्धि’ इत्येव वक्तव्ये विभक्ति-
पदेन विभक्तिमात्रस्य ग्रहणादिति वदन्ति । उपाध्यायास्तु कर्मत्वमात्रेणोक्तत्वेऽपि नात्राव्ययीभावः,
वाचकाव्ययस्यैवाव्ययीभावस्य सिद्धान्तमिदंवाटियाहुः ।

हि भाष्ये—‘वृत्तस्य विशेषणयोगो ने’ ति । ननु ‘सविशेषणानां वृत्तिर्न’ इत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्सत्यम् । अनित्यसमासविषयं तत् । नित्यसमासस्यापि सविशेषणेष्वप्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योप इत्याद्यापद्येत । यत्तु प्राचा कृष्णस्योपेत्युक्तम् । यच्च व्याचख्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति । तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादि-

विधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति (१) । प्रागुक्तीत्या—अधिहरीत्यत्रोक्त्या । अधिकरणशक्तीति । काल-

१ नन्वेवं ‘समयाग्रामम्’ ‘भारादनात्’ इत्यादावव्ययीभावो दुर्वार इति चेन्न, अवभक्तवायुभक्तन्यायेन ‘अवयवो यो भक्तयति, वायुमेव यो भक्तयति, इत्यवधारणगर्भाधिकेन मत्स्य वायुमात्र-
बाधवत् तेनैव न्यायेन विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावविधानात् । समयाग्राच्छब्दादधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावात्प्रामासप्राप्तेः । समयाग्रामम्, भारादनात्, इत्यनयोग्रामस्य समीपे, वनस्य समीपे इति चार्थः । ‘उपकृष्णम्’ इत्यादेस्तु कृष्णसमीप्यवन्त इत्यर्थेन समीपमात्रवचनोऽत्रोपशब्द इत्यव्ययीभावप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

सिद्धान्तविदस्तु समीपार्थकनिकषाशब्दमाहचर्यान्मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीया नैव जायते । न च अन्यारादितिपञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे चारितार्थ्येन समीपार्थकाराच्छब्दयोगेऽव्ययीभावसमासो दुर्वार इति वाच्यम्, ‘आजहिमिः’ इति तृतीयान्तनिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणमामर्थ्याद्व्याप्तिलाभेनाराच्छब्दमात्रयोगे पञ्चमीविधानबोधनात्समीपार्थाराच्छब्दयोगेऽपि पञ्चम्या विशिष्टविधानसत्त्वेन तत्सामर्थ्यादव्ययीभावस्य बाधात् । अन्यथा ‘दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्याम्, इत्यनेन षष्ठोपचर्याः प्राप्तयोः नित्यपञ्चमीविधानस्य समीपार्थकाराच्छब्दयोगे वैयर्थ्यापत्तेः । नित्यसमासेनपि षष्ठोपचर्याविशेषाभावात् । अपरपञ्च ‘अव्ययम्’ इति विभक्तसूत्रेणापि नाव्ययीभावः, अन्वयवायुभक्तन्यायेन समीपार्थकत्वंमादाव्ययीभाववारणेऽपि ‘अव्ययम्’ इति विभक्तसूत्रेण समासो दुर्वार एव स्यात् । न च योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया तत्सिद्धिः, लक्षणे कृत्वक्षुष्काणामिष्टत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । किञ्च पदान्तरसमभिव्याहारे पञ्चाधिकरणत्वस्य संसर्गतया प्रतीत्या ‘अन्वयवायुनाव्ययीभावमात्रेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारे समीपमात्रार्थकत्वेनाव्ययीभावस्य दुर्वारत्वम् । किञ्च वृत्तिविषयेऽधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दादेः प्रातःकलमित्रादावाधिकरणताविशिष्टबोधकत्वस्य दर्शनात्समासदेरपि पदान्तरसमभिव्याहारेऽधिकरणताविशिष्टसमीपमात्रार्थबोधकत्वयोन्यायेन समासवारणासम्भवात्प्रामाद्वितीयापचर्याविधानसामर्थ्यादेव समासवारणं युक्तमित्याहुः ।

कमेव । सम्प्रति नेति । सम्प्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तच्च अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषो-
धोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्र-
तीति । समासवृत्तौ तु युजिक्रियान्तर्भवति । दध्योदन इत्यत्र
सेकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव
इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः
क्रियते इति । तन्न । अधिकरणस्य निषेधं प्रति योगित्वेनान्वयस्य
सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतन्त्रं

चात्रकत्वादित्यपि बोध्यम् । क्रियापदेनैवेति । कर्तृकर्मद्वारेति भावः ।
निषेधोऽपीति । अन्य (१) न्ताभावात्कनञः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति
भावः । न वा युक्तीति । उक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतला-

१ अत्राभावपदेनात्यन्ताभाव एव गृह्यते, अभावेत्येव वक्तव्येऽर्थग्रहणसामर्थ्यात् । तेन प्राग-
भावार्थेन निरादिना नाव्ययीभावः । अत एवात्ययग्रहणमपि चरितार्थम् । अन्यथा ध्वंसस्याप्यभाव-
तया तेनैव सिद्धेऽत्ययग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्यन्ताभावोऽपि समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिक
एव ग्राह्यः, अन्यथा 'दुर्यवनम्' इत्यादावर्थाभावेनैव सिद्धे ध्वृद्धिग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
नन्वेवमपि 'न पचतितगम्' 'घटो न पटः' इत्यादौ समासो दुर्वार इति चेन्न 'ततः पश्चात्' इति
अ. ४. ५. योगेण सूत्रं गृहीतव्ययेन समासाभावात् अभावपदेन अत्यगृहीतत्वात् । अर्थग्रहणेनैव
निरुद्धं संग्रह्यान्त्रपि समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । पचतितरा-
मित्यस्य लिङ्गस्य न्वित्त्वाभावात्, 'न पटः' इत्यत्र नञो भेदार्थकतया भेदस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकोभूतत्वेन सह विरोधेऽपि पटपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वेन सह विरोधाभावाच्च तत्र
समानाद्राप्तेः । 'घटो नास्ति' इत्यादौ तु नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकृतया क्रियायामन्वयेन घटेन
सामर्थ्याभावात्तन् समानः । नञर्थमात्रनिश्विदेश्यतानिरूपितकारणामम्बन्धेन, शाब्ददुद्धित्या-
वच्छिन्नं प्रतिविशेष्यतामम्बन्धेन क्रियोवस्थितेः कारणत्वाद्घटोनास्तीत्यनेन घटसत्ताभाव एव
प्रतीयते । घटात्यन्ताभावबोधरत्नार्थः, समानित्याभावानामैक्येन घटसत्ताभावस्य घटात्यन्ताभाव-
रूपतया तन्मूलको वा । 'उत्तरे कर्मण्यविवक्षन्मस्तु' इत्यादिप्रयोगास्तु 'मामान्येनपुंसकम्' इत्या-
श्रित्य नञूतत्पुरुषेणोपाधाः । वस्तुतस्तु 'अविघ्नम्' इत्यत्र व्ययीभाव एव । सूत्रगृहीताव्ययेन
समासो नेतितु न युक्तामिति 'यथाऽसादृश्ये' इत्यत्र वक्ष्यते । क्रियायामन्वयेनासामर्थ्येन तु न
लक्षणया विघ्नशब्दार्थे एव क्रियाया अन्तर्भावात् ।

निषिध्यत इति कश्चिद्भ्युपेति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् ।
इति हर्युति । स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थ-
स्येतिशब्दस्य समासः । प्रतिशब्दस्येति । यत्त्वाहुः—ग्रामस्य वृक्षं
प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति ।
तत्प्रागेव दूषितम्(१) ।

हरदत्तस्त्वाह—अर्थमर्थं प्रतीति(२)भाष्यकारप्रयोगाद् वाक्यम-
पि साधु । यद्वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात्
सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति ।

सह पूर्वाह्नमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुणभूतेऽपीति ।
यदि सादृश्य इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव(३) स्यात् ।

धारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोध्यम् । *

भाष्यकारेति । सञ्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावायेति
तदाशयः । अत्र—अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये । प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं
तु गतिनानुसारीति बोध्यम् ।

१ नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति ग्रामस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासम्भवादिनिरीत्या दूषि-
तमिति भावः ।

२ वस्तुनस्तु कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः 'प्रतिस्थानम्' इत्यादौ पत्वाभावमपादनेन चरितार्थ-
तया 'अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्' इति मरूपसूत्रादिस्थानाप्यप्रयोगाच्च द्वा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य
वाप्यावृत्तिवाभावात् समासाप्राप्तया वाक्यं साध्विति तत्त्वम् । वृत्तौ द्विर्वचनन्तु न समासेन
वाप्याया यानितत्वादिति ह्यत्राट्मुत्रैकैयटः । पठित्वा उक्तत्वादिनि तत्त्वमिति शैल्वरकाराः ।

३ अर्थमर्थत्वेनेति भावः । वस्तुनस्तु यथार्थमर्थेन सादृश्यस्य न ग्रहणमिति यथार्थत्वेन समासा
प्राप्तिः । तथाहि यथा शब्दे द्विवचः । व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नश्च । तत्र व्युत्पन्नस्यालप्रत्ययान्तः
सादृश्यवाची । नृस्य च न समासः, उत्तरमन्त्रेऽसादृश्ये इति निषेधात् ।

अव्युत्पन्नश्च योग्यतावीप्सापदार्थान्नत वृत्तिपदार्थविनायवाच्येव न सादृश्यवाची तत्त्वे प्रमाणा-
भावात् । 'प्रवच्यं विभक्ति' इत्यनेन याग्यतायर्थस्यापि यथाशब्दस्य न समासः, ततः पश्चात्,
सर्वपश्चात्, इत्यादिभाष्यप्रयोगेणैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन
समासाभावज्ञापनात् । यस्मिन्मन्त्रेण विद्यमानस्याव्ययस्य समास इष्यते तत्तदर्थबोधाभिप्रायेण
सूत्रेवाप्तोयः शब्दस्तद्व्ययकतयागृहीतेन तत्तदर्थकेनाव्ययेननाथं ममास इत्यर्थः । अत्रतत्तदर्थकेन-
स्यादानात् सम्प्रत्यर्थं बोधाभिप्रायेण कृतस्य वृत्तिकाराद्यभिप्रेतस्य 'अनिहिमम्' इत्यादेरुपपत्तिः ।

परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षितः । स चासकले-
प्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे
वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते । यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव
तथाऽपि साहित्यमात्रे तथा । अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः ।
अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु अग्नि-
रन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति
प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति । तन्न । सहशब्दस्यान्तवाच-
कत्वाभावात् । अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् । तस्याद्ध्ययने
ऽनन्वयाच्च । सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमचीत्यत्र
साकल्पस्येव साग्रीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृती-
यान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च । यावच्छृ-
लोकमिति । यावदित्यव्ययं (१) समस्यते विग्रहस्तु तद्धितेनेत्यस्व-
पदत्वं बोद्धव्यम् ।

ध्ययननमस्तीत्यत आह—इदानीमिति । तदर्थ—तत्प्रतिपादके । अन्तत्व-
विज्ञायाम्—तस्यापि विवक्षायामित्यर्थः । ग्रन्थपर्यन्तमिति । तदन्तमि-
त्यर्थः । अन्तत्वस्य सुतरामिति । प्राधान्येनेत्यर्थः । तस्येति । अन्तत्वस्ये-
त्यर्थः । ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्
अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवताऽपि तस्य स्वीकारात् ।
अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह—सहयुक्ते
इति । एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसङ्गतम् । (२) साहित्य च
सहशब्दार्थः । तत्र च सूत्रे चिनिगमनाविग्रहादधिकार्थकसहशब्दस्य

१ अवधारणे इति शेषः । संख्यादिना इयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम् । अनव्यय-
यावच्छृद्वावृत्तये 'अव्ययम्' इत्यनुवृत्त्या यावदित्यव्ययस्यैव समासः । तेन
'यावन्तः श्लोकाः' इत्यस्वपदविग्रहे समासस्य नित्यत्वेऽपि समासाभावः, तत्रयावदि-
त्यस्यानव्ययत्वात् । अवधारणे किम् यावदन्ततावद्भुक्तम् इत्यत्रमाभूत् । किय-
दुक्तकियद्भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः ।

२ तच्च स्वसमभिध्याहृत पदप्रतिपाद्यक्रियादि समानकालिकतक्रियादि-
मत्त्वरूपम् ।

“ विभाषा.” ॥ एतदिति । न्यायसिद्धे ऽर्थे लिङ्गदर्शन-
मिदम् ।-टिष्ठुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यपाप्तत्वा-
द्वचनं विना विद्वद्यन्तराणामिव सञ्ज्ञानामपि विकल्पा(१)लाभात् ।

ग्रहणमिति भावः । साकल्यस्येवेति । यस्तृणानि भक्षयेत् स कथमन्य-
त्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः । एवं च यत्र ‘न त्वत्र तृणभक्षणे
तात्पर्य’ मिति ग्रन्थसूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया
तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र कथं न तृतीयेति तात्पर्यम् । साहित्यद्योत्य-
तयेति । (२) साहित्यवद् द्योत्यतया बोद्धव्यतयत्यथः । मयूरव्यंसका-

१ यथा टिष्ठादि संज्ञानाम् ‘असतियत्ने उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये
भासते’ इति नियमान्नित्यत्वम् । तथा समाससंज्ञाया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वेनैव नित्यत्वं स्यात् । तदुद्देश्यतावच्छेदकञ्चैकार्थीभाववदिति । तस्य च
‘स्वभावतश्चैन्द्रवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेति’ इति भाष्याद्वैकल्पिकत्वेन एकार्थी-
भावे समासस्य व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरित् व्यर्थम् । एकार्थीभावे एव
समाससंज्ञादिविकल्पार्थं तु न, ‘न च संज्ञाया भावाभावाविष्यते’ इति
भाष्याक्तेः । एकार्थीभावे एव समाससंज्ञाया भावाभावौ नश्येते इति तदर्थः ।
एवं सति समासनिषेधकमुत्राणि, ‘नित्यं क्रीडा’ इत्यादिषु नित्यग्रहणञ्च
व्यर्थम्, निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः । नित्याधिकारविष-
येऽस्या भावेन वाक्याप्राप्तेश्च । तथापि लक्षणेकचक्षुष्मान् मन्दानप्रतिबिम्बैकार्थी-
भावो नित्यः, क्व पाक्षिकः, क्व नास्त्येवं बोधनार्थं सर्वमावश्यकम् । ध्वनितं चेदम्
‘समर्थानाम्’ इति सूत्रे भाष्ये । लक्ष्यैकचक्षुष्मं प्रति तु ‘समर्थः’ इति सूत्रे भाष्ये
तत् प्रत्याख्यानम् । एवञ्च विशेषणभूतैकार्थीभावस्य विकल्पबोधकानीमानि ।
अत एव ‘पारे मध्ये’ इति सूत्रे भाष्ये ‘एकया वृत्तिर्विभाषा, परया वृत्तिविषमेऽ
नित्योऽपवादः’ इत्युक्तम् । तत्रवृत्तिकैकार्थीभावः । इति शेखरकाराः ।

२ साहित्यद्योत्यतयेत्यस्य साहित्यमिवान्तत्त्वमपि द्योत्यमेवेत्येवार्थः । नतु सा-
हित्येन द्योत्यम् यत्र ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययनमात्रं तत्रापि साहित्यसत्त्वेनान्तत्वाप्रती-
त्या व्यभिचरितत्वात् । तथा च साहित्यमन्तत्त्वञ्च सहशब्दबोधयम् अग्निपदमग्नि-
ग्रन्थे लाक्षणिकम् । तथा च ‘साग्नि’ इत्यनेन अन्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः ।
अग्निटा सहेत्यलौकिकम् । अधीते इत्यस्य प्रमाणाभावेन समासेऽन्तर्भावात्
‘साग्नि’ इत्यस्य ‘अधीते’ इति शेषः । यद्वा अध्ययनार्थेऽणि तस्य ‘सर्वादेः’ सादेश्च
लुक्कर्मण्यः’ इति लुकि साधु ।

स्यादेतत्(१) । ‘सुप्सुपा’ इत्यापि तर्हि नित्यं स्यात् । न चेष्टापात्तिः । अपसिद्धान्तात् । तथा हि-चरट्पूत्रे वृत्तिकृतेक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । सुप्सुपेति समास इति । तथा शाकलसूत्रे ‘सिन्नित्य-समासयोः शाकलप्रतिषेध’ इत्यत्र ‘नित्यग्रहणेन नार्थ इदमपि सिद्धं

दित्वात्सुप्सुपेति वा समासः । यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाद्वययने ऽपि साहित्यप्रतीतिर्जायते न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तदद्योत्यतो-क्तिरसङ्गतैव स्यादिति दिक् ।

न्यायसिद्धत्वमे(२)वाह-वचनं विनेति।विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः।
नित्यत्वादिति।वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमाससदृशत्वेन नित्यत्वादि-

१ वक्ष्यमाणं सम्भाव्यत इत्यर्थः । सहसुपा इत्यतः प्रागकृत्वा अत्र ‘विभाषा’ इत्यधिकारकरणसामर्थ्यादतः प्राक् तदसम्बन्धेन तेषां नित्यत्वम् प्रतीयते इति भावः । नन्वेवं ‘सुपा’ इत्यस्यापि नित्यत्वापात्तिः । तथा च भाष्ये ‘सुपा’ इत्यस्योदाहरणभूते ‘विस्पष्टपटुः’ इत्यत्र ‘विस्पष्टं पटुः’ इति विग्रहप्रदर्शनासङ्गतिः, नित्यसमासस्याविग्रहकत्वात्, अस्वपदविग्रहकत्वाद्देति चेन्न, एतद्विहित-समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानेन ‘सुपा’ इति विहितसमासस्यानित्यत्वज्ञापनात् । न च ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादि सूत्रैः ‘सुपा’ इति विहितसमासानुवादेनाव्ययीभावमात्र-विधानेन सिद्धे समाससंज्ञाविधाने प्रमाणाभावः, ‘उपपदमतिङ्’ ‘कर्तृकरणे कृता’ ‘आख्या-तमाख्यातेन’ इत्यादिविषये ‘सुपा’ इत्यस्याप्राप्त्या तत्राधिकृतस्य ‘समासः’ इत्यस्य विधायकत्वपरत्वस्यावश्यकतयाऽर्थाधिकारानुरोधात् ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादौ सर्वत्र विधेयसमर्पकत्वात्, ‘अव्ययं विभक्ति’ इति सूत्रभाष्ये ‘एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यते’ इत्युक्तेश्च तेषां समास-विधायकत्वस्य स्पष्टत्वाच्च । न च तैरव्ययीभावादिसंज्ञामात्रविधाने तेषां समाससंज्ञाविधायकशास्त्रत्वाभावेन ‘प्रथमानिर्दिष्टं’ समास उपसर्जनम्’ इत्यस्याप्राप्त्या उपसर्जनसंज्ञानापात्तिः, तत्र ‘समामे’ इत्यस्य समासत्वव्याप्य संज्ञाविधायकशास्त्रे लक्षणया प्रथमानिर्दिष्टाव्ययादेरुपसर्जनत्वस्य साधयितुं शक्यत्वात् । ‘सुपा’ इति सूत्रभाष्ये ‘विस्पष्टं पटुः’ इति विग्रहप्रदर्शनादपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम् ।

२ स्वभावसिद्धमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये ‘इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्ति-पक्षश्च । तत्र स्वभावतश्चेतद्भवति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेति’ इति ।

भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत-वाप्यश्व
इति सुप्सुपेति समासः 'सञ्ज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः
प्रतिषेध इति । तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 'असिद्धवदत्र'
इत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम् । अत आह--सुप्सुपेतीति ।
समासेति । योगविभागेनैव सिद्धे समामे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं
प्राचीनस्य काचित्कतां ज्ञापयति । एवं च इवेन समासस्यापि
काचित्कत्वादुद्वाहुग्रिव वामन इत्यादि सिद्धम् । इवेनेति वार्तिकं तु
यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथा ऽपि सुप्सुपेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे
स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इवेन समासस्य छान्दमत्वं
कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि
तैत्तिरीयैर्व्यस्यैव पाठादिति दिक् ।

“अपपरिबहिः” ॥ अत एव ज्ञापकाद(१)बहिर्योगे पञ्चमी ।

त्यर्थः । पुनर्विधानमिति । समाससञ्ज्ञाया इति भावः । अन्यथा
तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवादेनाव्ययीभावादिमञ्ज्ञामेव विदध्यात् ।
अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम् । न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्य-
यादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वरूपपादनेनोपसजनसञ्ज्ञार्थं च-
रितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तत्र सूत्रे समास इत्यस्य
समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधा प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति
दिक् । इवेन समासस्य क्वाचित्कत्वे हेतुमाह जीमूतस्येवेति ।

अत एव ज्ञापकादिति । बहिर्योगे पञ्चम्या समासविधानाज् ज्ञाप-

१ अयमभावः—अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्यादपपरी वर्जनार्थो कर्मप्रवचनी-
यावेव गृह्यते । तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्गभिः' इति सूत्रात्, प्रतिपदोक्तपरि-
भाषया अपपरिशब्दमुच्चार्य विहितसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्चम्यैव समासः
स्यादिति तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि पञ्चम्यैव समासे
सिद्धेऽत्र सूत्रे 'पञ्चम्या' इति व्यर्थं सद् बहिःशब्दस्य पञ्चम्यन्तेन समास-
विधानद्वारा तद्योगे पञ्चमी ज्ञापयति । इदञ्च 'अपपरिबहिः' इति सूत्र-
भाष्ये स्पष्टम् ।

ज्ञापकसिद्धं(१) न सर्वत्र । तेन 'करस्य करभो बहि'रिति सिद्धम् ।
आबालमिति । यत्तु आ परमाणोः आच भूगोलकमिति किर-
णावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम् । ममासमध्ये चकारप्रयोगामम्भवात् ।
आचभूगोलकादिति तु पाठ्यम् । यंपदार्थमिति । सूत्रे यदिति
सामान्ये नपुंसकम्(२) । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यनेन सिद्धे
विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् । अनुगङ्ग-

कादित्यर्थः । लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन सम्बन्धेनान्वयस्त-
दाह—अव्ययमिति । अनोः समीपार्थत्वादिति भावः । वनस्यान्विति ।
कर्मप्रवचनीयसम्बन्धा तु नात्र । तद्द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनंतरत्रा-
न्वयाभावात् । वनसमीपमित्येव बांध्यादिति भावः । तेन सम्बन्धेना-

१ ननु ज्ञापकेन चेत्पञ्चमी स्वीक्रियते तदा पञ्चमीप्रकरणे 'अन्यारादितरते' इति सूत्रे एव बहिःशब्दः कुतो न पठ्यते तत्र बहिःशब्दपाठस्य, ज्ञापकस्य चाश्रयणे गौरवादेन आह ज्ञापकसिद्धमिति । लाघवात् पञ्चमीविधायके 'एव बहिःशब्दे पठनीयेऽनुमानाद्बोधनस्यासार्वत्रिकत्वमिति तात्पर्यमूलकमेतद्वचनमिति भावः ।

२ लक्षणनेत्यनुवर्तते । समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । समीपे इति तदर्थः । सूत्रे यदिति सामान्ये नपुंसकं द्वितीयान्तम्, 'अभितः परितः' इति वचनात् । तथा च यस्सामीप्यमनुना द्योत्यते तद्वाचकेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते इत्यर्थः । वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा । वनं स्वसामीप्येनाशनिदेशं ज्ञापयति । दाहं प्रति वह्निरिव लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तम्, ननु लक्ष्यलक्षण-भावसम्बन्धेनाशनिकर्तृकगमनक्रियायामन्वयः । एवञ्च वनस्य कर्मप्रवचनीय-द्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्नात्र द्वितीया, कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगि-वाचकादेव द्वितीयाया विधानात् । अत एव पष्ठ्यन्तेनैव समासात् तदभावे 'वनस्यानु' इति मनोरमोक्तविग्रहः सगच्छते । एतेन 'वनस्य अनु' इति विग्रहे पृष्ठी दुर्लभेति तत्त्वबोधिण्यां दण्डयुक्तमपास्तम् । अनुद्योत्यलक्ष्यलक्षणभाव-सम्बन्धेनान्वये तु 'वनमनु' इत्यपि विग्रहः । अत एव 'लक्षणेनाभि' इति सूत्रे 'अग्निमभि' इति द्वितीयागतेन विग्रहस्यापि सङ्गतिः । लक्षणस्वञ्च ज्ञान-जनकज्ञानविषयत्वम् । वनज्ञानेन देशविशेषविशिष्टमशनिकर्तृकगमनं ज्ञाप्यते । तेन वनस्य लक्षणत्वम् ।

३ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

मिति । इहाऽऽयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः, श्रेष्ठोदकं, तस्यादूरभवा । ‘अदूरभवश्च’ इत्यण् । आदि-
द्यादिः । ‘पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया’ मिति णत्वम् । अणन्तत्वान्डीप् ।

“नदीभिश्च” ॥ स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात्(५) । किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा

न्वये तु घनमन्वित्येव बोध्यम् अग्निमभीतिवत् । अनुना द्योत्यत इति । दीर्घगङ्गासदृशीति वाच्योऽर्थः(२) । गङ्गादैर्घ्येत्यादिः फलितोऽर्थः । द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव सर्वसम्मतत्वात् । यद्वा द्योत्यते इत्यस्य बोध्यते इत्यर्थः । स च शक्त्यैवेति बोध्यम् । लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तम् । एवं चात्रापि तेन सम्बन्धेनान्यत्रान्वयाभावाच्च कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया । सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकार्थीभाव-
बलात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिवो-
द्योत्तरं नियमेन मनसा तद्वत्तत्त्वापकत्वबोधात्तस्यानुद्योत्यतोक्ता । यथा

१ ‘अशब्दसंज्ञा’ इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । अतएव कृत्रिमाकृत्रिम-
न्यायाश्रयणे भाष्ये दोषमाशङ्क्योक्तम् । ‘इह तर्हि प्राप्नोति नदीभिश्चेति ।
बहुवचननिर्देशाच्च भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति बहुवचननिर्देशादेव
न भविष्यति ।’ इति ।

ननु ‘नदीभिश्च’ इति सूत्रं सामानाधिकरणसमासमात्रस्य बाधकमुत
पुरस्तादपवादन्यायेन ‘पूर्वकालैक’ इत्यस्य बाधकम् । उभयथापि ‘एकनदीतरः
इति प्रयोगानुपपत्तिरतो मूले उक्तम् ‘समाहारे चायमिध्यते’ इति । समाहारे
एवेत्यर्थः । तथा च समाहारे द्विगोरपवादत्वात्तद्भावे ‘पूर्वकालैक’ इति
समासे ‘एकनदीतरः’ इति सिध्यतीतिभावः । अन्यथा सामानाधिकरणतत्पुरुषं
बाधित्वाऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वापत्तिः रजापत्तिश्च एकनदीतरः इत्यत्र
समाहाराभावाच्च दोष इति भावः । अन्येतु ‘गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे
यदि’ इत्यभियुक्तोक्तः समासान्तोऽच् ‘अच्प्रत्यन्वव’ इत्यत्र ‘अच्’ इति
योगविभागेन साध्यते । स च योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया ‘एकनदीतरः’

६१४ टिप्पण्यलंकृतशब्दरत्नसहितायां प्रौढमनोरमायाम्

इत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु 'पञ्चनदम्' इत्यत्र भवत्येवेत्याहुस्तत्र भाष्ये तदनुक्तेरितिदिक् ।

२ दीर्घा या गङ्गा तत्सदृशोत्थः, अनुद्योत्यदीर्घत्वस्य विशेषणतया पुनो-
चित्यात् । यद्वा मूले 'द्योत्यते' इत्यस्य शक्त्यैव बोध्यत इत्यर्थः । एवञ्च
'अनुगङ्ग वाराणसी' इत्यत्र दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमनुबोध्यम् । तदेकदेशे प्रथमदैर्घ्यं
गङ्गापदार्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वय इति कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वया-
भावान्न द्वितीया किन्तु पष्ठेव तदाह—तेन सम्बन्धेनेति । अत्रापि लक्षणत्वं
वस्तुसन्निमित्तम् नत्वनोद्योत्यम् । तथा च 'गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टा वारा-
णसी' इति बोधे गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य, 'अनुवनम्' इत्यनेन 'वनसमीपं गतः'
इति बोधे च वने ज्ञापकत्वस्य नियमेन मनसा बोधादन्यलभ्यत्वेन नात्र लक्षण-
त्वमनोद्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन सम्बन्धेनान्वये तु 'गङ्गामनु' 'वनमनु' इति
द्वितीयैव । 'निवेद्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूम्' इति रामायणे प्रयोगात् ।
ननु ज्ञापकत्वं ज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव । तच्चाज्ञातस्यैव
सम्भवति । प्रकृते च अमीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्यादिवाक्यैर्वाराणसी ज्ञातैवेति
चेन्न, स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि 'प्राक्पश्चिमायता, दक्षिणोत्तरायता वा वाराणसी'
इत्येवं प्रश्ने 'अनुगङ्ग वाराणसी' इत्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते । असीवरणामध्यदेशाव-
च्छिन्नगङ्गादैर्घ्यस्य ज्ञानतया तेन तत्सदृशदैर्घ्यं विशिष्टवज्ज्ञानात् गङ्गादैर्घ्यस्य
च दक्षिणोत्तरायतत्वाद् वाराणसी दक्षिणोत्तरायतेति ज्ञानं जायते विशालत्वञ्चा-
न्यादपि मिति गम्यते । तदुक्तं भाष्ये "अनुगङ्गं हास्तिनपुरम्, अनुगङ्गं वाराणसी,
अनुगोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चायाम् इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता, वाराणस्या-
प्यायता तत्र कुत एतत् गङ्गाया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति ।
एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गाचैव लक्षणं न वाराणसी । अथवा यस्य
चायाम् इत्युच्यते । गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते
साधीयो यस्यायाम् इति । साधीयश्च गङ्गाया न वाराणस्याः ।

अत्र कैयटः—'लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्वात्पृच्छति किमुदाहरणमिति ।
गङ्गा चैव लक्षणमिति—अनेकदेशव्याप्त्याऽनेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव
लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिनपुरमप्यायामवत्त्वेन प्रसिद्धं न
गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किन्तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथवेति
लक्षणनेत्यस्यानुवृत्त्याविनाऽर्पाष्टसिद्धिर्दृश्यति । उपमानोपमेयभावे चायं समास
इष्यते । न्यूनगुणञ्चोपमेयं परिपूर्णगुणञ्चोपमानम् । तत्र सपूर्णगुणसन्निधौ
न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टा-
प्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण सम्बन्धो नेतरस्य' इति ।

भवति । अतस्तद्वाचिनामयं समासः । ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोऽपि । नित्यसमास(१) इति । एतच्च वृत्तैः स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् । नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहिरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्मैवम् । यस्यत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतिः । अत एव सज्ज्ञानवगमात् इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सज्ज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गादेशः । अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—

प्रारभ्यत इति क्रियाध्याहारकतयाऽथशब्दस्य प्रारम्भद्योतकता इति बोध्यम् ।

सामान्यशब्दोऽपीति । तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः । पदान्तरसमभिव्याहारेणेति । तदूद्यटितमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्तिपदार्थघटितमिति भावः ।

समासस्येति । इदं च 'समासान्ता' 'अन्त' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । समासार्थोत्तरपदस्य वेति । अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः । परं तु चिन्त्यः । समासपदस्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावात् । तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव 'गोस्त्रियो'

१ तत्सदृश इत्यर्थः । तत्सदृश्यञ्च समाससमानार्थकलौकिकवाक्याभावेन । एवञ्च नित्यसमासस्थले विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः । प्रकृते तु विशेष्यांशसत्त्वेऽपि तस्य संज्ञिनोऽबोधकतया विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावः । लौकिकेत्युक्तेरलौकिकविग्रहनाक्यसत्त्वेऽपि न दोषः । तथा च लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्याभावेन सादृश्यं बोध्यम् । समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्येव, महाविभाषायां सम्बन्धाभावे मानाभावात् । अत एव 'द्वितीयं तृतीयं' इति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणेन । 'उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिः' इत्यर्थे ज्ञापिते 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्युदाहृतम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहर्नेति चोक्तं भाष्ये । अस्य नित्यत्वे 'अव्ययीभावेन मुक्ते' इत्यसङ्गतमेव स्यात् । एवमेवान्यत्रापि महाविभाषाधिकारे संज्ञायां समासे बोध्यम् ।

“अव्ययी” ॥ समासान्त इति । समासस्य (१) समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र, ‘नाव्य-
रिति भाष्ये उक्तत्वाच्च । ‘अन्त’ इति सूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदावयवत्व-

१ ‘समासान्ताः’ इत्यस्य समासस्य चरमावयवा इत्यर्थः । अत्र समासपदं समासार्थविग्रहवाक्यपरम् । तथा च समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यान्तावयवा इति फलति । तेन बहुकुमारिकः’ इत्यत्र गोष्ठियारिति ह्रस्वो न, समासात् प्राक् तत्समकालं वा समुदायस्याप्रातिपदिकत्वेन उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च तदन्तसमासाभिन्नाजन्त प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्यर्थकस्याप्राप्तेः कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् । तदुक्तं भाष्ये कपि ह्रस्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । न वक्तव्यः कपिकृतेऽनन्त्यत्वाद्भ्रष्टत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रसार्य कप् क्रियतां ह्रस्वत्वमिति । परत्वात्कप् । समाससामान्यापेक्षत्वाद्दन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद् भवति कपं तावत्प्रतीक्षते’ इति । ‘अन्तः’ इति सूत्रे भाष्ये च किं समासस्यान्त उदात्त आहोस्विदुत्तरपदस्य । आद्ये ‘इदम्प्रथमकाः’ इत्यादौ कपि पूर्वस्योपसङ्ख्यानङ्कर्तव्यम् । अन्ये ‘अनुचः’ इत्यादौ ‘नञ् सुभ्याम्’ इत्यनेनान्त्याकारस्योदात्तत्वानापत्तिः । इत्युक्तम् । यदि समासे कृते समासान्तः प्रवर्तेत तदा ‘इदम्प्रथमकाः’ इत्यत्र समासे कृते समासान्तापेक्षया परत्वात् ‘बहुव्रीहाविदमेतद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने’ इत्यनेन स्वरे कृते ततः कपि दोषाभावसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यघटकोत्तरपदावयवाः समासान्ताः । अत्र एव मरूपसूत्रे भाष्ये कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकत्रेण इति पक्षे “ऋक् च ऋक् च ऋचौ” “असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इत्युक्तिः सांगच्छते । ऋच्छब्दयोर्द्वन्द्वं कृते ‘ऋक्पूरब्धूः’ इत्येव ‘ऋक् ऋच औ’ इत्यवस्थायामसारूप्यादेकशेषो न स्यादिति भाष्यार्थः । समासावयवत्वे द्वयोः शब्दयोः सारूप्यसत्त्वेन ‘असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति’ इति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्याह ‘समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इति । अतएव ‘द्विधुरी’ ‘द्विपुरी’ इत्यादि सिध्यति । समासावयवत्वेन उत्तरपदस्यादन्तत्वाभावात् ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः’ इत्यस्याप्राप्त्या स्त्रीत्वं न स्यात् । नच समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वे ‘उपशरदम्’ इत्यत्र अव्ययीभावस्यादन्तत्वाभावेन ‘नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः’ इत्यमादेशानापत्तिः । ‘अवयवावयवः समुदायावयवः’ इति न्यायेनाव्ययीभावस्याप्यदन्तत्वेन तत्सिद्धेरिति प्राञ्चः । अत्र नष्टाः ‘समासान्ताः’

इत्यत्र 'तादर्थ्यात्ताच्छब्दयम्' इति भाष्यप्रामाण्यात् समासपदस्य समासार्था-
लौकिकविग्रहवाक्ये लाक्षणिकतया समुदायचरमावयवत्वमेव । अतएव 'अन्तः'
इति सूत्रे भाष्ये समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये 'इदम्प्र-
थमकोः' इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाऽन्ये 'अनृचः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वा-
सिद्धिरित्युक्त्वा लक्ष्यानुरोधात्कचिदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं क्वचित्समासान्तोदात्तत्व-
मित्युक्तिः संगच्छते । द्विपुरीत्यादौ समुदायस्य स्त्रीत्वन्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रय-
त्वाल्लिङ्गस्य' इति 'समासान्ताः' इति सूत्रभाष्योक्त्या लिङ्गानुशासनस्य लोकसिद्ध-
लिङ्गानुवादकत्वेन लोकादेव सिद्धः । अत एव 'परवल्लिङ्गम्' इति सूत्रसत्त्वेऽपि
'द्विनावम्' 'अद्वैतारम्' इत्यत्र नपुंसकत्वस्य सिद्धिः । अतएव 'अकारान्तोत्तर-
पदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इत्यत्र उत्तरपदग्रहणस्य 'पञ्चराजम्' इत्यादौ स्त्रीत्वाभाव-
रूपं फलं संगच्छते । अतएव 'उपभारदम्' इत्यत्र 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्, 'अव्य-
यानां भमात्रे' इति टिलोपाभावश्च सिद्धः, पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनान-
व्ययत्वात् । न च समुदायवयवत्वे सरूपमूत्रस्थभाष्यविरोधः । समुदायावयवत्वे पि
तद्भाष्यविरोधाभावात् । तथाहिः — 'ऋक् च ऋक् च ऋचौ' असारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति' इति भाष्यम् । विभक्तौ परतः कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे
समासान्त प्रागभासस्य विभक्त्यव्यवहित पूर्वत्वाभावः । तद्विशिष्टस्य तु न सरू-
पत्वमित्युक्तम् भाष्ये 'असारूप्यात्' इति । किञ्चोत्तरपदावयवत्वे 'समासान्ताः'
इत्यत्र समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्र वाक्यघटकोत्तरपदे लक्षणायां
लक्ष्यतावच्छेदके गौरवञ्चेत्याहुः । अन्ये तु 'ऋक् ऋक् च ऋचौ' असारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोति' इति भाष्ये एकशेषप्राप्ते 'ऋक्' इत्यस्यानर्थकत्वरूपहेतोरनु-
क्त्युत्तरपदावयवत्वमेव । अन्यथा भाष्यस्य न्यूनतापत्तिः । उत्तरपदावयवत्वे तु
'ऋक्' इत्यत्रार्थवत्त्वस्यैव सत्त्वेन न्यूनत्वाभावः । न च विशिष्टरूपोपादाना-
भावेन 'अर्थवद्ग्रहणे' इति परिभाषाया अप्राप्त्या 'सरूपाणाम्' इति सूत्रेणार्थ-
वतामेवैकशेष इत्यत्र प्रमाणाभावः, सहविवक्षायामेवैकशेषस्य प्रमाणसिद्धत्वेन
समुदितार्थ वपयकबोधतात्पर्येणोच्चरितानां सरूपाणामेवैकशेषोद्देश्यतावच्छेद-
काक्रान्ततयाऽर्थवत्त्वाभावे च तद्व्याप्यस्य समुदितार्थबोधकत्वस्य सुतरामभावेन
समुदितार्थबोधकत्वरूपव्याप्यधर्मेण हेतुना व्यापकस्यावयवार्थवत्त्वस्यानुमानेन
तस्यैव प्रमाणत्वात् । अतएव 'काक्षः' इति बहुव्रीहौ 'कापथ्यक्षयोः' इत्यनेन
षच्प्रत्ययान्तस्यार्थवत्त्वेन कादेशः सिध्यति । समुदायावयवत्वे तु अक्षशब्दस्या-
त्रानर्थकतया कादेशानापत्तिः । न च प्रतिपदोक्तपरिभाषया षच्प्रत्ययान्ते कादे-
शाप्राप्तिः, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'कुगतिप्रादयः' इति विहितसमासे एव 'कोः क-
त्तपुरुषेऽचि' इत्यस्य प्रवृत्त्या समासान्तरे दोषाभावेन 'तत्पुरुषे' इत्यस्य चारिता-

यीभावात् इत्यम् द्विपुरीत्यादौ 'द्विगोः' इति ङीप् च सिध्यति ।
जराया इति । गणसूत्रम् । प्रतिपरेति । अक्ष्णः पर-
मिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषयेऽक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ।

पक्षस्य विरोधाच्च । सरूपसूत्रस्थभाष्यं (१) तु समासावयवत्वपक्षे
ऽपि सुयोजं सुधियाम् । तद् ध्वनयन्नाद्यपक्षे एव फलद्वयमाह—
तेनति । अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम्, अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तो ङीप्
चेत्यर्थः । न च द्विपुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं
कथं स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिङ्गानु-
वादकत्वेनाविधायकत्वेन चात्रत्यद्विगी स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभा-
वात् । तदुक्तं 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति 'समासान्ता'
इत्यादिसूत्रेषु भाष्यं । न चोत्तरपदावयवत्वेऽपि अवयवावयवस्य
समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिगिति वाच्यम् । 'अन्त' इति सूत्रे
समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदं प्रथमका

ध्यायात्र प्रकरणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् । उत्तरपदावयवत्वादेव
'अन्तरीपम्' इत्यत्र 'द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' इत्यनेनार्थवदपशब्दमादाय ईदा-
देशः सिध्यति । ईद्विधानसामर्थ्यादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनन्तु न युक्तम्,
सामर्थ्यादप्रवृत्तिकल्पनापेक्ष्योत्तरपदावयवत्वस्वीकारस्यैवौचित्यादिति वदन्ति ।
उपाध्यायास्तु समासान्ता समासावयवा एव, 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये उत्तरप-
दस्यान्तोदात्तत्वपक्षे 'अनृच' इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरूपदोषोक्तेः । अन्यथोत्तर-
पदावयवत्वे चशब्दाकारस्यान्तरपदावयवतयोदात्तत्वसिद्ध्या भाष्यासङ्गत्यापत्तेः ।
किञ्चात्तरपदावयवत्वे 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यते' इति वार्तिके उत्तर-
पदग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः, तत्फलस्य 'पञ्चराजम्' इत्यत्र स्त्रीत्वाभावस्य तत्सत्त्वेऽप्य-
शक्यत्वारणत्वात् 'सरूपाणाम्' इति सूत्रभाष्यासङ्गतदुर्वारत्वात् । 'ऋक्च ऋक्च
ऋक्च' इत्यत्र विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्यनेनैकशेषस्यैव सिद्धतया भाष्योक्ते-
कशेषानापत्तिरूपदोषासङ्गत्यापत्तेश्च समुदायावयवत्वेन 'ऋच' इत्यस्यानर्थकतया
'विरूपाणाम्' इत्यस्या प्राप्त्या नासङ्गतिः । किञ्च 'सरूपाणाम्' इत्यनेनार्थवता-
मेवैकशेष इत्यत्र प्रमाणाभावः, व्याप्येनसमुदितार्थवत्त्वेनावयवार्थवत्त्वस्य सत्त्वेऽपि
अनुमितस्य तस्य 'सरूपाणाम्' इतिवाक्यार्थे प्रवेशाभावेनार्थवतामेवैकशेष इत्यस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । नचानर्थकस्यैकशेषे तेनार्थबोधानापत्तिः, 'यःशिष्यते' इति
व्याप्येन तद्बोधकत्वोपपत्तेरित्याहुरिति सुधियो विभावयन्तु ।

समक्षमिति । अक्षणो योगम् ।

“नदी” ॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सज्ज्ञायाः पौर्णमास्या-
श्रेयस्योः पृथग्रहणात्(१) । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः ।
इदं त्ववधेयम् । ‘नदीभिश्च’ इति सूत्रे विशेषाणामिव स्वरूपस्य
ग्रहणं, विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तम् । तेन पञ्चनदमिति
सिध्यति । अत्र च नित्योऽच् । तदुक्तम्—

गोदावयाश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि ॥ इति ।

एतच्च ‘अचप्रत्यन्वव’ इत्यत्राजिति योगविभागात्सिद्धम् ।
पूजार्थमिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति(२) भावः ॥
इत्यव्ययीभावः ॥

इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वा
तत्पक्षे ऽनुच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरिति त्यर्थपरभाष्यविरोधेन तत्प-
क्षस्याङ्गीकर्तुं मशक्यत्वादित्यलम् । इन्द्रियमात्रपर इति । बाह्येन्द्रि-
येत्यर्थः । सर्वबाह्येन्द्रियाविषये परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः ।

न सज्ज्ञाया इति । तत्संज्ञकस्येत्यर्थः । नपुंसकह्रस्व इति । उपलक्षण-
मेतत् उपसर्जनह्रस्वस्यापि । तदुक्तमिति । माधवादिभिरिति भावः ।

१ नन्वनयोरुपादानं नियमार्थमस्तु ‘ईकारान्तस्य चेदनयोरेव’ इति चेन्न,
‘ऊनदीपौर्णमासी’ इत्येवसिद्धे नदीग्रहणस्य ज्ञापकत्वे बाधाभावात् । न च
‘ऊ’ इत्यस्य ग्रहणेऽनदीसंज्ञकानामप्युकारान्तानां ग्रहणापत्तिः, नदीसाहचर्या-
दूपदेनापि नदीसंज्ञकोकारान्तानामेव ग्रहणात् । नचास्यवैकल्पिकत्वेऽपि व्यवस्थि-
तविभाषात्वाश्रयणेन विपाटशब्दान्ते नित्यप्रवृत्त्या नोक्तभाष्यविरोधः, तथात्वे
‘देवत्रातः’ इत्यादीनां व्यवस्थितविभाषाविषयत्वेन परिगणनपरभाष्यविरोधा-
पत्तेरिति द्विक् ।

२ ‘वा’ इति करणेनैव सिद्धे सेनकग्रहणं पूजार्थमपीति भावः । अत एव
‘नदीपौर्णमासी’ इति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शारदादिषु विपाट्
शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वं संख्यासंज्ञासूत्रभाष्योक्तं संगच्छते । ‘नदीपौर्णमासी’
इत्यस्य वैकल्पिकत्वे तु नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । नचैव-
मन्यतरस्यामित्यस्यात्रासम्बन्धे उत्तरत्र ‘स्य’ इत्यत्राप्यसम्बन्धेनानेनैव शारदादि

‘नदीभिश्च’ इत्यत्र कैयटोऽप्येवम् (१) । परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण ‘नदीपौर्णमासी’ त्यनेन बाधः कथं नेत्यत्र दृढं मानं फलं च चिन्त्यं तदेतत्तदुक्तमित्यनेन ध्वनितम् ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

क्षयन्ताव्ययीभावात् टचि सिद्धे शरदादिषु क्षयन्तपाठवैयर्थ्यम्, तत्रक्षयन्त-पाठस्य प्रपञ्चार्थत्वादिति सेनकग्रहणस्य पूजार्थत्वं विकल्पार्थत्वञ्चोभयमपि फलमिति भावः ।

१ ‘नदीभिश्च’ इति सूत्रभाष्यव्याख्यावसरे ‘एकनदी’ इति प्रतीकमादाय ‘यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा ‘पुरस्तादपवादाः’ इति न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावेकृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वञ्च । यस्तु गोदावर्याश्च नद्यादिवेत्यच् समासान्तः सोऽच् प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते । संचेष्टप्रसिद्धयर्थं इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावेन पञ्चनदमित्यत्र भवत्येवैकापूर्णावत् समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः । अत्र ‘एकापूर्णावत्समाहारविवक्षायाम्’ ‘एकनदम्’ ‘एकनदि’ इति भवति इति चिन्त्यम् एकत्वसंख्यामादाय समाहारासम्भवादित्युपाध्यायाः ।

यदीयशिक्षाव्रततिः प्रसृते तर्कप्रसूनं बुधमोदखेलम् ।
समर्च्य रत्नप्रभया तदङ्घ्रिं सभापतिर्नैति नतोऽनुवेलम् ॥

इति बलियाप्रान्तवास्तव्यसरयूपागीणसभापतिशर्मोपाध्यायविरचितायां
मनोरमाशब्दरत्नटिप्पण्यां रत्नप्रभायामव्ययीभावप्रकरणम् ।

॥ शङ्करोऽनु शङ्करः ॥

सुधियः प्रार्थय भूयः क्षन्तव्यास्त्रुट्यो यदि ।
सन्तोऽप्यसन्तो दोषाः स्युः प्रपञ्चोऽद्वैतिनामिव ॥

॥ इति शम् ॥

शुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
८	टिप्पणी	५	पन्थानम्	पन्थानम्
१०	टि०	१०	विशिष्टव	विशिष्टत्व
११	टि०	२	भजस्य	भजस्व
१४	टि०	१७	उपश्रदम्	उपशरदम्
२१	टि०	७	सास्यमाह	साम्यमाह
२३	शब्दरत्न	३	तदाभिप्राय	तदभिप्राय
२६	टि०	१४	अवययित्वा	अवयवित्वा
२८	टि०	१०	समुदायरूप	समुदायघटक रूप
३१	श०	३	किन्तु	किन्तु
३२	टि०	१	ज्याख्याता	प्याख्याता
३८	टि०	६	लृटः सद्वा	तौ सत्
३८	टि०	६	निष्ठा	क्व क्तवत् निष्ठा
४७	टि०	३	आपास्तम्	अपास्तम्
४८	टि०	८	चतुर्णां	चतुर्णाम्
४८	टि०	६	एव त अ	अतएव
५१	मूल	४	किमिविशेषेण	किमविशेषेण
५२	मूल	६	एकदेशस्तु	एकादेशस्तु
५८	श०	३	दीर्घाकारस्य	दीर्घर्कारस्य
७६	टि०	२१	विधेयते	विधीयते
"	टि०	११	मात्राभार्थ	मात्रार्थ
६१	टि०	१४	शाब्दात्वा	शाब्दत्वा
१०३	टि०	४	अष्टादेशेकारा	अष्टादशेकारा
११३	श०	४	सूत्रेऽग्रह	सूत्रेऽग्रह
११६	श०	३	इत्यरय	इत्यस्य
१२१	टि०	११	बुद्धे	बुद्धौ
१३३	टि०	५	स्थानि स्थानिवत्त्वेन	स्थानिवत्त्वेन

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
१३४	टि०	१	उभयानिमित्त	उभयनिमित्त
१४५	टि०	८	यद्येकैकस्य	यद्येकैकस्य
१४७	टि०	५	पस्तस्य	यस्तस्य
१४६	टि०	७	वर्धौ	वर्धौ
१५०	टि०	५	प्राप्या	प्राप्या
१५५	टि०	८	एतन्निवेशे	एतन्निवेशे
१५५	टि०	१४	वारणापर	वारणपर
१५७	टि०	४	नमित्तक	नैमित्तिक
"	टि०	७	उद्भिजा	उद्भिदा
"	टि०	२०	प्राप्येत्येवोक्त	प्राप्येत्येवोक्त
१६२	टि०	४	द्विर्वचन	द्विर्वचन
१६७	मूल	४	साक्षाच्छूननं	साक्षाच्छूननं
१७६	श०	६	जनौ	जनौ
१६०	श०	५	वर्णद्वयापक्ष	वर्णद्वयापक्ष
१६७	टि०	१	पश्धातोः	स्पश्धातोः
"	"	"	यति	घञि
"	"	"	यथा	यथा
२०८	मूल	८	माणीवादीनां	मणीवादीनां
२०८	मूल	११	वत्सरतौ	वत्सरतौ
२११	टि०	१	एकाज्रयस्य	एकाज्ररूपस्य
२११	टि०	४	प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्व	प्रत्ययस्यैवानर्थवत्त्व
२१७	टि०	२	पहत्र	वहुत्र
२२१	टि०	४	स्तेः	स्तोः
२२६	टि०	२	भवतति	भवतीति
२२७	मू०	२	संख्यस्येष्टत्वा	संख्यस्येष्टत्वात्
२३३	श०	४	मनननि	मननि
२४२	मू०	८	ख्यातात्यत्र	ख्यातीत्यत्र
२४३	श०	३	पुण्डरीकक्ष	पुण्डरीकाक्ष
२५१	टि०	१०	शास्त्रीस्थ	शास्त्रस्थ

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
"	टि०	३	स्थानिनि	आदेशे
"	टि०	४	स्थानिनि	आदेशे
२५२	टि०	७	संनिपातलक्षणो	संनिपातलक्षणो
२६३	टि०	२	साक्षाच्छास्त्राबाधा अथ अजन्तपुंलिङ्ग	साक्षाच्छास्त्राबाधा
१०	टि०	५	समुदायस्या	समुदायस्य
१२	श०	२	पदस्येव	पदमिव
१२	श०	५	अध्यागीष्ट	अध्यगीष्ट
१३	श०	५	वोनित्य	वानित्य
१४	श०	२	परिभाषाया	परिभाषया
१५	टि०	११	कुण्डये	कुड्ये
२६	टि०	६	भाष्येणैव	भाष्येणैव
३२	टि०	१	प्रकृतिप्रत्ययभावाना- पन्नत्वं	प्रकृतिप्रत्ययभावा- पन्नत्वं
"	टि०	१७	उच्चारणाम्	उच्चारणम्
३७	टि०	४	एत्	ऐत
४२	श०	१	एवञ्च	एवञ्च
४५	टि०	२	गोमत् अस्	चर्मन् अस्
४७	टि०	१	परामर्शयोग्य	परामर्शयोग्य
४७	टि०	२	आर्यिः	आर्यिके
५०	टि०	मू० ६	त्रीजि	त्रीणि
५४	टि०	८	वृक्त्या	वृत्त्या
५४	टि०	१५	सजाताय	सजातीय
५४	टि०	१५	विभक्त्यवहित	विभक्त्यव्यवहित
५४	टि०	१८	कस्यपि	कस्यापि
५५	टि०	७	भाष्योक्तः	भाष्योक्तेः
५८	टि०	२	पक्षा	पक्षो
५६	टि०	५	असंगत्यपत्तेः	असंगत्यापत्तेः
६०	मूल	१	दैक	दैक

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्त संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
६०	टि०	१	बाहुलकाद्	बाहुलका
६१	म०	१	मवम्	मैवम्
६५	टि०	६	अविर् रशब्दात्	अविशब्दात्
६५	टि०	११	काष्णि	कार्यि
६५	टि०	१६	अन्तराडा	अन्तरङ्गा
६६	टि०	६	स्थन्ले	स्थले
६६	टि०	६	पुवर्त्ततेति	प्रवर्त्ततेति
६८	टि०	६	नैकशंष	नैकशेष
७४	टि०	२	प्रयगयाग्यता	प्रयोगयोग्यता
७५	म०	३	परिनिष्ठिते	परिनिष्ठित
७५	टि०	४	पारे	परं
७६	टि०	३	दोषभावः	दोषाभावः
७७	श०	२	वत्यवि	वयवि
७८	टि०	४	अवच्छिन्नं	अवच्छिन्नं
७८	टि०	७	निहम्य	नियम्य
७९	टि०	४	रयाभ्याम्	रषाभ्याम्
७९	टि०	१६	आध्यात्	आध्नात्
८०	टि०	५	वैमथ्या	वैयथ्या
८२	श०	३	नित्यमपि	नित्यमित्यपि
८५	श०	३	यजादौसर्व	यजादावसर्व
८४	म०	५	पञ्चाधिकास्त्रिंशत्	पञ्चाधिका त्रिंशत्
८५	म०	३	लिङ्गस्य	ल्लिङ्गस्य
८६	टि०	१	नाभ	नोभ
८६	श०	४	विशेष्यक	मुख्यविशेष्यक
१००	टि०	४	बाधतक	बोधजनक
१००	टि०	१८	विशिष्टं	विशिष्टे
१००	टि०	१६	बाधयति	बोधयति
१०१	श०	६	सम्बोद्धयत्या	सम्बोद्धयत्वा
१०४	टि०	७	संभवत	संभवती

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	.. शुद्ध
१०५	श०	३	द्यवस्था	द्व्यवस्था
११२	श०	४	प्रष्टेत्यादौ	पृष्ट इत्यादौ
११२	टि०	२	सध्यति	सिध्यति
११२	टि०	४	सत्यन्तु	सत्यान्तु
११२	टि०	७	तताञि	ततोऽञि
११४	मू०	३	सर्वदेः	सर्वादेः
११४	टि०	२	प्रत्ययापत्तिः	प्रत्यापत्तिः
११४	टि०	४	प्रत्ययापरित्यस्था	प्रत्यापत्तीत्यस्यानुवृत्त्य
१२५	मू०	८	ग्रहीतुम्	ग्रहीतुम्
१३०	टि०	४	विधेयान्वयेन	विधेयान्वयेन
१३२	टि०	३	निमित्तिमत्पदम्	निमित्तिमत्पदम्
१५२	श०	२	ज्ञापकात्वा	ज्ञापकत्व
१५८	टि०	२	राजान्त्र	राजात्र
१७०	टि०	१०	पिद्यौ	पिदियों
१७२	टि०	७	इत्यत्र	इत्यन्यत्र
१७५	टि०	१	इत्यादावित्व	इत्यादावीत्व
१७६	श०	८	अनित्वा	अनित्यत्वा
१८३	मू०	३	दीर्घेषु	न दीर्घेषु
१८५	टि०	१०	ल्लवाधक	लिङ्गवाधक
२०३	टि०	२	प्रातिपदिकत्वे	प्रातपदिकत्वे
२१६	टि०	७	प्राप्त्यऽवकाश	प्राप्त्याऽवकाश
२१६	टि०	१२	विप्रतिषेधेन	विप्रतिषेधेन
२२३	टि०	२	विघातक	विघातक
२२३	टि०	३	लो.	लोपः
२२४	टि०	१	लायस्य	लोपस्य
२२५	टि०	२	तस्त	तस्य
२३६	टि०	१	नशादादि	नैशादादि
२३६	टि०	७	दकारात् रत्वं	दकारात्परत्वं
२३६	टि०	४	प्रयोज्यविधेयता	प्रयोज्यविधेयता

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
२४३	टि०	११	तादवस्थ्य	तादवस्थ्यम्
२४३	श०	१०	भूतर्व	भूतपूर्व
२४५	टि०	६	अताप्यक	अनाप्यक
२४५	टि०	२२	नशहारका	नपहारका
२४७	टि०	२	न्यस्य	न्यस्य
२४७	श०	७	वाधयितुम्	बोधयितुम्
२४७	मू०	६	वाधयितम्	बोधयितुम्
२४८	टि०	१	भारोरेव	भीरोरेव
२४८	टि०	३	अन्वाशश्च	अन्वादेशश्च
२४६	श०	४	सात्मान्य	सामान्य
२५३	टि०	२	वोवनाय	बोधनाय
२५५	श०	७	अच ॥ ति ॥ अजादि	अच ॥ अजादि
२५६	श०	३	हलस्वरप्राप्तौ	हलस्वरप्राप्तौ
२५६	श०	५	धातारूपधा	धातोरूपधा
२५६	टि०	६	बोधयितु	बोधयितु
२५८	श०	५	सर्वणत्वेषु	सर्वणत्वेषु
२५६	टि०	१	वार्तिकारम्भस्यैव	वार्तिकारम्भस्यैव
२६०	मू०	५	इत्यस्यारम्भत्	इत्यस्यारम्भात्
२७०	टि०	४	त्रयो	त्रयो
२७४	मू०	५	समर्थमास	समर्थसमास
२७६	श०	२	प्रजभूभ्यादि	प्रजाभूभ्यादि
२७४	मू०	२	बोध्यताम्	बाध्यताम्
२७६	टि०	१	कृतन्वानु	कृतान्वानु
२८०	श०	१	बाध्यम्	बाध्यम्
२८१	श०	३	विकृतन्यायेन	विकृतन्यायेन
२७६	टि०	६	लक्षणायाम्	लक्षणायाम्
२८६	मू०	४	ग्रन्थपादाय	ग्रन्थमुपादाय
२६१	श०	५	लापस्य	लोपस्य
३०२	श०	३	शित्पामन्त्यर्थः	शित्त्वमित्यर्थः

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
३२५	टि०	३	परमममीति	परसममीति
३२५	टि०	५	नेपातो	नेपरतो
३३३	श०	२	व्यतिरिक्तते	व्यतिरिक्तमते
३४२	टि०	२	ङीपोभवाय	ङीपोऽभावाय
३४६	टि०	६	अमीरार्थक	आमीरार्थक
२४६	टि०	७	प्रयोजवत्वात्	प्रयोजकत्वात्
३४६	टि०	८	ध्यति	सिध्यति
३४६	टि०	११	तत्रहत्पूर्वेति	तत्रामहत्पूर्वेति
३४८	मू०	४	यथोद्देशं	यथोद्देशं
३६१	मू०	१०	पुजादः	पुजादेः
३६६	टि०	६	त्ययार्थः	प्रत्ययार्थः
३६६	टि०	१०	प्रकाना	प्रकारता
३६६	टि०	१२	त्ययः	प्रत्ययः
३८२	मू०	१	त	ति
३८५	मू०	३	निकपानाम्	विकल्पानाम्
३८४	मू०	८	कामशब्द	करभशब्द
३८७	मू०	२	यदुक्तार्थवत्त्व	यदुक्तयवत्त्व
३८८	मू०	५	प्रत्ययस्थात्	प्रत्ययस्थात्
३८८	श०	३	पुमसं	पुमासं
४००	मू०	६	कैयहरदत्त	कैयटहरदत्त
४०२	श०	४	डप्प्रत्यये	डाप्प्रत्यये
४१३	टि०	१६	धनिना	धर्मिता
४१३	टि०	२२	स्वस्वनि	स्वस्वामि
४१८	टि०	७	नादयात्	नोदयात्
४१८	टि०	१०	स्वाश्रयावच्छिन्न	स्वाश्रयावच्छिन्न
४२६	टि०	१	स्मर्थः	समर्थः
४२६	टि०	२	वक्य	वाक्य
४२७	टि०	१	विषया	विषयो
४२८	टि०	७	साक्षात्परं	साक्षात्परम्
४३०	टि०	७	नीलघटो	नीलोघटो

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
४३१	टि०	५	नन्वयः	नान्वयः
४६६	टि०	५	संख्यान्वयि	संख्यानन्वयि
४७०	मू०	४	गङ्गादे	ग्रामादे
४७४	श०	२	विषयत्वयोः	विषयत्वयोरित्यर्थ
४७४	श०	३	प्रकर्षस्येत्यर्थः	प्रकर्षस्यसंग्रहः
४७६	श०	५	नवाधार	नन्वाधार
४७६	श०	७	आधारस्य	आधारत्वस्य
४७६	श०	७	नानन्ता	त्वनन्ता
४८१	टि०	७	तच्चाङ्गतम्	तच्चासङ्गतम्
४८१	श०	३	स्योचित्यात्	स्यौचित्यात्
४८४	टि०	८	पऽनेन	पराऽनेन
४८५	टि०	१३	प्रताप्या	प्रतीत्या
५०६	टि०	१६	वीसा	वोप्सा
५४१	टि०	७	वषयक	विषयक
५६१	मू०	२	विशंपणा	विशेषणा
५६४	मू०	५	त्यूच	त्यूचु
५७०	मू०	३	नापू	नापूर्वा
५७०	मू०	२	करणं	करण
५७०	मू०	६	कालं	काले
५७०	मू०	७	निवृत्तफल	निवृत्तिफल
५७६	मू०	२	ममानाधिकरणं	समानाधिकरणं
५७६	मू०	३	ममुच्चयार्थम्	समुच्चयार्थम्
५७६	मू०	४	विप्रकृष्टा	विप्रकृष्टापि
५७६	मू०	४	पञ्चमी	पञ्चमी
५८६	श०	५	साव	सार्व
५८४	मू०	५	इद्वक्कृणां	इद्वक्कृणां
६००	टि०	४	शब्दन	शब्देन
६००	टि०	१०	गनप्यां	गन्तव्यां
६०१	टि०	३	विभक्तपदयो	विभक्त्यादयो

पृष्ठ	शब्दरत्न मूल टिप्पणी	पङ्क्ति, संख्या	अशुद्ध	शुद्ध
६०१	टि०	=	मङ्गतिः	सङ्गतिः
६०२	टि०	१४	द्यातकत्वे	द्योतकत्वे
६०३	टि०	१	अवभंक्ष	अब्रभक्ष
६०३	टि०	२	अयण्व	अप एव
६०३	टि०	११	विशिष्ण	विशिष्य
६०६	टि०	१=	तरयू	तस्य
६०६	टि०	२१	अदृश्ये	असादृश्ये
६०७	टि०	१६	अमहंभवामि	अनहंभवामि

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा भाषाकी पुस्तकें
मिलने का एकमात्र पता—

कन्हैयालाल बृजभूषणदास
संस्कृत पुस्तक भण्डार
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

